

საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის
ქართული უნივერსიტეტი

ნინო დათუნაშვილი

ქართული სამოსი და მისი სოციალური
ასპექტები XV ს-დან - XIX ს-ის დასაწყისამდე

დოქტორანტის სამეცნიერო ხელმძღვანელები:
რ. გუჯეჯიანი - ისტორიის დოქტორი, ასოცირებული პროფესორი
ე. გედევანიშვილი - ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი

თბილისი
2018

სარჩევი

ანოტაცია ----- 4

Annotation ----- 7

შესავალი ----- 9

I თავი

საქართველოს პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული
მდგომარეობა XV- XIX საუკუნეებში -----25

II თავი

დიდგვაროვანთა შესამოსელი ----- 50

§ 2. 1. დიდგვაროვანი მამაკაცის ტანისამოსი ----- 50

§ 2. 2. დიდგვაროვანი მამაკაცის ფეხსამოსი ----- 78

§ 2. 3. დიდგვაროვანი მამაკაცის ფეხსაცმელი-----82

§ 2. 4. დიდგვაროვანი მამაკაცის თავსაბურავი ----- 88

§ 2. 5. დიდგვაროვანი მამაკაცის ვარცხნილობა ----- 97

§ 2. 6. დიდგვაროვანი მამაკაცის წვერ-ულვაშის დაყენების წესი ----- 99

§ 2. 7. დიდგვაროვანი მამაკაცის სამკაული და აქსესუარები ----- 101

§ 2. 8. დიდგვაროვანი ქალის ტანისამოსი ----- 105

§ 2. 9. დიდგვაროვანი ქალის ფეხსამოსი ----- 122

§ 2. 10. დიდგვაროვანი ქალის ფეხსაცმელი ----- 124

§ 2. 11. დიდგვაროვანი ქალის თავსაბურავი----- 126

§ 2. 12. დიდგვაროვანი ქალის ვარცხნილობა -----	135

§ 2. 13. დიდგვაროვანი ქალის სამკაული და აქსესუარები -----	140

§ 2. 14. სამოსის ქსოვილი და ორნამენტული სახეები -----	153

III თავი

სარიტუალო სამოსი ტრადიციულ ყოფაში -----	163

§ 3. 1. სამეფო სამოსი მეფედ კურთხევის რიტუალში-----	163

§ 3. 2. სამოსის შეკერვის თანმხლები წეს-ჩვეულებები ტრადიციულ ყოფაში-----	183

§ 3. 3. საქორწილო სამოსი და მისი სოციალური ფუნქცია-----	188

§ 3. 4. სამგლოვიარო სამოსი და მისი სოციალური ფუნქცია-----	203

§ 3. 5. სამოსისა და სამკაულის სალოცავებში შეწირვის ტრადიცია-----	222

დასკვნა -----	232

გამოყენებული ლიტერატურის სია -----	247

შემოკლებათა განმარტება-----	273

დანართი #1 ლექსიკონი -----	274

დანართი #2 ილუსტრაციები და ტაბულები -----	307

ანოტაცია

სადისერტაციო ნაშრომის „ქართული სამოსი და მისი სოციალური ასპექტები XV ს-დან - XIX ს-ის დასაწყისამდე“ აქტუალობა განპირობებულია კვლევის მეცნიერული სიახლით.

ეროვნული სამოსის ისტორიისადმი ინტერესი დღითიდღე იზრდება. მიუხედავად ამისა, ჯერ კიდევ არ არის სრულყოფილად შესწავლილი XV-XVII სს-ის ჩაცმულობა, არც XVIII-XIX სს-ის ქართული, ეროვნული კოსტიუმის სახეცვლილება და ახალი, ევროპული მოდის ტენდენციებია სათანადოდ გამოკვლეული.

ნაშრომში პირველადაა შესწავლილი და ისტორიულ ჭრილშია განხილული დიდგვაროვანთა სამოსის ყოველი ცალკეული ელემენტი. წერილობით წყაროებში დაცული ცნობების, ქვეყანაში არსებული პოლიტიკურ-ეკონომიური და კულტურული მდგომარეობის გათვალისწინებით, ასევე, ჩვენამდე მოღწეული ვიზუალური მასალის საშუალებით გამოვლენილია, საკვლევი პერიოდის განმავლობაში არსებული მოდის ტენდენციები, მსგავსება ამა თუ იმ ერის სამოსთან და ცვლილებათა გამომწვევი მიზეზები.

საკითხის კვლევისას, განსაკუთრებული მნიშვნელოვანება ენიჭება საერო პირთა პორტრეტების შესწავლას. ნაშრომში პირველად იქნა სრულად გამოყენებული საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფონდებში, მათ შორის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში დაცული, XV-XVII სს-ის ისტორიულ პირთა პორტრეტების კოლექცია, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი დღეს უკვე გამქრალი კედლის მხატვრობის ზუსტი ასლებია. მათი ნაწილი კი, ისეთი დეტალების მომცველია, რომელიც დედნებზე ამჟამად გაფერმკრთალებული, ან სრულიად წარხოცილია.

ნაშრომში ასევე პირველად არის თავმოყრილი მუზეუმებში დაცული ნივთიერი მასალა, რომელიც გარკვეულწილად ამყარებს წერილობით წყაროებში, უცხოელ მოგზაურთა ჩანაწერებში დაცულ ინფორმაციასა და საერო პირთა

პორტრეტებზე არსებულ სამოსის ცალკეულ ელემენტების გამოსახულებას. პირველად არის შესწავლილი და კლასიფიცირებული, საკვლევი პერიოდის განმავლობაში გამოყენებული ქსოვილის ორნამენტული სახე, ძირითადად მონუმენტური მხატვრობის ძეგლებზე წარმოდგენილი ისტორიული პირების პორტრეტების მიხედვით.

ასევე, ნაშრომში ახალი რაკურსით არის წარმოჩენილი, ცალკეული რიტუალის თანმხლები სამოსი, მისი დანიშნულება და სიმბოლური არსი, როგორც ძველ, ასევე თანამედროვე ყოფაში.

სადისერტაციო ნაშრომი შედგება შესავლის, სამი თავის, დასკვნითი ნაწილისა და ორი დანართისაგან.

შესავალში წარმოდგენილია სადისერტაციო ნაშრომის მიზნები და ამოცანები, საკვლევი თემის აქტუალობა და მეცნიერული სიახლე, ასევე თემის შესწავლის მდგომარეობა.

პირველ თავში განხილულია, საქართველოში XV-XIX ს-ის დასაწყისში არსებული პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული მდგომარეობა, საგარეო და საშინაო ვაჭრობა. ამ შემთხვევაში ყურადღება გავამახვილეთ ხელოსნობის იმ დარგებზე, რომელიც სამოსის წარმოებასთან არის დაკავშირებული.

მეორე თავში შესწავლილია XV-XIX სს-ში საქართველოში არსებული დიდგვაროვან მამაკაცთა და ქალთა შესამოსელი. კერძოდ, ტანისამოსი, ფეხსამოსი, ფეხსაცმელი, თავსაბურავი, ასევე ვარცხნილობა, სამკაული და აქსესუარები, მამაკაცთა შემთხვევაში წვერ-ულვაშის დაყენების წესიც.

კოსტიუმის თითოეული ელემენტის კლასიფიცირებამ, საშუალება მოგვცა გამოგვევლინა ის ცვლილებები, რასაც ადგილი ჰქონდა საკვლევი პერიოდის განმავლობაში. ტანისამოსის კომპლექტი, თავის მხრივ, შედგება ფესვედის, კაბის, სარტყლისა და მოსასხამისაგან. თავსაბურავი, მამაკაცთა შემთხვევაში XV-XVII სს-ში გვირგვინითა და ქუდითაა წარმოდგენილი. ეს უკანასკნელი დიდი

მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. მომდევნო პერიოდში საქართველოს ცალკეულ კუთხეში, ერთიმეორისაგან განსხვავებული ტიპის თავსაბურავს ატარებდნენ. ქალთა შემთხვევაში გვხვდება, გვირგვინით, ლეჩაქით, მანდილით, ქუდით, ჩიხტიკოპიტა, თუ ყაბალახით თავდაბურვის ნიმუშები. რიგ შემთხვევაში გვირგვინს, ლეჩაქსა და ქუდს დამოუკიდებელი სახით ატარებდნენ, რიგ შემთხვევაში კი ლეჩაქთან ერთად.

სამკაული, მამაკაცთა შემთხვევაში ბეჭდითა და საყურეებით არის წარმოდგენილი, ქალთა შემთხვევაში ემატება საყბურები, მძივი და გულსაკიდი. ასევე განხილულია აქსესუარები, რომელთაც აქტიურად, ევროპული ტიპის კოსტიუმთან ერთად მოიხმარდნენ. მათ რიცხვს განეკუთვნება ხელთათმანი, ბაფთა, ყელსახვევი, მარაო, ქოლგა და სხვ.

ამავე თავში განხილულია, საკვლევი პერიოდის განმავლობაში მოხმარებული ქსოვილის ტიპები. ისტორიულ პირთა პორტრეტების საშუალებით მოვახდინეთ ორმანტული სახეების კლასიფიკაცია. გამოვყავით გეომეტრიული და მცენარეული ორნამენტით შექმნილი სახეები.

ნაშრომის მესამე თავში შესწავლილია და ახალი რაკურსით არის წარმოჩენილი, ცალკეული რიტუალის თანმხლები სამოსი, მისი ფუნქციური დანიშნულება და სიმბოლური არსი, როგორც ძველ, ასევე თანამედროვე ტრადიციულ ყოფაში. განხილულია მეფედ კურთხევის რიტუალი, სამოსის შეკერვის თანმხლები წეს-ჩვეულებები, საქორწილო და სამგლოვიარო სამოსი და მისი სოციალური ფუნქცია, ასევე სამოსის სალოცავებში შეწირვის ტრადიცია.

სადისერტაციო ნაშრომში განხილულ თითოეულ საკითხს ახლავს ვიზუალური მასალა ფოტოების, გრაფიკული ჩანახატებისა და ტაბულების სახით. ნაშრომს ასევე ერთვის მცირე ლექსიკონი.

ნაშრომის დასკვნით ნაწილში შეჯამებულია ჩვენი კვლევის შედეგები.

Annotation

The actuality of the PhD thesis “Georgian Garments and its Social Aspects from 15th to the beginning - of 19th centuries” is ensured by its scientific novelty.

The interest in the history of national costumes has been increasing nowadays, though there is little research in this regard. The period between 15th-17th centuries is least explored as well as 18th-19th centuries period regarding the changes of Georgian garments and modern European fashion trends.

The thesis studies each element of nobility garments in its historical context for the first time. Based on written sources and survived visual materials and taking into account political-economical and cultural conditions of the country was conducted research to explore fashion trends of mentioned period (from 15th to the beginning of 19th century), similarities with another national costumes and the factors influencing changes in traditional costumes.

When researching the issue, it is of particular importance to study the portraits of secular persons. There was at first time researched complete collection of the portraits of 15th-17th cc historical figures preserved in the collections of the Georgian National Museum, including the collection of Simon Janashia Museum of Georgia, a significant part of which is the exact copy of the wall paintings. Some of them include the details that are currently being turned pale or removed.

Herewith it's the first time that all the materials stored in museums are completely studied and these materials assure the information in written sources and from foreign travelers as well as the depictions of each elements of clothing of secular persons. For the first time it is studied and classified ornamental type of tissue used during the mentioned period, according to historical figures portraits of monumental paintings.

Herein the work considers ritual dress, its purpose and symbolic content in both old and modern lifestyle in a novel way.

The PHD thesis consists of introduction, three chapters, conclusion and two annexes.

The introduction includes the goals and objectives of the dissertation thesis, the actuality of the research topic and its scientific novelty, as well as the current state of the conducted topic study.

The first chapter of the thesis refers to the political, socio-economic and cultural situation, foreign and domestic trade activities in Georgia at the beginning of 15th-19th cc. Here we focused on handicrafts related to garment production.

The second chapter represents the study of the garments of Georgian nobelty (both – men and women) of 15th-19th cc. including shoes, headgear, accessories and hairstyle, also men's styling of beard and mustache.

Classification of each part of the costumes revealed the changes occurred during the given period. The garments consist of Fesvedi, Kaba, mantle and belt. There are differences in the headgears of men and women. Men headgears in 15th-17th cc. are represented by crown and hat of great diversity. In the following period, various types of headgears were used in different parts of Georgia. Women's headgears are much more complex and different: crown/diadem, lechaqi, mandili, hat, chikhti-kopi, kabalakhi. In some cases crown/diadem, lechaqi and hat were used independently, in some cases – together with lechaqi.

As for jewelry, in case of men it's represented by finger rings and earrings whereas women in addition have sakbeuri, beads and pendants. Herewith the chapter discusses the accessories for European costumes – gloves, umbrellas, collars etc.

The textiles used for different costumes have been studied as well. Based on the analysis of the historical figures portraits there was conducted the classification of ornament types and differentiated geometric and floral ornaments.

The third chapter represents conducted research of ritual garments, its functional approach and symbolic content in both old and modern lifestyle in a novel way. Coronation ritual, traditions of sewing and designing of clothes, wedding and mourning clothes and their social function and the tradition of religious sacrifice of garments are studied.

Each issue considered in the dissertation thesis is represented with appropriate visual materials: photographs, sketches and tables. A small dictionary is attached as an annex as well.

The conclusion illustrates the results of conducted research.

შესავალი

(კვლევის მიზანი, საკვლევი საკითხის აქტუალობა და მეცნიერული სიახლე, კვლევის მეთოდოლოგია და მეთოდები, სადისერტაციო თემის შესწავლის მდგომარეობა)

ნაშრომის მიზანი: სადისერტაციო ნაშრომის „ქართული სამოსი და მისი სოციალური ასპექტები XV ს-დან-XIX ს-ის დასაწყისამდე“ მიზანია XV-XIX სს-ში საქართველოში, ქართველ დიდგვაროვან მამაკაცთა, ქალთა და ბავშვთა შემოსვის ტრადიციის შესწავლა, სამოსის შემადგენელი ყოველი ცალკეული ელემენტის განხილვის საფუძველზე. ასევე, იმ ფაქტორების გამოვლენა, რომლებიც ზეგავლენას ახდენდნენ მის ცვლილებაზე. ნაშრომში ახალი რაკურსით არის წარმოჩენილი სამოსის ფუნქციური დანიშნულება და მისი სიმბოლური დატვირთვა. განხილულია მეფედ კურთხევის რიტუალი, სამოსის შეკერვის თანმხლები წეს-ჩვეულებები, სალოცავებში შეწირვის ტრადიცია, საქორწილო და სამგლოვიარო სამოსი და მისი სოციალური ფუნქცია, როგორც ძველ, ასევე თანამედროვე ყოფაში.

საკვლევი საკითხის აქტუალობა/მეცნიერული სიახლე: ქართული სამოსისადმი ინტერესი დღითიდღე მატულობს. ქართული გვიანი შუა საუკუნეების შესამოსელი დღემდე არ გამხდარა ფუნდამენტური კვლევის საგანი. არსებობს მხოლოდ ცალკეული შრომები, რომელიც არ იძლევა საქართველოში, აღნიშნული პერიოდის შემოსვის ტრადიციის სრულ სურათს. შედარებით სრულყოფილად შესწავლილია ადრეული შუა საუკუნეებისა (VI-XIV სს.) და გვიანდელი - XVIII-XIX სს-ის შესამოსელი. მკვლევართა მხრიდან, ყველაზე ნაკლები ყურადღება XV-XVII ს-ის ჩაცმულობას მიექცა. არც, XVIII-XIX სს-ის ქართული, ეროვნული კოსტიუმის სახეცვლილება და ახალი, ევროპული მოდის ტენდენციებია სათანადოდ გამოკვლეული.

ნაშრომში პირველადაა შესწავლილი და ისტორიულ ჭრილშია განხილული

დიდგვაროვანთა სამოსის ყოველი ცალკეული ელემენტი. წერილობით წყაროებში დაცული ცნობების, ქვეყანაში არსებული პოლიტიკურ-ეკონომიური მდგომარეობის გათვალისწინებითა და პარალელური, ვიზუალური მასალის მოძიების საშუალებით გამოვლენილია, საკვლევი პერიოდის განმავლობაში არსებული მოდის ტენდენციები, მსგავსება, ამა თუ იმ ერის სამოსთან და ცვლილებათა გამომწვევი მიზეზები.

ჩემ მიერ შეკრებილ იქნა ჩვენამდე მოღწეული ნივთიერი მასალა, რომელიც გარკვეულწილად ამყარებს წერილობით წყაროებში, უცხოელ მოგზაურთა ჩანაწერებში დაცულ ინფორმაციასა და საერო პირთა პორტრეტებზე არსებულ სამოსის ტიპებს. პირველად არის შესწავლილი და კლასიფიცირებული, საკვლევი პერიოდის განმავლობაში გამოყენებული ქსოვილის ორნამენტული სახე, ძირითადად მონუმენტური მხატვრობის ძეგლებზე წარმოდგენილი ისტორიული პირების პორტრეტების მიხედვით.

ასევე, ნაშრომში ახალი რაკურსით არის წარმოჩენილი, ცალკეული რიტუალის თანმხლები სამოსი, მისი ფუნქციური დანიშნულება და სიმბოლური არსი, როგორც ძველ, ასევე თანამედროვე ყოფაში.

ნაშრომს ერთვის მდიდარი ვიზუალური მასალა - ფოტოებისა და გრაფიკული ჩანახატების სახით.

მიერ ჩატარებული კვლევა, ვფიქრობ, შეავსებს დანაკლისს და მოგვცემს საშუალებას, წერილობით წყაროებზე, ისტორიულ პირთა პორტრეტებზე და მატერიალური კულტურის ნიმუშებზე დაყრდნობით, ისტორიულ ჭრილში, ერთიანი სახით წარმოვაჩინოთ ქართული შემოსვის წესი და მისი სახეცვლილებები.

კვლევის მეთოდოლოგია და მეთოდები:

კვლევის მეთოდოლოგია დამყარებულია ქართული ეთნოლოგიური სკოლის გამოცდილებაზე. ნაშრომში გამოყენებულია შედარებით-ისტორიული და დაკვირვების მეთოდი, საველე-ეთნოგრაფიული კვლევებიდან გამოკითხვის

მეთოდი ინტერვიუს სახით, აღწერილობისა და ვიზუალური ანთროპოლოგიის მეთოდი. ასევე მოხმობილია სახელოვნებათმცოდნეო კვლევის შედარებითი ანალიზის მეთოდი.

საკვლევ თემასთან მიმართებაში, შევისწავლე წერილობით წყაროებში, უცხოელ მოგზაურთა რელაციებსა და ჩანაწერებში არსებული ცნობები და სამეცნიერო ლიტერატურა. მოძიებული ინფორმაცია შევუდარე, როგორც არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად მოპოვებულ მასალას, ასევე - საერო პირთა პორტრეტებსა და ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემორჩენილ მატერიალური კულტურის ნიმუშებს. შედარებით-ისტორიული მეთოდის გამოყენებამ, საშუალება მოგვცა, ერთის მხრივ გამოგვევლინა წერილობით წყაროებში, უცხოელ მოგზაურთა ჩანაწერებსა და ცალკეულ სამეცნიერო კვლევებში აღმოჩენილი უზუსტობები, მეორე მხრივ კი, გაგვემყარებინა არსებული ცნობები, ისტორიულ პირთა პორტრეტებსა და მატერიალური კულტურის ნიმუშებზე დაყრდნობით, ვაწარმოე კვლევა და მოვახდინეთ დიდგვაროვანთა სამოსის რეკონსტრუქცია.

თანამედროვე ყოფაში, ცალკეული რიტუალების კვლევისას ერთობლივად გამოვიყენე შერჩევითი დაკვირვების, აღწერილობისა და ინტერვიუების მეთოდი. დაკვირვებამ, რომელიც ბუნებრივ გარემოში მიმდინარეობს, საშუალება მომცა დღევანდელ ყოფაში დამეფიქსირებინა გლოვისა და ქორწინების რიტუალში სამოსთან დაკავშირებული საკითხები. გამოკითხვა წარმოებდა ნახევრად ფოკუსირებული და ფორმალიზებული ინტერვიუს სახით. ეს უკანასკნელი კი წარმოებდა წინასწარ შედგენილი კითხვარებისა და ფიქსირდებოდა აუდიო ჩანაწერების სახით.

შედარებით-ისტორიული მეთოდის საშუალებით, გამოვლინდა ძველი დროიდან მომდინარე, დღემდე შენარჩუნებული წეს-ჩვეულებები, ასევე ის ცვლილებები, რამაც დროთა განმავლობაში იჩინა თავი.

სადისერტაციო თემის შესწავლის მდგომარეობა: ქართული სამოსის ისტორიის მეცნიერული კვლევა XX ს-დან დაიწყო. ამ დროისათვის მეტ-ნაკლები სისრულით შესწავლილია VI-XIV და XVIII-XIX სს-ის სამოსი. ბოლო წლების განმავლობაში, ცალკეული შრომები მიეძღვნა XVI-XVII სს-ის შესამოსელს.

მოსახლეობის ცხოვრების წესზე ყოველთვის გარკვეულ გავლენას ახდენდა ქვეყნის კულტურულ-პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობა, რაც, თავის მხრივ, სამოსის იერსახეზეც ჰპოვებდა ასახვას. ისტორიული მიმოხილვის მხრივ საინტერესოა ივ. ჯავახიშვილის (ჯავახიშვილი 1919), ნ. ბერძენიშვილის (ბერძენიშვილი 1944; 1955; 1965; 1973), პ. გუგუშვილის (გუგუშვილი პ. 1968), ზ. აბაშიძის, გ. კალანდიას (კალანდია 2004) და სხვ. შრომები.

საქართველოს ისტორიის ნარკვევების IV ტომში აღწერილია XV-XVIII სს-ის საქართველოს პოლიტიკური და სოციალური-ეკონომიური მდგომარეობა. საუბარია როგორც საშინაო, ასევე საგარეო ვაჭრობის, საგარეო-პოლიტიკური ორიენტაციის საკითხების შესახებ (სინ 1973). საქართველოს ისტორიის ნარკვევების V ტომში კი, აღწერილია XIX ს-ის 30-90-იან წლებში მიმდინარე მოვლენები (სინ 1974).

ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური მდგომარეობისა და მატერიალური კულტურის შესახებ საყურადღებო ინფორმაციის მომცველია, წერილობით წყაროებსა თუ უცხოელ მოგზაურთა ჩანაწერებში დაცული ინფორმაცია. სამოსის ისტორიის კვლევისას, ამ ცნობებს, თავის მხრივ ავსებს ჩვენამდე მოღწეული ნივთიერი მასალა და სხვადასხვა ტიპის ძეგლებზე (მონუმენტური მხატვრობა, რელიეფური, ქედური და მინიატურული ხელოვნება, ხატწერა და დაზგური ფერწერა) გამოსახული საერო პირთა პორტრეტები და რიგ შემთხვევაში რელიგიურ სიუჟეტებში ჩართული პერსონაჟებიც.

წერილობითი წყაროებიდან აღსანიშნავია, მეფედ კურთხევის რიტუალისა და სამეფო ინსიგნეების შესახებ, მნიშვნელოვანი ინფორმაციის მომცველი XIII ს-ის I ნახევრის ხელნაწერი – „წესი და განგება მეფედ კურთხევისა“ (კაკაბაძე 1913).

თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ 1959), „ცხოვრება მეფეთ მეფესი დავითისი“ („ცხოვრება მეფეთ მეფესი დავითისი“ 1955), დავით აღმაშენებლის ანდერძი („ანდერძი დავით აღმაშენებლისა“ 1965) და პაპუნა ორბელიანის „ამბავნი ქართლისანი“ (ორბელიანი 1981).

XVII ს-ის ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე აღწერს, საქართველოში გლოვის და ქორწილის ეპიზოდებს. პლატონ იოსელიანი გიორგი XII-ის ცხოვრების აღწერაში, საინტერესო ცნობას იძლევა ნივთიერი კულტურის შესახებ (იოსელიანი 1895).

ვახტანგ VI-ის „დასტურლამალ“-ში აღწერილია სამეფო ცერემონიალები და ტანსაცმლის ფულადი ღირებულება (ვახტანგ VI 1886).

ქართული სამოსის ისტორიული მიმოხილვის პირველი ცდა ვახუშტი ბატონიშვილს ეკუთვნის, რომელიც თავის „გეოგრაფიაში“ ზოგადად ახასიათებს ქართველების ტანსაცმელს ერთმეფობისა და მის მომდევნო ხანებში (ვახუშტი 1941).

იესე ბარათაშვილს ისტორიულ-ლიტერატურული ძეგლი „ცხოვრება-ანდერძი“ საყურადღებო ცნობებს შეიცავს XVIII ს-ის II ნახევრის ქართლ-კახეთის სამეფოს სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიისა და ქართველი ხალხის ყოველდღიური ყოფის შესახებ.

დავით ფანასკერტელი-ციციშვილის მიერ შედგენილ „შემოკლებული მოთხრობა ქცევათა და ჩვეულებათათვის ქართველთა“-ში მოცემულია XVII-XVIII სს-ის ქართველთა იმდროინდელი ზნე-ჩვეულები, განსაკუთრებით გამოყოფილია ქორწილის წესი, ქალისა და მამაკაცის ტანსაცმლისა და სამკაულის ვრცელი აღწერა (ჯანაშვილი 1891: #121, 122).

მნიშვნელოვან წყაროს ქართული სამოსის ისტორიის შესწავლაში წარმოადგენს მზითვის წიგნები, სადაც ტანსაცმლის სახეობათა, ქსოვილებისა და სამკაულების საინტერესო ჩამონათვალია მოცემული. მზითვის წიგნებს

იკვლევდნენ ს. ბარნაველი (ბარნაველი 1940; 1941), მ. იაშვილი (იაშვილი 1974, 1976). ასევე ნ. მაჩაბელი (მაჩაბელი 1976).

გვიანფეოდალური ხანის ქართული ჩაცმულობის შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდიან უცხოელი მოგზაურები და ქართველი მემკვიდრეები.

1630-1649 წლებში საქართველოში, ოდიშის სამთავროში მოღვაწე იტალიელმა მისიონერმა არქანჯელო ლამბერტიმ აღწერა XVII ს-ის შუა წლების ოდიშის სამთავროს და საერთოდ საქართველოს პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ვითარება, ყოფა და კულტურა, ადგილობრივი წეს-ჩვეულებები (ლამბერტი 1938: 1940). XVII ს-ის საქართველოს ისტორიის შესასწავლად მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს ჟან შარდენის „მოგზაურობა“. იგი აღწერს როგორც, ლევან დადიანის მმართველობის პერიოდის სამეგრელოს, ისე იმერეთსა და შაჰნავაზის დროინდელ ქართლს. მისი აღწერილობა იძლევა XVII ს-ის საქართველოს დედაქალაქის ყველაზე უფრო სრულ სურათს (შარდენი 1935; 1975).

XVII ს-ში, საქართველოში ასევე იმოგზაურა იტალიელმა მისიონერმა ქრისტოფორო დე კასტელმა, რომელმაც მრავალი საინტერესო ჩანახატი გააკეთა. ჩანახატები და მათზე არსებული მინაწერები ძვირფას ცნობებს იძლევა XVII ს-ის საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიკური ისტორიისათვის (კასტელი 1977). 1626-1628 წწ-ში საქართველოში ასევე მოღვაწეობდა იტალიელი მისიონერი დონ პიეტრო ავიატაბილე (ავიატაბილე 1977). 1843 წელს კი, გერმანელი მეცნიერ-მოგზაური – აუგუსტ ჰაქსტჰაუზენი, რომელმაც აღწერა აქაური წეს-ჩვეულებები, ჩაცმულობა და სხვ. (ჰაქსტჰაუზენი 2011).

უცხოელ მოგზაურთა ცალკეული ცნობები დაცულია გ. ჟორდანიას (ჟორდანია 1962), ზ. ჭიჭინაძის (ჭიჭინაძე 1895) და ა. ჭყონიას შრომებში (ჭყონია 1894; 1898).

1889 წელს, ქ. თბილისში გამოძავალ ჟურნალ ``Gaukase Illustre``- ის რედაქტორმა, ფრანგმა ჟან მურიემ გამოაქვეყნა ქართული სამოსისადმი

მიძღვნილი წერილი, რომელიც აღნიშნულ საკითხს აშუქებს XII ს-დან XIX საუკუნის ბოლომდე (მურიე 1962).

XIX საუკუნის ცნობილმა რუსმა ფერმწერმა, არქიტექტორმა, ხელოვნებათმცოდნემ გრიგოლ გაგარინმა საქართველოში ცხოვრების პერიოდში მრავალი საინტერესო ჩანახატი გააკეთა და მნიშვნელოვანი მასალა შემოგვინახა არა მარტო ქართული, არამედ კავკასიური კოსტუმის ისტორიის შესასწავლად (Gagarin 1838-1843). 2007 წელს გამოიცა ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში დაცული ცნობილი გერმანელი მხატვრისა და მსოფლიოს ხალხთა კოსტიუმების მკვლევრის, მაქს ტილკეს მიერ 1912-1913 წლებში, კავკასიაში მოგზაურობის დროს აკვარელით შესრულებული 83 ნამუშევარი, რომლებზეც ასახულია კავკასიის ხალხთა ტრადიციული სამოსი. ტილკემ გულდასმით, ფოტოგრაფიული სიზუსტით ასახა ჩაცმულობა, თუ თარგი, რაც თავისთავად უმნიშვნელოვანესი მასალაა სამოსის ისტორიის მკვლევართათვის (ტილკე 2007).

1904 წელს გაზეთ „ივერიაში“ დაიბეჭდა ნ. ალექსი-მესხიშვილის ექვსი წერილი სათაურით „ისტორიული პიესების წარმოდგენების გამო“, რომლებშიც ავტორი ქართული ჩაცმულობის საკითხსაც ეხება. XX ს-ის მეორე ნახევრის დროინდელი საშუალო და დაბალი ფენების მოსახლეობის სამოსს ეძღვნება 1914-1915 წწ. ჟურნალ „კლდეში“ „ვინმე სოფლელის“ ფსევდონიმით გამოქვეყნებული ორი წერილი (ალექსი-მესხიშვილი 1904, 1914, 1915).

ქართული კოსტუმის შესახებ მნიშვნელოვანი მასალაა თავმოყრილი ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომში „მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან III-IV“ (ჯავახიშვილი 1962). იგი სამოსს შეისწავლის წერილობითი წყაროების, მატერიალური კულტურის ნაშთებზე შემორჩენილი ისტორიული პირების გამოსახულებების მიხედვით, მსჯელობს სამოსის ტერმინოლოგიაზე, სამოსის ამა თუ იმ ტიპის წარმომავლობაზე, ქსოვილების შესახებ, მოჰყავს პარალელური მასალა და ა.შ. თუმცა, შედარებით ნაკლებად არს მიმოხილული XV-XVII სს-ის პერიოდი. აქვე უნდა ვახსენოთ, დ. სართანias

მრავალმხრივ საყურადღებო მონოგრაფია „ივანე ჯავახიშვილი და ქართული ეტიკეტის ისტორიის საკითხები“ (სართანია 2002).

მონოგრაფიულ ნაშრომთა შორის აღსანიშნავია ი. ციციშვილისა და ნ. ჩოფიკაშვილის შრომები.

ი. ციციშვილის მონოგრაფიაში „მასალები ქართული ჩაცმულობის ისტორიისათვის“ განხილულია მონათმფლობელური და ფეოდალური ხანის მეფე-მთავართა და კარისკაცთა ჩაცმულობა. ასევე არის მცდელობა სპეციალურ ტერმინთა დაზუსტებისა და მოკლედაა მიმოხილული ქართული ტანსაცმლის ხმარების წესები (ციციშვილი 1954).

ყველაზე სრულყოფილი ნაშრომი ქართული კოსტუმის შესახებ ნ. ჩოფიკაშვილს ეკუთვნის, რომლის კვლევის არეალი მოიცავს VI-XIV სს. ფართო სპექტრის მასალის ანალიზის საფუძველზე ავტორი გამოთქვამს საინტერესო მოსაზრებებს და იძლევა სათანადო დასკვნებს. ნაშრომს ერთვის გრაფიკული ჩანახატები (ჩოფიკაშვილი 1964).

კ. მაჩაბელმა შეისწავლა V-X სს-ის ქართული ისტორიული კოსტიუმი რელიეფური ხელოვნების ძეგლებზე გამოსახული საერო პირთა პორტრეტების საშუალებით (მაჩაბელი 2013). სამოსის ისტორიის კვლევისას მნიშვნელოვანია საკვლევი მონუმენტური მხატვრობის, ხატწერის ნიმუშების, ლითონზე, ქვასა და ხეზე ნაკვეთი ძეგლებისა და ხელნაწერების მოძიებაც, რომლებზეც ისტორიულ პირთა გამოსახულებებია შემორჩენილი.

კედლის მხატვრობიდან აღსანიშნავია - ნაბახტევის (Лордкипანიძე 1973:), გელათის ღმრთისშობლის სახელობის ტაძრის ეგვტერების, წმ. გიორგის სახელობისა და გელათის წმ. ელია წინასწარმეტყველის ტაძრის მხატვრობა (გელათი 2007; მამაიაშვილი 2000; მამაიაშვილი 2002).

იმერეთის გვიანი შუა საუკუნეების ძეგლებს (ჭალა, წითელხევი, ილემი, ქორეთი, ბუგეული, მღვიმევი, ფარახეთი, ლეხთაგი, ვანი, წითელხევი) მონოგრაფიული ნაშრომი მიუძღვნა იუზა ხუსკივაძემ (ხუსკივაძე 2003). მანვე

გამოიკვლია ნიკორწმინდისა (ხუსკივაძე 2003). ასევე გამოიკვლია ხობის ეკლესიის XVII ს-ის მოხატულობა (ხუსკივაძე 2005).

ნ. ჩიხლაძემ მოახდინა მარტვილის ტაძარში არსებული საერო პირთა იდენტიფიცირება (ჩიხლაძე 1997). მანვე, ნ. დათუნაშვილთან და მ. გველესიანთან თანაავტორობით გამოსცა ალბომი „ძველი საქართველოს მონუმენტური მხატვრობა და მისი მოამაგენი“. ნაშრომში წარმოდგენილია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფრესკის პირების ფონდში დაცული, მონუმენტური მხატვრობის სხვადასხვა ძეგლებზე წარმოდგენილი საერო პირთა პორტრეტების პირები (ჩიხლაძე... 2017).

ი. ლორთქიფანიძემ შეისწავლა წალენჯიხისა და ხობის ტაძართა მხატვრობა. მის ნაშრომებში მოცემულია ტაძარსა და მინაშენებში შემორჩენილი სხვადასხვა დროისა და ხასიათის მოხატულობის სტილისტური და იკონოგრაფიული თავისებურებები (ლორთქიფანიძე 1980; Лордкиფანიძე 1992).

ზ. სხირტლაძემ გამოიკვლია ბერთუბნის ტაძრის მოხატულობა (სხირტლაძე 1981), ისტორიულ პირთა პორტრეტები გარეჯის მრავალმთის ქოლაგირის მონასტერში (სხირტლაძე 2000), ნათლისმცემლის მონასტრის საქტიტორო პორტრეტები (სხირტლაძე 1983, 1987).

სვანეთის ძეგლებიდან - ლეხთაგის, უღვალისა და ჯგრაგის ეკლესიებში არსებულ ქტიტორთა ფოტოები შესულია ალბომში „ზემო სვანეთი“(ყენია 2010).

მ. ვაჩნაძემ, მოგვცა ლევან კახთა მეფის შვიდი პორტრეტული გამოსახულების აღწერა (ვაჩნაძე 1992). მარიკა საყვარელიძემ განიხილა ლეონ კახთა მეფის სამეფო კოსტუმი (საყვარელიძე 1975)

.ა. კლდიაშვილმა აღწერა ვარძიის ანანაურის ეკლესიის მოხატულობა (კლდიაშვილი 1997).

მონუმენტურ ფერწერაში საერო პირთა პორტრეტები გ. ალიბეგაშვილმა გამოიკვლია (Алибегашвили 1979). ვ. ბერიძემ შეისწავლა ქართული ნაქარგობა (ბერიძე 1983). მანვე აღწერა სვეტიცხოვლის საკათედრო ტაძარში

„სვეტიცხოველზე“ არსებული ქართლის ცხოვრების სიუჟეტები (ბერიძე 1948:). ამავე საკითხს იკვლევს ნ. ჩიხლაძე (ჩიხლაძე 2015). ნ. დათუნაშვილი, ლევან დადიანის გამოსახულებათა მიხედვით აღადგენს XVII ს-ის ოდიშის მმართველთა შესამოსელს (დათუნაშვილი 2010).

ქართულ სამოსთან დაკავშირებით ცალკეულ საკითხებს ეხებიან აკადემიკოსები გ. ჩუბინაშვილი და შ. ამირანაშვილი.

თ. ვირსალაძემ გამოიკვლია ზემო კრიხისა (Вирсаладзе 1963) და მაცხვარიშის ტაძრის მხატვრობა (Вирсаладзе 1949).

გ. ჩუბინაშვილმა შეიწავლა ქართული ჭედური ხელოვნება და არქიტექტურა და გამოიკვლია, ირანული კულტურის ზედავლენა ქართულ ხელოვნებაზე (ჩუბინაშვილი 1957; Чубинашвили 1959; Чубинашвили 1939).

შ. ამირანაშვილს ეკუთვნის მონოგრაფიული ნაშრომი ქართული ხელოვნების შესახებ, უძველესი დროიდან გვიანი შუა საუკუნეების ჩათვლით (ამირანაშვილი 1961; 1944; 1971). მანვე შეისწავლა ირანული დაზგური ფერწერა (Амиранашвили 1940; 1941).

გვიან შუასაუკუნეებში საქართველო - ირანს შორის არსებულ კავშირებს იკვლევს ნ. ჩიხლაძე (ჩიხლაძე 2003; 2005) და ი. კოშორიძე (კოშორიძე 2003; 2005). სხვა საკითხებთან ერთად ავტორები სამოსის ცალკეული ტიპების წარმომავლობასაც განიხილავენ. ამავე საკითხს ეხება ნ. ანდლულაძის (ანდლულაძე 1977: ანდლულაძე ნ., სასანურ და ქართულ ხელოვნებათა ურთიერთობის ისტორიიდან ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი II საერთაშორისო სიმპოზიუმის მასალები, თბილისი, 1977), ი. ხუსკივაძის (ხუსკივაძე 1999), ნ. კარპოვას (Карпова 1973), ე. გრუბეს (Grube 1989: Grube E., Sims E. G., Painting, The Arts of Persia, London, 1989) შ. ადლის (ადლი 2001), ა. ადამოვას (Adamova 1999: 2003; Amarat 1999: Amarat. Qajar Iran, Royal Persian Painting, NY, 1999), ს. ფალკის (Falk 1972) შრომები.

ქედურ ხატებზეც ქტიტორთა არაერთი გამოსახულებაა შემორჩენილი. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ქედური ხატები მოცემულია თეიმურაზ საყვარელიძის წიგნში - „XIV-XIX საუკუნეების ქართული ოქრომჭედლობა“ (საყვარელიძე 1987), ლ. ხუსკივაძე კი, განიხილავს ლევან დადიანის საოქრომჭედლო სახელოსნოს (ხუსკივაძე 1974). ო. სანებლიძემ აღწერა XVI-XVII სს-ის ქართულ ოქრომჭედლობაზე არსებული ისტორიულ პირთა პორტრეტები (სანებლიძე 1962).

რელიეფური ხელოვნების ნიმუშები ნათელა ალადაშვილმა შეისწავლა (Аладашвили 1977); დიმიტრი თუმანიშვილილმა თანაავტორებთან ერთად გამოსცა წიგნი მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში (თუმანიშვილი... 2012ა; თუმანიშვილი დ., ...2012ბ).

მინიატურული ხელოვნების შესახებ მსჯელობს შ. ამირანაშვილი (Амиранашвили 1966ა; Амиранашвили 1966ბ), ქართულ საერო (ხუსკივაძე 1978) და გვიან ირანულ მინიატურას განიხილავს ი. ხუსკივაძე (Хускивадзе 1978).

XIX საუკუნის მოღვაწეთა პორტრეტები აღწერა ს. ბარნაველმა (ბარნაველი 1971).

მაია ციციშვილმა სადისერტაციო ნაშრომში გამოიკვლია XVIII-XIX სს-ის (პირველი მეოთხედი) ქართული პორტრეტი (ციციშვილი 2002). 2013 წელს კი, გამოსცა მონოგრაფია - „ქართული მხატვრობა-განვითარების ისტორია XVIII-XIX საუკუნეები“ (ციციშვილი 2013).

ი. გაგოშიძემ შეისწავლა ქართველი ქალის სამკაულის ქვის ხანიდან გვიანი შუა საუკუნეების ჩათვლით (Гагошидзе 1981). ავტორი ზოგადად მიმოიხილავს აღნიშნულ საკითს.

XV-XVIII სს-ის ქსოვილთა ორნამენტი ქართული მინიატურების მიხედვით შეისწავლა დ. აბჟანდაძემ (აბჟანდაძე 1972). საქართველოში გავრცელებული ქსოვილის რეკონსტრუქციის პირველი კვლევა კი, მოცემულია 2017 წელს გამოცემულ ალბომში - „ქსოვილი საქართველოდან“ (კალანდია ... 2017).

ქსოვილის სახე, ძირითადად საერო პირთა პორტრეტების მიხედვით არის აღდგენილი.

სამოსის ისტორიის კვლევისას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემონახულ, ძირითადად XIX-XX სს-ის ტანსაცმელს.

ამ მხრივ ყურადსაღებია ს. მაკალათიას, ვ. ბარდაველიძის, გ. ჩიტაიას, ც. ბეზარაშვილის, ლ. ბარათაშვილის, ნ. ბრეგაძის, ნ. გვათუას, ლ. მარგოშვილის, ლ. მოლოდინის, ი. ნანობაშვილის, ა. ნარიმანიშვილის, მ. რეხვიაშვილის, ი. სამსონიას, ლ. სოსელიას, ლ. ფრუიძის, ც. ყარაულაშვილის, მ. ჩართოლანის, გ. ჩაჩაშვილის, გ. ჯალაბაძისა და სხვ. შრომები.

ს. მაკალათიამ აღწერა საქართველოს ცალკეული კუთხის ისტორია და ეთნოგრაფია. მათ შორის, სათანადო ადგილი დაუთმო მთიულეთის (მაკალათია 1030), მთის რაჭის (მაკალათია 1930), თუშეთის (მაკალათია 1933), ფშავის (მაკალათია 1934), ხევის (მაკალათია 1934), ხევსურეთის (მაკალათია 1935), მესხეთ-ჯავახეთისა (მაკალათია 1938) და სამეგრელოს (მაკალათია 1941) მკვიდრთა ჩაცმულობისა და ცალკეული რიტუალების აღწერას.

თ. სახოკიამ გამოიკვლის სამეგრელოს (სახოკია 1956) და გურიის (სახოკია 1950) მოსახლეთა ყოფა, მათ შორის მიმოიხილა ქორწინებისა და გლოვის რიტუალი.

ვ. ბარდაველიძემ შეისწავლა ქართველი ხალხის ყოფა და კულტურა (ბარდაველიძე 1988), ასევე ივრის ფშაველების ყოფა (ბარდაველიძე 1941), შეადგინა სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი (ბარდაველიძე 1939). სამ ტომად გამოიცა მისი კვლევა, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის (ფშავი, ხევსურეთი, თუშეთი) ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლების შესახებ (ბარდაველიძე 1974, 1982, 1985). გ. ჩიტაიასთან ერთად შეისწავლა ქართული ორნამენტი (ბარდაველიძე ... 1939). მნიშვნელოვანის გ. ჩიტაიას კვლევა სამი ინსიგნის შესახებ (ჩიტაია 1939). 2001 წელს გამოიცა გ. ჩიტაიას შრომათა ოთხტომეული (ჩიტაია 2001).

ც. ბეზარაშვილი ძირითადად, საქართველოს ცალკეულ კუთხეში მოსახლე ქალის სამოსს იკვლევს. მათ შორის ფშავში (ბეზარაშვილი 1964), თუშეთში (ბეზარაშვილი 1967), სვანეთში (ბეზარაშვილი 1970), აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (ბეზარაშვილი 1974ა), ქსნის ხეობაში (ბეზარაშვილი 1974ბ), სამეგრელოში (ბეზარაშვილი 1976ბ), გურიაში (ბეზარაშვილი 1980), შიდა და ქვემო ქართლში (ბეზარაშვილი 1987; 1990) მოსახლეთა სამოსს. ცალკე ნაშრომს უძღვნის საქართველოს მთიანეთში მოსახლე ქალთა ქვეშით სამოსსა (ბეზარაშვილი 1976ა) და ხევსურეთში ტყავის სამოსელს (ბეზარაშვილი 1974). გ. ჯალაბაძესთან ერთად აქვეყნებს ნაშრომს „ქართული ხალხური ტანსაცმელი“ (ბეზარაშვილი ... 1988).

ც. ბეზარაშვილის შრომები, ძალზე მნიშვნელოვან ინფორმაციას შეიცავენ რიტუალური სამოსის კუთხითაც. იგი, ქსნის ხეობის კვლევისას აქვეყნებს ნაშრომს სახელწოდებით „რიტუალური სამოსელი“ (ბეზარაშვილი 1975).

ქართული საქორწილო სამოსი და საქორწილო წეს-ჩვეულებები შეისწავლეს ნ. ბრეგაძემ (ბრეგაძე 1994:), თ. იველაშვილმა (იველაშვილი 1999) და ნ. მაჩაბელმა (მაჩაბელი 1979).

ლ. მოლოდინის ცალკეულ შრომათა შორის აღსანიშნავია გ. ჩაჩაშვილთან ერთად შესრულებული ქართული კოსტუმის კატალოგი (მოლოდინი ... 1964). მთის რაჭის ქალთა ჩაცმულობა შეისწავლა ს. რეხვიაშვილმა (რეხვიაშვილი 1967). გ. ჯალაბაძის შრომათა შორის, საინტერესოა ქართლელი ქალის ჩაცმულობა (XIXს) (ჯალაბაძე 1984). ლ. ბარათაშვილმა გამოიკვლია მესხეთ-ჯავახეთის ხალხური კოსტიუმი (ბარათაშვილი 1996).

ი. სამსონია ძირითადად აჭარელი ხალხის კოსტიუმს იკვლევს (სამსონია 1974): მაგ., მამაკაცის კოსტუმი საციხურიდან (სამსონია 1973), აჭარელი ქალის თავსაბურავი (სამსონია 1976), გარე სამოსელი გუბაზეულის ხეობიდან (სამსონია 1977), ქალის სამკაული (სამსონია 1985).

ლ. მარგოშვილმა მონოგრაფიული ნაშრომი მიუძღვნა, ცენტრალური კავკასიონის მთიელი ქალის ჩაცმულობას (მარგოშვილი 1980).

ნ. გვათუას კვლევის საგანს XIX ს-ისა და XX ს-ის დასაწყისის ქართველი ქალის ჩაცმულობა შეადგენდა (გვათუა 1958; 1967). იგი ცალკეულ ნაშრომებში მიმოიხილავს XIX-XX სს. ქართული თავსაბურავს (გვათუა 1963), ქართველი ქალის კაბას (გვათუა 1964).

ლ. სოსელიამ შეისწავლა ქართული ხალხური ოქრომჭედლობა თუშეთში (სოსელია 1967), მესხეთში (სოსელია 1972), ასევე სვანი ქალის სამკაული (სოსელია 1981).

ც. ყარაულაშვილი იკვლევს ხალხურ ქსოვა-ფეიქრობასთან დაკავშირებულ საკითხებს. ნაშრომში - „ქსოვის ხალხური წესები კახეთში“ მნიშვნელოვანი ადგილი ნაქსოვი ფეხსამოსისა და ფეხსაცმლის განხილვას ეთმობა (ყარაულაშვილი 1969; 1979; 1982, 1985). ნაქსოვი ფეხსამოსი და ფეხსაცმელი მესხეთ-ჯავახეთში (ყარაულაშვილი 1972), ქსნის ხეობაში (ყარაულაშვილი 1975), თბილისში (ყარაულაშვილი 1975). მანვე შეისწავლა ყაზბეგის განძში აღმოჩენილი ქსოვილის ფრაგმენტები (ყარაულაშვილი 1971).

ლ. ბედუკაძის, ლ. სოსელიასა და მ. ჩართოლანის მიერ გამოიცა სარტყლების კატალოგი, სადაც წარმოდგენილია ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების ძვირფასი ლითონების ფონდში დაცული, ქართულ-კავკასიური წარმომავლობის ვერცხლის სარტყელთა კოლექცია (ჩართოლანი...1967). მ. ჩართოლანმა შეისწავლა მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფია (ჩართოლანი...1972).

გ. ჩაჩაშვილის კვლევებს შორის, მხოლოდ რამდენიმეს გამოვყოფთ - „ქართველი გლეხი მამაკაცის კოსტუმი XIX საუკუნისა“ (ჩაჩაშვილი 1957), კავკასიის ხალხთა ეროვნული კოსტუმი (ჩაჩაშვილი 1960) და ქართული ნაბადი (ჩაჩაშვილი 1978).

თ. გელაძის შრომათა შორის ინტერესს იწვევს საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცული, უცნობი კოლექციების კვლევა, კავკასიის ხალხთა კოსტიუმების კუთხით.

ნ. დათუნაშვილმა შეისწავლა საქართველოში, შუა საუკუნეების განმავლობაში გავრცელებული მოსასხამი და ფეხსამოსი (დათუნაშვილი 2013; 2015).

ქართველი მამაკაცის სამოსის ერთ-ერთ აუცილებელ ატრიბუტს იარაღი წარმოადგენდა. ამ მხრის საყურადღვნოა კ. ჩოლოყაშვილისა და მ. ქაფიანიძის შრომები. მაგ., (ჩოლოყაშვილი... 2010; ქაფიანიძე 2012). უცხოელი ავტორებიდან ა. ჟუკის (Жук 1998) და ე. ასტვაცატურიანის (Аствацатурян 1995; 2002) შრომები.

ქართული ორნამენტი გამოიკვლია რ. შმერლინგმა (შმერლინგი 1954), მ. თევზაიამ (თევზაია 2005, 2009).

XIX ს-ის II ნახევარში თბილისში მოქმედი თერძთა ამქრისა და თბილისის სამრეწველო განვითარების შესახებ მოგვითხრობენ შ. მესხია (მესხია 1983), მ. სამსონაძე (სამსონაძე 1968), ქ. მუშკუდიანი (მუშკუდიანი 1980).

ი. ნანობაშვილმა მონოგრაფიული ნაშრომი მიუძღვნა ტყავის დამუშავების ხალხურ წესებს საქართველოში (ნანობაშვილი 1973: ნანობაშვილი ი., ტყავის დამუშავების ხალხური წესები, თბილისი, 1973).

ჯ. რუხაძემ შეისწავლა ბუნების ძალთა აღორძინების ხალხური დღესასწაულები საქართველოში (რუხაძე 1999). ამ ნაშრომში განხილულია ბერიკაობა-ყეენობის დღესასწაულში მონაწილეთა კოსტიუმი, საკულტო ნიღბები. ასევე მოცემულია სვანური დღეობების აღწერილობა, მათ შორის ღიჩანიშის დღესასწაულისა.

რ. თოფჩიშვილის მიერ გამოცემულ ნაშრომში - „საქართველოს ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია“ (თოფჩიშვილი 2010) სხვადასხვა საკითხებს შორის განხილულია სამოსი, ასევე საქორწილო და მიცვალებულთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები.

გ. კვანტიძე სადისერტაციო ნაშრომში „ეთნოგრაფიული სურათები XVII-XVIII სს. საქართველოს ისტორიიდან (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კვლევა) (კვანტიძე 2014), მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს ეხება. სხვადასხვა საკითხთა შორის განიხილავს გვიანი შუასაუკუნეებში მეფედ კურთხევის რიტუალს, ხალათის ჩუქების ტრადიციას, დიდებული და გლეხი მამაკაცისა და ქალის ჩაცმულობასა და სავაჭრო ნაგებობებს.

სამოსის ტერმინოლოგიის კვლევისას მნიშვნელოვანია ლექსიკონების გამოყენება, რომელთა შორისაც აღსანიშნავია ბიბლიის ლექსიკონი (ბიბლიის ლექსიკონი ტ. I-II 2009), სულხან-საბა ორბელიანის (ორბელიანი 1998, 1991), დ. ჩუბინაშვილის (ჩუბინაშვილი 1984) და ი. აბულაძის (აბულაძე 1973:) ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონები. ასევე, ი. გრიშაშვილის ქალაქური ლექსიკონი (გრიშაშვილი 1997), ქართული ეთნოლოგიური ლექსიკონი (გაბუნია... 2009), ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი (არჩვაძე: 2012), მთის კილოთა ლექსიკონი (<file:///C:/Users/nino/AppData/Local/Temp/მთის%20კილოთა%20ლექსიკონი-2.pdf>).

სამოსის ისტორიის კვლევისას, პარალელური მასალის მოსაძიებლად მნიშვნელოვანია ინტერნეტ რესურსების გამოყენება. საინტერესოა საზღვარგარეთის მუზეუმებში დაცული ეთნოგრაფიული მასალის, უცხოელ ავტორთა ცალკეული პუბლიკაციებისა და ენციკლოპედიების გაცნობა.

I თავი

საქართველოს პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული მდგომარეობა XV-XIX საუკუნეებში

XV-XVIII სს-ის საქართველოში მნელბედობის პერიოდია. XV ს-ის II ნახევარში ერთიანი ქართული სამეფო საბოლოოდ დაიშალა ცალკეულ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ერთეულებად. XVI ს-ის დამდეგისათვის საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთიდან და სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან აღმავლობლის გზაზე მდგარი ორი აგრესიული იმპერია დაუმეზობლდა. მსოფლიო ჰეგემონობისთვის, XV ს-ში აქტიურ ასპარეზზე გამოსული ოსმალეთის იმპერიის გავლენის ქვეშ მოექცა დასავლეთ საქართველო. XVI ს-ის დასაწყისისათვის შექმნილი სეფიანთა ირანის ძლიერი სახელმწიფომ კი, თავის ძალაუფლება ქართლი და კახეთზე გაავრცელა (აბაშიძე ... 2013: 266-267). ირან-ოსმალეთის ბატონობამ, თავის მხრივ, ზეგავლენა იქონია ქვეყნის ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაზე. შესაბამისად, ყოველივე ამან ასახვა ჰპოვა ქვეყნის მატერიალურ კულტურაზე.

XV ს-ის მეორე ნახევარში თურქთა მიერ ბიზანტიის იმპერიის დაპყრობის შემდეგ, საქართველომ დაკარგა დასავლეთისა და აღმოსავლეთის დამაკავშირებელი ქვეყნის როლი და თითქმის მთლიანად მოწყვეტილი აღმოჩნდა დასავლეთ ევროპის ქვეყნებისაგან. შავ ზღვაზე გაბატონებით, თურქეთის კონტროლს დაუქვემდებარდა დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, მათ შორის საქართველოს ტერიტორიაზე გამავალი სავაჭრო გზები (სინ 1973: 156).

საქართველოს ცალკეულ სამეფო-სამთავროებში, პერიოდულად დამყარებული მშვიდობიანობის პერიოდში უმჯობესდებოდა მისი ეკონომიკური მდგომარეობაც. მაგ. XVI ს-ში კახეთის სამეფო დაწინაურდა. იგი სეფიანების ახლად შექმნილ სახელმწიფოს ვასალობით სამეფოში მშვიდობიანობს ინარჩუნებდა. კახეთის ეკონომიურ დაწინაურებას ხელი შეუწყო ასევე, აღმოსავლეთ

ამიერკავკასიის სავაჭრო გზებთან მისმა სიახლოვემ. გილან-შემახა-ასტრახანის „აბრეშუმის გზა“ ძველი დროიდანვე კახეთის ფეოდალური მეურნეობისათვის საგარეო ვაჭრობის ხელსაყრელ ფაქტორს წარმოადგენდა (Бердзенишвили 1938: 27). სოფლის მეურნეობის, ხელოსნური წარმოებისა და ვაჭრობის განვითარების შედეგად XV-XVI სს-ში კახეთში აღმოცენდა ახალი ქალაქები, რომლებიც ვაჭრობა-ხელოსნობის მნიშვნელოვან ცენტრებად ჩამოყალიბდნენ. ასეთი იყო ქალაქები ზაგემი (ზაზარი) და გრემი. ახალ ქალაქებთან ერთად XVI ს-ში კახეთში დიდი ეკონომიური მნიშვნელობა ჰქონდათ ძველ ქალაქებს – თელავსა და ყარაღაჯს (სინ 1973: 160). 1614-1617 წწ. შაჰ აბასის გამანადგურებელი შემოსევების შედეგად კახეთის ყველა ქალაქი განადგურდა. XVII ს-ის 40-იან წლებში, რუსი ელჩების ცნობით, კახეთში არც ერთი ქალაქი აღარ იყო და არც ბაზრობები იმართებოდა სადმე (Полиевктов 1928: 160). ერთადერთი ქალაქი, რომელიც სრულ განადგურებას გადაურჩა იყო თელავი, რომელიც არჩილის მეფობის დროს (1664-1675) მნიშვნელოვნად განახლდა.

ლევან II დადიანის მმართველობის დროს, დაწინაურდა სამეგრელოს სამთავრო. მთავარი დადიანი ხელს უწყობდა ირანთან და თურქეთთან სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების განვითარებას. ლევან დადიანი ზრუნავდა ვაჭარ-ხელოსნური მოსახლეობის მომრავლებისთვის (სინ 1973: 164).

XVII ს-ის 30-იანი წლებიდან ქართლსაც შედარებით მშვიდობიანი დრო დაუდგა. ეს მდგომარეობა 1723 წლამდე, ქვეყნის ოსმალების ბატონობამდე გაგრძელდა, რომელთაც მთელი ამიერკავკასია დაიპყრეს.

მიუხედავად პერიოდული, ხელსაყრელი გარემოების არსებობისა, XVI-XVII სს-ის საქართველოში საქალაქო ცხოვრება დაკნინებულია. ძველი ქალაქების ნაწილი ამ დროისათვის სრულიად მოისპო, ზოგიც პატარა ქალაქ-სიმაგრედ, დაბად და სოფლად იქცა. ქალაქების მოსახლეობის დიდ უმრავლესობას ვაჭრები, ხელოსნები და საქონლის წვრილი მწარმოებლები შეადგენდნენ. ხელოსნური წარმოების ყველაზე უფრო მსხვილ ცენტრს თბილისი წარმოადგენდა. აქ განვითარებული იყო

იმდროისათვის ცნობილი ხელოსნობის თითქმის ყველა დარგი. XV ს-თვის საგარეო მტრების მრავალგზის შემოსევის შედეგად მნიშვნელოვნად განადგურებული თბილისის ხელახალი აღმავლობა, XVII ს-ის 40-იანი წლებიდან დაიწყო (სინ 1973: 176, 177, 180). ფრანგი მოგზაურის ტავერნიეს გადმოცემით: „თბილისს, რომელიც ქართლის სატახტო ქალაქია, კარგი მდგომარეობა აქვს, საკმაოდ დიდია და კარგად გაშენებული და აქ აბრეშუმით დიდი ვაჭრობა სწარმოებს” (ტავერნიეს მოგზაურობიდან 1898) სხვათა გადმოცემით, „თბილისში ძლიერ ბევრი ხალხია და აქაური მკვიდრების გარდა, აუარებელი ვაჭრები არიან აღმოსავლეთიდან მოსული“ (თამარაშვილი 1902: 225). შარდენის მიხედვით, „თბილისი მჭიდროდ დასახლებული ქალაქია, აქ უფრო მეტი უცხოელია, ვიდრე სადმე სხვაგან, რომლებიც დიდ ვაჭრობას ეწევიან (შარდენი 1935: 204).

თურქეთის სავაჭრო გემები შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებს ადგებოდნენ. საქართველოში „ყოველ წელს აქ მოდის თორმეტიოდე იალქნიანი გემი კონსტანტინოპოლიდან და კაფადან და სამოცზე მეტი ფელუკა გონიოდან-ირისიდან, ტრაპიზონიდან. ისინი სამეგრელოში იტვირთება – ტყეების გარდა – აბრეშუმით, სელის ძაფით, ტილოთი და სელის თესლით, ხარის ტყავებით, კვერნის და თახვის ბეწვით, ბზით, ცვილითა და თაფლით.... აფხაზეთიდან და სამეგრელოდან გაჰქონდათ ტყავეული, ბეწვეული, სელი (ლამბერტი 1938: 15). დასავლეთ საქართველოს საზღვაო სანაპიროსთან სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ დნეპრის კაზაკებსაც (ცინცაძე 1966: 48-50; თამარაშვილი 1902: 144).

როსტომ მეფის 1639 წლის განწესების მიხედვით, თბილისში ექსპორტისა და იმპორტის სხვადასხვა საგნებს შორის იყო აბრეშუმი, მატყლი და სხვ. (ბერძენიშვილი 1940: 101). აბრეშუმი გაჰქონდათ თურქეთსა და სხვა ქვეყნებში, სადაც ის კარგ ფასად იყიდებოდა (შარდენი 1935: 181).

თბილისის შემდეგ მნიშვნელოვან სავაჭრო ქალაქები იყო ქუთაისი და გორი. დასავლეთ საქართველოში საშინაო ვაჭრობაც წარმოებდა. მთავარი პუნქტები იყო - ხონი, ონი, ჩხარი, ჩიხორი, რუხი, ქობულეთი, ანაკლია და სხვ. აქ ვაჭრობას

ძირითადად გაცვლითი ხასიათი ჰქონდა (სინ 1973: 181). ქუთაისში „მთებიდან ჩამოდინ სვანები, რომელთაც ჩამოაქვთ თავისი შინაური ნაწარმოები, ნაბდები და მსხვილი შალები და ჩამორეკენ ხოლმე თხებსა და ცხვრებს. ქართლიდან მოდიან ქართლელები და ირანელები, რომლებსაც ჩამოაქვთ ძვირფასი ირანული შალები და ინდოეთის ფერადი ქსოვილები, ტყავები, დამარილებული თევზი კასპიის ზღვიდან, ხიზილალა და სანელებელი. თურქები სამცხის მხრიდან მოდიან და ბლომად მოაქვთ თავისი სავაჭრო, მაგალითად, უნაგირები და ცხენის აკაზმულობა, ხალები, ხანჯლები და თურქული ზანდუკები. სხვებზე მეტი ვაჭრები იქ სომხები არიან. სომხებს ქუთაისში თავიანთი სახლები აქვთ. ესენი დადიან თურქეთში, ირანსა და ქართლში და ბლომად მოაქვთ იქიდან იშვიათი საქონელი“ (ლამბერტი 1938: 10).

პერიოდული დიდი ბაზრობები ეწყობოდა მაგ. წიფურიაში, ილორში¹ წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიასთან, ბედიაში, კორცხელში და „მრავალ სხვა ადგილას“ (ლამბერტი 1938: 158). ბაზრობები ეწყობოდა ზღვის სანაპირო ზოლშიც, ნავმისადგომების ახლოს.

XVIII ს-ში საქართველო კვლავაც სამეფო-სამთავროებად არის დაშლილი და კვლავ, ირან-ოსმალეთის ბატონობის ქვეშ არის მოქცეული. ამ პერიოდში იზრდება რუსეთის ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ინტერესი საქართველოს მიმართ.

XVIII ს-ის პირველ მეოთხედში ქართლის მეფე ვახტანგ VI-ისა და მისი გუნდის მიერ გატარებულმა რეფორმებმა ქვეყანა საგრძნობლად მოაძლიერა როგორც კულტურული, ისე ეკონომიკური თვალსაზრისით, თუმცა, 1723 წელს ჯერ სპარსელების, მოგვიანებით კი ოსმალების ქართლში შემოჭრისა და ვახტანგ მეფის რუსეთში გახიზვნის შემდეგ ქვეყანაში კვლავ მძიმე დგომარეობა შეიქმნა.

1744 წელს ირანის შაჰმა ქართლის მეფედ თეიმურაზ II, ხოლო კახეთის მეფედ მისი ვაჟი ერეკლე II დაადგინა. თეიმურაზის სიკვდილის შედეგ გაერთიანებული ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე გახდა. ერეკლემ, მთელი თავისი მეფობა დამპყრობლების წინააღმდეგ ბრძოლას შეაღია, თუმცა ის ხვდებოდა, რომ ძლიერი

---

¹ ახლანდელი ოჩამჩირის მუნიციპალიტეტი.

მოკავშირის გარეშე სრული დამოუკიდებლობის მოპოვება გაუჭირდებოდა და ამიტომ 1783 წელს ქართლ-კახეთის სამეფოსა და რუსეთის იმპერიას შორის დაიდო გეორგიევსკის ხელშეკრულება, რითიც აღმოსავლეთ საქართველოს რუსეთის იმპერიის მფარველობაში შევიდა. 1795 წელს სპარსელების წინააღმდეგ გამართულ კრწანისი ბრძოლაში რუსეთმა მეფე ერეკლეს ჯარი არ მიაშველა და უთანასწორო ბრძოლაში ქართველები დამარცხდნენ. 1798 წელს მეფე ერეკლე გარდაიცვალა. 1801 წელს რუსეთმა ქართლ-კახეთში მეფობა გააუქმა.

1752 წლიდან იმერეთში მეფობდა სოლომონ I, რომელმაც მთელი მისი მეფობა ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლას შეაღია, ამასთანავე ის სასტიკად დაუპირისპირდა ადგილობრივ თავად-აზნაურობას, რომლებიც ოსმალეთის ინტერესებს ატარებდნენ ქვეყანაში და ტყვეთა სყიდვით იყვნენ დაკავებული. 1757 წელს ხრესილის ბრძოლაში სოლომონმა გამარჯვება მოიპოვა ოსმალოებზე და მოღალატე დიდებულებზე. თუმცა ძლიერი მოკავშირის გარეშე ვერც იმერეთის სამეფო ახერხებდა ოსმალთა იმპერიასთან გამკლავებას. რუსეთი კი რეალურ დახმარებას არ უწევდა იმერეთის სამეფოს. 1810 წელს რუსეთმა მეფობა იმერეთშიც გააუქმა.

XVIII ს-ის I ნახევარში ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა ქართლის ეკონომიური და სოციალურ-კულტურული აღმავლობისათვის. ქართლ-კახეთის სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან დარგს კვლავ მეაბრეშუმეობა წარმოადგენდა. აბრეშუმის ნედლეულისა და ნაწარმის მიღების ტექნიკა ძველი, ტრადიციული წესით წარმოებდა. XVIII ს-ის 20-იანი წლებისათვის ქართლში 1 ლიტრა აბრეშუმის ძაფი დაახლოებით 6 მანეთი ღირებულა (აბესაძე 1957: 194, 195). იყო შემთხვევები, როდესაც ქართლსა და კახეთში შეძენილი აბრეშუმის ნაწარმი ვაჭრებს საზღვარგარეთაც გაჰქონდათ.

მნიშვნელოვანი იყო ქართლში კანაფის წარმოება. მისგან საოჯახო მოხმარების ქსოვილებს ამზადებდნენ. კანაფი შიდა ქართლის დაბა ალის მცხოვრებთა ერთ-ერთ გამოსაღებს წარმოადგენდა. მათ შეწერილი ჰქონდათ ტილო, რაც, ცხადია,

შინამრეწველობის ამ სახეობის გავრცელებასა და განვითარებას გულისხმობდა (თაყაიშვილი 1907: 177).

ამ პერიოდში შესამჩნევად განვითარდა სავაჭრო-სამომოსვლო გზების მშენებლობა, რამაც დიდად შეუწყო ხელი სამეურნეო-ეკონომიურ კავშირურთიერთობათა განმტკიცებას საქართველოს ცალკეულ რაიონებს შორის. გაფართოვდა ვაჭრობა თბილისში, რომელიც სულ უფრო და უფრო მეტად იზიდავდა საქონელს პერიფერიებიდან. ქართლისა და კახეთის ბაზარზე ამ დროს დიდი რაოდენობით იყიდებოდა ადგილობრივი ნაწარმი: ქსოვილები (ფარჩა, აბრეშუმი, მატყლი, სელი, ბამბა, წინდები). გარდა ადგილობრივი საქონლისა, ქართლ-კახეთის ბაზარი იცნობდა თავრიზის ფარჩას, ორდუბადის აბრეშუმს, ქირმანის შალს და ე.წ. „საყათის საქონელს“ – სანელებლებსა და ფუფუნების საგნებს (სინ 1973: 391).

ვაჭრობის ხელის მოწყობისა და სავაჭრო შემოსავლის გაზრდის მიზნით ცენტრალური ხელისუფლება დიდ სავაჭრო გზებზე აშენებდა ქარვასლებსა და სავაჭრო პუნქტებს. XVIII ს-ის I მეოთხედში ქართლ-კახეთის საექსპორტო საქონელს აბრეშუმი, ღვინო, სახელოსნო ნაწარმი, ქსოვილები თუ ბეწვეული წარმოადგენდა. ყველა ამ საქონლის შესამენად უცხოელი ვაჭრები თბილისს ეტანებოდნენ. აქ იძენდნენ ქართულ აბრეშუმს და უფრო ძვირად ჰყიდდნენ სამხრეთ-აღმოსავლეთის ქვეყნებში. XVIII ს-თვის კახეთში საქალაქო ცხოვრება ქართლთან შედარებით დაბალ დონეზე იდგა (სინ 1973: 392).

XVIII ს-ის II ნახევარში კიდევ უფრო მეტად იწყება ეკონომიური ცხოვრების გამოცოცხლება, ვითარდება ხელოსნური წარმოება, ფართოვდება საშინაო და საგარეო ვაჭრობა და საქალაქო ცხოვრება.

აღმოსავლეთ საქართველოს ეკონომიურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ქალაქები: თბილისი, გორი, სურამი, ცხინვალი, ალი, ახალდაბა. კახეთის ქალაქებიდან - თელავი და სიღნაღი. XVIII ს-ის 80-იანი წლებში დუშეთიც.

საქალაქო ცხოვრების გამოცოცხლება განსაკუთრებით თბილის დაეტყო, სადაც წარმოდგენილი იყო ხელოსნობის თითქმის ყველა ცნობილი, დაახლოებით 60-მდე დარგი. ზოგიერთი მათგანი რამდენიმე სხვადასხვა წვრილ სპეციალობად იყოფოდა. ასე მაგალითად, XVIII ს-ის ბოლოსათვის მკერავები იყოფოდნენ კავკასიური, ქართული, ევროპული (რუსული) ტანისამოსის მიხედვით და სხვა. თბილისის სახელოსნოთა პროდუქცია ძირითადად ბაზარზე გასატანად მზადდებოდა. მისი ნაწილი ადგილზე იყიდებოდა, ნაწილი კი საქართველოს სხვა ქალაქებში ან მეზობელ ქვეყნებში გაჰქონდათ. მათ შორის ტანისამოსი, ქუდი, ფეხსაცმელი, ბეწვეული და სხვ (სინ 1973: 540).

XVIII ს-ის 60-იან წლებში თბილისიდან ყოველთვიურად სხვადასხვა საქონლით დატვირთული 150-200 ურემი მიდიოდა ერევანს, თავრიზსა და არზრუმს. კიდევ უფრო გაფართოვდა თბილისის საშინაო და საგარეო ვაჭრობა მომდევნო წლებში. ვაჭრობა-ხელოსნობის ზრდასთან ერთად თბილისში დუქნების რაოდენობაც მატულობდა. თუ XVIII ს-ის დამდეგისათვის თბილისში დაახლოებით 200 სავაჭრო და სახელოსნო დუქანი იყო, ამავე საუკუნის 80-იანი წლებისათვის მათი რიცხვი 500-მდე აღწევდა (სინ 1973: 541).

ამავე დროს, საგრძნობლად ფართოვდება აღმოსავლეთ საქართველოს სავაჭრო კავშირი უცხოეთის ქვეყნებთან. მრავალფეროვანი გახდა გატანილი თუ შემოტანილი საქონელის ასორტიმენტი. დარიალის გზის გახსნამ ხელი შეუწყო რუსეთსა და სხვა ქალაქებში მიმოსვლას. ამ გზით შემოდიოდა არა მარტო რუსული, არამედ ევროპული, კერძოდ ფრანგული საქონელიც (სინ 1973: 542).

აღმოსავლეთ საქართველო სავაჭრო ურთიერთობას ამყარებდა ასევე ირანთან, სომხეთთან, აზერბაიჯანთან, ჩრდილო კავკასიის ხალხებთან, კასპირპირეთის ჩრდილოკავკასიურ ქვეყნებთან. ასევე, ქართველი ვაჭრები დადიოდნენ უფრო შორეულ ბაზრებზედაც – ერაყში, ბაღდადში, ბასრაში, ინდოეთსა და სირიაში (ჰალაბს) (Гамрекели 1968: 24-38). მატულობდა საქონელის იმპორტ-ექსპორტი და სავაჭრო კავშირების არე, მომრავლდა სავაჭრო დაბების რიცხვი.

ქართლ-კახეთისაგან განსხვავებით, XVIII ს-ის I მეოთხედში, დასავლეთ საქართველოში საქალაქო ცხოვრება დაკნინების გზით მიდიოდა. თურქთა მიერ დასავლეთ საქართველოს ნავსადგურებისა და უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული პუნქტების დაკავებამ ქვეყნის საგარეო ვაჭრობა მთლიანად შეზღუდა. შეფერხდა საშინაო ვაჭრობაც. საზღვაო ვაჭრობა მთლიანად ოსმალეთის ხელში იყო მოქცეული. სახმელეთო გზებზე სულ უფრო ხშირად თურქი ვაჭრები ჩანდნენ (სინ 1973: 478). რაც შეეხება საფეიქრო წარმოებას, ვახუშტი ბატონიშვილის გადმოცემით, მოსახლეობა მნიშვნელოვანი რაოდენობით ამზადებდა დაბალხარისხოვან შალსა და ტილოს. აფხაზეთში ქსოვდნენ ბადეებს, შალს, რთავდნენ ბამბის ძაფს, ამზადებდნენ ნაბდებს, ყაბალახებს და სხვ. დას. საქართველოს მოსახლეობა დიდი რაოდენობით ამზადებდა სხვადასხვა სახის აბრეშუმის ქსოვილს. მეაბრეშუმეობა გავრცელებული იყო გურიაში და იმერეთის ზოგიერთ კუთხეში, განსაკუთრებით ფართოდ კი სამეგრელოში (ვახუშტი 145, 170).

XVIII ს-ის II ნახევარში საფეიქრო წარმოება აღმავლობას განიცდიდა, აღნიშნული პროდუქცია ექსპორტის საგანსაც წარმოადგენდა. ვახუშტი ბატონიშვილის თანახმად, იმერეთში „აბრეშუმს აკეთებენ და ქსოვენ ლარს“ (ვახუშტი 145). აბრეშუმის ქსოვილების წარმოება ხდებოდა აფხაზეთში, სვანეთში, სამეგრელოსა და გურიაშიც. ჩვეულებრივ იქსოვებოდა დარაია, რომლისგანაც ამზადებდნენ ტანსაცმელსა და ქვეშაგების სარჩულ-საპირეებს (მეუნარგია 102, 103). საფეიქრო მრეწველობასთან დაკავშირებით განვითარებული იყო ღებვის საქმე. აღსანიშნავია, რომ იმერეთის სამეფო XVIII ს-ის 70-იან წლებამდე თურქეთს ყოველ მესამე წელს უხდიდა კომლზე თითო საპერანგე ტილოს. ბამბის ნართი კი, ექსპორტის სახით, ყოველწლიურად გაჰქონდათ სმირნასა და სალონიკში (სინ 1973: 574).

XIX ს-ის დასაწყისიდან საქართველოში მიმდინარე ისტორიულ-პოლიტიკურმა და სოციალურ-ეკონომიკურმა ცვლილებებმა საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა

სფეროში იჩინა თავი და თანდათანობით შეცვალა ქართველი ხალხის ყოფაცხოვრება.

რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შესვლის შემდეგ საქართველო თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიებად დანაწილდა. გაუქმდა საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია. ახალშექმნილი საეგზარქოსოები რუსეთის ეკლესიის სინოდს დაექვემდებარა და ქალაქი თბილისი ამიერკავკასიაში რუსეთის მმართველობის ადმინისტრაციული ცენტრი გახდა. აქ ბინა დაიდო რუსეთის ხელისუფლების უმაღლესმა წარმომადგენელმა (პერიოდულად - მეფისნაცვლის წოდებით) მრავალრიცხოვანი სამოხელეო აპარატითურთ. შეიქმნა სხვადასხვა საგუბერნიო, სამაზრო და საოლქო დაწესებულება. თბილისში თავი მოიყარა დიდი რაოდენობის სამხედრო-საჯარისო ნაწილებმა. რუსეთიდან ჩამოსული ოფიცრები, სამოქალაქო ჩინოვნიკები ოჯახებიანად ქალაქში დასახლდნენ.

თბილისი რუსული კაპიტალის ინტერესის სფეროში აღმოჩნდა, რის გამოც გაფართოვდა სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირები რუსეთსა და ევროპასთან.

სამოქალაქო ცხოვრების განვითარებამ, თავის მხრივ, გავლენა იქონია მოსახლეობის ჩაცმულობაზეც, რაც განსაკუთრებით შესამჩნევი გახდა 1864 წლის რეფორმის შემდგომ ხანაში, როდესაც ვაჭრობა-მრეწველობა გამოცოცხლდა და ეკონომიკური განვითარებისათვის შედარებით უკეთესი პირობები შეიქმნა. ქართული ეროვნული სამოსის გვერდით, გავრცელდა ევროპული კოსტიუმი და თანდათანობით წამყვანი ადგილიც დაიკავა.

წარმოქმნილმა ცვლილებებმა სრულიად ახალი მოთხოვნები წამოჭრა. მართალია, თბილისი ევროპა-აზიას შორის მნიშვნელოვანი სავაჭრო და სატრანზიტო ცენტრი იყო, მაგრამ, ამჯერად მისი შიდა ბაზარი ახალსა და მზარდ მოთხოვნებს სრულად ვერ დააკმაყოფილებდა. სხვადასხვა სამრეწველო საქონელთან ერთად მოთხოვნები ევროპულ ტანსაცმელზე, მის აქსესუარებზე, საგალანტერიო ნაწარმზე, ქუდებსა და ფეხსაცმელზე სწრაფად იზრდებოდა. ევროპულ საქონელზე არსებულ მოთხოვნებს ვერც რუსეთიდან შემოტანილი ნაწარმი აკმაყოფილებდა.

1821 წელს ალექსანდრე ერმოლოვმა (მთავარმმართველი 1816-1827 წწ-ში), მდგომარეობის სწრაფად გამოსწორების მიზნით, გადაწყვიტა, დაეშვა თავისუფალი ვაჭრობა.

1822 წლიდან 10 წლით ამოქმედდა შეღავათიანი ტარიფი, რომლის მიხედვით ევროპიდან შემოტანილ საქონელზე საბაჟო გადასახადი საქონლის ღირებულების მხოლოდ 5%-ს შეადგენდა. ამიერკავკასიის გავლით ირანისაკენ ევროპული საქონლის უბაჟო ტრანზიტი ნებადართული იყო. ევროპა-აზიას შორის ვაჭრობა ამიერიდან ოდესა-ყულევი-თბილისის გავლით წარიმართებოდა. შეღავათიანი ვაჭრობის პერიოდში შემოტანილი ევროპული საქონლის 25% საქართველოში რჩებოდა და ბევრად მეტი - აზიური საქონლიდან (ორჯონიკიძე 1970: 65).

რუსეთის ხელისუფლება იმედოვნებდა, რომ ამიერკავკასიასა და სპარსეთში ევროპულთან ერთად რუსული სამრეწველო საქონელიც გასაღდებოდა და ამ გზით ვაჭრობაში ჩაერთვებოდა, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. ევროპელებს კონკურენცია ვერ გაუწიეს და ტრანზიტი, ძირითადად, ევროპელთა სასარგებლოდ წარიმართა. ამიტომ რუსი მრეწველები მის გაუქმებას დაბეჯითებით მოითხოვდნენ, რადგან შიშობდნენ, რომ შეღავათიანი ტრანზიტის მოქმედების შედეგად კავკასიისა და სპარსეთის ბაზრები რუსეთს ხელიდან დაუსხლტებოდა. ასევე ითხოვდნენ, რომ კავკასიას, როგორც კოლონიას, რუსეთი თავისი ნედლეულით მოემარაგებინა, სანაცვლოდ კი რუსეთისაგან მანუფაქტურული საქონელი შეეძინა («Кавказ» 1867: #88).

1831 წელს რუსი ფაბრიკანტების მოთხოვნით შეღავათიანი ტრანზიტი გაუქმდა. ამჯერად ევროპული საქონელი მისი ღირებულების 25%-დან 50%-მდე იბეგრებოდა. ამის შედეგად რუსეთის სამრეწველო-ფაბრიკულ ნაწარმს ამიერკავკასიის ბაზრები თითქოს უნდა დაეპყრო, მაგრამ ეს ვარაუდი არ გამართლდა.

შეღავათიანი ტრანზიტის გაუქმებისთანავე ევროპულმა საქონელმა ტრაპიზონ-ერზერუმის გზისკენ გადაინაცვლა. ტრაპიზონში ინგლისმა სავაჭრო

კომპანია გახსნა და ამ გზით მთელი აზიისა და ირანის ვაჭრობა ხელში ჩაიგდო. ამიერკავკასია კონტრაბანდული საქონლით გაივსო და რუსეთის მიერ წარმოებული ვაჭრობა ადრინდელზე უფრო მეტად შემცირდა.

შელავათიანი ტრანზიტის გაუქმებამ ადგილობრივ ვაჭართა საქმიანობა დააბრკოლა და ევროპის ბაზრებზე მათ შეღწევას ხელი შეუშალა. რუსეთის ბაზრობებზე, მოსკოვსა და მაკარიაში თბილისელი ვაჭრები საქონელს ხშირად კრედიტით იძენდნენ, მაგრამ ეს ძვირი უჯდებოდათ.

XIX ს-ის II ნახევრიდან შელავათიანი ტრანზიტის აღდგენის მოთხოვნა კვლავ გაიზარდა. გაზ. „დროება“ ბათუმთან დაკავშირებით იუწყებოდა: „ბაჟისაგან ხალხი ძალიან შეწუხდა... რუსის საქონელზე ბაჟი არ არის; მაგრამ ჩვენი ხალხი ოსმალოსა და ფრანგის საქონელს არის მიჩვეული, რუსის საქონელი უფრო ძვირიცაა“ („დროება“ 1879: #40).

XIX ს-ის 40-50-იან წლებში კონტრაბანდულმა საქონელმა გზა ისე გაიკაფა, რომ საბაჟოში მომუშავე უბრალო გადამწერიც კი ქონებას აგროვებდა: „ეს იყო ოქროს ხანა, როცა ალაგოზზე ქურთის ბავშვები შიშველ ტანზე ლიონის ხავერდს იცვამდნენ; არაქსზე მწყემსები უსაქმობის დროს მარსელის ან ჰოლანდიურ შაქარს მიირთმევდნენ, როცა ყოველი გურულის ოჯახში იამაიკის არომატული რომი იღვრებოდა... ეს ის ბედნიერი დრო იყო, როცა ყველა დუქანი სავსე იყო უცხოური საქონლით, ჩვენივე საბაჟოს ბეჭდითა და ლუქით“ - იუწყებოდა გაზეთი («Кавказ» 1883: #21). ეს სურათი კარგად აქვს ნაჩვენები გიორგი წერეთელს თავის მოთხრობა „პირველ ნაბიჯში“. სამხედრო სამსახურში ჩამდგარი იერემია კონტრაბანდით დიდ სარგებელს ელოდებოდა: „გარდა ამისა, იმასაც ფიქრობდა, რომ რაკი კონტრაბანდის ზიდვაში მონაწილეობას მივიღებ, აბრეშუმის, მაუდისა და ფეხსაცმლის საქონელი ბლომად მექნება“ (წერეთელი 1988: 14).

საქართველოსა და, საერთოდ, ამიერკავკასიის ეკონომიკის უკეთ ათვისებისა და გამოყენების მიზნით რუსეთის ხელისუფლება შეეცადა უფრო მოქნილი პოლიტიკა გაეტარებინა. საამისოდ მათ 1844 წელს თბილისში მეფისნაცვლად

მიხეილ ვორონცოვი გამოგზავნეს, რომელიც ამ მოვალეობას ათი წლის განმავლობაში ასრულებდა. იგი მთავარმმართველთან შედარებით მეტი უფლებებით სარგებლობდა და დამოუკიდებლად გადაწყვეტილებების მიღებისა და მოქმედების უფლებაც ჰქონდა. მას ევროპული განათლება ჰქონდა მიღებული, იცნობდა კავკასიას და თბილისში ჩამოსვლისთანავე თავისთვის და გარემოცვისთვის სასიამოვნო გარემოსა და კომფორტული პირობების შექმნაზე დაიწყო ზრუნვა, რაც ადგილობრივ საზოგადოებასთან მჭიდრო კონტაქტის საშუალებით მოკლე დროში მოახერხა კიდევ. ერთ-ერთი მოხელის - ა. ზისერმანის სიტყვებით, მიხეილ ვორონცოვის მეფისნაცვლად დანიშვნას საქართველოში დიდი იმედით შეეგებნენ. საზოგადოების ყველა ფენა რაღაც კარგს ელოდა: სომხები - ვაჭრობის განვითარებას, ჩინოვნიკები - ახალ შტატებს, ხელფასის გაზრდას, ადგილობრივი არისტოკრატია - სხვადასხვა პატივსა და შეღავათს, მანდილოსნები - გრაფინია ვორონცოვასთან ბრწყინვალე მეჯლისებსა და საღამოებს. „ერთი სიტყვით, ყველა იმედით იყო განწყობილი და, როგორც იშვიათი გამონაკლისი, ამჯერად არავინ შემცდარა“ (Зиссерман 1879: 116).

მიხეილ ვორონცოვი თბილისში ჩამოსვლისას აქაური საქონლის მაღალმა ფასმა და საერთო სიძვირემ იმდენად გააკვირვა, რომ მას პორტო-ფრანკოს დაწესებაც კი უნდოდა. ვაჭრობის გასაუმჯობესებლად მან 1850 წლიდან კავკასიაში შემოტანილ ევროპულ საქონელზე შედარებით შეღავათიანი ტარიფი დააწესა. ამან ბამბის ნაწარმის შემოტანა გაზარდა, რომელიც მანამდე კონტრაბანდის გზით შემოდიოდა (Кавказский календарь 1852: 414, 415). შავი ზღვის პორტებიდან ტვირთი თბილისი-ნახჭევნის გავლით სპარსეთში შედიოდა. სპარსეთიდან საქონელი ბაქო-თბილისის გზით ევროპაში იგზავნებოდა (Коняков 1880: 39).

ა. ერმოლოვისა და მ. ვორონცოვის პოლიტიკას შეღავათიანი ვაჭრობის დაწესების საქმეში მხარდამჭერებიც ჰყავდა. მათ მიაჩნდათ, რომ თავისუფალი ტრანზიტი ქვეყანას გამოაცოცხლებდა და ეკონომიკურად გააძლიერებდა. გარდა ამისა, მთავრობა ამით მოსახლეობას დაანახებდა, რომ ხელისუფლება მათი

კეთილდღეობის გაუმჯობესებით დაინტერესებული იყო. ამ გზით ამიერკავკასიის ეკონომიკური მდგომარეობა გამოკეთდებოდა. ეს ღონისძიება სხვა მხრივაც საჭირო იყო, რადგან, როგორც ისინი ფიქრობდნენ, „მხოლოდ იარაღით და ძალადობით არაფერი არ შეიცვლებოდა“ («Кавказ» 1867: #88).

XIX ს-ის II ნახევრიდან ევროპულ საქონელთან ერთად თანდათან უფრო მეტი რუსული ნაწარმი იგზავნებოდა თბილისის ბაზარზე. მიუხედავად ამისა, ის მაინც ვერ აკმაყოფილებდა თბილისის, როგორც ადმინისტრაციული ცენტრის, მზარდ მოთხოვნებს. ამ პრობლემის აღმოფხვრას, ძირითადად, ადგილობრივი ხელოსნური წარმოება ცდილობდა. მართალია, თბილისელი ხელოსნები სწრაფად ითვისებდნენ ევროპული ტანსაცმლის დამზადების ტექნიკას (სცსა, საქმე 75682: ფ. 26), მაგრამ არც ეს იყო საკმარისი, რის გამოც ადგილობრივი ხელისუფლების ხელშეწყობით თბილისს სამუშაოდ რუსი თუ უცხოელი ხელოსნების მრავალრიცხოვანი ნაკადი მოაწყდა. მათ შორის, უკვე 1827 წლიდან აქ ბევრი ებრაელი ხელოსანი მუშაობდა, რომელთა უმრავლესობა მისდევდა თერძობას, მექუდეობას, ფეხსაცმლის კერვას და სხვ (სცსა, საქმე 2051: ფ. 2; სცსა, საქმე 5682: ფ. 26). ჩამოსულ ხელოსნებს ადგილობრივი ხელისუფლება მფარველობდა. ამიტომ ისინი ამქრებში არ ერთიანდებოდნენ, რაც ამწვავებდა კონკურენციას მათსა და ამქარ-ხელოსნებს შორის. მკვიდრი ხელოსნები ცდილობდნენ თავიანთი ძველი მდგომარეობის შენარჩუნებას. დაწყებული დაპირისპირება დროთა მსვლელობაში კიდევ უფრო გამძაფრდა.

1831 წელს ამქარში გაერთიანებული თბილისელი თერძები მთავარმმართველ როზენისათვის გაგზავნილ მიმართვაში მოითხოვდნენ ჩამოსული თერძების ქალაქიდან გასახლებას და ხაზგასმით აცხადებდნენ, რომ თავისუფლად შეეძლოთ მათ მიერვე შეკერილი ტანსაცმლით დაეკმაყოფილებინათ არა მარტო ქალაქის მცხოვრებნი, არამედ სხვა ქალაქებიდანაც მიეღოთ შეკვეთები, რასაც საკმაოდ სწრაფად შეასრულებდნენ (სეცსა, საქმე 5682: ფ. 26; სეცსა. საქმე 2051: ფ. 2).

როზენმა მათი თხოვნა მხედველობაში არ მიიღო და 1832 წელს ებრაელი მკერავი ხელოსნები ქალაქში დატოვა „რუსული და გერმანული სამუშაოს“ მკერავ-ოსტატთა ნაკლებობის მიზეზით (სცსა, საქმე 2051: ფ. 2).

1836 წელს თერძთა ორი ამქრის უსტაბაში თავიანთი ამქრების სახელით იმპერატორის სახელზე მიმართულ თხოვნაში წერს, რომ ებრაელი თერძები მოქმედებენ კანონის წინააღმდეგ, ძირს უთხრიან მათ წარმოებას „თავისკენ იბირებენ ქრისტიან შეგირდებს და მთელი ქალაქის მცხოვრებთაგან სამუშაოს თვითონ იღებენ“ (სცსა, საქმე 4925: ფ. 2).

ცხადია, ებრაელთა ახალმოწყობილი და უფრო დიდი სახელოსნოები მნიშვნელოვან კონკურენციას გაუწევდა ძველ, ადგილობრივ სახელოსნოებს. „ეს იყო თვისობრივად ახალი წარმოება არა მარტო ნაწარმის, არამედ თვით წარმოების ორგანიზაციის მხრივაც“ (სამსონაძე 1968: 27; მესხია 1983: 531). როგორც საარქივო წყაროები მოწმობენ, ებრაელთა სახელოსნოები უფრო მეტ დაქირავებულ მუშას აერთიანებდა. ზემოთ ხსენებული უსტაბაშები წერენ: „მათ ისე გაადიდეს თავიანთი სამკერვალო, რომ გახსნეს მაღაზიები და თავის სახელზე გამოაკრეს აბრები... მიუხედავად იმისა, რომ პასკევიჩის დროს ებრაელები თბილისიდან გააძევეს, ისინი დაბრუნდნენ, ყოველ წელს იზრდება მათი რიცხვი და ისე გამრავლდნენ, რომ მთელი საზოგადოებაა ებრაელი მკერავებისა. ისინი არ ცნობენ ადგილობრივ მკერავთა საზოგადოებას და არც მათს უსტაბაშებს... თუ ასე გაგრძელდა, ჩვენს ამქარს არსებობა აღარ შეეძლება“ (სცსა, საქმე 5682: ფ. 26). თერძთა ამქარს, ძირითადად, მათი ამქარგარეშე მუშაობა აღელვებდა, ვინაიდან ამქრები კატეგორიულად უკრძალავდნენ, ვაჭრობა-ხელოსნობისათვის ხელი მოეკიდათ იმ პირებს, რომლებიც ადგილობრივ ამქარში არ შედიოდნენ და მის რეგლამენტაციას არ ემორჩილებოდნენ.

მიუხედავად იმისა, რომ ამქარში გაერთიანებული ხელოსნები ორგანიზებულად იბრძოდნენ, უპირატესობა მაინც ამქარგარეშე ხელოსნების მხარეს იყო, ვინაიდან მათ მიერ წარმოებული პროდუქცია უფრო შეეფერებოდა ქალაქის მცხოვრებთა ახალ მოთხოვნებს, როგორც ზემოთ ვახსენეთ, ისინი თავიანთ

სახელოსნოში უფრო მეტ დაქირავებულ მუშახელს ამუშავებდნენ და უფრო მეტსა და ფართო ასორტიმენტის საქონელს ასაღებდნენ. ისინი ხელისუფლების მხარდაჭერით სარგებლობდნენ და სამხედრო უწყებისაგან გრძელვადიან შეკვეთებს იღებდნენ. ამგვარად, ეს დაპირისპირება თუ, ერთი მხრივ, ამქრულ ხელოსნობას ზღუდავდა, მეორე მხრივ, გზას უკაფავდა საწარმოთა ჩასახვა-განვითარებას, სადაც დაქირავებული შრომის გამოყენებას მეტი სარბიელი ეძლეოდა.

ეს ვითარება კიდევ უფრო გამწვავდა XIX ს-ის II ნახევრიდან, როცა ადგილობრივი ხელისუფლება კვლავ არაერთი შეღავათიანი პირობით იწვევდა თბილისში სხვადასხვა ხელობის ხელოსნებს (AKAK, 1904: 625). 1850 წლისთვის ვორონცოვმა კვლავ დატოვა 26 ებრაელი ოჯახი იმ მიზეზით, რომ `ქალაქს ამ ხელოსანთა გარეშე გაუჭირდებოდა ზოგიერთი აუცილებელი სახელოსნო ნაკეთობის შეძენა (სცსა, საქმე 5776: ფ. 2634; სცსა, საქმე 5682: ფ. 26.).

ებრაელი მეწარმეების გარდა, სამუშაოდ მრავალმა უცხოელმა ხელოსანმა იწყო ჩამოსვლა. ამქართა შეტევებისაგან მათ დასაცავად ხელისუფლებამ 1843 წელს თბილისში განსაკუთრებული კომიტეტი დაარსა (გუგუშვილი 1968: 146). 1846 წელს თერძთა ამქრები ერთ უსტაბაშს ემორჩილებოდნენ და დაიყვნენ ქართული, კავკასიური და ევროპული ტანსაცმლის მკერავებად (Сборник газеты Кавказ 1846: 259). ამავე პერიოდში გაზეთი «Кавказ», ფართოდ ეხმაურებოდა ქალაქში უცხოელი ხელოსნების გამოჩენას. 1846 წლის განმავლობაში გაზეთი თავის ფურცლებზე იუწყებოდა თბილისში ფრანგული ტანსაცმლით მოვაჭრე მაღაზიების გახსნას, სხვადასხვა უცხოელ მკერავ ხელოსანთა ჩამოსვლასა და სხვათა შესახებ. 1851 წელს თბილისში ითვლებოდა 140 რუსი და უცხოელი ხელოსანი (გუგუშვილი 1968: 146).

გარედან მოსული ხელოსნების მოზღვავეების მიუხედავად, თბილისური ამქრები არსებობისთვის ბრძოლას განაგრძობდნენ, მაგრამ ახალ ურთიერთობათა განვითარება მათ რღვევას სულ უფრო აჩქარებდა. ამის მკაფიო მაგალითია 1867 წლის 5 აპრილის დებულება ამქრების შესახებ, რომლის თანახმად იმ დროისათვის

დარჩენილი იყო მხოლოდ 17 ამქარი და 4 მუშათა არტელი (გუგუშვილი 1968: 292). დაქირავებული შრომა თანდათან სულ უფრო ფართოდ გამოიყენებოდა.

ამქრობის გარეგნული სახე ფორმალურად შენარჩუნდა, რადგან მთავრობა მასში, განსაზღვრული მიზნით, ბევრ სარგებელს ხედავდა: ამქარი კრებდა გადასახადებს, ასრულებდა პოლიციის განკარგულებას, საკუთარი ხარჯით ინახავდა თავისი წევრების ქვრივ-ობლებს, ეხმარებოდა დავრდომილ წევრს, გამოდიოდა ქალაქისათვის საჭირო სხვადასხვა სამუშაოს - ხიდების, გზების მშენებლობის ან შეკეთების დროს. სწორედ ამის გამო და ქალაქში მოსალოდნელი არეულობის თავიდან ასაცილებლად მთავრობას საჭიროდ მიაჩნდა ამქრობის ინსტიტუტის შენარჩუნება.

ხელოსანთა ამქრები 1867 წელს დაემორჩილნენ ახალშექმნილ სახელოსნო-სამმართველოს, რომელიც მეთვალყურეობას უწევდა მათ საქმიანობას. საკუთრივ სახელოსნო-სამმართველო დაექვემდებარა საქალაქო მმართველობას და პოლიციას. დებულების მიხედვით, აზიური ტანსაცმლის მკერავები ორ ამქარში გაერთიანდნენ, ევროპულისა კი ერთ ამქარს შეადგენდა. ეს უკანასკნელი რიცხვმრავლობით გამოირჩეოდა და დანარჩენ ამქრებს შორის დიდი გავლენით სარგებლობდა. ამაზე ის გარემოებაც მიუთითებს, რომ სახელოსნო სამმართველოს მთავარ მამასახლისად აირჩიეს მკერავთა ამქრის უსტაბაში, ევროპული ტანსაცმლის მკერავი, ოსტატი სტეფანე ჯანიევი, კანდიდატად კი ევროპული ტანსაცმლის მკერავი მიხეილ კოტეტიშვილი (სცსა. ფ. 7. საქ. 2229: 132). მათი რიცხოვრივი უპირატესობა 1866 წლის მონაცემებიდანაც ჩანს; მკერავ ხელოსანთა საერთო რაოდენობიდან _ 432 ოსტატი და შეგირდი, უმრავლესობა _ 294 ადამიანი ევროპულ ტანსაცმელს კერავდა (გუგუშვილი 1968: 293). აზიური ტანსაცმლის მკერავთა თანდათანობითი კლება შემდგომი წლების მონაცემებითაც დასტურდება (გუგუშვილი 1968: 297). მათ ნაწარმს ფაბრიკა-ქარხნული წარმოება ვერ ცვლიდა, რის გამოც ოსტატთა მცირე ნაწილი კვლავ აგრძელებდა მუშაობას (სურ. 1).

აზიური ტიპის ამქრების შემცირება განსაკუთრებით XIX ს-ის 80-იანი წლებისათვის გახდა შესამჩნევი (სცსა. ფ. 17. საქ. 669: 23). ამ პროცესის დაჩქარება, თავის მხრივ, რკინიგზის გაყვანამაც განაპირობა, რამაც ქალაქში ფაბრიკული პროდუქციის მეტი რაოდენობით შემოტანას შეუწყო ხელი. ქალაქის მოსახლეობის ზრდასთან შედარებით ხელოსანთა რაოდენობამ პროცენტულად იკლო. როგორც 1887 წლის თბილისის გუბერნიის მიმოხილვაშია აღნიშნული, ხელოსანთა რაოდენობის შემცირების მიზეზი იყო „მოსკოვიდან, ოდესიდან და ვარშავიდან ტანსაცმლისა და ფეხსაცმლის გაძლიერებული შემოზიდვა“ (Отчет Тифлиской губернии за 1896 год. 1897: 16).

ამგვარად, ამქრული სახელოსნოების გვერდით მომრავლდა ახალი ტიპის - კაპიტალისტური სახელოსნოები, რომლებიც დაქირავებული შრომის ექსპლოატაციის ზრდის ხარჯზე აფართოებდნენ საწარმოებს. მათთან ბრძოლაში ამქრულ სახელოსნოები უძლურები აღმოჩნდნენ.

XIX ს-ის 60-იანი წლებიდან თბილისში, გორსა და სხვაგან დაარსდა ქალთა პროფესიული სკოლები, სადაც ასწავლდნენ „ტანისამოსებისა და სხვადასხვა თეთრეულის კერვას საკერავი მაშინით... ბაშმაკებისა და ხელთათმანების კერვას და სხვ“ (თორელი 1869: 32, 33).

80-90-იანი წლებიდან ქ. თბილისში შედარებით მომრავლდა სკოლები, სადაც, ძირითადად, ევროპული ტანისამოსის კერვას ასწავლიდნენ. მაგ., გაზეთი „დროება“ 1880 წლის 1 ოქტომბერს იუწყებოდა თბილისში „ევროპული ხელოსნობის ცოდნაზე“ ორიენტირებული სახელოსნო სასწავლებლის გახსნის შესახებ („დროება“ 1880: # 207).

1884 წელს თბილისის პროფესიული ხელსაქმის ერთ-ერთი სკოლის შემოწმების შედეგად ან. თუმანიშვილი გულდაწყვეტით წერდა, რომ მოწაფეთა სწავლების პროგრამაში „არსად ხსენებაც კი არ არის ჩვენებური, ალაგობრივი ხელსაქმეებისა... მართალია, დაწინაურებული ქვეყნების მიბაძვა ძალიან კარგია, მაგრამ არც აგრე თვალ-ახვეულად მიბაძვა უნდა, რომ ისიც კი დაივიწყონ, თუ პარიზში

გამოფენის დროს ხელსაქმეების გამსინჯვლები, რა აღტაცებაში მოვიდნენ, როდესაც ნახეს ჩვენი ოქრომკედით ნაკერი ყაბალახები და ყაისნაღის საქმეები. რა მიზეზით არის განდევნილი ჩვენებური ხელსაქმეები, არ გვესმის? ჩვენი კოხტა ქალები შლაპებისა და ხელთათმანების საყიდლად უფრო ფრანგულების მაღაზიებს ეტანებიან, მაგრამ ჯერ კიდევ ბევრი ხანი გასტანს, სანამ ლეჩაქების, თავსაკრავების და ყაბალახების ხმარება გადავარდება“ (თუმანიშვილი 1884: #23).

XIX ს-ის II ნახევრიდან მზა, ფაბრიკული ტანისამოსის ბაზარზე გამოსვლამ ხელოსნებს ნიადაგი გამოაცალა. ხელოსნური პროდუქციის ხარისხი მასთან შედარებით დაბალი იყო, ღირებულებით კი ძვირი, ამავე დროს, საქონელზე მასობრივი მოთხოვნის დაკმაყოფილება ვერ ხერხდებოდა. მაგ., თუ პალტოს შეკერვა ხელოსანთან 25 მანეთი ღირდა, მაღაზიაში მისი ყიდვა 15-17 მანეთად შეიძლებოდა (სანდალა 1926: 13, 51).

თერძების მდგომარეობას ამწვავებდა ვაჭრებზე მათი დამოკიდებული მდგომარეობა როგორც ნედლეულის შეძენის, ასევე მზა ნაწარმის რეალიზაციის მხრივ. თერძები ხშირად იძულებული ხდებოდნენ ვაჭრებისაგან მაღალ ფასად შეემინათ უვარგისი, უხარისხო საქონელი. ამგვარად, ხელოსანსა და მომხმარებელს შორის გაჩნდა ვაჭარი, რამაც ხელოსანთა მდგომარეობა კიდევ უფრო გააუარესა.

ქართული პრესა წლების განმავლობაში ეხმაურებოდა ამ საჭირობოროტო საკითხს და ცდილობდა, ხელოსანთა მდგომარეობის გაუმჯობესების გზები გამოენახა. ასეთ გზას კი ისევ საწარმოო ასოციაციებისა და ამხანაგობების შექმნაში ხედავდნენ („ივერია“ 1894: #36).

„ერთად ერთი საშუალება არის, რომ ვაჭრებს მოშორდნენ ხელოსნები... შეადგინონ ამხანაგობა თვისი ხელობისათვის საჭირო საქონლის მაღაზიის გასამართავად. ამხანაგობები უნდა შეადგინონ ყველა ამქრის ხელოსნებმა ცალ-ცალკე... უამისოდ ხელოსანი, რამდენიც უნდა ბეჯითად მოიქცეს, ის მაინც ამ გარემოებიდან ვერ გამოვა... ვაჭრისა იქნება იმის მოგებაც და შრომაც“ („დროება“ 1878: #172).

ცხადია, ამგვარი განცხადებები საქმეს ვერ უშველიდა. XIX ს-ის დასასრულისათვის ქარგლები და შეგირდები მასობრივად გარბოდნენ ფაბრიკა-ქარხნებში. ამქრული ორგანიზაციები სახელოსნო სამმართველოსთან ერთად XX ს-ის 20-იან წლებში საბოლოოდ გაუქმდა.

არტურ ლაისტის სიტყვებით, „მალე გაცხოველდა ცხოვრება და ახალ-ახალი საჭიროებანიც დაიბადა. ევროპულმა ცივილიზაციამ მიიზიდა, გაიტაცა ყველას ფიქრი და გონება. ეს გამოცოცხლება ისეთი სისწრაფით მოქმედებდა, რომ დაფიქრებისათვის დრო არავის რჩებოდა“ (ლაისტი 1963: 187).

ქალაქის ევროპეიზაციის პროცესი განსაკუთრებული ძალით მიხეილ ვორონცოვის მმართველობის დროს მიმდინარეობდა.

ამ დროს ბევრ კულტურულ დაწესებულებას ჩაეყარა საფუძველი: 1846 წელს რუსული თეატრი გაიხსნა, 1850 წელს გ. ერისთავის თაოსნობით აღადგინეს ქართული თეატრი, 1852 წელს გამოვიდა ჟურნალი „ცისკარი“, 1850 წელს გაიხსნა გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილება, კეთილშობილ ქალთა პანსიონი, წმ. ნინოს სასწავლებელი, ამოქმედდა იტალიური ოპერა, მომრავლდა ევროპული სტილის შენობები, სახელოსნოები, მაღაზიები. 1850 წელს თბილისში მოეწყო ფაბრიკული და ხელოსნური ნაწარმის გამოფენა და ა.შ.

ქალაქში ევროპული სტილის შენობების მომრავლებასთან ერთად იცვლებოდა ბინის ინტერიერის აქსესუარები.

რუს და ევროპელ (განსაკუთრებით, გერმანელ) ახალმოსახლეთა გამოჩენამ სრულიად განსხვავებული სახე მისცა თბილისს. ევროპულთან ერთად საუკუნეების განმავლობაში არსებული აღმოსავლური ტრადიციებიც დიდხანს შენარჩუნდა და ეს ორბუნებოვნება საზოგადოებრივი ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროში აისახა, მათ შორის, ჩაცმულობაშიც.

XIX ს-ის II ნახევრიდან საქართველოში, კერძოდ, თბილისში, მრავლად ჩამოდიოდნენ მოგზაურები, ვაჭრები, მწერლები, მხატვრები, მუსიკოსები და სხვანი, რომელთაც ერთნაირად ხიბლავდა აზიისა და ევროპის თბილისური კონტრასტი,

აზიური და ევროპული სამოსის სიჭრელე, ხალხმრავალი ადგილები, სადაც ყველაფერი უფრო მეტად საგრძნობი და მკვეთრად აღსაქმელი იყო. განსაკუთრებულ ცნობისმოყვარეობას ბაზარი იწვევდა, სადაც თბილისური ცხოვრების სურათი იხატებოდა. თბილისური შთაბეჭდილებები გაზეთებში იბეჭდებოდა: „თუ გნებავთ როგორც ხელისგულზე, ისე ნახოთ ქალაქის იდუმალი ცხოვრება – წადით მის ბაზარზე, ისეთზე, როგორიცაა თბილისის საკვირაო ბაზრობა. მოედნის რამდენიმე ათეულ მეტრ საჟენზე თქვენ ნახავთ ყველა კუთხის მრავალფეროვნებას... ამ პატარა ფართობზე თქვენ ნახავთ, როგორ ებრძვის აზია ევროპას და თუ ბაზრობის თითოეულ დღეს თვალს მიაღწევნებთ, დაინახავთ, როგორ სუსტდება პირველი და თავის ბატონობას როგორ სწრაფად ავრცელებს ეს უკანასკნელი. აქ განლაგებულია ყველა წლისა და გემოვნების ნიმუშები რუსების ამიერკავკასიაში მოსვლიდან დღემდე... სხვა საგნებთან ერთად იყიდება სხვადასხვა ტანსაცმელი, გაცვეთილი ხავერდის ქათიბიდან ვიცე-მუნდირამდე და ფრაკამდე“ («Кавказ» 1847: #25).

ჰაუქსტჰაუზენის სიტყვებით, „სილამაზის ისეთი საკვირველი ნარევია, როგორიც არსად მოიპოვება. არსად არაა ევროპიდან აზიაში გადასვლისა და წინააღმდეგობის ისეთი სიახლოვე, როგორც თბილისში. თბილისი ევროპიდან აზიაში გადასვლის წერტილია“ (Гакстгаузен 1857: 41; ჰაუქსტჰაუზენი 2011: 59).

ჩამოსულ სტუმართაგან თბილისს ზოგიერთი პეტერბურგს ადარებდა, ზოგი - პარიზს, ზოგი - იტალიას. პ. ჩაიკოვსკიმ თბილისი ფლორენციას შეადარა: „რაც შეეხება თბილისს, იგი სავსებით ევროპული ქალაქია... შესანიშნავი კლიმატით, მდიდრული მაღაზიებით, კარგი ოპერით... მაგრამ, ამავე დროს, თბილისში ევროპული ნაწილის გვერდით არის ნამდვილი, სრულიად აზიური ქალაქი და ეს ერთიანობა აზიისა ევროპასთან მისი მთავარი ხიბლია“ - წერდა 1886 წელს პ. ჩაიკოვსკი (Шадури 1953: 91-93).

„სად ნახავთ ისეთ მრავალფეროვან, ორიგინალურ ბალს, როგორიც თბილისშია. ერთმანეთში ირევა სხვადასხვა კოსტიუმი: პარიზული, ქართული,

ჩერქეზული. კავკასია არც ერთ მნიშვნელოვან მოვლენას არ გამოტოვებს“ («Кавказ» 1894: #52).

ქართული კოსტიუმის ევროპულით შეცვლას ხელს უწყობდა ევროპული ნაწარმით მოვაჭრე ახალგაზრდები, სახელოსნოები და ქალაქის ბაზრობები.

1847 წლის დასაწყისში მოსკოველმა მეფაბრიკეებმა თბილისში სავაჭრო დეპო გახსნეს, სადაც ერთ დიდ შენობაში მრავალი მაღაზია იყო განთავსებული. აქ იყიდებოდა: ქალის კაბები, გულისპირი, საყელო, პელერინები, ვუალი, თავსაკრავი, წინდები, კოფთები; ხავერდის, აბრეშუმისა და ბამბეულის ქსოვილები და სხვ. გაზეთები დეპოს საქონელს აქებდნენ და აქვე თბილისელ ვაჭრებს ურჩევდნენ, მოსკოვსა და ნიჟნი ნოვგოროდში საქონლის შესაძენად აღარ გამგზავრებულიყვნენ, რადგან ყველა სახის საქონლის შემენა აქვე, დეპოში, შეეძლოთ. დეპოს საქონელს, მისი დაბალი ხარისხის გამო, ევროპული საქონლით მოვაჭრე მაღაზიები დიდ კონკურენციას უწევდნენ. მისი ვაჭრობა გახსნისთანავე სუსტად წარიმართა, თანდათან შემცირდა და 1852 წელს დაიხურა. დიდი მცდელობის შემდეგ, 1865 წელს, დეპომ მუშაობა განაახლა, მაგრამ კონკურენციის დასაძლევად რუსულთან ერთად ევროპული საქონლითაც დაიწყო ვაჭრობა («Кавказ» 1852: #27; 1869: #38; Сборник Газеты Кавказ (Второе полугодие 1847 года) 1848: 82-84; Кавказский календарь 1848: 69, 70; 1849: 82, 83).

მოსკოველ მეფაბრიკეთა მიზანი იყო, დეპოს ბითუმად ევაჭრა. მათი მაღაზიები კი მხოლოდ ფასებს დაარეგულირებდა. ფიქრობდნენ, რომ ადგილობრივი ვაჭრები, უცხოეთის ნაცვლად, აქვე, დეპოში, საჭირო საქონელს ბითუმად შეიძენდნენ. მათი გეგმები ვერ განხორციელდა. ისეთი საქონელი, რომელზედაც ქალაქში დიდი მოთხოვნა იყო, ვერ ჩამოჰქონდათ. დეპოს მშვენიერი, დიდი შენობის ოთახები ნახევრად ცარიელი იყო. ამ დროს კი ევროპული საქონლით მოვაჭრე მაღაზიები წარმატებით საქმიანობდნენ. ქალაქში მოქმედ ფირმებს სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ ისეთ დიდ ქალაქებთან, როგორებიც იყო: მოსკოვი,

პეტერბურგი, ოდესა, ვარშავა, ბერლინი, ლონდონი, ვენა, მარსელი, ტრიესტი და პარიზი. თბილისი მთელი კავკასიის ცენტრი და ტონის მიმცემი იყო. იგი ზღვის მეშვეობით სიახლეებსა და მოდურ საქონელს, ევროპის ქალაქების მსგავსად, თითქმის დროულად იღებდა, მხოლოდ ორი-სამი კვირის დაგვიანებით.

1847 წელს საუკეთესო ევროპული ნაწარმით ვაჭრობდა: ბლოტის, რუდოლფის, გირშინის, ფაგეს, იზმიროვისა და სხვათა მაღაზიები. ევროპული საქონლით მოვაჭრე მაღაზიები მყიდველებით ყოველთვის სავსე იყო. მოსკოვის ფაბრიკანტთა მაღაზიებს ნაკლები რაოდენობის მყიდველი ჰყავდა. ბითუმად მოვაჭრე თბილისელები საქონელს ისევ უცხოეთიდან ეზიდებოდნენ. 1847 წლისთვის უცხოური ნაწარმის შემოტანა საგრძნობლად გაზრდილა (Сборник газеты Кавказ (Второе полугодие 1847 года) 1848: 85, 166).

1865 წლისთვის ამიერკავკასიის თითქმის მთელი ვაჭრობა თბილისში იყო ცენტრალიზებული. უნდა აღინიშნოს, რომ ევროპული საქონელი სპარსეთის გზითაც შემოდიოდა. თბილისი ევროპული, რუსული და აზიური საქონლით მარაგდებოდა. ევროპული საქონელი შავი ზღვით ევროპელსა და თბილისელ ვაჭრებს ჩამოჰქონდათ. ფოთიდან თბილისამდე ტვირთის გადაზიდვა ორჯერ ძვირი იყო, ვიდრე ევროპიდან ფოთამდე. რუსული საქონელი, ძირითადად, ნიჟნი ნოვგოროდიდან ჩამოდიოდა. ტვირთის ნაწილი ხმელეთით იგზავნებოდა, მაგრამ დიდი წილი – 8/10 % მიდიოდა მდ. ვოლგით ასტრახანში, აქედან – ბაქოსა და შემდეგ, თბილისში (Дункель-Велинг 1865: 47-65).

მაღაზიების მეპატრონენი ცდილობდნენ, წლის სეზონის გათვალისწინებით, საზოგადოებას დროულად მომსახურებოდნენ. თბილისის მაღაზიები და სახელოსნოები, განსაკუთრებით, ზამთრის მოახლოებისას გამოცოცხლდებოდნენ, როცა მთელი საზოგადოება ქალაქში იყო თავმოყრილი. ამ დროს იმართებოდა მეჯლისები და ბალმასკარადები. შემოდგომისთვის თბილისში ჩამოჰქონდათ ახალმოდური პარიზული და სხვა ევროპული ტანისამოსი. ჩამოდიოდნენ მკერავები, მექუდენი, პარიკმახერები და ა.შ.

თბილისელთა საყურადღებოდ კომერსანტი ფაგე განცხადებას აკეთებდა: „მსურდა რა მესიამოვნებინა თბილისის განათლებული საზოგადოებისთვის, გადავლახე ზღვები, ჩავედი პარიზს და იქ ამოვარჩიე ყველაფერი, რასაც კი აქაური დახვეწილი გემოვნების მომხმარებელთა დაკმაყოფილება შეუძლია. ჩამოვიტანე უამრავი მანუფაქტურული საქონელი. მაგრამ იგი მშვენიერ მანდილოსანთა მორთულობად რომ გადაიქცეს, რომლებიც ბალებზე იბრწყინებენ, მოვიწვიე პარიზის ერთ-ერთი ცნობილი მაღაზიის საუკეთესო მოდისტკა და პარიკმახერი“ («Кавказ» 1848: ##42, 45).

ფრანგული საქონლით მოვაჭრე მაღაზიებს შორის ბლოტის მაღაზია ყველაზე საუკეთესო, ძვირადღირებული, მაღალხარისხოვანი, მრავალფეროვანი და დახვეწილი ნაწარმით გამოირჩეოდა. აქ იყიდებოდა: ქალის კაბები, მათ შორის, სამეჯლისო, მანტილიები, პელერინები; ქსოვილები – აბრეშუმი, ხავერდი, სუკნო, ჰოლანდიური ტილო, ფლანელი, ბატისტი, ტიული, მაქმანი, შლიაპები მოსართავი ბაფთებით, ყვავილებითა და ბუმბულით; ჩალის იტალიური ქუდები, საგალანტერიო საქონლის ფართო ასორტიმენტი, აგრეთვე საუკეთესო სასმელები და საკონდიტრო ნაწარმი. მაღაზიაში იყო მამაკაცის ჩაცმულობის სრული კომპლექტი: სერთუკი, პალტო, ჟილეტი, პანტალონი, ქუდები, ლაიკის ჩექმები, ხელთათმანები და სხვ. მაღაზიასთან საპარიკმახეროც მუშაობდა.

სააღდგომოდ საფრანგეთიდან ჩამოტანილი სიახლეების რეკლამას ავრცელებდნენ მაღაზიათა მეპატრონეები: ერვინი, რიშარი, ტოლე, ფაგე, ფარო და სხვანი. მათ მაღაზიებში სხვადასხვა საქონელთან ერთად იყიდებოდა ქალის კაბები, ქვედაკაბები, ვალანები. ინგლისური მაღაზიები მამაკაცის მოდური ტანსაცმლით ვაჭრობდა. ფრიდრიხ გლაზერის მაღაზია გერმანულ, ინგლისურსა და ფრანგულ საქონელს ყიდდა. უნგრული მაღაზია ვარშავისა და ფრანგული ფეხსაცმლით ვაჭრობდა. ვენის მაღაზიაში ახალმოდური სამეჯლისო კაბები, პალტოები, ხავერდის ჟილეტები, მანტოები, ფეხსაცმელები და სხვა იყიდებოდა. გოლოვინის ქუჩაზე ხარიტონოვის ბეწვეულის მაღაზია და სამკერვალო იყო განთავსებული.

ბრესლაველი ველნერი თავისი მეთოდით ასწავლიდა სწრაფად გამოჭრასა და შეკერვას კაბების, მანტილიების, პელერინებისა და სხვ. იყიდებოდა ილუსტრირებული ჟურნალები, მათ შორის, 'მოდური მაღაზია და ა. შ.

ევროპული ტანისამოსით მოვაჭრე მაღაზიები მეტწილად პასკევიჩ-ერევანსკის სახელობის მოედანსა და გოლოვინის პროსპექტზე მდებარეობდა (სურ. 2). მაღაზიები საკუთარ სახლებში, მეტწილად კი ნაქირავებში, იყო განთავსებული, მაგ., ბლოტის ფრანგული საქონლით მოვაჭრე ცნობილი მაღაზია ერევნის მოედანზე, ზუბალაშვილის სახლში, იყო გახსნილი. აქვე იყო დორფმანის მზა ტანსაცმლის მაღაზია. 1847 წელს დეპოს მაღაზიების კრიზისის დროს ჩეტვერტოვმა რუსული მაუდისა და შალეულის მაღაზია ზუბალაშვილის სახლში გადაიტანა (კარგი ხარისხის რუსულ მაუდზე, რომელსაც ჩოხებისთვისაც იყენებდნენ, დიდი მოთხოვნა იყო). ერევნის მოედანზე, თეატრის წინ, სტახოვის ქსოვილებისა და ბეწვეულის მაღაზია იყო. აქვე, ჯაყელის სახლში, Kკაროლინა გუენის მზა ტანსაცმლის მაღაზია მდებარეობდა, დეზოლისა - სარაჯიშვილის სახლში. გოლოვინის პროსპექტზე, ბაგრატიონ-მუხრანსკის სახლში, ფაგეს მაღაზია იყო გახსნილი, ფარო და რიშარისა და მაღაზიებიც აქვე მდებარეობდა.

ამგვარად, მაღაზიების უმრავლესობა ქალაქის ევროპულ ნაწილში იყო განთავსებული. ისინი მეტწილად შერეული საქონლით ვაჭრობდნენ. მზა ტანისამოსთან ერთად აქ იყიდებოდა ქსოვილები, საგალანტერიო ნაწარმი, ფეხსაცმელები, სასმელები და ა. შ. მზა ტანისამოსის სიძვირის გამო მაღაზიებთან სამკერვალოები მოქმედებდა. იყო ჭრა-კერვის შემსწავლელი კურსები. ამ გზით ახალმოდური ტანსაცმელი მოსახლეობის ფართო ფენებისთვისაც შედარებით ხელმისაწვდომი გახდა.

ტანსაცმლით მოვაჭრე მაღაზიებისა და სახელოსნოების მომრავლებაზე აქტიურად ზრუნავდა მიხეილ ვორონცოვის მეუღლე – ელისაბედ ბრანიცკაია. მან საფრანგეთიდან მკერავი ქალები მოიწვია. მათგან ერთმა ჯგუფმა თბილისში ახალი სამკერვალო სახლი - „რუსელი“ გახსნა. სამკერვალოსთან სამღებროც მუშაობდა.

მოგვიანებით აქვე მაღაზიაც გაიხსნა, სადაც იყიდებოდა: სამეჯლისო კაბები, საქორწინო მორთულობანი, მანტოები, მანტილიები, ქვედა კაბები - „პომპადური“, მექანიკური კორსეტები, ბაფთები, ხელთათმანები, წინდები, ფეხსაცმელები და სხვ. («Кавказ» 1847: ##41, 42; 1857: #76).

1891 წლის მონაცემებით, ახალი მოდური მაღაზიების გარდა, თბილისის გუბერნიაში მრავალი სხვა საწარმოც მუშაობდა, რომელთა შორის უნდა აღინიშნოს 70-იანი წლების დასაწყისში დაარსებული გ. მირზოევის საფეიქრო ფაბრიკა და 1875 წელს გახსნილი ადელხანოვის ტყავის ქარხანა, რომელსაც ტყავის წარმოებაში წამყვანი ადგილი ეკავა. მის ბაზაზე დაარსდა ტანსაცმლისა და ფეხსაცმლის პირველი ქარხანა (სურ. 3). აქ მზადდებოდა 31 სახეობის ფეხსაცმელი, მათ შორის, აზიურიც და ევროპულიც (ხოშტარია 1970: 286, 288; რევიშვილი 1975: 420). ამას გარდა, 1892 წელს თბილისში ტყავის მეორე მსხვილი საწარმოც გაიხსნა (ხოშტარია 1970: 286).

ამრიგად, ქვეყანაში არსებული პოლიტიკურ-ეკონომიკური და კულტურული ვითარება თავის მხრივ ზეგავლენას ახდენდა ქართველი ერის ტრადიციულ ყოფაზე, მათ შორის სამოსზეც, რომელსაც არა მარტო ფუნქციური და ესთეტიური, არამედ, რიგ შემთხვევაში, ღრმა სიმბოლური დატვირთვაც გააჩნდა.

II თავი

დიდგვაროვანთა შესამოსელი

გვიანი შუა საუკუნეების მანძილზე ქართველ დიდგვაროვანთა კოსტიუმი რამდენიმე ნაწილისაგან – ტანისამოსის (ფესვედი, კაბა, მოსასხამი, სარტყელი), ფეხსამოსის, ფეხსაცმლისა და თავსაბურავისაგან შედგებოდა. მისი აუცილებელი ნაწილი იყო ასევე სამკაული (თავის, ყურის, ყელის, გულის, ხელის). კოსტიუმის ერთგვარ სახეს ქმნიდა თმის ვარცხნილობა და წვერ-ულვაშის დაყენების წესიც.

საერო პირთა² გამოსახულებების მიხედვით მამაკაცისა და ქალის სამოსი, ფაქტიურად ერთიმეორის მსგავსია. ანალოგიურად არიან შემოსილები საქტიტორო პორტრეტებზე წარმოდგენილი ბავშვთა ფიგურებიც. განსხვავება, რიგ შემთხვევაში, ქსოვილის ცალკეული ელემენტების გაფორმების წესში ფერადოვნებასა და ორნამენტულ სახეებში იჩენს თავს.

§ 2. 1. დიდგვაროვანი მამაკაცის ტანისამოსი

მამაკაცის ტანისამოსის კომპლექტი შედგებოდა ფესვედის, კაბისა და მოსასხამისაგან. ზოგჯერ, დამატებით მოსაცმელსაც მოიხმარდნენ. წელს კი, სარტყელი უმშვენებდათ.

ფესვედი, კაბის შიგნით მოსახმარი სამოსია.

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით - „ჰურიათა მწიგნობარნი ფესვთა გამოიბემდნენ სამოსელთა ქვეშე მოსახსენებელად მცნებათა უფლისათა“. გ. ჩუბინაშვილი მას მხოლოდ ქალთა სამოსად მიიჩნევს - „გრძელი სამოსელი

---

² საერო პირთა გამოსახულებების სიმრავლით განსაკუთრებით XVI-XVII სს-ის ძეგლები გამოირჩევა. საერო პირთა პორტრეტები ძირითადად მონუმენტური მხავრობის ქვედა რეგისტრებში თავსდება და ხშირად მათი გამოსახულებები ტაძრის ორ ან სამ კედელს მიუყვება (Алибегашвили 1979: 63).

დიდებულთა ქალთა ოქროქსოვილი და შემკული თვალ-მარგალიტითა“ (ჩუბინაშვილი 1984: 1303).

არქანჯელო ლამბერტი ოდიშის თავად-აზნაურთა სამოსის აღწერისას ასახელებს პერანგსა და ახალუხს. „პერანგს იკერავენ სხვადასხვა ფერის აბრეშუმისაგან. პერანგის ყელსა და ქობას ჰქარგავენ სირმით, ძვირფასის ქვებითა და მარგალიტებით. ეს შემკულობა რომ ყველამ ცხადად დაინახოს, პერანგი შარვალს გარეთ აქვთ გადმოფარფაშებული. პერანგზე აცვიათ ახალუხი, რომლებიც მუხლებამდინ უწვდებათ. ეს ახალუხი, შალისა ან აბრეშუმის არის, და მოქარგული პერანგი რომ არ დაიდაროს, უფრო მოკლეა პერანგზე. მასზე ყელიდან წელამდე აკერია ნაჭედი ვერცხლის ღილები (ლამბერტი 1938: 38).

ვახუშტი ბატონიშვილიც თანამედროვეთა სამოსზე საუბრისას ტერმინ პერანგს ხმარობს და მის აღწერილობასაც იძლევა - „აბრეშუმისა, ბამბისა ანუ ტილოსაგან, უგრძე კაბისა, და კისერი სრულიად მჩენი“ (ვახუშტი:1990: 68).

იესე ბარათაშვილი, თავისი სამოსის დახასიათებისას ხუთ-ექვს პერანგს ასახელებს და ამავე დროს წელიწადის დროების მიხედვით განასხვავებს - „ზაფხულში, გაზაფხულ, შემოდგომას - მოვის პერანგებს სხვადასხვა და სხვა ფერს და ზაფხულში - ტილოს პერანგებს გულისპირშეკერილს“ (ბარათაშვილი 1990: 238, 239).

ტერმინი პერანგი სპარსული სიტყვაა და XI ს-მდე ქართულ წერილობით წყაროებში არ გვხვდება. მის ნაცვლად ძველ ძეგლებში სახელდება ტერმინები კვართი და ფესუედი - „ფესუედი სამოსელი, ანდა შესამოსელი ფესუედი“ (ჯავახიშვილი 1962: 85, 89).

ქტიტორთა გამოსახულებების მიხედვით ფესვედი, როგორც ქალთა, ასევე მამაკაცთა შიდა სამოსია, გრძელი, ძირითადად სადა, ღია ფერისა. უმეტესწილად, მისი მხოლოდ მრგვალი, ოთხკუთხედი ან სამკუთხედისებრი გულისპირი და ქობა ჩანს. გულისპირი, რიგ შემთხვევაში ჩადილულია. ამის ნუმუშია მაგ., XV ს-ის ნაბახტევის, ღვთისმშობლის ეკლესიაში ქუცნა ამირეჯიბის შვილის რამინის (სურ. 4)

გამოსახულებაა (ლორთქიფანიძე 1969: 20), სადაც სახიანი ქსოვილის გულისპირს, მარგალიტის ღილების უწყვეტი რიგი ჩაუყვება (ჩიხლაძე... 2017: 226). წელამდე ჩაღილული გულისპირიანი ფესვედით არიან გამოსახულნი, ბუგეულში, მთავარანგელოზთა ეკლესიაში (სურ. 5) ლასხიშვილები (XV-XVI სს-თა მიჯნა) (ხუსკივაძე 2003: 228). შერული გულისპირის მცირე ნაწილი მოჩანს ბეთლემის, ღმრთისმშობლის ეკლესიაში წარმოდგენილ ქტიტორთა (სურ. 6, 7) მიქა სირას ძისა და მამილა ფონჯავის ძის (1493 წ.) (ჩიხლაძე... 2017: 232), ელისქედის, ელიას ეკლესიის დასავლეთ კედელზე გამოსახულ ზვიად და სამხრეთ კედელზე კი, მერაბ დიდებულების (XVI ს.) (ხუსკივაძე 2003: 113), წალენჯიხაში, მაცხოვრის ფერისცვალების ეკლესიის ეკვდერში მანუჩარ ქვაბულისას (XVII ს) (კალანდია... 2017:181) და სხვ. გამოსახულებებზე.

მარტვილის ტაძარში წარმოდგენილ, გიორგი II ლიპარტიანის (XVII ს.) ფიგურაზე (სურ. 8), მოკლემკლავიანი კაბის ქვეშ, ფესვედის მუქი ლურჯი ფერის სახელოები მოჩანს (ჩიხლაძე... 2017: 304).

ფესვედის ქსოვილი, როგორც აღვნიშნეთ, ძირითადად სადა და ღია ფერისაა. გვხვდება თეთრი, ოქრისფერი, მეწამულისფერი და შედარებით იშვიათად მუქი ლურჯი ფერისაც. სახიანი ქსოვილის ნიმუშთაგან, განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქუცნა ამირეჯიბის ვაჟის რამინის, ფარშევანგების გამოსახულებით გამშვენებული გულისპირი (სურ. 4). ასევე, ლეხთაგში, ლამარიას ეკლესიაში დემეტრე ჩართველანისა და ასლან მჯაფარასძის, გეომეტრიული ორნამენტით შექმნილი სახიანი ფესვედი. პირველ შემთხვევაში ორნამენტის სახეს, ლურჯი და მეწამულისფერი ხაზებით შექმნილი ბადე ქმნის (სურ. 9), მეორე შემთხვევაში კი, ღია ნაცრისფერ ფონზე, მუქი ნაცრისფერი ვერტიკალური და მეწამულისფერი ზოგზაგების მონაცვლეობა (სურ. 10).

გულისპირს, ყოშებსა და ქობის კიდეებს საოლველი შემოუყვება. ფესვედის ქობამ, XVII ს-ში, კაბის სიგრძის დამოკლების შემდეგ იჩინა თავი.

XIX ს-ის II ნახევარსა და XX ს-ის დასაწყისში კაბის ქვეშ სახმარ სამოსს ახალუხი ეწოდება, რომელსაც თავის მხრივ პერანგზე იცმევდნენ. საქართველოში სამი სახის ახალუხი იყო გავრცელებული: ე.წ. თავადური, გრძელი და უნაოჭო, მრავალკალთიანი; გლეხური მოკლე და დანაოჭებული; ქალაქური, ე.წ. დუშლულდიანი, ანუ ორსაკინძიანი (სურ. 11). ახალუხის საყელოსა და გულისპირს, ფესვედის მსგავსად, აჭრელებდნენ სხვადასხვა ორნამენტით. არსებობდა გულდახურული და მაღალ საყელოიანი ახალუხი, გრძელი და სწორი სახელოებით (მელიქიშვილი 2013: 46).

ნივთიერი მასალის მხრივ, საინტერესოა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნაქარგობის ფონდში დაცული ალექსანდრე ბატონიშვილის ორი ახალუხი³ (სურ. 12) და ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის კავკასიური კოსტიუმებისა და ქსოვილების ფონდში დაცული არაერთი ნიმუში.

ფესვედსა და ახალუხს ზემოთ კაბით იმოსებოდნენ.

სულხან-საბა ორბელიანი კაბას, „სამოსელად“ განმარტავს (ორბელიანი 1991: 344). დ. ჩუბინაშვილის მიხედვით კაბა სპარსული სიტყვაა და მას, როგორც კაცთა და ასევე, ქალთა სამოსად მიიჩნევს - „ტანთ საცმელი კაცთ გინა ქალთა“ (ჩუბინაშვილი 1984: 585).

ივ. ჯავახიშვილის აზრითაც, კაბა ქალისა და მამაკაცის სამოსის აღმნიშვნელი ზიარი ტერმინია, რომელიც, ქართულ მწერლობაში უკვე XIII ს-ში გვხვდება. მაგ., ვისრამიანში, ვეფხისტყაოსანში, ქართულ საისტორიო ძეგლთაგან XIV ს-ის ქართველი ჟამთააღმწერლის თხზულებაში, სადაც მოთხრობა XIII ს-ის II ნახევარს ეხება (ჯავახიშვილი 1962: 101,102).

ი. ციციშვილი „კაბას“, არაბული „ყაბა“-დან მომდინარედ მიიჩნევს და ვარაუდობს, რომ ეს სიტყვა ყაზაჩას ფორმით, საქართველოში არაბების ბატონობის

---

³ საინვ. ##585, 702.

დროს უნდა იყოს შემოსული, რის დასტურადაც მკვლევარს მოაქვს სიტყვა კაბის კნინობითი ფორმები: ყაბაჩა და ყაბარჩა (ციციშვილი 1954: 56).

XV ს-ში სამამაკაცო კაბის შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის იოსაფა ბარბარო. მისი გადმოცემით, ის გრძელი და ვიწრო ყოფილა, უკანა კალთა კი გაჭრილი ჰქონია „რადგან უმისოდ ცხენზე შეჯდომა გაუძნელდებოდათ“ (ჭყონია 1894: 56).

იესე ბარათაშვილი სამოსის ჩამონათვალში ასახელებს კაბას ყიზილბაშურს დაბამბულს. ორშაბათას, სამშაბათას და შაბათ-კვირემდის ან ლაინისას, ან ჩითისას, და შაბათ-კვირას ან ატლასისას, ან სხვა რასმე კარგს, კარგის ღილით, იმასაც დაბამბულს (ბარათაშვილი 1990: 239).

ქტიტორთა გამოსახულებების მიხედვით, XV ს-ში ძირითადად გვხვდება სამი ტიპის კაბა. 1. მრგვალი გულისპირის მქონე, შუაში მთელ სიგრძეზე ჩახსნილი, წელში გამოყვანილი, გრძელსახელოიანი, კოჭებამდე სიგრძისა. ასეა შემოსილი მაგ., ნაბახტევის ეკლესიაში გამოსახული (სურ. 13) ქუცნა ამირეჯიბი (1412-1431 წწ.) (ლორთქიფანიძე 1969: 21) და ბეთლევის ქტიტორთაგან თაყა კვიტასშვილი (ბეთლემის ღვთისმშობლის ეკლესია. 1493 წ. სურ. 14) (ჩიხლაძე ... 2017: 233).

2. წელში გამოყვანილი, კოჭებამდე სიგრძის, გრძელსახელოებიანი კაბაა. სამკუთხედი, მოოღვილი გულისპირითა და ყოშებით, მთლიანი ქვედატანით. ამის ნიმუში მოცემულია, ლეხთაგის ლამარიას ეკლესიაში, დასავლეთ კედელზე გამოსახული დემეტრე ჩართველანისა და ასლან მჯაფარასძის გამოსახულებებზე (XV ს-ის მიწურული) (სურ. 9. 10).

3. წელში გამოყვანილი, კოჭებამდე სიგრძის, გრძელსახელოიანი კაბა, ირიბად ჩაჭრილი, ერთიმეორეზე გადაფენილი გულისპირის კალთებით. ზემოთ მოქცეული კალთა ილლიასთან იკვრება. წელს ქვემოთ, შუაში კი, მთელ სიგრძეზეა ჩახსნილი. ასე არიან შემოსილნი მაგ., ბეთლევის ქტიტორები - მიქა სირას ძე და მამილა ფონჯავის ძე ასათი (სურ. 6, 7).

პირველი ტიპის კაბა, რიგ შემთხვევაში მცირეოდენი ცვლილებებით, კვლავ გვხვდება მომდევნო - XVI, XVII და XVIII სს-ის ძეგლებზე.

ცვლილება, ძირითადად გულისპირის მოყვანილობაში, საყელის ფორმასა და სამოსის ტარების წესში აღინიშნება.

კაბის შუაში, მთელ სიგრძეზე ჩახსნილი კალთები, რიგ შემთხვევაში წელს ზევით ერთიმეორეს დაცილებულია, ისე, რომ ფესვედის ჩალილული გულისპირი მოჩანს. წელს ქვემოთ კი, ჩახსნილი კალთა სარჩულის მხრიდან იშლება. ამის მაგალითია, ბუგეულის მთავარანგელოზთა ეკლესიაში სამხრეთ და ჩრდილოეთ კედლებზე გამოსახული ლასხიშვილების კაბები (სურ. 5). ჭალის, წმ. გიორგის ეკლესიაში (XV- XVI სს-თა მიჯნა), ჩრდილოეთ კედელზე გამოსახული აბაშ აბაშიძის (სურ. 15) კაბის გულისპირი დაკუთხულია, ჩახსნილი კიდეები გულმკერდზე ერთიმეორეს დამორებულია, წელისკენ კი შეერთებული (ხუსკივაძე 2003: 25). მსგავსია, თუზი-თავასას (XVI ს.) საქტიტორო ჯგუფის ერთი ნაწილის ჩაცმულობაც (ჩიხლაძე ... 2017: 242), მეორე ჯგუფში წარმოდგენილი ფიგურების კაბის წელს ზედა არე მთლიანია, წელს ქვემოთ კი, შუაში ჩაჭრილი (სურ. 16).

XV ს-ის თარგის მსგავსია, მარტვილის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიის ნართექსში უცნობ ქტიტორთა ჯგუფიდან⁴ ერთ-ერთის სამოსი (XV- XVI სს-თა მიჯნა) (ჩიხლაძე ... 2018: 255), ელისქედის წმ. ელიას ეკლესიაში (XVI ს.), სამხრეთ კედელზე წარმოდგენილი ივანე დიდებულის კაბა (სურ. 17) და სხვ.

მეორე ტიპის კაბის სამკუთხედისებრი გულისპირიც, მომდევნო პერიოდში მცირეოდენ იცვლება. მისი კიდეები ოდნავ მორკალულ ფორმას იძენს. ასეთია მაგ., წალენჯიხაში, ლევან I-ის, აფაქიძის გვარის უცნობი ქტიტორისა (ლევან I დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. 1533-1550 წწ.) და მარტვილის ღვთისმშობლის

---

⁴ გამოსახულების დედანი დაღუპულია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში დაცულია მ. მიქელაძე-ბაგრატიონის მიერ შესრულებული, აღნიშნული ფრესკის ასლი. სსმ 3255.

მიძინების ეკლესიის ნართექსში გამოსახული უცნობი ქტიტორის⁵ გულისპირი (ჩიხლაძე ... 2018: 254, 266, 267). კაბის შუაში ჩახსნილი კალთების კიდეები, წელს ქვემოთ მჭიდროდ ერწყმის ერთიმეორეს. მის ზედაპირზე არსებული პატარა თეთრი მონასმები ღილების არსებობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს. შედარებით ღრმად ამოღებული სამკუთხედი გულისპირი ჩანს, მარტვილის ღმრთისმშობლის მიძინების ტაძარში გიორგი ლიპარტიან-ჩიქვანისა და ოტია ჩიქვანის, კაცია ჩიქვანის ძის იესეს (XVII ს-ის 70-ნი წწ.) (სურ. 18, 19), ნიკორწმინდის, წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაში წულიკიძეთა (1660-1670 წწ.) გამოსახულებებზე (ჩიხლაძე... 2017: 301, 302, 277) და სხვ.

წინარეხის სამრეკლოს პირველ სართულზე გამოსახულ მაღალაშვილთა საქტიტორო ფიგურების ნაწილს, მრგვალი გულისპირის მქონე კაბა აცვია, ნაწილს კი სამკუთხედისებრი ფორმისა (ჩიხლაძე... 2017: 281). წელს ზემოთ, ზოგიერთი მათგანის სამოსი მარგალიტის ღილებით იკვრება (XVII ს-ის 70-ნი წწ.).

ნივთიერი მასალის მხრივ საინტერესოა (სურ. 20) ხელოვნების სასახლის კოლექციაში დაცული XVII ს-ის მამაკაცის კაბა⁶ (კალანდია 2017: 221).

მცირე ზომის, გადმოკეცილი საყელოთი არიან გამოსახულნი მაგ., კადარის მაცხოვრის ეკლესიაში⁷ უცნობ ყმაწვილთა (სურ. 21) ფიგურები (XVI ს-ის I-ლი ნახევარი) და წალენჯიხაში, ალექსანრე დადიანი (ლევან I დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. XVII ს-ის 40-ნი წწ.) (ჩიხლაძე ... 2018: 249, 267). დაბალი, თვალმარგალიტით გამშვენებული საყელოა ასევე მიკერებული გიორგი I ლიპარტიანის, ერეკლე დადიანი, როსტომ დადიანის (ლევან II დადიანის ეგვტერი, მაცხოვრის ეკლესია, წალენჯიხა. 1614-1621 წწ.), პატა (სურ. 22) და როსაპ მიქელაძეთა (ჯვარცმის ეკლესია, კულაში. XVII ს-ის II ნახევარი), კაცია და იესე

⁵ გამოსახულების დედანი დაღუპულია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში დაცულია მ. მიქელაძე-ბაგრატიონის მიერ შესრულებული, აღნიშნული ფრესკის ასლი. სსმ 3250.

⁶ კაბა აღდგენილია XX ს-ის 40-იან წლებში.

⁷ გამოსახულების დედანი დაღუპულია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში დაცულია გ. ერისთავის მიერ შესრულებული, აღნიშნული ფრესკის ასლი. სსმ 3213.

ჩიქვანების (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. მარტვილი. XVII ს-ის 70-ნი წწ.) შემთხვევაში (სურ. 18. 19). კისერს უკან შემადლებული საყელო გვხვდება ჩიქვანთა პორტრეტზე (წმ. გიორგის ეკლესია. ნაკურალეში. XVII ს-ის 70-ნი წწ.) (ჩიხლაძე... 2017: 468).

საქტიტორო პორტრეტების მიხედვით XVII ს-ში, გრძელი კაბების გვერდით, ხმარებაში შემოდის, შედარებით მოკლე მუხლს ოდნავ ქვემოთ, ან შუა წვივამდე სიგრძისა. მის შიგნით ფესვების ქოზა იჩენს თავს. ვახუშტი ბატონიშვილის გადმოცემით მისი თანამედროვენი XVII ს-ში ქართლსა და კახეთში ერთნაირად იცვამდნენ: „შემოსილნი არიან ქართველნი და კახნი ერთრიგად... ტანს კაბა ღარისა, სკლატისა ანუ ჩოხისა მუხთ ქუემომდე“. ამის მაგალითია წალენჯიხაში, მაცხოვრის ეკლესიის, ლევან II დადიანის ეგვტერში, გიორგი I ლიპარტიანის (სურ. 24), ერეკლე მანუჩარის ძე დადიანისა და როსტომ დადიანის (1614-1621 წწ.) გამოსახულებები (ჩიხლაძე... 2017: 267, 268). მუხლზე სიგრძის მეწამულისფერი და ვარდისფერი კაბების ქვეშ, აქ, მარგალიტებით შემკული, ოქროსფერი არშიაშემოვლებული მწვანე ფერის ქოზა ჩანს. თავად კაბის საყელოსა და კიდევს კი, თვალმარგალიტით შემკული საოლველი შემოსდევს.

ამავე პერიოდში, აქტიურად ჩნდება, ე.წ. ყაითან- ბუზმენტებით გამშვენებული კაბები. ბუზმენტი, დ. ჩუბინაშვილის განმარტებით არის - „სირიფი, ჩაფარიში ოქრომკედის არშია“ (ჩუბინაშვილი 1984: 122). საქტიტორო გამოსახულებებისა და ჩვენამდე მოღწეული ნივთიერი მასალის მიხედვით, ეს არის ოქროსფერი ან ვერცხლისფერი სირმისგან დამზადებული არშიაა, რომელიც, კაბის წელს ზედა არეზე, ერთიმეორისაგან თანაბარი მანძილით დაცილებული ჰორიზონტალურ ზოლების სახითაა განთავსებული. XVII-XVIII სს-ის მანძილზე, კაბის ბუზმენტებით გაფორმების სამგვარი წესი ჩანს:

1. ბუზმენტები მთლიანად ფარავდა წელსზედა არეს, ისე როგორც, ცაიშის, ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში გამოსახულ ქორქოძეთა საგვარეულოს მამაკაცთა (1616-1619 წწ.), ნაკურალეში ჩიქვანების (XVII ს-ის 70-ნი წწ.), შოშიტა

ერისთავისა (სორის, წმ. ჯვრის(ჯვარცმის) XVII ს-ის მიწურული) (სხირტლაძე 2014; ჩიხლაძე... 2017: 219, 271, 296-298), ლევან II დადიანისა (მარტვილის ღვთისმშობლის ხატი. 1640 წ.) (ხუსკივაძე 1974:17) და სხვ. შემთხვევაში (სურ. 25).

2. მხოლოდ გულმკერდის არეზეა განთავსებული - ლევან II დადიანისა და მისი ძის (ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესია. ხობი. XVII ს-ის 30-ნი წწ.), მერაბ წულუკიძისა და მისი ძის (წმ. ნიკოლოზის ეკლესია, ნიკორწმინდა. 1660-1670 წწ.), ოტია გურიელისა (სვეტიცხოვლის კათედრალი. XVII ს-ის 40-ნი წწ.), სავარაუდოდ, საჩინოს ვანის მიქაელ მთავარანგელოზის ეკლესიაში ქრიტორი ჩიჯავაძესა⁸ (XVII ს.) და სხვ. მაგალითზე. წულუკიძეთა შემთხვევაში ბუზმენტებისათვის განკუთვნილი არე საგანგებოდაა გამოყოფილი (სურ. 26).

3. ბუზმენტები, გულმკერდის ქვემოთ, წელამდე არეზეა განთავსებული. ამის ნიმუშია მაგალითად, მარტვილში, გიორგი II ლიპარტიანის სამოსი (სურ. 8).

ი. კოშორიძის კვლევის თანახმად „XVII ს-ის შუა წლებში ქართლში ყაითნიანი კაბები ჯერ კიდევ ნაკლებად აცვიათ, თუმცა 70-იანი წლებიდან ისინი უკვე ფართოდ არის გავრცელებული... სრულიად დასაშვებია, რომ ყაითნიანი კაბების მოდა ქართლში დასავლეთ საქართველოდან...მარიამ დედოფალს შემოეტანა 30-იან წლებში, როსტომზე გატხოვების შემდეგ“ (კოშორიძე 2011: 35).

XVI -XVIII სს-ში, შედარებით ხშირად ვხვდებით მესამე ტიპის - ირიბად ჩაჭრილი გულისპირიანი კაბის ნიმუშებს. XV ს-ში არსებული კაბის თარგი მეორდება მაგ., ჭალაში, წმ. გიორგის ეკლესიაში ლომინ და ქაიხოსრო აბაშიძეების (სურ. 27), ელისქედის, წმ. ელიას ეკლესიაში ზვიად და მერაბ დიდებულების (XVI ს.) (ხუსკივაძე 2003: 113), სეფიეთის მთავარანგელოზთა ეკლესიაში მამზბედი თოფურიას (XV-XVI სს-თა მიჯნა), ამავე ტაძრის ნართექსში გამოსახულ ქტიტორებთან (XVI ს-ის I-ლი ნახევარი) (ჩიხლაძე ... 2017: 242, 246), ქორეთის წმ.

---

⁸ გამოსახულების დედანი დაღუპულია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმში დაცულია თ. კიუნეს მიერ შესრულებული ასლი. ახსმ/მმ 119.

გიორგის ეკლესიაში გოდერძი წერეთელთან (XVI ს-ის ბოლო) (ხუსკივაძე 2003: 161) და სხვ.

მცირეოდენი ცვლილება ჩანს, გულისპირის კალთის დამაგრების წესში. რიგ შემთხვევაში, უშუალოდ ილლიის ქვეშ კი არა, მის ჩაყოლებაზე, შუა ადგილას იკვრება. ისე როგორც, მარტვილის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიასა (XVI ს-ის შუაწლები) და მის ნართექსში (XV-XVI სს-თა მიჯნა) უცნობ ქტიტორთა შემთხვევაში (სურ. 28).

გელათის წმ. გიორგის ეკლესიაში გამოსახულ ბაგრატ III-ის ძეებს - თეიმურაზსა და კონსტანტინეს (1578-1583 წწ.) ირიბად ჩაჭრილი, მარჯვნიდან მარცხნივ დაფენილი გულისპირი ყელთან ისე მჭიდროდ ებჯინება, რომ ფესვედი აღარ მოუჩანთ (სურ. 29).

მსგავსი გულისპირის მქონე კაბები, ადრეული პერიოდის გამოსახულებებზეც გვხვდება, თუმცა კაბის საერთო თარგში გარკვეული განსხვავებები აღინიშნება. მაგ., ზემო კრიხის (სურ. 30) მთავარანგელოზთა ტაძარში (XI ს.), ქოლაგირის ეკლესიის ჩრდილოეთ ნაწილში გამოსახულ (XII-XIII სს.) ქტიტორებზე, შერგილ დადიანის ფიგურაზე (ხოზის ღვთისმშობლის მიძინების ტაძარი. ხობი. XIII-XIV სს-თა მიჯნა) და სხვ.

ირიბად ჩაჭრილი გულისპირიანი კაბების არაერთი ნიმუში გვხვდება ირანული ზეგავლენის მქონე ქართულ საერო ხელნაწერთა დასურათებაში (სურ. 30) (ხუსკივაძე 1967: ტაბ. 21, 22, 29, 31) და სპარსული ხელოვნების ნიმუშებზე. მაგ., თემურიდების ეპოქის (Adamova 2015: 228, 229, 236, 264), სეფიანური ირანის (Adamova 2015: 402, 466, 467, 468) ხელნაწერთა ილუსტრაციებზე და სხვ (სურ. 89, 91).

განსხვავებული კოსტიუმის რამდენიმე ნიმუში იკვეთება, მარტვილის, წალენჯიხის, ცაიშისა და დერჩის ეკლესიათა მხატვრობაში.

მოკლემკლავიანი, წელში გამოყვანილი კოჭებამდე სიგრძის, შუაში მთელ სიგრძეზე ჩახსნილი, მხრებზე დაფენილი, ფართე საყელოიანი კაბით არის გამოსახული მარტვილის ტაძარში გიორგი II ლიპარტიანი (1658-1673 წწ.). კაბის

მკერდსქვედა არეს წელამდე, ბუზმენტები ამკობს (სურ. 8). ასეთივე ფართო, მხრებზე გადაფენილ საყელოიან და ბუზმენტებით გამშვენებულ გულისპირიანი კაბა აცვია ლევან II დადიანს (სურ. 32), მარტვილის ღვთისმშობლის ხატზე (ხუსკივაძე 1974: 41. სურ. 17). მსგავსი კაბის ნიმუშებს ვხედავთ ასევე, საერო ხელნაწერთა. მაგ., წერეთლისეული ვეფხისტყაოსნისა (ხუსკივაძე 1976: სურ. 4), იოსებ ზილიხანიანის (ხუსკივაძე 1976: სურ. 8) დასურათებაშიც. ნივთიერი მასალის მხრივ, საინტერესოა ხელოვნების სასახლეში დაცული XVII ს-ის⁹ მსგავსი თარგის მამაკაცის სამოსი (კალანდია...2017: 222). განსხვავება ბუზმენტების არქონაშია (სურ. 33). ანალოგიური მოკლემკლავიანი, მხოლოდ უმეტესწილად უსაყელო ან დაბალსაყელოიანი სამოსი ნიმუში მრავლად გვხვდება სპარსულ მინიატურებზე (Adamova 2015: 271, 302, 399, 443)(სურ.90).

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=231681&partId=1&searchText=persian+manuscript&page=1

კაბის ზემოთ, მუხლამდე სიგრძის, გრძელმკლავიანი, შუაში ჩახსნილი სამოსი აცვია აფაქიდის გვარის (სურ. 34) უცნობ ახალგაზრდა ქტიტორს (მაცხოვრის ეკლესიის ლევან I დადიანის ეგვტერი. წალენჯიხა. 1533-1550 წწ.), რომლის კალთებიც ქვემოთ რკალისებრი მოხაზულობისაა. ასეთივე, მხოლოდ მხარზე მცირეოდენ გადმოსული, მოკლესახელოიანი მოსაცმელი აცვიათ (სურ. 35) ნიკორწმინდაში, წმ. ნიკოლოზის ტაძარში (1660-1670 წწ.), მოკლემკლავიანი კი, დერჩის წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიაში (XVII ს-ის შუაწლები) გამოსახულ ცალკეულ ქტიტორებს (სურ. 36). მოსაცმელის სახელო, იდაყვს მცირეოდენ ცდება წალენჯიხაში, როსტომ და ერეკლე დადიანების გამოსახულებებზე (სურ. 37). წინარეხის მაღალაანთ ეკლესიის კომპლექსში შემავალ სამრეკლოს მოხატულობაში გამოსახულ პირებს (XVII ს-ის 70-იანი წწ.) კი, უმკლავებო მოსაცმელი აცვიათ (სურ. 38). ასეთი სახის გრძელმკლავიანი და მოკლემკლავიანი მოსაცმელები გვხვდება როგორც ქართულ, ასევე სპარსულ საერო მინიატურებზე. მაგ., წერეთლისეულ

⁹ კაბა აღდგენილია XX საუკუნის 40-იან წლებში.

ვეფხისტყაოსნის, იოსებზილიხანიანის, ქილილა და დამანას დასურათებაში (ხუსკივაძე 1976: სურ. 2, 3, 4, 7, 8, 17, 18, 22). ასევე სეფიანთა პერიოდის, მაგ. ფირდოუსის შაჰ-ნამეს დასურათებაში (Adamova 2015: 467, 474, 496).

სამოსის ეს სახე გარკვეულ მსგავსებას ავლენს ქართულ ქულაჯასთან, რომელსაც XVIII-XIX სს-ში ახალუხის ზემოთ იცმევდნენ. მისი არაერთი ნიმუშია (სურ. 39) დაცული საქართველოს ეროვნულ მუზეუმის ეთნოგრაფიულ ფონდებში (მელიქიშვილი ... 2013: 78). ასევე აღსანიშნავია, ხელოვნების სასახლის კოლექციაში დაცული (სურ. 40) XVII ს-ის ქართული ქულაჯა¹⁰ (კალანდია 2017: 227).

უმკლავებო სამოსის საინტერესო სახე ჩანს ცაიშის ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესიასა და ზარათის წმ. კვირიკესა და წმ. ივლიტას ეკლესიის საქტიტორო პორტრეტებზე (სურ. 41). ეს არის უმკლავებო, წელში გამოყვანილი, შუაში მთლიანად ჩახსნილი, კოჭებამდე სიგრძის სამოსი. პირველ შემთხვევაში წელს ზედა არის გულისპირი ბუზმენტებითაა გამშვენებული, მეორე შემთხვევაში კი ხუთ რიგად, ერთიმეორისაგან დაცილებული შეწყვილებული ჩაფრასტებით. მხეცისძე/მხეიძის შემთხვევაში სამოსი თეთრი, მრგვალი ღილებით იკვრება.

XVIII ს-ის კაბათა ტიპებზე საუბრის საშუალებას, გვამლევს ის ნივთიერი მასალა, რომელიც საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ეთნოგრაფიულ ფონდებშია დაცული. მათ შორის არის, ჩვენამდე ფაქტიურად სრული სახით მოღწეული თეიმურაზ II კაბა (სურ. 42). ეს არის ოქროსფერი, სახიანი ფარჩის, შუაში მთელ სიგრძეზე ჩახსნილი, წელში გამოყვანილი, წელს ქვემოთ ზარივით გაშლილი, გვერდებში ჩაქებიანი, მუხლზე სიგრძის (სიგრძე-124 სმ. კალთის სიგანე 112 სმ.) კაბა. მისი ოვალური ფორმის ყოშით გასრულებული, გრძელი სახელოები, ილლიდან იდაყვამდე შეხსნილია. გულისპირი კი, მასზე დაკერებული ბუზმენტებით იკვრება.

ეს კაბა დიდ მსგავსებას ავლენს ჟენევის მუზეუმში დაცულ ნადირ-შაჰის ფერწერულ პორტრეტზე გამოსახულ სამოსთან. მსგავსი კაბის ნიმუშები მოცემულია

---

¹⁰ სამოსი აღდგენილია XX საუკუნის 40-იან წლებში.

„ქილაღა და დამანას“ სპარსული ზეგავლენით შექმნილ ქართულ მინიატურებში (ხუსკივაძე 1976: სურ. 29).

XVIII-XIX სს-ში, საქართველოს ბარში უმეტესად გავრცელებული იყო მამაკაცის ყურთმაჯიანი, განიერსახელოიანი, წელზე დანაოჭებული, გრძელი ან მუხლამდე სიგრძის კაბა. მისი გულისპირი სხვადასხვა სახის იყო – სამკუთხედისებრი, მთლიანად დახული და ყელამდე შეკრული ან ორ მხარეს ჩახსნილი და გადმოკეცილი (სურ. 43).

გრძელსახელოიანი კაბის სახელო ჩვეულებრივზე გრძელი იყო და ბოლოვდებოდა მომრგვალებული ან წაწვეტებული ყოშით, რომელიც ხელის მტევნის ზედა ნაწილს ფარავდა. ყურთმაჯებს ხშირად მხრებზე აკეცილს ატარებდნენ, რის გამოც სახელოს სხვა ფერის ქსოვილით ასარჩულებდნენ (მელიქიშვილი 2013: 41).

ვახუშტი ორბელიანის 1707 წლის ქონების სიაში ხუთი სხვადასხვა ტიპის კაბა სახელდება – „კაბა ატლას-ზარზაბისა შავი, გილანურის ღილითა ერთი, – კაბა ატლას-ზარზაბისა გილანურის ღილითა, იისფერი ერთი, – კაბა ყვითელი ჩიგინისა ერთი, ზედ ასხია ოქროს ღილი მარცვალი ოცდა ექვსი, – კიდევ შავი ჩიგინის კაბა ერთი, ოქროს ღილი ასხია ხიარა თხუთმეტი, – კაბა ჩიგინისა ჩინი ერთი, ღილი ასხია ოქროსი ოცდახუთი“-ო (თაყაიშვილი 1909: 212).

ჩვენ მიერ განხილული ქართული კაბები თუ სხვადასხვა სახის მოსაცმელები როგორც აღვნიშნეთ, დიდ მსგავსებას ავლენენ ამავე პერიოდის ირანულ სამოსთან. ამ მხრივ, საინტერესოა ჟან შარდენის ჩანაწერი შაჰ სულეიმან I-ის პერიოდში ირანში არსებული სამოსის შესახებ. „დიდებულები ასევე იცვამენ ქართულ კაბას. იგი არაფრით განსხვავდება ირანულისაგან, გარდა იმისა, რომ წელს ზევით, მუცელთან, გახსნილია და იკვრება ღილებითა და ყაითნებით. იგი ძალზე კარგად არის მომდგარი ტანზე“ (Chardin 1811: 3-4; 1927: 189-190). ირანში ქართული კაბის გავრცელება შაჰის კარზე ქართველთა დაწინაურებული მდგომარეობით იყო განპირობებული. მათ სეფიანთა სახელმწიფოში ბევრი მაღალი სამხედრო თუ

ადმინისტრაციული თანამდებობა ეკავათ და უდიდესი გავლენითა და ავტორიტეტით სარგებლობდნენ. ამის შესახებ წერს ფრანგი კათოლიკე მისიონერი სანსონი: „ყველაზე დიდი თანამდებობები იმპერიაში ეკუთვნის ქართველებს, ხოლო იმას, ვისაც დიდი თანამდებობა არ უკავია, ადგილი აქვს მიჩენილი სამეფო სუფრასთან და სარგებლობს სამეფო ხაზინის სიკეთით“ (Sanson 1695: 176-177). დიდი პოპულარობითა და გავლენით სარგებლობდნენ ირანის სამეფო კარზე ქართველი ქალებიც. ფრანგი ჟან ბატისტ ტავერნიეს გადმოცემით „სპარსელების სისხლი ორივე სქესის ქართველებთან შერევის შედეგადაა გაკეთილშობილებული... ძალზე ცოტა სპარსელი, შაჰით დაწყებული და მისი ქვეშევრდომებით დამთავრებული, ვისი მამა ან დედა არ არის ქართველი, ან ვისაც ცოტაოდენი ქართული სისხლი მაინც არ აქვს შერეული“ (Tavernier 1681: 536). ყოველივე ამას თავის მხრივ „გარკვეული ზეგავლენა უნდა მოეხდინა სეფიანთა კარის გემოვნების ჩამოყალიბებასა და მოდაზეც“ (კოშორიძე 2005: 16).

ძველი ქართული სათავადო კაბის ერთგვარ მემკვიდრედ შეიძლება ჩაითვალოს, ქართული ჩოხა (სურ. 44), რომელიც XVIII ს-ის დასასრულისათვის აქტიურად მკვიდრდება ქართული სამოსის კომპლექტში. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით ეს „მატყლის სამოსელია“ (ორბელიანი 1993: 322). ივ. ჯავახიშვილის აზრით ეს სიტყვა სპარსულიდან უნდა მომდინარეობდეს (ჯავახიშვილი 1962: 99). სპარსულსა და თურქულ ენებზე მატყლის ქსოვილს, შალს ნიშნავს. ვახუშტი ბატონიშვილიც მას საკაბე და საახალუხე ქსოვილად მოიხსენიებს (ბატონიშვილი, ვახუშტი: 1941: 32).

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩოხა ზოგჯერ კაბის სინონიმადაც გამოიყენებოდა. მაგ., ნიკოლოზ ალექსი-მესხიშვილს: „სახლებ (სახელო) გაჭრილი, ყოშებიანი ჩოხა (ქართული კაბა). „ვინმე სოფლელი“ ჩოხასა და კაბას სინონიმებად ხმარობს: „ჩოხა მოკლე, უმასრო, წოდებული კაბად“ (ალექსი-მესხიშვილი 1904: N70).

ჩოხის აქტიური გამოყენება XVIII ს-დან იწყება, თუმცა ის უკვე მოიხსენიება XVII ს-ში მოღვაწე იტალიელი მოგზაური დიონიჯო კარლის მიერ ქართული

სამოსის დახასიათებისას. მისი არაერთი ტიპი იყო გავრცელებული, რომლებიც კუთხეების მიხედვით ერთმანეთისგან განირჩეოდა: სიგრძით, წელზე გაწყობით, კალთების რაოდენობით, გვერდების შეხსნილობით, სახელოს ფორმით, სამასრეებითა და ა.შ.

არსებობს ჩოხის რამდენადმე გამოკვეთილი ტიპი: 1. ქართული ანუ გლეხური მოკლე ჩოხა, მუხლამდე სიგრძისა, ნაოჭიანი ან ჩაქიანი, ხშირად ორ ჩაქიანი და თექვსმეტ კალთიანი. გვერდებში შეხსნილი, გულმკერდზე სამასრეებით.

2. ჩერქეზული ანუ თავადური ჩოხა, რომელსაც ორი მაღალი ჩაქი გვერდებთან უკეთდებოდა და ორი დაბალი კი უკან.

3. ქალაქური ანუ ყარაჩოდული გრძელი ჩოხა, რომელსაც „ყურებს“//ჩიბუხს//ჩაქს“ უკეთებდნენ. გულმკერდზე ცერად აკერებდნენ დეკორატიულ სამასრეებს. ჩოხის ნაპირებს აბრეშუმის ყაითანი ჰქონდა შემოვლებული. ყაითნისავე იყო შესაკრავი ღილ-კილოები. ჩოხის შიდა ნაკერების დაცვის მიზნით ჩაფარიშებს ხმარობდნენ.

როგორც წესი, ჩოხას ჰქონდა განიერი სახელოები და გულისპირზე დაკერებული „სამასრეები“//„საქილეები“ რომლებშიც მასრები ეწყობო, ზოგჯერ ზედ გამობმული ვერცხლის ძეწკვებით – „ყაწიმებით“.

ჩოხის ფერების შერჩევას სოციალური მდგომარეობა და სპეციალობაც განსაზღვრავდა. ასე მაგალითად, ოთხჩაქიანი ჩოხები თავადაზნაურობის საცმელი იყო, რვაჩაქიანს ყარაჩოდულებისა (ჩაჩაშვილი 1957: 387, 388).

დასავლეთ საქართველოში გრძელ ჩოხას ატარებდნენ. ამ მხრივ გამორჩეული იყო მეგრულ-აფხაზური ჩოხა, რომლის სიგრძე კოჭებს სცდებოდა, ტანზე მეტად მომდგარი იყო, მოკლე და ვიწრო სამასრეები დახრილად ჰქონდა მიკერებული.

აღმოსავლეთ საქართველოში შედარებით თავისუფალი ჭრის ჩოხას ატარებდნენ, ტანზე ნაკლებად მოყვანილს. მას გახსნილს ატარებდნენ და ხშირად ღილ-კილოს არც აკერებდნენ (მელიქიშვილი 2013: 62).

კაბისა თუ ჩოხის ზემოთ, ხმარობდნენ სხვადასხვა სახის *სარტყელს*.

სულხან-საბა ორბელიანის მიხედვით, სარტყელი „ჰქვიან წელსარტყამთა... მოთვალულსა ოქროის სარტყელსა ეწოდების ზოსტერი, ხოლო თოვისა ცუდსა სარტყელსა - კენდოი“ (ორბელიანი 1993: 52).

სარტყელის გვერდით, იხმარება ტერმინი „ქამარი“, რასაც სულხან-საბა ორბელიანი თურქულიდან მომდინარედ მიიჩნევს „თურქთა ენაა, ქართულად ზოსტერი ჰქვიან“ (ორბელიანი 1993: 211).

სამეცნიერო ლიტერატურაში სარტყელ/ქამარი ერთი და იგივე მნიშვნელობით იხმარება, თუმცა ლ. ბედუკაძე, ლ. სოსელია და მ. ჩართოლანი, „სარტყლების კატალოგის“ შესავალ ნაწილში აღნიშნავენ, რომ „ტერმინი ქამარი უფრო მეტად „მკვრივი“ ანუ „ყურუმი“ ვერცხლის სარტყლების მიმართ იხმარება: ქამარ-ხანჯალი და არა სარტყელ-ხანჯალი“ (ბედუკიძე...1967: 11). დღევანდელ ყოფაში, ძირითადად ტერმინი ქამარია დამკვიდრებული, რომელიც, ჩემი აზრითაც, მეტად შეესაბამება ტყავისა და ლითონისაგან დამზადებულს წელსარტყამს, „სარტყელი“ კი ქსოვილისას.

იესე ბარათაშვილის მიხედვით „სარტყელს ზამთარში რბილსა და ზაფხულს დიბებს და შალებს“ მოიხმარდნენ (ბარათაშვილი 1990: 239).

XV ს-ში ძირითადად ორი სახის სარტყელი ჩანს გავრცელებული: 1) სადა ან თვალ-მარგალიტით გამშვენებული ვიწრო ფორმისა (ტაბ. I. სურ. 1). 2) წელზე მჭიდროდ შემოჭერილი, შუაში მარყუჟად განასკვული, ქსოვილის სარტყელი, გვერდებზე, თავისუფლად გაშლილი, დაბლა დაშვებული ტოტებით (ტაბ. I. სურ. 2).

პირველი ტიპის სარტყლით არიან წარმოდგენილნი ლეხთაგის ლამარიას ეკლესიაში დემეტრე ჩართველანი და ასლან მჯაფარასძე (სურ. 9, 10) და ბეთლემის ღვთისმშობლის ეკლესიის ქტიტორთა უმეტესი ნაწილი (სურ. 6, 7). პირველ შემთხვევაში, ოქროსფერი სარტყლის კიდეებს მარგალიტის რიგი მიუყვება, შუაში კი ოვალური ფორმის წითელი და ლურჯი თვლები ენაცვლება ერთმანეთს, რომელთა შორისაც მარგალიტებია განთავსებული. მსგავსი, მხოლოდ შუაში

წითელი თვლებით გამშვენებული სარტყელი უკეთია ქტიტორ ასათს. აქვე გამოსახულ ზაქარიასა და ოლარს, მარგალიტის რიგი ან სარტყლის კიდეებს შემოწერს, ან შუაში მიუყვება. მხოლოდ, ქტიტორ მიქა სირამის შემთხვევაში, შუა არეს კლავნილი ორნამენტი ამკობს.

მსგავსი სარტყელი, მომდევნო პერიოდის მთელ რიგ ძეგლებზე გვხვდება. მაგ., ჭალაში, ქაიხოსრო აბაშიძის (XV-XVI სს-თა მიჯნა), წმ. ელიას ეკლესიაში მერაბ დიდებულის (XVI ს.), ბუგეულში ლაშხიშვილების (XV-XVI სს-თა მიჯნა) (სურ. 5), თუზი-თავასას (XVI ს.) (სურ. 16), მარტვილში გიორგი II ლიპარტიანისა (1658-1673 წწ.) (სურ. 8) და სხვ. საექტიტორო პორტრეტებზე (ტაბ. I. სურ. 5, 8). ხოში გიორგი I დადიანის (XVII ს-ის 30-იანი წწ.) შემთხვევაში, ასეთი ტიპის სარტყელი წინ მარყუჟად არის შეკრული (ტაბ. I. სურ. 20)

მეორე ტიპის სარტყლის სრული გამოსახულება XV ს-ის, ჩვენთვის ცნობილ ძეგლებზე – ნაბახტევისა და ბეთლევის ღვთისმშობლის ეკლესიებში არ შემოგვრჩა. მომდევნო პერიოდის ძეგლების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ქუცნა ამირეჯიბის და შალვა და ისპაენის ქტიტორთა ფიგურებზეც სარტყლის გვერდებში ჩამოშვებული ტოტების ძირი მუხლამდე ან შესაძლოა უფრო გრძელიც ყოფილიყო (ტაბ. I. სურ. 2).

ამ ტიპის სარტყელი მომდევნო პერიოდის ძეგლებზეც მრავლად გვხვდება. XVI ს-ში სწორხაზოვნადა ან ფოჩებით გასრულებული კიდეები, რიგ შემთხვევაში, მუხლამდე მიუდის, რიგ შემთხვევაში, კი კაბის ძირამდე ჩაუყვება.

ფოჩების გარეშე გამოსახული ჭალაში აბაშ და ლომინ აბაშიძეების (სურ. 15, 27), ბუგეულის ტაძრის სამხრეთ კედელზე ზაზა და ლაშხა ლასხიშვილების (სურ. 5), წმ. ელიას ეკლესიის დასავლეთ კედელზე ზვიად დიდებულის, სეფიეთის მთავარანგელოზთა ეკლესიის ქტიტორთა ნაწილის (XVI ს-ის I ნახევარი), მაოღნაშა შელია და ელაჭიში ოჩიგავას (მთავარანგელოზთა ეკლესიის ნართექსი. სეფიეთი. XVI ს-ის I ნახევარი) და სხვ. სარტყლები (ტაბ. I. სურ. 3, 9).

ფოჩებითაა გასრულებული მაგ., ბუგეულის ტაძრის, ჩრდილოეთ კედელზე გამოსახული ლაშხა ლასხიშვილის კოჭებამდე სიგრძის სატრტყელი (ტაბ. I. სურ. 4,

10). ელისქედში, ივანე დიდებულის (სურ. 17), სეფიეთის მთავარანგელოზთა ეკლესიის ქტიტორთა ნაწილისა და სხვ. შემთხვევაში.

XVII ს-ში სარტყლის სიგრძე მოკლდება. მაგ., კაცია ჩიქვანი და გიორგი ლიპარტიან-ჩიქვანის გამოსახულებებზე სარტყლის კიდეები თეძომდე სიგრძისაა (ტაბ. I. სურ. 11, 12). ასევე, რიგ შემთხვევაში, იცვლება მისი შეკვრის წესიც. სარტყლის კიდეები გვერდების ნაცვლად, სხეულის წინ, მარჯულის აქეთ-იქით ნაწილდება (ტაბ. I. სურ. 13). ისე როგორც მაგ., ხობში, ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში ლევან II დადიანთან, კადარის მაცხოვრის ეკლესიაში ყმაწვილისა (XVI ს-ის I ნახევარი) ან მარჯულის ქვემოთ არის დაშვებული (ტაბ. I. სურ. 14). მაგ., ბატონიშვილი ალექსანდრე არჩილის ძის (დაზგური ფერწერა) ფიგურაზე (XVII ს-ის II ნახევარი).

ამ ტიპის სარტყელისათვის გამოყენებული ჩანს, როგორც სადა, ასევე სახიანი ქსოვილები. ქსოვილის სახეს ჭადრაკისებურად დასმული, შეწყვილებული ჰორიზონტალური ხაზები ქმნის. ისე როგორც, სეფიეთის ქტიტორთა შემთხვევაში (ტაბ. I. სურ. 9), ან ფერადი - მეწამულისფერი, ოქრისფერი, ლურჯი და თეთრი ჰორიზონტალური ზოლების მონაცვლეობა, გიორგი ლიპარტიან-ჩიქვანის გამოსახულების მიხედვით (ტაბ. I. სურ. 11).

XVI-XVII სს-ის ძეგლებზე ვიწრო ტყავის სარტყლებია გავრცელებული. რიგ შემთხვევაში მრგვალი ბალთებითა და ლითონის ფირფიტებით გამშვენებული.

მარტვილის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიის ნართექსში უცნობ ქტიტორებს (სურ. 28) სარტყელის ერთი კიდე, მარჯვენა მხარეს ორმაგად ერტყმის და სხეულის წინ, ცენტრში, სარტყლის ქვემოდან მაგრდება (ტაბ. I. სურ. 6).

ბალთიანი სარტყელი ამშვენებს მაგ., მარტვილის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიის ნართექსში გამოსახულ უცნობ ქტიტორსა და წალენჯიხაში, აფაქიდის გვარის ქტიტორს (სურ. 34; ტაბ. I. სურ. 6).

ლითონის ფირფიტებით გაფორმებული, ენიანი შესაკრავის მქონე სარტყელი უკეთიათ მაგ., გელათის წმ. გიორგის ეკლესიაში გიორგი II-ის ძე ალექსანდრე

ბატონიშვილს, ბაგრატ III-ის ძეებს თეიმურაზსა და კონსტანტინეს (სურ. 29), რომელთა სარტყლის ერთი კიდე თემოს გასწვრივ ეშვება (ტაბ. I. სურ. 7).

ოთხი თითის სიფართის, ვერცხლის ფირფიტებით შემკულ ტყავის ქამარზე საუბრობს ჟან შარდენი, სამეგრელოს დიდებულთა სამოსის აღწერისას (შარდენი 1938:). ამის მაგალითი მოცემულია მაგ., წალენჯიხაში გიორგი I ლიპარტიანის (სურ. 37), ერეკლე დადიანისა და როსტომ დადიანის გამოსახულებებზე. მათი ლითონის ფირფიტებისაგან შემდგარი სარტყელი, თვალმარგალიტითაცაა გამშვენებული (ტაბ. I. სურ. 16).

ასევე გვხვდება, ვიწრო, სადა ქსოვილის სარტყლები. მაგ., შემოქმედის უცნობი თავადიშვილების (ღვთისმშობლის შობის სახელობის ზარზმის ეკლესია. 1600-1609/10 წწ.), მაღალაშვილთა საგვარეულოს ქტიტორებთან (ტაბ. I. სურ. 18) და სხვ.

1707 წელს ყანდაარში გარდაცვლილი ვახუშტი ორბელიანის სპარსეთში დარჩენილ ქონებაში სახელდება „ყვითელი დიდი ზარზამის სარტყელი ერთი... ყირმიზის ზარზამის სარტყელი ერთი... თეთრი ნარმის ჩიგინზენვერი სარტყელი ერთი“ (თაყაიშვილი 1909: 213).

XV-XVI სს-ის სპარსული ხელოვნების ნიმუშებზე არსებულ გამოსახულებებზე უმეტესად ვხედავთ ლითონის ფირფიტებით გამშვენებულ, აბზინდის შესაკრავიან ტყავის სარტყლებს (სურ. 94, 102), (Adamova 2015: http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=265887&partId=1&searchText=persian+belt&page=1). XVI-XVII სს-ში გვხვდება ჩვენ მიერ განხილული ქსოვილის ტიპის სარტყლებიც ანალოგიური შეკვრის წესით (Adamova 2015: 408, 431, 432, 443, 455, 456. http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=265837&partId=1&searchText=persian+painting&page=1). (სურ. 92).

XVIII-XIX სს-ში საკინძის მიხედვით განასხვავებდნენ აბზინდიან და გობაკიან სარტყლებს. გობაკიანი აღმოსავლეთ საქართველოსთვის იყო დამახასიათებელი

(ტაბ. I. სურ. 21), აბზინდიანი კი დასავლეთ საქართველოსთვის (ტაბ. I. სურ. 22), რომელსაც შედარებით დიდი ხნის განმავლობაში მოიხმარდნენ.

სარტყელი გაწყობილია შემდეგი ნაჭრებით: აბზინდა, ენა, ხიდი, საქონე, საკვესი და სხვა სამკაულებით. აბზინდა ორნაირია – ცალმხრივი „საჩხვლეტიანი“ და ორმხრივი. ენა სარტყლის ბოლოში აქვს თასმაზე მიმაგრებული, რომლის საშუალებითაც ღვედი იყრება აბზინდაში. ზოგიერთ სარტყელზე, რამდენიმე დამატებითი ენას სამკაულის ფუნქცია აქვს, რომელიც „ხიდში“ იყრება და მაგრდება წელზე შემორტყმის შემდეგ. ხიდი ერთ სარტყელზე შეიძლება ერთი ან ორი იყოს (ტაბ. I. სურ. 23).

ღვედი ღილებით არის გამშვენებული. გვხვდება სხვადასხვა ფორმის – მრგვალი მთვარისებური, გულის მოყვანილობის და ოვალური ფორმისა. სამკაულის სახით მოთავსებულია სარტყლის ორივე გვერდზე (ორ-ორად და სამ-სამად). მას რიგ შემთხვევაში სამკაულის გარდა, პრაქტიკული დანიშნულებაც აქვს.

აბზინდიანი სარტყლები მთელ კავკასიაშია გავრცელებული. გობაკიან სარტყლებს ხმარობდნენ სხვა ეროვნების წარმომადგენლებიც – სომხები, ბერძნები, ლეკები, სპარსელები ურუმები, თათრები და სხვ. (ბედუკიძე... 1967: 6, 7).

ცალკე უნდა გამოვყოთ აჭარლების სამოსისთვის დამახასიათებელი ტყავის ნაქარგი (ორომკედით, ვერცხლმკედით) ქამარი ბელყაიში, რომელზედაც ეკიდათ ან გაჩრილი ჰქონდათ: მოკლე სატევარი, დამბაჩა, სავაზნე, საქონე, მათარა, ქისა, ბირყაიში (ტყავის დასაკეცი ჭიქა).

XVII ს-ის საერო პირთა პორტრეტების მიხედვითაც, მამაკაცები სარტყელთან ერთად **ხანჯალსა** და **ხმლებს** ატარებდნენ. ხანჯალს, სარტყლის შიგნით იმაგრებდნენ, ძირითადად სხეულის მარჯვენა მხარეს, მარცხენა მხარეს კი ხმალს, სარტყელზე ჩამოკიდებული სახით. გვხვდება ხანჯლისა და ხმლის ერთდროულად ტარების ნიმუშებიც. ამ პერიოდში გავრცელებული ჩანს ორი ტიპის – ოდნავ მოხრილპირიანი და მკვეთრად მოხრილპირიანი ხანჯალი.

მარტვილში, გიორგი და კაცია ჩიქვანები, თავიანთ ვაჟებთან ერთად ოდნავ მოხრილპირიანი, ქვემოთ, მრგვალი ბუნიკით გასრულებული ხანჯლებით

წარმოგვიდგებიან (სურ.18, 19). საგანგებოს უნდა გამოვყოთ, გიორგი II ლიპარტიანის, ასეთივე ტიპის ხანჯალი, რომლის ტარიცა და ქარქაშიც, სარტყლის შესაბამისად, თვალმარგალიტით არის შემკული (სურ. 8). ქარქაშის ზედაპირს ამკობს, თეთრი მარგალიტის ირგვლივ, ჯვრისებრი სახით დასმული ოვალური ფორმის მუქი ლურჯი ფერის ძვირფასი თვლები. მარგალიტის ცალკეული მარცვლები ჯვრის მკლავების ირგვლივ თავსდება და სატევრის ტარსაც ამკობს.

ხანჯლის მარგალიტებით შემკობის შედარებით მოკრძალებულ ნიმუშს ვხედავთ ცაისში, ლევან II დადიანის შემთხვევაში (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში ლევან II დადიანი (1616-1619 წწ.), რომელიც მკვეთრად მოხრილ პირიანი ხანჯლით არის გამოსახული. ისევე როგორც, ნაკურალეშის წმ. გიორგის ეკლესიაში ქაიხოსრო და ბავა ჩიქუანები (XVII ს-ის 70-ნი წწ.), ნიკორწმინდის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაში ბექან წულუკიძე (1660-1670 წწ.) და სხვ.

ორივე შემთხვევაში, ეს არის სპარსული ტიპის ხანჯალი (ბებუთი), რომელიც ამავე პერიოდში (XVII-XVIII სს.) გავრცელებულია ოსმალთა იმპერიაშიც (Анисимова 2013: 592, 598).

ხმლისა და სატევრის ერთდროულად ტარების ნიმუშს ვხედავთ მაგ., ნაკურალეშში, ქაიხოსრო და ბავა ჩიქუანთა (XVII ს-ის 70-ნი წწ.) და ნიკორწმინდაში, ბექან წულუკიძის გამოსახულებაზე (სურ. 23).

ქაიხოსრო ჩიქუანს, იატაგანის ტიპის ცივი იარაღისათვის დამახასიათებელი, ორკაპა ფორმის ტარიანი ხმალი აქვს სარტყელზე ჩამოკიდებული. მსგავსი, თურქული ტიპის ხმლის ნიმუში დაცულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის იარაღის ფონდში (სსმ 3535/178).

მომდევნო პერიოდშიც, ხანჯალი, სატევარი თუ ხმალი ქართული კაბისა და ჩოხა-ახალუხის აუცილებელ ატრიბუტს წარმოადგენდა.

სარტყელით გამშვენებული კაბის ზემოთ, *მოსასხამს* მოიხმარდნენ.

არქანჯელო ლამბერტის გადმოცემით „მეგრელები წვეულებასა და დღესასწაულებზე იცვამენ კიდევ ერთნაირ ტანისამოსს, რომელიც ფეხებამდის

გრძელა და ყურთმაჯები მიწამდის უწვდება. ეს ტანისამოსი მეტად მშვენიერია როგორც მოყვანილობით, აგრეთვე მდიდრული ქსოვილით, რომლისგანაც იკერება. ჰკერავენ ამ ტანისამოსს დამასკის ქსოვილისა ან ხავერდისა და ფარჩისაგან. სარჩულად უდებენ სამურის ტყავსა და მაღლიდან ქვედამდი შემკულია ოქროს ან მარგალიტის ღილებით... “ (ლამბერტი 1938: 38-41; ჯავახიშვილი 1962: 63-64).

საერო პირთა პორტრეტების მიხედვით, მოსასხამი XVI ს-ის და შედარებით ხშირად XVII ს-ის გამოსახულებებზე ჩნდება. ძირითადად ვხედავთ, ადრეულ შუა საუკუნეებში გავრცელებულ ცრუსახელოიან მოსასხამებს, რამდენადმე სახეცვლილი სახით. ეს გახლავთ ბეწვის სარჩულიანი, მოოლვილი ან მაღარაშემოვლებული, ძვირფასი, უმეტესად, სახიანი ქსოვილის, სწორად დაშვებული, გრძელი სამოსი, ასეთივე სიგრძის ვიწრო სახელოებით.

ასე არიან გამოსახულნი მაგ., წალენჯიხაში, ლევან I დადიანი, ალექსანდრე დადიანი (ლევან I დადიანის ეგვტერი. 1533-1550 წწ.), გიორგი I ლიპარტიანი (სურ. 24), ლევან II დადიანი (ლევან II დადიანის ეგვტერი. 1533-1550 წწ.; კორცხელის მაცხოვრისა და „წინასწარმეტყველთა“ ხატები. 1640 წ.) (ხუსკივაძე 1974: ტაბ. 9, 12), გიორგი ლიპარტიან-ჩიქვანი და კაცია ჩიქვანი (სურ. 18, 19), ჩიჯავაძე (მიქაელ მთავარანგელოზის ეკლესია. საჩინოს ვანი. XVII ს.), ზარათის წმ. კვირიკესა და ივლიტას ეკლესიიდან უცნობი ქტიტორები (XVII ს-ის I ნახევარი) და სხვ.

რიგ შემთხვევაში, მოსასხამი ზურგს უკან ეშვება და სხეულის აქეთ-იქით ბეწვიანი სარჩულის მხრიდან იშლება, რის გამოც რთულია ვისაუბროთ რა ტიპის მოსასხამია - ცრუსახელოიანი თუ უსახელო. მაგ., ნაკურალეში ჩიქვანთა და ნიკორწმინდაში წულუკიძეთა საქტიტორო პორტრეტებზე (სურ. 23).

მოსასხამთა ნაწილი უსაყელოა, მრგვალი გულისპირის მქონე, ნაწილი კი საყელოიანი. უსაყელოა მაგ., წალენჯიხაში, აფაქიძის გვარის უცნობი ქტიტორისა, ლევან I დადიანისა (სურ. 34), ცაიშში ქორქოძეთა გვარის ქტიტორებისა, ოტია გურიელი და სხვ. რომბისებრი ორნამენტითა და მარგალიტებითაა გაწყობილი წალენჯიხაში გიორგი I ლიპარტიანის, ლევან II დადიანისა და სხვ. საყელოები.

გიორგი ლიპარტიანის მოსასხამის ერთ კიდეზე, წელსზემოთ, მრგვალი ღილები აღინიშნება (სურ. 18). თითო ღილით იკვრება მარტვილში, გიორგი ლიპარტიან-ჩიქვანისა და ზარათის ქტიტორთა მოსასხამები, კაცია ჩიქვანისა კი ბაფთისებრი სამაგრით (სურ. 19) .

ზოგჯერ, მოსასხამთა გულისპირს ე. წ. ბუზმენტებიანი შესაკრავები ემატება. ასეთია, მაგალითად, გიორგი ლიპარტიან-ჩიქვანისა და კაცია ჩიქვანის (სურ. 18, 19), ლევან დადიანის II გამოსახულებები - კორცხელის „წინასწარმეტყველთა“ (1640) და კორცხელის მაცხოვრის (1640) ხატებზე (ხუსკივაძე 1974: სურ. 8, 12, 102, 11) და სხვ.

ცრუსახელოიანი მოსასხამის ერთგვარ სახესხვაობას წარმოადგენს წალენჯიხაში, ლევან I დადიანის ეგვტერში გამოსახული აფაქიძის გვარის ახალგაზრდა ქტიტორის (სურ. 34) სამოსი (1533-1550 წწ.), სადაც მას ხელები სახელოს ჭრილში აქვს გაყრილი, ჭრილის ქვემოდან კი ცრუ სახელო ეშვება. მსგავსი ნიმუში შედარებით ადრეულ ძეგლებზე მაგ., ხობში ნათელა დადიანის (XIII-XIV სს-ის მიჯნა) გამოსახულებაზე გვხვდება (ჩოფიკაშვილი 1964: 46-48. სურ. 31, 32). ამავე თარგისაა თუშეთში ქალის ცრუსახელოიანი ტყავაკა (მელიქიშვილი ... 2013: 175).

ცრუ სახელო XIX ს-ის ბოლომდე შემორჩა ქართულ სამოსს, მაგ., აღმოსავლეთ საქართველოში XVIII-XIX სს-ში, დიდგვაროვანი მამაკაცები, უმთავრესად, ყურთმაჯიანი, ჩვეულებრივზე გრძელი და განიერსახელოიანი კაბით იმოსებოდნენ. მომრგვალებული ან წაწვეტებული ყოშით დასრულებულ ცრუ სახელოში ხელი იშვიათად ეყრებოდა და ხშირად მხრებზე ჰქონდათ აკეცილი (მელიქიშვილი... 2013: 41-45). გრძელი, შიგნიდან მთლიანად შეხსნილი სახელო ჰქონდა აჭარულ ელეგსაც (მელიქიშვილი ... 2013: 136-138) (სურ. 43) და სხვ.

შ. ამირანაშვილი ცრუსახელოიან მოსასხამს მხოლოდ ერისმთავართა კოსტიუმად მიიჩნევს (ამირანაშვილი შ. 1971: 146).

ივ. ჯავახიშვილი ბეწვის სარჩულიან სამოსს ქათიბის სახელწოდებით მოიხსენიებს. მისივე აღნიშვნით, ქათიბი არაბულად მწერალს ნიშნავს. ის

თავდაპირველად, მოხელეთა ტანსაცმელი უნდა ყოფილიყო. მწიგნობრებს ეცვათ და შემდეგ სამოხელეოდ იქცა (ჯავახიშვილი 1962: 118).

სულხან-საბა ორბელიანი ლექსიკონში ცალკე არ განმარტავს ტერმინ ქათიბს და მას ტერმინ თაგალასთან აიგივებს, თაგალა კი უბეწო ქათიბად განიმარტება (ორბელიანი 1993: 294).

ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში იგი მოხსენიებულია როგორც „ქალთა ბეწვშემოვლებული ხავერდისა ზედა ტანსაცმელი“ (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი 1990: 983). XVIII-XIX სს-ის ყოფაშიც ამ სახელწოდებით ქალის სამოსია ცნობილი, თუმცა ძველად ქათიბს მამაკაცებიც იცვამდნენ. იგი შეტანილია ვახუშტი ორბელიანის ქონების 1707 წლის სიაში: „ქათიბი ნაქსოვისა ნარინჯი, სიასამურის ბეწვითა ერთი. .. ქათიბი საიისა აშიანი, იისფერი, ყალამის ბეწვითა და გილანურის ღილითა“ (თაყაიშვილი 1909: 213).

ნ. ჩოფიკაშვილის აზრით, ცრუსახელოიანი მოსასხამები სასანიდური ირანისათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი. „ირანში სწორი, სახელოებიანი მოსასხამი – კანდუსი აქემენიდური ხანიდან იყო ცნობილი... და ის თავისებურება ჰქონდა, რომ მისი გრძელი და ვიწრო სახელოები ხელის გასაყრელად არ იყო დანიშნული... მთიანი ალტაის ყორღანებში კი ამგვარი ტიპის სამოსიცაა აღმოჩენილი და, როგორც ჩანს, კანდუსს გავრცელების საკმაოდ ფართო არეალი ჰქონდა მთიანი ალტაიდან კავკასიამდე“ (ჩოფიკაშვილი 1964: 21).

სპარსეთში, მსგავსი სახის სამოსის არსებობაზე საუბრობს ჟან შარდენი. მისი გადმოცემით იქ „გრძელსა და სახელოებიან ... სამოსს კადები, ანუ ქათიბი ეწოდებოდა. ზედატანი კაბასავით ყოფილა გამოჭრილი, ე.ი ქვემოთკენ – ფართო და ზემოთ – ვიწრო, ზარივით. იგი მაუდის ან ფარჩის ოქროქსოვილისაგან იკერებოდა, ან მსხვილი სატინისა იყო, რომელსაც გააწყობდნენ ხან არშიით, ოქროსა თუ ვერცხლის თასმებით, ხან ნაქარგებით. მათ გამოკრული ჰქონიათ... ზოგს სათათრეთისა და ბაქტრიის ბატკნის ქურქი, რომლის ბეწვი თმაზე უფრო წმინდა

არის... ქურქის ქვეშ კუდიანი შესაკრავების წყება ჰქონიათ, უფრო სამშვენისად, ვიდრე გამოსაყენებლად, რადგან იშვიათად იკრავენ ზედატანს (შარდენი 1935: 115).

სპარსული ხელოვნების ნიმუშებზე (Adamova 2015: 318, 468, http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=265438&partId=1&searchText=persian+clothing&page=1) და თურქულ მინიატურებზე (Фехер 1980: таб. 1-46 15-17) გამოსახულ ფიგურებზე ცრუსახელოიანი სამოსი ძირითადად წალენჯიხაში, ლევან I დადიანის ეგვტერში გამოსახული აფაქიდის გვარის ახალგაზრდა ქტიტორის მსგავსია - ხელი გაყრილი აქვს მკლავის ჭრილში, რომლის ქვემოდანაც ეშვება გრძელი, ცრუ სახელო (სურ. 93, 98, 101, 105).

მსგავსი ტიპის სამოსი, XVI-XVII სს-ის რუსეთში „ოხაბენისა“ და „ფერენზეას“ სახელწოდებით არის ცნობილი.

ოხაბენის შესახებ პირველი ცნობები 1377 წელს ჩნდება (სურ. 45). XVII ს-ის 70-იან წლებამდე იგი დიდგვაროვანთა სამოსი იყო, შემდგომ კი საზოგადოების დაბალ ფენებში მკვიდრდება. ეს იყო მამაკაცთა და ქალთა გრძელი, ფართო სამოსი, რომლის გრძელ სახელოებს ზურგზე შეკრულს ატარებდნენ. ოხაბენის ერთ-ერთ სახესხვაობაა ოპაშენი (Андреева 1997: 264, 266).

ფერენზეა სამი სახის იყო - ოქროსი, ხავერდისა და აბრეშუმის. 1680 წლის 19 დეკემბრის ბრძანების მიხედვით, მისი ტარება სამეფო კარზე გარკვეულ წესს ექვემდებარებოდა. იგი საერთო იყო მამაკაცთა და ქალთათვის. ფერენზეის ძირამდე დაშვებულ ერთ სახელოში უყრიდნენ ხელს და უხვად ნაოჭაყრილი სახით ატარებდნენ, მეორე სახელო კი ჩამოშვებული რჩებოდა (Забелин 1895: 289) (სურ. 46).

ცრუსახელოიანი მოსახამებით არიან გამოსახულნი მოსკოვში, თერაპონტის ღმრთისმშობლის შობის მონასტრის „ღმრთისმშობლის საფარველის“ ფრესკაზე, დიდებულები (Преображенский 2012: 422-423); ღმრთისმშობლის ხატზე — მოსკოველი თავადები (XVI ს-ის პირველი მესამედი) (Преображенский 2012: 479); მოსკოვის კრემლის მთავარანგელოზთა ტაძრის დასავლეთი კედელის საფლავზედა

პორტრეტებზე _ თავადები (1664-1565 წწ.) (Преображенский 2012: 314-315), ხატზე _ მიქაელ ტვერელი (XVII ს-ის ბოლო მესამედი) (Преображенский 2012: 260); ბულგარეთში, ღმრთისმშობლის ბოჩკოვოს მონასტერში - თავადი გიორგი (1643 წ.); ნოვგოროდის მუზეუმში დაცულ ხატებზე - მავედრებელი ნოვგოროდელები (1467 წ.) (Преображенский А. 2012: 229-230) (სურ. 47), ნეტარი ნიკოლოზ კოჩანოვი (XVII ს-ის დასასრული - XVIII ს-ის დასაწყისი.) და სხვ.

XIX ს-ში ქართველი მამაკაცები მოიხმარდნენ მოთელილი მატყლისაგან დამზადებულ მოსასხამს - ნაბადს (სურ. 48). ეს არის წინ გახსნილი და უსახელო წამოსასხამი მთლიანი ზურგითა და განიერი კალთებით. დანიშნულების მიხედვით არსებობდა: მოკლე და გრძელი, მსუბუქი და მძიმე. მოკლე ან გრძელბეწვიანი. საუკეთესო ნაბადს საქართველოში აწარმოებდნენ იმერეთში, სამეგრელოში, სვანეთსა და დუშეთში. ნაბადი კავკასიის სხვა ხალხთა ეროვნული კოსტიუმის ნაწილიცაა.

XIX ს-ში საუკეთესო ნაბადის წარმოებით განთქმული იყო ჩრდილო კავკასია, ყაზარდო-ჩერქეზეთი, დაღესტანი და ოსეთი (ჩაჩაშვილი 1957: 393-395).

XV-XVII სს-ის ქტიტორთა პორტრეტებზე არსად ფიქსირდება წელს ქვევით ჩასაცმელი ტოტებიანი შარვლის გამოსახულება. თავად ტერმინი შარვალი კი, სპარსული სიტყვა „შალვარისაგან“ მომდინარეობს და ქართულ ენაში XVII ს-დან მკვიდრდება (ჯავახიშვილი 1962: 95).

ჩვენამდე შემორჩენილი ნივთიერი მასალის მიხედვით, საქართველოში რამდენიმე ტიპის შარვალი იყო გავრცელებული - 1. „ქართული“ მოკლე ტოტებიანი, ოთხკუთხა ფორმის უბით. შარვლის დასამაგრებლად სათავეში გაყრილი ხვანჯარით¹¹. 2. „ჩერქეზული“ შარვალი, მაღლა სათავესაკენ ხალვათი და ვიწრო ტოტების მქონე, რომელსაც ძირითადად მაღალი ფენის წარმომადგენლები ატარებდნენ. 3. „ნაოჭიანი“ („ბუზმა“ - მესხეთ-ჯავახეთი) შარვლის უბე უკან ხუთი და

---

¹¹ შარვლის ეს ტიპი გავრცელებული იყო მთელს აღმოსავლეთ საქართველოში XIX ს-ის მეორე ნახევარსა და XX ს-ის პირველ ათეულ წლებშიც (ჩაჩაშვილი 1957: 384).

წინ სამი მართკუთხედი ფორმის ნაჭრისაგან იყო შედგენილი. მათი შეერთების ადგილას ნაოჭი იყო მოჭრილი. ეს უჯიბო შარვალი ხვანჯრით იკვრებოდა. 4. „ნაკეციანი“ - უბეგანიერი და ვიწროტოტება შარვალი, რომელიც ნაოჭიანის შემდგომ შემოუღიათ და მას „დუმიანს“ ანუ „ყრმალსაც“ უწოდებდნენ. 5. „ყაზახური“ - ზომიერი უბითა და ვიწრო ტოტებით (ჩაჩაშვილი 1957: 384-385. არჩაძე 2011: 490-493). 6. „ჩაქურა“ - გურულ-აჭარულ-ლაზური კოსტიუმის ელემენტია. ვიწრო ტოტებითა და ძლიერ განიერი უბით, რის გამოც მას უბიან შარვალსაც უწოდებდნენ. შარვალს ჯიბეები არ ჰქონდა და ჯიბის ადგილზე ის ჩახსნილი იყო. მუხლებთან სარაჯები (სამუხლეები) ეკერა. ყველა ნაკერი მისივე ფერის ყაითნით იყო მოვლებული. დანაოჭებული შარვლის შესაკვრელად ხვანჯარს იყენებდნენ. გურული ჩაქურა აჭარულისაგან განსხვავებით სწორია და ნაკლებად სრული (სამსონია 2005: 98-100).

XIX ს-ის დასაწყისიდან, საქართველოში მიმდინარე ისტორიულ-პოლიტიკურმა და სოციალურ-ეკონომიკურმა ცვლილებებმა ზეგავლენა მოახდინა ჩაცმულობაზეც. ქართული ეროვნული სამოსის გვერდით, გავრცელდა ევროპული კოსტიუმი.

მამაკაცთა ტრადიციულმა კოსტიუმმა სრული სახეცვლილება, მანდილოსნებთან შედარებით სწრაფად განიცადა. ახალგაზრდები ევროპულ ჩაცმულობაზე სწრაფად გადავიდნენ. ცვლილების სისწრაფე, თავის მხრივ, სახელმწიფო მოხელე მამაკაცებისათვის საგანგებო სამოსის შემოღებამაც განაპირობა. 1850 წლიდან მეფისნაცვლის საბჭოში მსჯელობდნენ კავკასიაში ახალი სამოქალაქო მუნდირის ტარების აუცილებლობის შესახებ (სურ. 49). ამის შემდეგ დაწესდა სამოქალაქო ფორმა: 1) პოლუკაფტანი, 2) სერთუკი, 3) სამუნდირო ფრაკი, 4) შარვალი, ჟილეტი, შესაფერისი ჰალსტუხი, 5) მაზარა, 6) პალტო.

სხვადასხვა უწყების წარმომადგენელთა ჩაცმულობა ერთმანეთისაგან ქსოვილის ფერით განირჩეოდა, ცალკეული თანამდებობის პირებისა კი - განსხვავებული ფერის საყელოთი, სამაჯურებით ან კანტებით. სავალდებულო, ე.წ. საფორმო ტანისამოსის შესაფერისად სამკუთხა, მრგვალ, დასაკეც შლიაპასა და

ქუდსაც ატარებდნენ. გარდა ამისა, ფორმის ტანსაცმელი იყო: საზეიმო, ჩვეულებრივი, ყოველდღიური, განსაკუთრებული, სამგზავრო და საზაფხულო (Сбор законов Российской Империи. 1857: 330-335).

XIX ს-ის შუა წლებამდე მამაკაცის ძირითადი ჩასაცმელი როგორც საღამოობით, ასევე ქუჩაში სასიარულოდ იყო ფრაკი. მალე იგი რედინგოტმა - სერთუკის სახეცვლილებამ შეცვალა. მამაკაცის ტანსაცმელი - წელში გამოყვანილი, შარვალი კი გრძელი და ვიწრო იყო. უმეტესად, შავი ფერის ტანისამოსს ხმარობდნენ (სურ. 50).

მამაკაცის ჩაცმულობაში მთავარი იყო პალტო, რომელიც მოგრძო სერთუკმა შეცვალა.

XIX ს-ის II ნახევარში მამაკაცის სამოსი იყო: სმოკინგი, ფრაკი, სერთუკი. თეთრი ფერის პერანგი. მისი საყელო და მაჯები გახამებული უნდა ყოფილიყო. ყელსახვევი ჰალსტუხმა შეცვალა. დაიწყეს პატარა ჰალსტუხის ან ბაბთის ხმარება.

ევროპული მოდის ამსახველი ნივთიერი მასალა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ეთნოგრაფიის ფონდებშია დაცული და, ძირითადად, XIX ს-ის დასასრულითა და XX ს-ის დასაწყისით თარიღდება. მათ შორისაა ფრანგული, რუსული თუ ამერიკული წარმოების მამაკაცის კოსტიუმის ამსახველი ნიმუშები - ფრაკები (სსმ. #100-984/1) (სურ. 51), სერთუკები (სსმ. #11-60/1) (სურ. 52), ჟილეტები (სსმ.#100-984/2) (სურ. 53), შარვლები (სსმ.#92-958/3) (სურ. 54).

XIX ს-ის დასასრულისათვის მამაკაცის ტანისამოსი გაცილებით გამარტივდა, უბრალო და სადა გახდა, მაგ., კოსტიუმის ქვეშ ძვირადღირებული პერანგის ნაცვლად შესაძლებელი იყო ცალკე საყელოს, გულისპირისა (სემ ## შ-904; შ-6508(სურ. 55, 56) და სამაჯურების ტარება.

§ 2. 2. დიდგვაროვანი მამაკაცის ფეხსამოსი

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით ფეხსამოსი „არს პაიჭი, წინდა, კარაჭინი, ფეთმაგი და მისთანანი“ (ორბელიანი 1993: 190).

წინდა წვივ-თათის საფარია. მისი ყველაზე ადრეული, ძვ. წ. VII-VI სს-ის ნიმუში, საქართველოში, „ყაზბეგის განძთან“ ერთად იქნა მოპოვებული¹² (Bayern 1885). მატყლის, „თივთიკის“¹³, აბრეშუმის, ბამბის, ყაჭისა და სხვა ძაფისაგან ნაქსოვი წინდა ორი სახისაა - დაბალყელიანი და მაღალყელიანი. ფეხზე იმაგრებდნენ მის ყელზე განთავსებული ყულფებითა და სახვევით ან ზონრით. ქსოვდნენ როგორც ფერად, ასევე ერთფერ ან ფერადსახიანს, რომელსაც „ჭრელ წინდას“ უწოდებდნენ. განსხვავებული იყო ახალგაზრდისა და ხანშიშესულის, საშინაო და საგარეო, საქორწინო და სამგლოვიარო და სხვა დანიშნულებით გამოყენებული წინდები. ც. ყარაულაშვილის კვლევის მიხედვით, XIII-XV სს-ის მინიატურებზე¹⁴ გამოსახულ, სხვადასხვა სოციალური ფენის მამაკაცებს (ტაბ. II. სურ. 1) მაღალყელიან წინდები აცვიათ (ყარაულაშვილი 1985: 10,11). XV-XVI სს-ის მონუმენტური მხატვრობის ძეგლებზე, ქტიტორთა ფიგურები გრძელი კაბებით გამოისახებიან, შესაბამისად მათი ფეხსამოსის შესახებ საუბარი შეუძლებელია. XVII ს-ში, კაბის სიგრძის დამოკლებას კი ფეხსამოსის გამოჩენა მოჰყვა, რამაც საშუალება მოგვცა მეტი სიცხადე შეგვეტანა კოსტიუმის ამ ელემენტის კვლევისას. წვივები, თითქმის სრულად ჩანს, წალენჯიხის მაცხოვრის ტაძრის ეგვტერებში გამოსახულ ქტიტორთა ფიგურებზე. მათ სხვადასხვა ფერის - მწვანე, მეწამულისფერი, ოქრისფერი, მუქი ლურჯი, ვიწრო შარვლის ტოტის მსგავსი ფეხსამოსი აცვიათ. რიგ შემთხვევაში სადა ქსოვილისა, რიგ შემთხვევაში კი, სახიანი. მაგ., გიორგი I ლიპარტიანსა და ლევან II დადიანის ძეს ალექსანდრეს, მცენარეული ორნამენტით შემკული ფეხსამოსი აცვია (ტაბ. II. სურ. 2). დერჩის წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიაში გამოსახულ

¹² ინახება ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში. სსმ#2-00/44-220

¹³ „თივთიკი“ თხის ბალანია.

¹⁴ კ. კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. H-1665. XVII ს. დავითნი, დართული აქვს XIII-XV სს-ის მინიატურები

მამაკაცს, კაბის ძირში, მუხს ქვემოთ, აღენიშნება მცირე ზომის წითელი ოთხკუთხედი მონახაზი, რაც შესაძლოა ფეხსამოსის სამაგრის აღმნიშვნელი იყოს (ტაბ. II. სურ. 3).

ჟან შარდენის გადმოცემით XVII ს-ში სპარსელებმა ევროპელებთან ვაჭრობის შემდეგ დაიწყეს ნაქსოვი წინდების ტარება, ადრე კი მას არავის ატარებდაო „წინდები მთლიანი ქსოვილისაგან გაკეთებული ჰქონიათ ე. ი. გამოჭრილი ყოფილა პარკივით და არა ფეხის მოყვანილობის მიხედვით, ისინი მხოლოდ მუხლამდე აწვდენდნენ, რომლის ქვეშ იკვრებოდნენ. ქუსლზე უკეთებდნენ წითელი ტყავის ნაჭერს, რომლის დანიშნულება ყოფილა დაეშალა ფეხსაცმელის, დანასავით მჭრელი ქუსლისათვის ფეხის დაზიანება და წინდის გახვრეტა, რაც ამის გარეშე სამ-ოთხ დღეში მოხდებოდაო“ (Voyages de M-r Chardin en Perse 1711:149, 150. https://archive.org/details/bub_gb_HDEP8GBkO3UC). მუხლამდე სიგრძის წინდებით არიან შემოსილები მამაკაცთა ფიგურები სპარსულ მინიატურებზეც (სურ. 93). არქანჯელო ლამბერტის გადმოცემით, სამეგრელოში „წინდებს დაბალი ხალხი ქსოვს ადგილობრივი მატყლისაგან და აბრეშუმისაგანო“ (ლამბერტი 1938: 45).

შარდენის ამ აღწერილობას, ვფიქრობ სრულიად შეესატყვისება საქტიტორო გამოსახულებათა ფეხსამოსი. შესაბამისად, XVII ს-ში, შესაძლოა, სწორედ წინდის მოხმარებასთან გვეკონდეს საქმე.

ამ აზრის განტკიცებას ემსახურება, ჩვენამდე მოღწეული ნივთიერი მასალაც. ქ. გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცულია აბრეშუმის ერთი წყვილი წინდა, ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში კი, ქართლის მეფე თეიმურაზ II-ის, გვერდებში ნაქარგის სახეებით შემკული წინდა¹⁵ და ჩახსაკრავი (ტაბ. II. სურ. 4). ც. ყარაულაშვილის აზრით, თეიმურაზ II-ის წინდა შესაძლოა ევროპული წარმოების იყოს, ჩახსაკრავი კი ქართული ხელობისა. ორივე შემთხვევაში, წინდები ნაქსოვია ხელით სამუშაო მანქანაზე (ყარაულაშვილი 1985: 16, 17). ვახტანგ მეფის წინდა დიდ მსგავსებას ავლენს მოსკოვში კრემლის მუზეუმში

---

¹⁵ წინდის სიგრძეა 65 სმ.

დაცულ ეკატერინე II-ის აბრეშუმის წინდასთან¹⁶ (სურ. 120), რომელსაც გვერდში ვერცხლის ძაფით შესრულებული ნაქარგი დაუყვება (Амелехина 2016: 46; <https://collectiononline.kreml.ru/iss2/items?info=51805&sa-fund=2766560>). სხვადასვა ფერის ჩულქებთან ერთად სახელდება მაგალითად მანუჩარ თუმანიშვილის ნუსხაში (1788 წ. 10 აპრილი). „ქ. დ. წყვილი ჩულქი, ა თეთრი, ა ლურჯი და ა ჭრელი. ქ. ა. წყვილი აბრეშუმის წინდა“ (ბერძენიშვილი 1955: 226, 227). ასევე, თელავში მეფის ოჯახის ხარჯების 1707 წლის ხარჯების ნუსხაში - „ქ. კზ. ჯაფარაშვილს იოსებს წაღებისა და წინდების ფასად“ (ბერძენიშვილი 1955: 293) ერეკლე მეფის იახტში დაცული ნივთების სიაში - „ნახმარი აბრეშუმის წინდები ორი წყვილი...წინდა აბრეშუმის წყვილისა“ (ბერძენიშვილი 1955: 144).

წინდა, როგორც ქართული ჩაცმულობის ელემენტი, იხსენიება იოანე ბატონიშვილის „კალმასობაში“ - „...ერთი წყვილი წინდა და პაჭიჭი მომირთმევია“ (ბატონიშვილი 1990: 437). იოჰან გიულდენშტედტი, ხონის ბაზრობაზე გასაყიდ საქონელს შორის, წინდების მოსაჭერი ჭრელი არშიების შესახებაც საუბრობს - „ჭრელი არშიები ევროპული ტილოსი, წყრთა 5 კაპ. მათ იყენებდნენ წინდების მოსაჭერად“ (გელაშვილი 1962: 153).

ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით, XVIII-XIX სს-ში მამაკაცი მხოლოდ დაბალყელიან წინდას მოიხმარდა (ტაბ. II. სურ. 5). ქალის წინდისაგან მას და ფერების შეხამება განასხვებდა. წინდასთან ერთად, XVIII ს-ში შემოდის ტერმინი „ჩულქი“.

აღნიშნული პერიოდის, საქართველოს სხვადასხვა კუთხისთვის დამახასიათებელი წინდის არაერთი ნიმუში ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ეთნოგრაფიულ ფონდებში.

პაიჭ/პაჭიჭი - წვივზე საცმელი ფეხსამოსია, რომელიც კოჭიდან მუხლამდე არეს ფარავდა, ზოგჯერ მუხლსაც. ამის გამოც მას „სამუხლე“-საც უწოდებდნენ (ტაბ. II. სურ. 6). მისი ქვედა ნაწილი ტერფზე, სალტით - „საკოჭურით“ (სატერფე, პაჭანაგი)

¹⁶ მოსკოვის კრემლის მუზეუმი საინვ. #ТК-2884/1-2

მაგრდებოდა, ზემოთ კი წვივსაკრავით. პაიჭი ორგვარი იყო - ნაქსოვი და შეკერილი. იქსოვებოდა მატყლის ნართით ან აბრეშუმის ძაფით. კერავდნენ შინ ნამზადი შალისაგან, მაუდის, მეშისა და ტყავისაგან. ასევე ამკობდნენ, ფერადი ქსოვილის აპლიკაციებით, ზონრებით, ფერადი ძაფებით „შიბაითა“ და მძივ-ღილებით.

პაიჭი, საქართველოს ყველა კუთხეში იყო გავრცელებული განსხვავებული სახელწოდებებით. ბარში, მხოლოდ მამაკაცი იცმევდნენ, მთაში კი ქალებიც. თეთრი და ღია ფერის პაიჭებს ახალგაზრდები ატარებდნენ, თალხი ფერისას ხანში შესულები და ქვრივები.

წვივსაკრავსაც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში განსხვავებული სახელით მოიხსენიებენ (ტაბ. II. სურ. 6). მაგ., ლეკვერთხი (იმერეთი, რაჭა), „ჩახსაკრავი“ (კახეთი, ქართლი), „საწვივე“, „სამუხლარი“ (ხევსურეთი), „ბალი“ (მესხეთი), „ბაღარ“ (სვანეთი), „თორი“ (აჭარა). სულხან-საბა ორბელიანი ფეხსამოსის ჩამონათვალში ტერმინ - „ფეთმაგს“ მოიხსენიებს, რაც ასევე წვივის სახველს ნიშნავს (ორბელიანი 1993: 187). წვივსაკრავი და ლეკვერთხი ტყავის ზონრებია. ჩახსაკრავი, მხოლოდ ბამბის, აბრეშუმისა და შალისაგან დამზადებული ფერადი ან ჭრელით დამშვენებული ზონარია, რომელზეც ზოგჯერ რაიმე ფრთიანი გამოთქმა ან ლექსი იყო ამოქარგული. იგი გარკვეული სამშვენისის ფუნქციასაც ასრულებდა (აბესაძე 1964: 151).

პაიჭს მოიხსენიებენ ვახუშტი (ვახუშტი 1990: 69) და იოანე ბატონიშვილები (იოანე ბატონიშვილი 1990: 437), იესე ბარათაშვილი (ბარათაშვილი 1990: 238). ასევე, სახელდება XVIII ს-ის საბუთებში (ბერძენიშვილი 1955: 224, 437).

გ. ჩიტაიას გადმოცემით, ზემო სვანეთის სოფ. კართავანში, დადემქელიანების საგავრეულო სამარხში აღმოჩენდა მამაკაცის ვერცხლის ლეკვერთხი XVI-XVII სს. ის იმთავითვე, შესანახად გადაეცა ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიულ კოლექციებს. მისი ამჟამინდელი ადგილსამყოფელი, ჩემს მიერ ჯერ-ჯერობით მოძიებულ ვერ იქნა (ჩიტაია 1997: 288, 289).

სულხან-საბა ორბელიანი, ფეხსამოსთა შორის „კარაჭინსაც“ ასახელებს. მისი განმარტებით კარაჭინი „ნაქსოვის ფეხსაცმელია, რომელსა სპარსნი ჩორაბს უხმობენ. ნაქსოვი წულა“ (ორბელიანი 1991: 353). სინონიმების ლექსიკონში კარაჭინის სინონიმი წინდაა (<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=list&d=17&p=6&w1=%E1%83%AC&w2=%E1%83%98>). ვახუშტი ორბელიანის ქონებაში დასახელებულია ფეხსამოსის სახეობა - „ჯორაბი“. „ნარმის ჯორაბი წყვილი ორი“ (თაყაიშვილი 1909: 313).

§ 2. 3. დიდგვაროვანი მამაკაცის ფეხსაცმელი

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით ფეხსაცმელი ეს არის - „მაშია, ჩუსტი, ქალმანი, მოგვი და მისთანანი (ორბელიანი 1993: 190). ივანე ჯავახიშვილიც სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებას ეყრდნობა და ცალკეული ტიპის დახასიათებას იძლევა (ჯავახიშვილი 1962: 152-159).

ვახუშტი ბატონიშვილის გადმოცემით „ერთმეფობის ხანაში... ფერხთა ზედა მოგვი სცმიათო“ (ვახუშტი 1941: 33). „ქართლსა და კახეთშიც ერთნაირად იცვამდნენ... ცხენსა ზედა მოსიათ მოგვნი“ (ბატონიშვილი 1991: 371). ამ ცნობას ადასტურებს „ხელწიფის კარის გარიგება“, სადაც ნათქვამია: „რაი მეფე საწოლით გავიდეს... სარმუზა აცვია, ანუ ჩაფულა მოგვსა ზედა“ (სურგულაძე 1993: 7).

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, მოგვი იგივე ჩექმაა. „ჩექმა თურქთა ენაა, ქართულად მოგვი ეწოდების“ (ორბელიანი 1966: 492).

ფეხსაცმლის ჩამონათვალს შორის იგი ასახელებს „სამოგვესაც“. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, სწორედ აქედან არის ნაწარმოები ტერმინი „მოგვი“ და ორივე მათგანი ტყავის ფეხსაცმლის აღმნიშვნელია და არა მოგვთათვის განკუთვნილი ფეხსაცმლისა (ჯავახიშვილი 1962: 155). სვანურ ენაზეც სიტყვა „სამეგვ“ ტყავს ნიშნავს (თოფურია... 2000: 694).

მოგუი ვისრამიანშიც მოიხსენიება - „მოგუისაგან კლიტე ამოიღო...“ (<http://www.nplg.gov.ge>: 110).

მეფეთა მსგავსად, მოგვებით აზნაურებიც იმოსებოდნენ. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში ცალმოგვი აზნაურის გამონათქვამი გვხვდება ღარიბი აზნაურის მნიშვნელობით (ჯავახიშვილი 1962: 156).

მოგვების ცალკეული ნიმუშები გვიან შუა საუკუნეებშიც გვხვდება. ბეთლემის ღვთისმშობლის ეკლესიაში, მიქა სირასძეს (ბეთლემი. 1493 წ.) (ტაბ. II. სურ. 1), ჭალის წმ. გიორგის ეკლესიაში აბაშ აბაშიძესა (XV-XVI სს-თა მიჯნა) (სურ. 15), ბუგეულის მთავარანგელოზთა ეკლესიაში ლასხიშვილთა ქტიტორებსა (XV-XVI სს-თა მიჯნა) და გელათის წმ. გიორგის ეკლესიაში, თეიმურაზ ბატონიშვილსაც (სურ. 29) ვფიქრობ მოგვები უნდა ცმოდათ, რომელიც ყველა შემთხვევაში მეწამული ფერისაა. მისი სახე ყველაზე ნათლად მიქა სირასძესთან იკითხება. გრძელი კაბის ქვეშ, კოჭისა და ტერფის არე ჩანს. ეს არის ფეხზე მომდგარი ფეხსამოსი, მცირეოდენ გამოკვეთილი ქუსლით. კოჭთან, შუაში ერთი ვერტიკალური ხაზი აღინიშნება, ტერფთან გადაკვეთის ადგილას კი ორი. ასეთი სახის ფეხსამოსი მსგავსებას ავლენს ადრეშუასაუკუნეებში გავრცელებულ მოგვებთან (ჩოფიკაშვილი 1964: 141-143).

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, მოგვს ზემოთ სარმუზას ანდა ჩაფულას ხმარობდნენ. „ჩაფლა//სარმუზა//ჩაფლარ(სვ) - ქალამნის ტიპისაა, მსგავსად დღევანდელი კალომისა“ (ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი 2011: 512).

X-XI სს-ზე ადრინდელ ქართულ წყაროებში ფეხსაცმლის აღმნიშვნელი ტერმინი „ქალამანი“ არ არის გამოვლენილი. პირველად იხსენიება გ. ხუცესმონაზონის საისტორიო თხზულებაში და ნიკორწმინდის სიგელში (ჯავახიშვილი 1962: 155).

ეთნოგრაფიულ ყოფაში კი ქალამანი, ქართველი გლეხობის ერთი ყველაზე გამორჩეული და უძველესი ფეხსამოსის ტიპია, რომელიც საქართველოს სხვადასხვა

კუთხეში ამოსხმისა და მასალის ვარგისიანობის მიხედვითაც განსხვავებული იყო. ესენია: „თალათური“, „კვანძური“, „იაფური“, „ჭალური“, „ბაზრული“, „გლეხური“, „ლეკურ“, „კოხუჯი“ და სხვ. (ტაბ. II. სურ. 2). (ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი 2011: 440-441).

XVI-XVII საუკუნეებში განსხვავებული სახის დაბალყელიანი ან კოჭამდე სიმაღლის ქუსლიანი ფეხსაცმელები და ქუსლიანი ქოშები შემოდის ხმარებაში.

ჟ. შარდენის გადმოცემით, ფეხსაცმელები სხვადასხვაგვარი ყოფილა, მაგრამ ყველა უყურო იყო და გვერდიდან არ იხსნებოდა. მათ ჭედავდნენ ქუსლის ქვეშ, ხოლო ძირზე უკეთებდნენ პატარა ლურსმნებს, იქ სადაც ფეხისგულია. იმისათვის, რომ უფრო დიდხანს გაეძლო (*Voyage de M-r Chardin en Perse, et autres lieux de 1740*: 150; შარდენი 1975).

ქუსლიანი ფეხსაცმლით არიან გამოსახულნი (ტაბ. II. სურ. 3). მაგ., უცნობი ქტიტორები მარტვილში, ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში (XV-XVI სს-თა მიჯნა, XVI ს-ის შუაწლები), წალენჯიხის მაცხოვრის ტაძრის ეგვტერებში ალექსანდრე დადიანი, გიორგი I ლიპარტიანი (სურ. 24), ერეკლე დადიანი (სურ. 37), როსტომ დადიანი, ლევან II დადიანი და მისი ძე, გიორგი II ლიპარტიანი, დერჩის წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის ქტიტორები (სურ. 36) და სხვ.

დადიანების ფეხსაცმელი შემკულია ნაქარგობითა და ზედაპირზე მიმოზნეული მარგალიტებით.

XVII ს-ის დიდგვაროვანთა ნაწილი, ქუსლიანი ქოშებით არიან გამოსახულნი. ამ ტიპის ფეხსამოსის ადრეული ნიმუშები ნახიდურის მიდამოებში, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად იქნა გამოვლენილი. ყველაზე სრულად, კლდის ძეგლების #37 ქვაბში აღმოჩენილი, ბავშვის ტყავის ქოშები შემორჩა¹⁷(ტაბ. II. სურ. 4). ვინაიდან მას ანალოგი არ მოეპოვება, მკვლევარი (ნ. ბახტაძე) ფეხსაცმელს, მის გვერდით აღმოჩენილი მასალის მიხედვით, XIV ს-ით ათარიღებს

¹⁷ ქოშები ინახება ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში. საინვ.#1-994/735, 1-994/736.

(ბახტაძე 1991: 51). ამ პერიოდის, ჩვენთვის ცნობილ საერო პირთა პორტრეტებზე, მსგავსი ფეხსამოსი არ ფიქსირდება.

ფრესკულ მხატვრობაში ქუსლიანი ქოშებით არიან გამოსახულნი მაგ., მარტვილში, ჩრდილოეთ მკლავში გიორგი ლიპარტიან-ჩიქუანი და კაცია ჩიქუანი და მათი ვაჟები (სურ. 18, 19), ნიკორწმინდაში, წმ. ნიკოლოზის სახელობის ტაძრის წულუკიძეთა ცალკეული ფიგურები და სხვ. ყველა შემთხვევაში ქუსლები ქოშის გარეთ არის ოდნავ გადმოსული (ტაბ. II. სურ. 3).

როგორც ჩანს, ქუსლიანი ფეხსაცმლის ტრადიცია, გვიან შუა საუკუნეებს უკავშირდება და მას ირანული მოდის ელემენტად მიიჩნევდნენ. ამ საკითხთან დაკავშირებით, კერძოდ, XVII ს-ის ისპაანური სკოლის ფერწერულ ტილოებზე გამოსახული პერსონაჟების ფეხსამოსის შესახებ საინტერესო მოსაზრებას გამოთქვამს ი. კოშორიძე. იგი მიიჩნევს, რომ მათ ისპაჰანში შეკერილი ქართული ფეხსაცმელი - „კაფი“ ანუ „გიურჯი დუზი“ აცვიათ, რომელიც „არის მაღალქუსლიანი ფეხსაცმელი, რომელსაც შუაში ისპაანური სკოლის ზედაპირი ჰქონდა და რომლის ტარებაც მხოლოდ დიდებულებს შეეძლოთ“ (კოშორიძე 2005: 152).

XVIII ს-ში ქუსლიანი ფეხსაცმელი გარკვეულ სახეცვლილებას განიცდის. ჩნდება ჭვინტიანი ქოშები.

არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ჭვინტიანი ფეხსაცმელი საქართველოში უძველესი დროიდან არსებობდა. ამის მაგალითია თრიალეთის ვერცხლის თასზე (II ათასწლეული) და ბრინჯაოს სარტყლების მოჭედილობაზე არსებული გამოსახულებები და სხვ. (ამირანაშვილი 1971: 32; ხიდაშელი 1982: 153). მასალა გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს ასურეთისა და ხეთურ ხელოვნებაში არსებულ გამოსახულებებთან (<http://www.historycivilizations.ru>. рис. 12a). ზოგიერთი მკვლევარი ჭვინტი ფეხსაცმლის ადრეულ შუა საუკუნეებში არსებობაზეც საუბრობს. ჩვენთვის ცნობილ ძეგლებზე მსგავსი ფეხსამოსი შესაძლოა მხოლოდ ოპიზის რელიეფზე ვივარაუდოთ.

ცნობები ჭვინტიანი ფეხსაცმლის შესახებ უკვე XVII ს-დან გვხვდება. მისი დამზადების ტრადიციები XX საუკუნის პირველ ათეულ წლებამდე შემოინახა ქართველ მთიელთა ეთნოგრაფიულ ყოფაში (ჩიტაია 2001:81).

საქართველოში ფეხსაცმლის ასეთი ტიპი, როგორც უყელო, ასევე ყელიანი, გავრცელებული იყო მაღალი წოდების მოქალაქეთა და და ხელოსანთა ჩაცმულობაში.

მსგავსი სახის ქოშები მთელი კავკასიისთვის იყო დამახასიათებელი. მაგ., დაღესტანში - ეროვნული ფეხსაცმლის ტიპია, ყუბაჩში მას მზითევში ატანდნენ პატარძალს და სხვ.

საგულისხმოა, რომ კავკასიურ-ქართულ ჭვინტიან ფეხსაცმელს პარალელები ძველი აღმოსავლეთის ეთნოკულტურულ წრეში მოეპოვება, რაც ამ ორი რეგიონის კულტურულ-გენეტიკური ნათესაობას ათვალსაჩინოებს.

ქალისა და მამაკაცის ქოში ერთნაირად იკერებოდა. მისი ქუსლი ნალით იჭედებოდა.

აღსანიშნავია ქუთათური ჩუსტები, რომელსაც ქ. თელავში მხოლოდ მამაკაცები იცმევდნენ (ნანობაშვილი 1973: 121).

ჩექმა ვახუშტი ორბელიანის 1707 წ. სიკვდილის შემდგომ დარჩენილ მოძრავ ქონებაშიაც არის აღნუსხული - „ჩიგინის ჩექმა წყვილი ორი“ (თაყაიშვილი 1909: 220)

აღმოსავლეთ საქართველოში უსარჩულო ტყავის ყელიან ფეხსაცმელს აზიურები/აზიაცკებს უწოდებდნენ. სხვა მხარეში კი წუღას (ნანობაშვილი 1973: 138). აღსანიშნავია, რომ თბილისში აზიური და სპარსული ფეხსაცმლის მკერავ-ხელოსანთა ამქარები არსებობდა, რომელთა დროშებიც საქართველოს ეროვნულ მუზეუმშია დაცული¹⁸.

¹⁸ ს. ჯანაშიას სახელობის მუზეუმი. დროშების ფონდი. საინვ.##67-21(21), 67-26(40).

ტყავის გარდა, საქართველოში ნაქსოვი ფეხსაცმელიც უძველესი დროიდან იყო ხმარებაში. ნაქსოვი ფეხსაცმლის ნაშთები აღმოჩენილია ყაზბეგის განათხარ მასალებში და ძვ.წ. IV-III საუკუნეებით თარიღდება (ყარაულაშვილი 1985: 11).

ნაქსოვ ფეხსაცმელს - თუშეთში ჩითა, აჭარაში კარაჭინი, კახეთში თათმანი, გურიაში ჩორაბი¹⁹ ეწოდებოდა.

თუშეთის ეთნოგრაფიულ ყოფაში ბოლო დრომდე შემორჩა ჩითას - შალის დაჭრელებული ფეხსაცმლის ქსოვის ტრადიციები. ჩითას იცვამდნენ მამაკაცებიც და ქალებიც და შესაბამისად ისინი იწოდებოდნენ სადიაცო და სამამაცო ჩითას სახელით (მაკალათია ს. 1983: 85).

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ქალისა და მამაკაცის ნაქსოვ ფეხსაცმელს _ თათი წარმოადგენდა. ხევსურული თათები ორგვარი ფორმის იყო - მაღალი და დაბალყელიანი. ძირზე ტყავი ქონდა გამოკერებული, წვერი და ქუსლი, შიბის დაკერვის წესით, აბრეშუმის ფერადი ძაფით იქარგებოდა. ნაქარგს მძივ-ლილებითაც ამშვენებდნენ. საკაცო თათები უფრო შიბიანია (ბოჭორიძე 1993; არჩვაძე... 2011: 161).

ცალკე უნდა გამოვყოთ მხოლოდ აჭარისთვის დამახასიათებელი ხის ქერქისაგან დაწნილი ფეხსაცმელი - ჩალატანი და ნანილი.

ჩალატანი და ნანილი სულხან-საბა ორბელიანთან და გ. ჩუბინაშვილთან არ მოიხსენიება, ისინი არც ისტორიულ და ლიტერატურულ წყაროებში გვხვდება. ჩალატანის მსგავსი ფეხსამოსი არ დასტურდება საქართველოს სხვა კუთხეებშიც. ხის ქერქისაგან დაწნილი ფეხსაცმელი გავრცელებული ყოფილა სლავებში, ბალტიისპირა ქვეყნები, ფინეთში, შვედეთის სანაპირო რაიონებში.

ნანილი ამავე სახელწოდებით საკმაოდ პოპულარული ფეხსაცმელი ყოფილა თურქეთში, რომელსაც საზოგადოების დაბალი ფენა ატარებდა. იგი ძირითადად სახლში სატარებელი იყო, თუმცა ზოგჯერ ქუჩაშიც იცვამდნენ (სამსონია 2005:133).

---

¹⁹ ჩორაბს გარდა გვხვდება ჯორაბი, რომელსაც ხმარობდნენ როგორც აღმოსავლეთ ასევე დასავლეთ საქართველოს ბარსა და მთაში. ჯორაბი აღმოსავლური ტერმინია და ქართულად წინდას, ნაქსოვ ფეხსამოსს ნიშნავს, შესაძლოა, აქედან დამკვიდრდა ქართულ სიტყვიერებაში.

XIX ს-ის დასაწყიდან ქართული კოსტიუმი მნიშვნელოვან სახეცვლილებას განიცდის. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეროვნული ჩაცმულობის გვერდით, ადგილს ევროპული სამოსიც იმკვიდრებს. შესაბამისად ცვლილებას განიცდის ფეხსამოსიც. ხმარებაში შემოდის კოჭამდე სიმაღლის, მცირედ გამოყვანილ ქუსლიანი, წინ თასმებით შესაკრავი ფეხსაცმელი. ამ ტიპის ფეხსაცმლის თვალსაჩინო ნიმუში ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ეთნოგრაფიის ფონდებში. მათ შორისაა ფრანგული, რუსული თუ ამერიკული წარმოების მამაკაცის ფეხსაცმელები (#შ-4211; სსმ.#47-57/1-2) (ტაბ. IV. სურ. 8).

§ 2. 4. დიდგვაროვანი მამაკაცის თავსაბურავი

ქართველი მამაკაცის კოსტიუმის აუცილებელ ნაწილს თავსაბურავი შეადგენდა, რომლის აღმნიშვნელი ტერმინი ქუდი, ქართულ მწერლობაში XI ს. ადრე არ გვხვდება. სულხან-საბა ორბელიანი მას „კაცის თავსაბურავად“ განმარტავს (ორბელიანი 1993: 235). ქართული ქუდის აღმნიშვნელია ასევე ტერმინი თალფაქი (ორბელიანი 1991: 297). ივ. ჯავახიშვილი ქუდს, სპარსული სიტყვა „ხუდ“-იდან მომდინარედ მიიჩნევს, რომელიც მუზარადს ნიშნავს (ჯავახიშვილი 1962: 129).

წერილობით წყაროებსა თუ მოგზაურთა ჩანაწერებში სხვადასხვა ტიპის ქუდეები სახელდება, რომელთაც ზოგჯერ წელიწადის დროების მიხედვითაც განასხვავებენ. მაგ., იოსაფა ბარბაროს გადმოცემით „თავზე ხურავთ მოკლეფოჩიანი პატარა ქუდი სხვადასხვა ფერისა“ (ჭყონია 1894: 47).

ჟან შარდენის მიხედვით „თავზე იხურავენ პატარა, თხელი ნაბდის არახჩინს, რომლის კიდეები კბილანებივით არის შეჭრილ-შემოჭრილი. ზამთარში ატარებენ ბეწვის ქუდს“ (ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ 1975:)

არქანჯელო ლამბერტის ცნობით „თავად-აზნაურები ქუდს იკერავენ ან წმინდა შალისაგან, ან აბრეშუმისაგან: ზოგიერთები აქარგვინებენ მას ან ამკობენ

თათრულად სიასამურის ტყავით, ან ირანულად აკერვინებენ წაწვეტილებს, როგორც კაპუცინების თავსახურავია და ამკობენ ვერცხლის ფერის ცხვრის ტყავით, რომელიც ირანიდან მოაქვთ“ (ლამბერტი 1941: 44).

დიონიჯო კარლი ქართულთა სამოსზე საუბრისას თავსაბურავსაც აღწერს „თავზე ხურავთ სომხური ყაიდის ქუდი რომელსაც წინა ნაწილი შიგნით აქვს ჩაკეცილი. ქუდს ირგვლივ ხუჭუჭი მატყლი აქვს შემოვლებული იმგვარად, რომ როდესაც თავზე ხურავთ, თმები გეგონებათ“ (გიორგაძე 1951: 174).

ვახუშტი ბატონიშვილის გადმოცემით „შემოსილნი არიან ქართველნი და კახნი ერთ-რიგათ: თავს სკლატისაგან ანუ შალისაგან ქუდი გრძელ-წვლილი, ბეწვებული, აფროსანი... იმერთა მცირეთ რაიმე განიყოფების...არამედ ქუდი მცირე ნაჭრისაგან აქვთ, რომელიც არა ბურვით, გარნა მდებარე არს თხემსა ზედა“ (ვახუშტი 1941: 64). იოანე ბატონიშვილი კი ასახელებს „ქუდს ბეწვითა შეკერილსა უფრო მაღალსა და სარქველიცა ყალამის თანასწორეს“ (ბატონიშვილი 1948: 225).

იესე ბარათაშვილი, ნაწარმოებში „ცხოვრება ანდერძი“ აღწერს სხვადასხვა სახის ქუდებს: „ათი თორმეტი ქუდი საჩეხი, თუშური ნაკერი ქუდი და ყაჯრული სხვადასხვა ფერი“. იგი აქვე განასხვავებს ზამთარსა და ზაფხულში სახმარ ქუდებს. ზამთარში „კვერნის ქუდი“, ზაფხულში კი „მსუბუქი, ხან საჩეხი, ხან თუშური, ხანაც სირმით ნაკერი“ (ბარათაშვილი 1950: 238, 239).

თავსაბურავებთან დაკავშირებით საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის ალექსი მესხიშვილი, გაზ. „ივერიაში“ გამოქვეყნებულ წერილში „ისტორიული პიესების წარმოდგენების გამო“. მეორე წერილში, ის ვახუშტის დროინდელ ქუდს შემდეგნაირად აღწერს - „აკეცილი ძაღარა ბენე-არშიანი, ანუ უძაღო, სადა ცა ქუდისა კაბის ფერი და იმავე ნაქსოვისა, მინამგზავსი ყირდიზულ-ნოღაურისაო“ („ივერია“, 1904 წ. #66). მესამე წერილში, XVII-XIX სს-ში არსებული ჩაცმულობის აღწერისას კი წერს - „ქუდები განსხვავდებოდა თემების მიხედვით: ქართლ-კახეთში ეხურათ ბუხრის ქუდი მაღალი, ენიათი; ხევსურეთში - შალის ციანი და ცხვრის ტყავისა, თუშეთ-ფშავ-ქიზიყში - თუშური ქუდი, სვანებს - თექისავე, მხოლოდ კათა

დაშვებული; იმერეთში - ფაფანაკი და ყაბალახი ...დღეს კი (ე. ი. 1904 წ.) თითქმის ყველანი ჩერქეზულ „ფაფახს“ იხურავენო („ივერია“, 1904. #70).

საქტიტორო პორტრეტებზე დიდგვაროვანი მამაკაცების თავსაბურავი უმეტესწილად ქუდია, თუმცა გვხვდება გვირგვინით გამოსახვის ნიმუშებიც, რაც ვფიქრობ, მათი დაწინაურებული მდგომარეობის ხაზგასმას ემსახურებოდა.

ყველა გვირგვინი ოქროსფერია და თვალმარგალიტითაა შემკული. მაგ., ლევან II დადიანს სხვადასხვა სახის გვირგვინები ხურავს ხობის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში (1616-1619 წწ.), წალენჯიხის მოხატულობასა (ლევან II დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. XVII ს-ის 30-ნი წწ.) და კორცხელის „წინასწარმეტყველთა“ ხატზე (ხუსკივაძე 1974: 8, 9). პირველ შემთხვევაში ეს არის მაღალი, კიდებგადაშლილი, ზემოთ რკალისებური მოხაზულობის გვირგვინი (ტაბ. IV. სურ. 1). შემდეგ ორ ძეგლზე კი, კონუსისებრი მასიური გვირგვინი ადგას, წინ სამკუთხა ან ყვავილის ფორმის სალტითა და გრძელი გაშლილი ბუმბულით (ტაბ. IV. სურ. 2). ამის მსგავსია, წალენჯიხაში ალექსანდრე დადიანის გვირგვინიც (XVII ს-ის 40-ნი წწ.) (ტაბ. IV. სურ. 3). ბუმბულებით გამშვენებული, შედარებით დაბალი და მომრგვალებული ფორმის, გადაშლილი კიდევითა და ორ-ორი ბუმბულით გამშვენებული გვირგვინი ხურავს მაგ. მარტვილში კაცია ჩიქუანსა (XVII ს-ის 70-ნი წწ.) (ტაბ. IV. სურ. 4) და გიორგი II ლიპარტიანი (1658-1673 წწ.) (ტაბ. IV. სურ. 5). შემოქმედში, გიორგი II გურიელის (ღვთისმშობლის შობის სახელობის ზარზმის ეკესია. 1625-1639 წწ.) გვირგვინი კი მაღალი მომრგვალებული ფორმისაა, წინ სამნაწილიანი, გვერდებში გადაშლილი სალტით.

ქტიტოროთა გამოსახულებების მიხედვით, ქუდის ტიპის თავსაბურავი მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ამის დანახვა ერთი ძეგლის მაგალითზეც არის შესაძლებელია. მაგ., XV ს-ის ბეთლემის ღვთისმშობლის ეკლესიაში წარმოდგენილ ქტიტორებს, ერთიმეორისაგან განსხვავებული ტიპის თავსაბურავი ხურავთ. გვხვდება საშუალო ზომის სამკუთხედისებრი, მომრგვალებული ზედაპირისა და ოთხკუთხედი ფორმის ქუდები. ერთნაირი ფორმის თავსაბურავის შემთხვევაში,

მათი გაფორმების წესი განსხვავებულია. მაგ., მამილა ფონჯავისძის მუქი მეწამულისფერი სამკუთხა ქუდის ძირთან და წვერთან სიახლოვეს, თითო მარგალიტის რიგი მიუყვება, ქუდის შუა არეს კი სამკუთხედად დასმული მარგალიტები (ტაბ. V. სურ. 4). ქტიტორების ისპანისა და ასათის ასეთივე ფორმის ქუდს, შედარებით მცირე ზომის სამკუთხედი ანაკეცი აქვს, რომელიც ძირითადი ნაწილისაგან, ფერით განსხვავდება (ტაბ. V. სურ. 5). განსხვავებული, მომრგვალებული ზედაპირი აქვს მიქა სირასძის თავსაბურავს (ტაბ. V. სურ. 7). თაყა კვიტასშვილს კი, თეთრი ოთხკუთხედი ქუდი ხურავს, წვრილი, რომბისებრი ბადით მოოლვილი და ზედაპირზე ზიგზაგისებრი ორნამენტით გაფორმებული (ტაბ. V. სურ. 6). მსგავსი ტიპის, მარგალიტებით გამშვენებული თავსაბურავით არის წარმოდგენილი წალენჯიხაში, მზარეულთუხუცესი ქვაბალია ქველი (ლევან I დადიანის ეგვტერი. XV-XVI სს-თა მიჯნა). შემდგომი დროის ძეგლებზე კი ეს ფორმა ფაქტიურად არ მეორდება, რასაც ვერ ვიტყვით სამკუთხედისებრი ფორმის ქუდებზე. ის არაერთგზის გვხვდება XVI ს-ის ძეგლებზე, რიგ შემთხვევაში მცირე დეტალებში შეტანილი ცვლილებებით (ტაბ. VI. სურ. 1). მაგ., ჭალაში აბაშ აბაშიძესთან (XV-XVI სს-თა მიჯნა), ელისქედის წმ. ელიას ეკლესიაში ივანე, ზვიად და მერაბ დიდებულებთან (XVI ს.), თუზი-თავასას ქტიტორთა ფიგურებთან (XVI ს.), ლევან II დადიანს მარტვილის ღვთისმშობლის ხატზე (1640 წ.) და მის შვილებს ილორის „ხარის მოყვანის სახის“ ხატზე (1640 წ.) (ხუსკივაძე 1974: 9, 17). მათ შემთხვევაში ქუდის აფრა თვალმარგალიტით არის შემკული, ძირითადი ნაწილი მარგალიტებით. კადარის მაცხოვრის ეკლესიაში, უცნობ ქტიტორთან კი, ქუდის მცირე ზომის აფრა შუაში გადახსნილია (XVI ს-ის I-ლი ნახევარი) (ტაბ. VI. სურ. 7). გეგუთის წმ. გიორგის ეკლესიაში ბაკა იაშვილს ბეწვის აფრიანი, წაგრძელებული სამკუთხა ქუდი ხურავს (ტაბ. VII. სურ. 5). ეს ქუდი, ფორმით მოგვაგონებს ყენის ქუდს, რომლის ნიმუშიც დაცულია ს. ჯანაშიას სახეობის საქართველოს მუზეუმში (მოლოდინი 2010: 33. სურ. 15).

სამკუთხა ფორმის ქუდი ხურავთ ბუგეულის მთავარანგელოზთა ეკლესიაში ლასხიშვილებს (XV-XVI სს-თა მიჯნა), ჭალაში, წმ. გიორგის ეკლესიაში ლომინ და ქაიხოსრო აბაშიძეებს (XV-XVI სს-თა მიჯნა), ვანში, წმ. გიორგის ეკლესიაში ვარდან აბაშიძეს. მხოლოდ, წინ აკეცილი ნაცრისფერი აფრა, ამ შემთხვევაში ნახევარმთვარისებრი ფორმისაა, გვერდებში ჯვრისებრ დასმული მარგალიტებით (ტაბ. VI. სურ. 2).

განსხვავებული სახის თავსაბურავით არის გამოსახული ნაბახტევში, ქუცნა ამირეჯიბი. ეს არის, საშუალო სიმაღლის, ორმაგი, კიდეებგადაშლილი, ზემოთ რკალისებრი მოყვანილობის თავსაბურავი. ქვედა კიდე მარგალიტის წყება მიუყვება. ზედაპირს მწვანე ფონზე, რომბისებრი ბადე ფარავს, რომელიც თეთრი წერტილებისა და ოვალებისგანაა შექმნილი. მათ შიგნით სამკუთხედ არეებად დაყოფილი რომბია ჩასმული. თითოეულ სამკუთხედში კი თითო წერტილი აღინიშნება (ტაბ. V. სურ. 1). მსგავსი, ქუდი ხურავთ ბაგრატ III-ის ძეებს თეიმურაზ და კონსტანტინე ბატონიშვილებს, ასევე გიორგი II-ის ძეს ალექსანდრე ბატონიშვილს (1578-1583 წწ.), ტყვირის ჭედურ ფირფიტაზე როვანოზ ჭილაძეს (ხუსკივაძე 1974: 27). ქუცნა ამირეჯიბისაგან განსხვავებით, ზედაპირი სადაა და ზედა ნაწილში, ცენტრში მცირე ზომის მომრგვალებული ფორმა ემატება (ტაბ. VI. სურ. 11).

რამდენიმე ტიპის თავსაბურავი, მხოლოდ ერთეულ შემთხვევებში გვხვდება. მაგ., ლეხთაგში დემეტრე ჩართველანის (XV ს-ის მიწურული) (ტაბ. V. სურ. 2), შემოქმედში, უცნობი თავადიშვილების (ღვთისმშობლის შობის სახელობის ზარზმის ეკლესია 1600-1609/10) (ტაბ. VII. სურ. 4) ქუდები.

მარტვილში, ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში უცნობი ქტიტორის (XVI ს.), გელათის ღვთისმშობლის ხატზე სარგის მხეცისძისა და უბისის ტრიპტიქონზე ესტატე აბაშიძის გამოსახულებებზე (ხუსკივაძე 1974: 26, 27) ვხედავთ, წაგრძელებული ფორმის კიდეჩამოვარდნილ ქუდს, შუბლთან მიდევნებული არშიით (ტაბ. VI. სურ. 10).

მიქა სირასძის მსგავსი, მომრგვალებული ტიპის ქუდებიც მეორდება მომდევნო პერიოდის ძეგლებზე, უმნიშვნელო განსხვავებებით., მაგ. სეფიეთში, მამაზბედ თოფურიასთან (მთავარანგელოზთა ეკლესია. XV-XVI სს-თა მიჯნა) (ტაბ. VI. სურ. 3), მარტვილში უცნობ ქტიტორთან (ნართექსი. ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. XVI ს-ის შუა წლები), წალენჯიხაში აფაქიდის გვარის ქტიტორთან (ლევან I დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. 1533-1550 წწ.), ხობში, გიორგი I დადიანი (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. XVII ს-ის 30-ნი წლები) და სხვ.

XVI-XVII სს-ის საერო პირთა პორტრეტებზე, გვხვდება როგორც მაღალი, ასევე საშუალო ზომის, მომრგვალებული ფორმის აფრიანი და დაბალი, თავის ფორმას მიდევნებული ქუდები. მაღალი ქუდებით, განსაკუთრებით, წალენჯიხაში, მაცხოვრის ტაძრის, ლევან II დადიანის ეგვტერში (1614-1621 წწ.) გამოსახული, დადიანთა გვარის ქტიტორები გამოირჩევიან. მაგ., გიორგი I ლიპარტიანსა და ლევან II დადიანის ვაჟს თეთრი, კონუსისებრ წაწვეტებული ქუდი ხურავს, წინ, ირიბი ფორმის მეწამულისფერი აფრით (ტაბ. VII. სურ. 1). ქუდის ზედა ნაწილს ამკობს ირიბად მიმართული ორი ოქროსფერი ჯაჭვი, გადაკვეთის ადგილზე დასმული „ფუნჯით“. მსგავსი ფორმის, მხოლოდ შუაში გადახსნილი აფრიანი ქუდი ხურავთ ერეკლე მანუჩარის ძე დადიანსა და მამია დადიანის ვაჟს როსტომს (ტაბ. VII. სურ. 2). ასეთივე თავსაბურავს ვხედავთ, „ქილაღა და დამანას“ სპარსული ზეგავლენით შექმნილ ქართულ მინიატურებში (ხუსკივაძე 1976: სურ. 25)

ცაისში, ქორქოძეთა ოჯახის ერთ-ერთ ქტიტორსაც ასეთივე, კონუსისებრ წაგრძელებული თეთრი ქუდი ხურავს, დაბალი, ნავისებური ფორმის მეწამულისფერი აფრით. ქუდის ზედაპირი, მეწამულისფერი კონტურით, ოთხ სამკუთხედ არედ ნაწევრდება, თავის მხრივ ჰორიზონტალური შტრიხებით გაფორმებული (ტაბ. VII. სურ. 3).

ზარათში, როგორც ჩანს, წმ. კვირიკესა და ივლიტას ეკლესიაში უცნობ ქტიტორთა ფიგურების გვირგვინის მსგავსი ქუდი ეხურათ. კონუსისებრი ფორმის

ქუდი ზევით ბუნიკით სრულდება. გადაშლილკიდებიანი, თვალმარგალიტით უხვად შემკული აფრის ზედაპირი კი სამ ნაწილად იყოფა (ტაბ. VII. სურ. 6).

საშუალო სიმაღლის, ბეწვის აფრიანი, მომრგვალებული ფორმის, ზოგჯერ სახიანი ქსოვილის ქუდები ხურავთ მაგ., კულაშის ჯვარცმის ეკლესიაში პატა მიქელაძეს (XVII ს-ის II ნახევარი) (ტაბ. VII. სურ. 7), ოტია გურიელს (სვეტიცხოვლის კათედრალი. მცხეთა. XVII ს-ის 40-იანი წლები) წინარეხის ქტიტორებს მაღალაშვილთა საგვარეულოდან (სამრეკლოს პირველი სართული. მაღალაანთ ეკლესია. XVII ს-ის 70-იანი წლები), ინასარიძის ოჯახის ქტიტორსა (წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია. დერჩი. XVII ს-ის შუაწლები) და სხვ.

დაბალი, თავის ფორმას მიდევნებული ფორმის ქუდით არიან გამოსახულნი მაგ., კულაშის ჯვარცმის ეკლესიის ქტიტორი გოგია ნუკრაძე, როსაპ მიქელაძე (XVII ს-ის II ნახევარი) (ტაბ. VII. სურ. 8), ნიკორწმინდის წმ. ნიკოლოზის ტაძრის ქტიტორები (1660-1670 წწ.). მათგან ნაწილს ბეწვის აფრა აქვს მიდევნებული, მერაბ წულუკიძის ქუდი კი შუბლთან შეისრული ფორმისაა. კულაშის ჯვარცმის ეკლესიის უცნობ ქტიტორსა (XVII ს-ის II ნახევარი) (ტაბ. VII. სურ. 10), და ნაკურალეშის წმ. გიორგის ეკლესიაში ქაიხოსრო ჩიქვანს შუბლზე სამკუთხედისებრ ჩამოწეული ფორმისაა (XVII ს-ის 70-იანი წლები) და სხვ.

ცალკე უნდა გამოვყოთ მარტვილში, გიორგი გამოსახულება, სადაც იგი დოლბანდით ანუ ჩალმით წარმოგვიდგება (ტაბ. VII. სურ. 12). სწორედ ამ ტიპის თავსაბურავის შესახებ საუბრობს დიონიჯო კარლი, როდესაც აღწერს ქართველი მეფის - გიორგი XI სპარსულ სამოსს „დიდი დოლბანდი ეხურა, ისეთივე როგორსაც ჩვეულებრივ სპარსეთის შაჰები ატარებდნენ“ (გიორგაძე 1951: 176). მსგავსი სახის დოლბანდით არიან თავდაბურულნი თეიმურა I, თეიმურაზ II, ერეკლე II (მინიატურა). ასევე ფერწერულ პორტრეტებზე გამოსახული მეფე თეიმურაზ II²⁰.

თეიმურაზ I-ის კარზე მყოფი რუსი ელჩები - სტოლნიკო ტოლოჩანოვი და დიაკი იევლევიც, თავიანთ ჩანაწერებში ჩალმის მოხმარებას ადასტურებენ

---

²⁰ მხატვარი ალექსი ანტროპოვი. ტილო, ზეთი. XVIII ს.

(Полиевктов 1926: 14). დიდ მსგავსებას პოულობს სპარსული ზეგავლენით შექმნილ ქართულ საერო მინიატურებსა (ხუსკივაძე 1976: სურ. 14, 15, 17) და ყოფითი თუ სხვა დანიშნულების სპარსულ ნივთებზე არსებულ გამოსახულებებთან, მაგ., ლანგრებისა თუ ლარნაკების მოხატულობაში (Pope 1939: vV, il. 639).

XVIII-XIX სს-ში მოიხმარდნენ, როგორც ტყავის, ასევე ნაბდის ქუდებს. ტყავის ქუდები იყო საჩეხიანი ანუ კიდეებიანი და მის გარეშე. დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული იყო წვრილთავიანი, სწორთავიანი და გალიბანდის (ფართო თავიანი) ტიპის ქუდები. ხევში იხმარებოდა „ბოხოხი“, „საღამურა“ და „ყურიანი“ ქუდები. ორგვარი ტიპის იყო ქუდის „ცა“ - ბრტყელი და კონუსისებური. ზაფხულში ხმარობდნენ „ცაბტყელ“ ქუდს, კონუსისებურს ზამთარში. სვანეთში ნაბდის ქუდთან ერთად ბეწვის ქუდს - „ბოზეხს“ ხმარობდნენ (ტაბ. VIII. სურ. 1).

ბოხოხისა და გილაბანდური ქუდის ზევიდან ზოგჯერ ყაბალახსაც იხურავდნენ ან დამოუკიდებელი სახით ატარებდნენ (ტაბ. VIII. სურ. 2). მას სხვაგვარად ბაშლაყს//ბაშლულსაც, უწოდებდნენ. მისი სინონიმი ჩაბალახი კი საომარი დანიშნულების თავსაბურავია. ყაბალახის მოხვევის წესი სხვადასხვანაირი იყო: მეგრული, გურული, ჩოხური და სხვ (სამსონია 2005: 102; არჩვაძე... 2011: 476) (ტაბ. VIII. სურ. 8, 9).

ნაბდისა და ტყავის ბრტყელი თავსაბურავი - ფაფანაკი, დასავლეთ საქართველოსთვის იყო დამახასიათებელი. მას „იმერულ ქუდსაც“ უწოდებდნენ (ტაბ. VIII. სურ. 6, 7). ქუდის ეს სახეობა მხოლოდ თავის თხემს ფარავდა. აქვს შეჭრილი ოვალის ფორმა და თასმებით მაგრდება ნიკაპქვეშ. ზოგჯერ ძვირფასი ქსოვილი (მაუდი, ფარჩა) ჰქონდა გადაკრული და დაქარგული იყო (მოლოდინი 2008: 24).

ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ძვირფასი ლითონების ფონდში ინახება ვერცხლის ფაფანაკი, რომელიც გ. ჩიტაიას გადმოცემით, ზემო სვანეთის სოფ. კართავანში, დადემქელიანების საგვარეულო სამარხში იქნა აღმოჩენილი (ჩიტაია 1997: 288-289). ლ. მოლოდინის აზრით, ვერცხლის ფაფანაკი თავსამკაულის იმ ტიპს განეკუთვნება, რომლის

მომხმარებელნიც, განსაკუთრებული შესაძლებლობისა და საზოგადოებრივი მდგომარეობის მქონე პირი უნდა ყოფილიყო (მოლოდინი 2010: 28).

XIX ს-ის დასაწყისში, ევროპული მოდის შემოსვლას თავსაბურავის ცვლილებაც მოჰყვა. სავალდებულო, ე.წ. საფორმო ტანისამოსის შესაფერისად სამკუთხა, მრგვალ, დასაკეც შლიაპასა და ქუდსაც ატარებდნენ (Сбор законов Российской Империи. 1857: 330-335). ხმარებაში შემოდის ცილინდრის ქუდეები (ტაბ. IX. სურ. 1), 1849 წლიდან კი მსუბუქი და რბილი ფეტრის ქუდეები გავრცელდა (ტაბ. IX. სურ. 3). საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფონდებშია ინახება, როგორც ცილინდრები, ასევე მისი შესანახი ჩანთები (სსმ#შ-1567. ტაბ. IX. სურ. 1, 2) და მომრგვალებული ფორმის ფეტრის ქუდეებიც (სსმ#შ-4683. ტაბ. IX. სურ. 3).

§ 2. 5. დიდგვაროვანი მამაკაცის ვარცხნილობა

საკვლევი პერიოდის განმავლობაში, ქტიტორთა გამოსახულებების მიხედვით, მამაკაცის თმის ვარცხნილობის ორი სახე ჩანს გავრცელებული: მოკლედ შეჭრილი და ყურთან სწორხაზოვნად მოკვეცილი.

იტალიელი მოგზაურები იოსაფა ბარბარო და დიონიჯო კარლი, თმის ვარცხნილობის კიდევ ერთ სახეს აღწერენ. იოსაფა ბარბაროს გადმოცემით, XV ს-ში ქართველები თმას იპარსავენ, „ხოლო გარშემო იტოვებენ ცოტას, როგორც ჩვენი აბატები“. დიონიჯო კარლის მიხედვით კი, XVII სს-ში, თბილისში თავი თითქმის ყველას გადაპარსული აქვს, მხოლოდ წინ მოზრდილი ქოჩორი ისე აქვთ დატოვებული, „გეგონება, ნამდვილი თმა ეტარებინოთ“ (გიორგაძე 1951: 174).

ქტიტორთა ყველა²¹ ფიგურა თავსაბურავით არის გამოსახული, რის გამოც თმის, მხოლოდ საფეთქელთა მიმდებარე არე და, რიგ შემთხვევაში, შუბლს ზედა მცირე მონაკვეთი ჩანს.

---

²¹ XVIII-XX სს-ის რამდენიმე გამონაკლისს თუ არ ჩავთვლით,

მოგზაურთა მიერ აღწერილი ვარცხნილობა XV და XVI სს-ის პორტრეტებზე არ ფიქსირდება.

XVII ს-ის ძეგლთაგან, მსგავსი ვარცხნილობის არსებობას, მხოლოდ ორო - წალენჯიხაში, მამია დადიანის ძის გიორგი I ლიპარტიანისა და მარტვილში, გიორგი II ლიპარტიანის (1658-1673 წწ.) გამოსახულებები გვაფიქრებინებს (ტაბ. X. სურ. 1, 2), ვინაიდან თავსაბურავის ირგვლივ, თმის აღმნიშვნელი მონასმები საერთოდ არ აღინიშნება.

XV და XVI სს-ში, მამაკაცები მოკლე ვარცხნილობას ატარებდნენ (ტაბ. X. სურ. 3). ამის თქმის საშუალებას გვაძლევს მაგ., ქუცნა ამირეჯიბისა და მისი ძის რამინის, ბეთლემის ღვთისმშობლის ქტიტორების²² (1493 წ.), დემეტრე ჩართველანისა და ასლან მჯაფარასძის (ლამარიას ეკლესია. ლეხთაგი. XV ს.), აბაშ, ლომინ და ქაიხოსრო აბაშიძეების (XV-XVI სს-თა მიჯნა), ივანე, ზვიად და მერაბ დიდებულების (XVI ს.), თუზი-თავასას ქტიტორთა ჯგუფის (XVI ს.), სეფიეთის მთავარანგელოზთა ეკლესიიდან მამაბზუდ თოფურიასა (XV-XVI სს-თა მიჯნა) და უცნობ ქტიტორთა გამოსახულებები (XVI ს-ის I-ლი ნახევარი). ასევე, მარტვილის ღვთისმშობლის მიძინების ტაძარში წარმოდგენილი უცნობი მამაკაცების (XV-XVI სს-თა მიჯნა, XVI ს.), ბაგრატ III-ის ძეების - თეიმურაზ და კონსტანტინე ბატონიშვილების, გიორგი II-ის ძის ალექსანდრე ბატონიშვილის (1578-1583 წწ.), წალენჯიხაში, ლევან I დადიანის ეგვტერში წარმოდგენილი ლევან I-ის (1533-1550 წწ.), მზარეულთუხუცესი ქვაბალია ქველის, უცნობ ქტიტორთა (XV-XVI სს-თა მიჯნა) და სხვ. პორტრეტები.

XVII ს-ში, თმის დაყენების წესის ცვლილების მიუხედავად, ძალზე შემცირებული რაოდენობით, მაგრამ მაინც გვხვდება მოკლე ვარცხნილობა. მაგ., ცაიშის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში ლევან II დადიანი და ქორქოძეთა საგვარეულოს წევრები (1616-1619 წწ.), გიორგი და ვახტან გურიელები (ღვთისმშობლის შობის სახელობის ზარზმის ეკლესია. შემოქმედი. 1600-1609/10 წწ.), უცნობი ქტიტორები და მხეცისძე/მხეიძე (წმ. კვირიკესა და ივლიტას ეკლესია.

---

²² გარდა ერთი, ქტიტორი ზაქარიასი.

ზარათი. XVII ს-ის I ნახევარი), ბაკა იაშვილი (წმ. გიორგის ეკლესია. გეგუთი. XVII ს-ის I ნახევარი), პატა მიქელაძე (ჯვარცმის ეკლესია. კულაში. XVII ს-ის II ნახევარი) და სხვ. კვლავ მოკლე ვარცხნილობით წარმოგვიდგებიან.

შემოქმედსა და ზარათში გამოსახულ პირებთან თმის აღნიშვნის ძალზე მცირედი მინიშნებაა მოცემული.

საინტერესოა, რომ ნაკურალეშის წმ. გიორგის ეკლესიაში (XVII ს-ის 70-იანი წწ.), ისტორიულ პირთა პორტრეტებზე ერთდროულად გვხვდება ძველი და ახალი ვარცხნილობის ნიმუში. ქაიხოსრო ჩიქუანი კვლავ მოკლე თმით წარმოგვიდგება სხვათაგან განსხვავებით.

XVII ს-ში დამკვიდრდა ყურთან სწორად მოკვეცილი თმის დაყენების წესი, რაც აღნიშნული პერიოდის ისტორიულ პირთა პორტრეტებით დასტურდება (ტაბ. X. სურ. 4). მაგ., წალენჯიხასა და ხობში ლევან II დადიანი და მისი ძე (XVII ს-ის 30-ნი წწ.), ნიკორწმინდაში წულუკიძეები (1660-1670 წწ.), სვეტიცხოვლისში ოტია გურიელი (XVII ს-ის 40-ნი წწ.), დერჩის წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის ქტიტორი (XVII ს-ის შუა წწ.), კულაში, როსაჰ მიქელაძე, გოგია ნუკრაძე (XVII ს-ის II ნახევარი), ქტიტორები მაღალაშვილთა საგვარეულოდან (სამრეკლოს პირველი სართული. მაღალაანთ ეკლესიის კომპლექსი. წინარეხი. XVII ს-ის 70-ნი წწ.), ნაკურალეში ჩიქუანთა (XVII ს-ის 70-იანი წწ.), მარტვილში გიორგი ლიპარტიან-ჩიქვანი და მისი ძე ოტიას, კაცია ჩიქვანისა და მისი ძე იესეს XVII ს-ის 70-ნი წწ.) და სხვ. გამოსახულებები ამის ნათელი მაგალითია.

XVIII ს-ში იოსაფა გიულდენშტენდის გადმოცემით თუში კაცები „იპარსავენ თავს როგორც ჩერქეზები“ (გელაშვილი 1962: 265).

XVIII-XIX სს-ში მამაკაცები დაბალი თმის ვარცხნილობას ატარებდნენ. მაგ., ალექსანდრე არჩილის ძე ბაგრატიონი, ვახტანგ VI, გარსევან ჭავჭავაძე და სხვ.

§ 2. 6. დიდგვაროვანი მამაკაცის წვერულვაშის დაყენების წესი

მოდის ტენდენციებით იყო გაპირობებული წვერ-ულვაშის დაყენების წესიც.

საკვლევი პერიოდის განმავლობაში გამოიკვეთა წვერულვაშისა და ულვაშის ტარების წესი. XV-XVI სს-ში ჯერ კიდევ შენარჩუნებული ჩანს ადრე შუა საუკუნეებში არსებული წვერულვაშის ტარების ტრადიცია, თუმცა XV ს-ში, უკვე ჩნდება ახალი მოდის ტენდენციები, მხოლოდ თხელი ულვაშის ტარებისა. XV-XVI სს-ის ძეგლებზე ვხედავთ ორივე წესის თანაარსებობის მაგალითს. მაგ., ბეთლემის ღვთისმშობლის ეკლესიაში ქტიტორთა ნაწილი, მაგ., მიქა სირასძე და თაყა კვიტასშვილი მოკლე წვერულვაშით წარმოგვიდგებიან, მამილა ფონჯავისძე, ისპაენი და შალვა კი, ჰორიზონტალურად მიმართული ულვაშით, რომლის სიგრძეც სახის კონტურს არ ცდება. ლეხთაგში, დემეტრე ჩართველანი წვერულვაშითაა გამოსახული, ასლან მჯაფარასძე კი საერთოდ უწვერულია (XV ს.). ჭალის, წმ. გიორგის ეკლესიაშიც აბაშ აბაშიძე წვერულვაშითაა გამოსახული, ლომინ აბაშიძე ზევით აწკეპილი ულვაშებით, ქაიხოსრო აბაშიძე კი უწვერულია (XV-XVI სს-თა მიჯნა). ბუგეულში, ლაშხა ლასხიშვილი საშუალო ზომის წვერულვაშით არის გამოსახული, დანარჩენი ქტიტორების წვერი კი ძალზე დაბალია, სახის კონტურს მიდევნებული, ულვაში კი ჰორიზონტალურადაა მიმართული, აწკეპილი ბოლოებით. ელისქედის წმ. ელიას ეკლესიაში სამი ქტიტორიდან წვერულვაშით მხოლოდ ერთი - ივანე დიდებული წარმოგვიდგება (XVI ს.).

XVII ს-ში, საქართველოში მოღვაწე იტალიელი მოგზაურის ჟან შარდენის გადმოცემით „მაჰმადიან ქართველებსა და მეომრებს, რომლებიც ასე ბევრნი არიან შაჰის კარზე, ძალზე მოკლე წვერი და ისეთი გრძელი ბაკენდბარდები აქვთ, რომ უმეტესობა მათ ყურებზე დახვეულს ატარებს“ (Chardin 1811: 125-126).

დიონიჯო კარლი კი გიორგი XI-ის შესახებ წერს, რომ - „მისი წვერ-ულვაში ორი დიდი და გრძელი ულვაშისაგან შედგება. ულვაში წვერითურთ, ღაწვის კანს გასდევს და ნიკაპთანაა თავმოყრილი. ასეთი წვერ-ულვაში ლამაზად გამოიყურება“ (გიორგაძე 1951: 175). ვფიქრობ, ამ წესს შეესაბამებოდა, 1708 წელს იმამყული-ხანის

მიერ გარეჯის მონასტრისათვის მიცემულ აკურას წყალობის დაკარგული სიგელის 1708-1723 წლებში შესრულებულ მინიატიურებზე (კლდიაშვილი 2011: 39) წარმოდგენილი ცალკეული მეფეების მაგ., მეფე ერეკლეს, მეფე კონსტანტინეს წვერ-ულვაშის დაყენებაც.

საქტიტორო გამოსახულებების მიხედვით, XVI-XVII სს-ში ძირითადად ვხედავთ ულვაშის ტარების წესს, როგორც გრძელი, ასევე მოკლე ზომისას. მთელ რიგ ძეგლებზე ულვაშის სიგრძე ცდება სახის ოვალს და ხშირ შემთხვევაში, მისი ბოლოები ქვემოთ არის მიმართული. მაგ., თეიმურაზ და კონსტანტინე ბატონიშვილების (წმ. გიორგის ეკლესია. გელათი. 1578-1583 წწ.), ლევან I დადიანი (ლევან I დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. წალენჯიხა. 1533-1550 წწ.), გიორგი I ლიპარტიანის (ლევან II დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. წალენჯიხა. 1614-1621 წწ.), სეფიეთში, მაოღნაშა შელია და ელაჰიში ოჩიგავეთა (ნართექსი. მთავარანგელოზთა ეკლესია. XVI ს-ის I-ლი ნახევარი), წინარეხში მაღალაშვილთა საგვარეულოს ქტიტორთა (XVII ს-ის 70-იანი წწ.), ზარათის წმ. კვირიკესა და ივლიტას ეკლესიის ქტიტორების (XVII ს-ის I-ლი ნახევარი) გამოსახულებებზე და სხვ.

XVII ს-ში, ასევე ვხედავთ მცირე ზომის ულვაშსაც. მაგ., ცაიშსა და ხობში, ლევან II დადიანის (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. XVII ს-ის 30-ნი წწ.), მარტვილში, გიორგი ლიპარტიან-ჩიქვანის (ღვთისმშობლის მიძინების ტაძარი. XVII ს-ის 70-ნი წწ.), ნაკურალეშში, ქაიხოსრო ჩიქუანისა (წმ. გიორგის ეკლესია. XVII ს-ის 70-ნი წწ.) და სხვ. გამოსახულებებზე.

ზოგიერთი ყმაწვილი უწვერულია გამოსახული. მაგ., ბეთლემის ღვთისმშობლის ეკლესიაში ქტიტორები ოლარი და ასათი (ბეთლემი. 1493 წ.), ლეხთაგში, ასლან მჯაფარასძე (ლამარიას ეკლესია. XV ს-ის მიწურული), ჭალაში, ქაიხოსრო აბაშიძე (წმ. გიორგის ეკლესია. XV-XVI სს-თა მიჯნა), ლევან კახთა მეფის ვაჟი (ნეკრესი), გელათის წმ. გიორგის ეკლესიაში ალექსანდრე ბატონიშვილი (1578-1583 წწ.), წალენჯიხაში, მზარეულთუხუცესი ქვაბალია ქველი და ახალგაზრდა

ქტიტორი (ლევან I დადიანის ეგვტერი, მაცხოვრის ეკლესია. XV-XVI სს-თა მიჯნა), აფაქიდის გვარის უცნობი ახალგაზრდა (ლევან I დადიანის ეგვტერი, მაცხოვრის ეკლესია. 1533-1550 წწ.), მამია დადიანის ვაჟი როსტომი, ერეკლე მანუჩარის ძე დადიანი (ლევან II დადიანის ეგვტერი, მაცხოვრის ეკლესია. 1614-1621 წწ.) და სხვ.

იოსაფა გიულდენშტენდის გადმოცემით თუში კაცები „ატარებენ წვერს... სვანები წვერს მხოლოდ ნიკაპზე იტოვებენ“ (გელაშვილი 1962: 265, 331).

XVIII-XIX სს-ის განმავლობაში, გვხვდება როგორც ულვაშის, ასევე წვერ-ულვაშის ტარების წესსაც.

ჩვენ მიერ განხილული თმისა და წვერულვაშის მსგავსი სახით დაყენების წესი დიდ მსგავსებას პოულობს, როგორც სპარსულ, ასევე სპარსული ზეგავლენით შექმნილ ქართულ საერო მინიატურებსა (ხუსკივაძე 1976: სურ. 14, 15, 17) და ყოფითი თუ სხვა დანიშნულების სპარსულ ნივთებზე არსებულ გამოსახულებებთან. მაგ., ლანგრებისა თუ ლარნაკების მოხატულობაში (Pope 1939: vV, il. 639). ჟან შარდენის ჩანაწერების თანახმად „სპარსელთა უმეტესობა დაბალ წვერს იზრდის მთელ სახესა და ნიკაპზე...სამხედროები და დიდგვაროვნები უწვერული არიან, გარდა ორი სქელი და გრძელი ბაკენბარდისა, რომელთაც ისინი ისე იზრდიან, რომ შემდეგ შეუძლიათ მისი ყურებზე დახვევაც. აბას დიდი ბაკენბარდებს სახის სამკაულს უწოდებდა და ჯარისკაცებს მეტ-ნაკლებ პატივს სწორედ ბაკენბარდების სისქისა და სიგრძის მიხედვით მიაგებდა“ (Chardin 1811: 9-10).

§ 2. 7. დიდგვაროვანი მამაკაცის სამკაული და აქსესუარები

საკვლევი პერიოდის მანძილზე, ქართველი დიდებული მამაკაცები, ხშირად საქტიტორო პორტრეტებზე საყურეებითა და ბეჭდებით წარმოგვიდგებიან.

XV-XVI სს-ში შედარებით ნაკლებად ვხედავთ მამაკაცთა მიერ სამკაულის მოხმარების წესს, XVII ს-ში კი უკვე აქტიურად შემოდის ხმარებაში.

საყურეს ორივე ყურზე ატარებდნენ. გრძელ საკიდზე დაკიდებული (ტაბ. XI. სურ. 1), მარგალიტით გასრულებული საყურით არის გამოსახული ნაბახტევში ქუცნა ამირეჯიბის ვაჟი რამინი (1412-1431 წწ.), საშუალო ზომის მრგვალი, თეთრი რკალისებრი საყურე (ტაბ. XI. სურ. 2) ამშვენებს ბეთლევის ეკლესიის ქტიტორ ისპაენსა (1493 წ.) და ჭალის წმ. გიორგის ეკლესიაში ქაიხოსრო აბაშიძეს (XV-XVI სს-თა მიჯნა). მსგავსი სამკაულითაა გამოსახული XVII ს-ის ბოლოს, ნაკურალეშის ტაძრის ქტიტორი - კაცია ჩიქვანიც. ნიკორწმინდის წმ. ნიკოლოზის ტაძარში, წულიკიძეებს (ტაბ. XI. სურ. 9, 10) მარგალიტით გასრულებული, ან მარგალიტის გარეშე, ყურის ბიბილოს ქვემოთ მოქცეული პატარა რგოლები უკეთიათ (1660-1670 წწ.).

განსხვავებული, თითქმის მხრამდე სიგრძის საყურით არის წარმოდგენილი, წალენჯიხაში, XV-XVI სს-თა მიჯნის მხატვრობაზე მზარეულთუხუცესი ქვაბალია ქველი (ტაბ. XI. სურ. 4). მარგალიტებიანი, საშუალო ზომის რგოლზე ჩამოკიდებულია, გრძელი ვიწრო საკიდი, რომელიც გასრულებულია წითელი მრგვალი თვალის ირგვლივ, ყვავილის მსგავსად გაშლილი, ოვალური ფორმის სამი თვლით. მათ წვერებსა და საკიდის ცენტრსა და კიდებთანაც თითო მსხვილი მარგალიტის თვალი აღინიშნება.

გელათის ღვთისმშობლის შობის ტაძარში, ჩრდილოეთ კედელზე ჯგუფურ პორტრეტზე წარმოდგენილ სამეფო ოჯახის წევრთა შორის, საყურით, მხოლოდ გიორგი II ძე ბაგრატია გამოსახული. ეს გარემოება შესაძლოა იმით იყოს განპირობებული, რომ მეფეთა შემთხვევაში სამკაულის ფუნქციას, გვირგვინის ორივე მხარეს არსებული საკიდები ასრულებდნენ. უფლისწულს კი, გამორჩეულად სადღესასწაულო იერის მქონე, ჯვრის ფორმის თვალმარგალიტისაგან შემდგარი საყურე ამშვენებს (ტაბ. XI. სურ. 5) .

წალენჯიხაში, ლევან II დადიანის ძე ალექსანდრე (1553-1550 წწ.), გიორგი I ლიპარტიანი, ერეკლე მანუჩარის ძე დადიანი, ლევან II და მისი ყრმა ძე (1553-1550 წწ.) ერთნაირი, რგოლზე დაკიდებული, მარგალიტით გასრულებული ოქროსფერი,

ოვალური ფორმის საკიდიანი საყურით წარმოგვიდგება. ანალოგიური უნდა იყოს ოტია გურიელის სამკაულიც (ტაბ. XI. სურ. 6, 7).

ზარათში, წმ. კვირიკესა და ივლიტას ეკლესიის ქტიტორებს, ყურის ბიბილოზე მიბჯენილი, საშუალო ზომის, ოქროს წრიული ფირფიტა ამშვენებთ (ტაბ. XI. სურ. 11). ზარათში მხეცისძე/მხეიდის შემთხვევაში, ფირფიტის ზედაპირი წითელი, თეთრი და მწვანე ფერის თვლებითაა შემკული. სხვათა შემთხვევაში კი, ფირფიტაზე არსებული თეთრი წერტილები, თვლებისა ან მარგალიტების არსებობაზე მიგვანიშნებს (ტაბ. XI. სურ. 12).

გ. ალიბეგაშვილის დაკვირვებით, საყურის ტარების უფლება, რომელიც უწინ მხოლოდ ერისმთავრებს გააჩნდა, XV ს-დან მომრავლდა, XVI-XVII სს-ში კი სავალდებულოც კი გახდა (Алибегашвили 1979: 30).

ხელის სამკაულთაგან **ბეჭედი**, XVII ს-ის პორტრეტებზე იჩენს თავს. გავრცელებული ჩანს რამდენიმე ბეჭდის ერთდროულად ტარების წესი. მას უმეტესად ნეკა თითზე იკეთებდნენ. მაგ., ორივე ხელის ნეკა თითს უმშვენებს ჩიქვანთა საგვარეულოს ქტიტორებსა (XVII ს-ის 70-ნი წწ.) (ტაბ. XI. სურ. 13) და გიორგი II ლიპარტიანს (1658-1673 წწ.). პირველ შემთხვევაში, ვფიქრობთ, უფრო ბრტყელფარაკიანი ბეჭედი უნდა იყოს გამოსახული, გიორგი II ლიპარტიანს კი, დიდი, მართკუთხედი ფორმის, მუქი ლურჯთვლიანი ბეჭედი უკეთია (ტაბ. XI. სურ. 14). ამის მსგავსია, ზარათის ეკლესიაში (XVII ს-ის I-ლი ნახევარი) უცნობ ქტიტოთა მარცხენა ხელის ნეკა თითსა და გიორგი ლიპარტიან-ჩიქვანთან (XVII ს-ის 70-ნი წწ.) მარჯვენა ხელის ნეკაზე გამოსახული ბეჭედიც.

საყურისა და ბეჭდების ტარების ტრადიცია სპარსული მოდის დამახასიათებელი ელემენტი იყო.

კოსტიუმის შემადგენელ მთავარ ელემენტებს ერთგვარად ავსებენ და დასრულებულ იერს ანიჭებენ გარკვეული სახის **აქსესუარები**. ამჟამად, აქსესუარად მიიჩნევენ ქამარს, თავსაბურავს, სამოსისა თუ სხეულის შემამკობელ სამკაულს. საკვლევი პერიოდის საწყის ეტაპზე - XV-XVII სს-ის განმავლობაში, სარტყელი და

თავსაბურავი კოსტიუმის აუცილებელი შემადგენელი ელემენტია. XIX ს-ის დასაწყისში, ევროპული მოდის დამკვიდრებისას, სამოსის ეს ელემენტები კარგავენ თავიანთ თავდაპირველ სიმბოლურ დატვირთვას და შესაბამისად, აღარც კოსტიუმის აუცილებელ ნაწილს წარმოადგენენ.

ადრეული პერიოდის ძეგლებზე, აქსესუართა შორის მინდა გამოვყო წალენჯიხაში, ლევან I დადიანის გამოსახულებაზე (1533-1550 წწ.) ქამარში ჩაყოლებული, თეთრი სახიანი ქსოვილი, რომელიც სავარაუდოდ ხელსახოცის მოვალეობას ასრულებდა. ასევე, მარტვილის ეკლესიაში გამოსახული კაცია ჩიქვანის სარტყლის კიდეს ამშვენებს წვრილი მარგალიტებისაგან შემდგარი რგოლი, მასზე დაკიდებული, ხუთ წყებად დაშვებული მარგალიტის რიგით (სურ. 19).

მამაკაცთა ევროპული ტიპის კოსტიუმიც თავის მხრივ, გარკვეული სახის აქსესუარების ტარებასაც ითვალისწინებდა. მათ შორის იყო ხელთათმანი, ყელსახვევი და მასზე მისაგრებელი ძვირფასი ქინძისთავეები, სამაჯურის ძვირფასთვლიანი შესაკრავები ე.წ. „ზაპონკები“, გულისჯიბეში სატარებელი ოქროს საათები ოქროს ძეწკვითურთ. ასევე ქოლგა და ტროსტი.

გ. წერეთელი მსგავს ტანსაცმელს ასე აღწერს: „ჩაიცვა ფრაკი, ახალი წაღები, საუკეთესო იისფერი ხელთათმანები... ოქროს საათი, ოქროს ღილები პერანგზე, ოქროს ზაპონკები, შუაში ბრილიანტებჩაბმული. ყველა ესენი მოხდენით გაიკეთა ტანზე, პარიზის ახალი მოდის შლიაპა დაიხურა, ხელში რვა მანეთიანი პარიზის წკებლა, რომელსაც თავზე მშვენიერი სპილოს ძვლისაგან გამოქანდაკებული ცხენის თავი ედგა“ (წერეთელი 1947: 15).

ზემოთჩამოთვლილი აქსესუარების თვალსაჩინო ნიმუშები ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ეთნოგრაფიულ ფონდებში მაგ., თეთრი ქსოვილის ხელთათმანები (#მ-902) (ტაბ. XII. სურ. 1), ბაფთები (ტაბ. XII. სურ. 2, 3), პალსტუხები (ტაბ. XII. სურ. 4), ქოლგები (მ-3881) (ტაბ. XII . სურ. 5), ტროსტი (სსმ. # 114-67/1) (სურ. 6), ჯიბის საათი და სხვ.

აქსესუარების ანალოგიური ნიმუშები ინახება მაგ., მეტროპოლიტენის
ხელოვნების მუზეუმში

(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/121842?searchField=All&sortBy=relevance&ft=umbrella&offset=0&rpp=20&pos=5>).

§ 2. 8. დიდგვაროვანი ქალის ტანისამოსი

როგორც აღვნიშნეთ, გვიანი შუა საუკუნეების მანძილზე ქალთა და მამაკაცთა სამოსი ერთიმეორის მსგავსია, თუმცა გარკვეული განსხვავება ვლინდება ცალკეული ელემენტების გაფორმებასა თუ მოხმარების წესში. მისი ტანისამოსის კომპლექტიც ანალოგიური ელემენტებისაგან - ფესვედის, კაბის, სარტყელისა და მოსასხამისაგან (ერთეულ შემთხვევაში უმკლავებო მოსაცმელისაგან) შედგება.

მანდილოსანთა საქტიტორო პორტრეტებზე, ძირითადად, *ფესვედის* გულისპირი ჩანს, ვინაიდან მის ზემოთ მოსახმარი კაბა, მთელი საკვლევი პერიოდის მანძილზე კოჭებად სიგრძისაა.

ფესვედის გულისპირი მომრგვალებულია ან სამკუთხედისებრი მოხაზულობის, მცირედენ მორკალული კიდეებით.

ბუგეულის ტამარში გამოსახულ ქალთა გულისპირიც (სურ. 57), მამაკაცთა მსგავსად არის ჩაღილული (მთავარანგელოზთა ეკლესია. ბუგეული. XV-XVI სს-თა მიჯნა). განსხვავებულია მისი გაფორმების წესი. მაგ., მარგალიტებითაა მოოლვილი სეუდია მიქელადის, კაცია ჩიქვანის მეუღლის (ღმრთისმშობლის მიძინების ტამარი. მარტვილი. XVII ს-ის 70-ნი წწ), ჩიჯავამეთა საგვარეულოს ქტიტორისა (მიქაელ მთავარანგელოზის ეკლესია. XVII ს.) და სხვ. გულისპირი (სურ. 58).

ასევე, მხოლოდ ქალთა შემთხვევაში ვხედავთ ფესვედის გულისპირზე ოვალური ფორმის ჭრილს, რომელიც ზედა ნაწილში თითო ღილით იკვრება. ჭრილის ერთ კიდეზე კი, ღილების აღმნიშვნელი წერტილებია გამოსახული. ეს უმეტესწილად XVII ს-ის პორტრეტებზე ჩანს. მაგ., ოქროსფერი ღილითაა შეკრული

მარიამ დადიანისა²³ (ღმრთისმშობლის მიძინების ტაძარი. მარტვილი. 1625-1634 წწ.) და მარიამ მანუჩარის ასულ დადიანის (ლევან II დადიანის ეგვტერი, მაცხოვრის ეკლესია. წალენჯიხა. 1614-1621 წწ.) გულისპირი ოვალური მოხაზულობის ჭრილის ერთ კიდეზე ასეთივე ღილებია მიდევნებული (სურ. 59). ოვალური ჭრილი აღინიშნება ცაისში ქორქოძეთა (ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესია. ცაიში. 1616-1619 წწ.), ნიკორწმინდის წმ. ნიკოლოზის, გეგუთის წმ. გიორგის, საჩინოს ვანში მიქაელ მთავარანგელოზთა, დერჰში წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიაში წარმოდგენილი ქტიტორებისა (1660-1670 წწ.) და სხვ. ფესვედზეც.

ვახუშტი ბატონიშვილი კაბის შიგნით ჩასაცმელ სამოსად ასახელებს პერანგსა და ახალუხს „...მას ზეით კაბა-ახალუხი ამოჭრილი, და თვინიერ პერანგისაგან კიდე არარაჲ ჰფარავს, და პერანგი მჭვირვალი, კორცის მჩენელი“ (ბატონიშვილი 1990: 69).

XVII-XVIII სს-ის ქართული ჩაცმულობის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდის დ. ფანასკერტელ-ციციშვილი. „...პერანგი ზოგთა წითელი და ზოგთა ყვითელნი გრძელნი ფერხთამდე, გულსაზედან მოვლებულის გრეხილითა, რომელი იყო მრავალგვარნი, მარგალიტისა, მძივისა, ხავერდისა, და ნაქსოვი ოქრომკედისა, ანუ ჭიჭნაურისაგან და შეკრული ძვირფასის ერთის ღილითა, მასთანავე ქინძისთავი თვლითა და მარგალიტით მოოჭვილი. ახალუხი ღარისა, ყურთმაჯგაჭრილი რომლისაგან ჰსჩანდა პერანგი, ილლითგანვე იდაყვამდე...“ (ფანასკერტელ-ციციშვილი 1849: 6).

პერანგი - ზევითი საცვალი, მზითვის წიგნების მიხედვით ორი სახის იყო - ჩვეულებრივ საცმელი და აბანოსი. მათ შორის არსებული განსხვავება, გარდა დანიშნულებისა უცნობია. შესაძლოა, ვიზუალური განსხვავება მათ შორის, გულისპირისა და ქობის შემკულობაში მდგომარეობდა.

1632-1658 წლების ქილიფთარ ჯიმსიტა შიომთავის ქალიშვილის მზითვში ოთხი (იაშვილი 1974: 14), 1692-1703 წლების ანა ქსნის ერისთავის ასულის მზითვის წიგნში კი ცხრა ფერადი პერანგია დასახელებული და ერთი აბანოსი (იაშვილი 1974:

---

²³ მარიამ დადიანის გამოსახულებაა სავარაუდოდ.

40). პერანგების მრავალფეროვნებით გამოირჩევა 1667 წლის შაჰნავაზ მეფის ასულის მზითვის სია. აქ სახელდება - ნარინჯისფერი, იისფერი, მერდინის ალისფერი, ყირმიზი და სურმისფერი მარმაშის ოქროსი ან „ერთის ობლის მარგალიტის ღილითა“ (იაშვილი 1974: 21, 22). ანუკა ბატონიშვილის 1712 წლის მზითვის წიგნში¹ სხვადასხვა ქსოვილის პერანგია დასახელებული „ცხრა ბურსულეული, ცხრა მერდინისა, ცხრა ფერანდის მოვისა“ (იაშვილი 1974: 50).

პერანგთან ერთად, ქვეით საცვალს შეიდიშს იცმევდნენ (სურ. 61). მას თავის მხრივ ნიფხავის ზემოდან მოიხმარდნენ, რომელსაც სხვაგვარად მუქასარსა და მზითვის წიგნების მიხედვით პერანგის ამხანაგსაც უწოდებდნენ. მაგ., შაჰნავაზ მეფის მიერ 1667 წელს, თავისი ასულისათვის მიცემულ მზითვის სიაში წერია - „მისი ამხანაგი ჩარყაფად ოქრომკერდით ნაკერი სამი საის ფერად-ფერადი შეიდიშისა სამი ცხრა“ (იაშვილი 1974: 22). ქსნის ერისთავის ანას 1692-1703 წწ-ის წლის მზითვის წიგნში - „პერანგი ცხრა... ცხრა მისის ამხანაგითა“ (იაშვილი 1974: 40).

დ. ფანასკერტელ-ციციშვილი პერანგის გარდა ახალუხსაც ასახელებს, რომელსაც ასევე კაბის შიგნით იცმევდნენ. მას მანდილოსნები XIX ს-ის I ნახევრამდე მოიხმარდნენ, გუჯასტიანი კაბის შემოსვლის შემდეგ კი საერთოდ ამოიღეს ხმარებიდან (სურ. 60). ჩვენამდე მოღწეული ნივთიერი მასალის მიხედვით, ორი სახის ახალუხი ჩანს გავრცელებული: გრძელი და მოკლე. წელში გამოყვანილი, კალთაგანიერი, გრძელი ახალუხი წინ ჩახსნილია, ღილ-კილოებით იკვრება და მაღალი საყელო აქვს. სწორი სახელოები ზოგჯერ ყოშებით სრულდება. მოკლე ახალუხი ქართლ-კახეთ-ჰერეთისთვის იყო დამახასიათებელი. საქალო ახალუხის მთავარ გასაწყობ სამკაულად ყაითანი ითვლებოდა. მის კალთებს ნაფთულითაც (აპლიკაციით) ამშვენებდნენ (მელიქიშვილი 2013: 46). ახალუხი მზითვის წიგნებშიც მრავლად მოიხსენიება. მაგ., ქსნის ერისთავის ანას 1692-1703 წწ-ის წლის მზითვის წიგნში - „ახალუხი ერთი დარაიბათისა, მისის ოქროს ჯაჭვის თვალეებითა; ერთი ახალუხი ყალამქრისა, მისის ნაქსოვის სახეებითა“ (იაშვილი 1974: 40).

მზითვის წიგნებში ზევით საცვალთა შორის „საგულეც“ სახელდება (იაშვილი 1974: 12, 15, 27, 28, 39), რომელსაც სულხან-საბა ორბელიანი კაბის შიგნით საცვამ ელემენტად განმარტავს (ორბელიანი 1993: 24).

ფესვედის, პერანგისა თუ ახალუხის ზემოთ მანდილოსნები *კაბით* იმოსებოდნენ.

საკვლევი პერიოდის ძეგლებზე, ქალთათვის განკუთვნილი კაბის რამდენიმე ტიპი იკვეთება. XV ს-ის მიწურულსა და XVI, XVII სს-ში გვხვდება წელში გამოყვანილი, დახურული, მრგვალი გულისპირის მქონე, გრძელსახელოიანი, კოჭებამდე სიგრძის სახიანი ქსოვილის კაბა. ასე არიან შემოსილები ჯიშადში და ჟურჟი მჯაფარასძენი (სურ. 62) და ამავე გვარის სხვა წევრები (ლამარიას ეკლესიაში, ლეხთაგი. XV ს-ის მიწურული), ლომინ აბაშიძის მეუღლისა (წმ. გიორგის ეკლესია. ჭალა. XV-XVI სს-თა მიჯნა) (სურ. 63) და ივანე დიდებულის მეუღლე გულდამის გულისპირი ერთნაირად არის მოოღვილი თვალმარგალიტიანი ოქროსფერი არშიით (ელიას ეკლესია, ელისქედი. XVI ს). XVII ს-ში მსგავსი კაბით არიან წარმოდგენილნი იმერეთის მეფის წულნი - ხვარამზე და მამია (ჩრდილო-აღმოსავლეთ ეკვდერი. ღმრთისმშობლის შობის ტაძარი. გელათი) და სხვ.

XV-XVI სს-თა მიჯნაზე, წელში გამოყვანილი, კოჭებამდე სიგრძის, გრძელსახელოიანი კაბის წელს ზედა არე შუაში ჩახსნილია, წელს ქვემოთ კი მთლიანი. გულისპირის კიდეები და სახელოები მოოღვილია. ასე არიან შემოსილები ბუგეულის მთავარანგელოზთა ტაძარში გამოსახული ზაზა ლასხიშვილის მეუღლე კეკლუცა, ლაშხა ლასხიშვილის თანამეცხედრე იაღიშაბარ, მისი ასული ლაჟუარდა და ომან ლასხიშვილის ასული ლანდუზი (სურ. 57). ასევე, აბაშ აბაშიძის მეუღლე (XV-XVI სს-თა მიჯნა), ლევან II დადიანის მეუღლის, წელს ზედამოთ, შუაში ჩახსნილი კაბის კიდეები, ოვალური ფორმის ოქროსფერი ღილებით არის შეკრული (ლევან I დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. წალენჯიხა. XVII ს-ის 40-ნი წწ.). ფართე ოქროსფერი, ყვავილოვანი ორნამენტით

შემკული საოლველი მიუყვება ლევან II დადიანის მეუღლისა (სურ. 65) და მარიამ მანუჩარის ასულ დადიანის წელსზედა ჩახსნილ კიდეებს (XVII ს-ის 30-ნი წწ.).

XVI-XVII სს-ში კოჭებამდე სიგრძის, გრძელსახელოიანი, წელში გამოყვანილი კაბა, შუაში მთლიანად ჩახსნილია, გულისპირი კი სამკუთხედისამებრ, ოდნავ მორკალულია. ასეა შემოსილი უცნობი ქტიტორი ქალის ფიგურა მარტვილიდან (XVI ს-ის შუა წწ.), მიქელაძის ასული სეუდია (სურ. 58), კაცია ჩიქვანის მეუღლე (ღმრთისმშობლის სახელობის ტაძარი. მარტვილი. XVII ს), ლევან I-ლი დადიანის თანამეცხედრე (წალენჯიხის მაცხოვრის ფერისცვალების ტაძარი).

კაბათა ჩახსნილ კიდეებზე არსებული პატარა თეთრი მონასმები, ღილების არსებობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს. მაგ., უცნობი ქტიტორი მარტვილის ღმრთისმშობლის ტაძრის ნართექსიდან (სურ. 66. 66ა). რიგ შემთხვევაში კაბის კიდეები მარგალიტის რიგითაა მოოლვილი. მაგ., ხვარაშან ლიპარტიანის შუაში ჩახსნილი კაბის კალთებსა და ქვედა კიდეს მარგალიტის ორმაგი რიგი შემოსდევს (ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესია, მარტვილი. 1658-1673 წწ.) (სურ. 67, 67ა).

XVII ს-ში ჩნდება, შედარებით ღრმად ჩაჭრილი, სამკუთხედისებრი გულისპირის მქონე, კოჭებამდე სიგრძის, გრძელსახელოიანი, შუაში მთელ სიგრძეზე ჩახსნილი კაბები. ასე არიან შემოსილები მაგ., ქეთევან ლასხიშვილი და ერისთავის ასული თამარი, ხვარაშან ჩარკვიანი (წმ. გიორგის ეკლესია. ნაკურალეში. XVII ს.), ლელუკა ამირეჯიბი (ჯვარცმის ეკლესია. კულაში. XVII ს-ის II ნახევარი), ასევე ცაიშის, ღმრთისმშობლის მიძინებისა (1616-1619 წწ.), ნიკორწმინდის, წმ. ნიკოლოზის (1660-1670 წწ.), გეგუთისა (XVII ს-ის I ნახევარი) და სხვ. ფრესკულ მხატვრობაში გამოსახული პირები.

გიორგი II ლიპარტიანის მსგავსი, განსხვავებული, მოკლემკლავიანი კაბით არის გამოსახული მარტვილში, ხვარაშან ლიპარტიანიც (სურ. 67). იდაყვამდე სიგრძის მკლავის კიდეს ოქროსფერი, თვალმარგალიტით შემკული საოლველი მიუყვება. მხრებზე, თეთრი ლეჩაქი ეფინება. შესაძლოა გადაკეცილი საყელოს ზემოდან.

მამაკაცთაგან განსხვავებით, ქალთა სამოსზე ნაკლებად ვხვდებით ბუზმენტების გამოყენებას. მარტვილში, მარიამ დადიანს (სურ. 69), შემოქმედში, მამია II-ის მეუღლის, თინათინ ათაბაგისა და ვახტანგ გურიელის მეუღლის შემთხვევაში (ღვთისმშობლის შობის სახელობის ზარზმის ეკლესია. 1600-1609/10 წწ.) ბუზმენტები მთლიანად ფარავს კაბის წელს ზედა არეს. ბოლო ორ გამოსახულებაზე პორიზონტალური ზონრები ერთიმეორეს საგრძნობლადაა დაშორებული (სურ. 69, 69ა). ცაიშში, ქორქოძეთა პორტრეტებზე და მარტვილში, ხვარაშან ლიპარტიანთან კი მჭიდროდ თავსდება და გულმკერდსა და წელს შორის არეს ფარავს (სურ. 67).

დ. ფანასკერტელ-ციციშვილის აღწერით, XVII- XVIII სს-ში ეცვათ „...კაბა ძვირფასი ლარისა გრძელი ფერხადმდე, წინკალთა გახსნილი, რომლიდგან იხილვებოდა პერანგიცა, გარს ქობამოვლებული შესაბამის ფარჩისა, თეძოთა ზედან ამაღლებულის ნაქვთებითა. სახელნი ვიწრონი და ყოშიანი, ზედ მოვლებულის ზონრით, და სხვათ წკვერტით, მაჯათა ზედა ესხათ ხრიკები, ზოგთა ოქროსა და ზოგთა ვერცხლისა...“ (ფანასკერტელ-ციციშვილი 1849: 6).

XVIII ს-დან ხმარებაში შემოდის ე.წ. ქარული კაბა, რომელიც ორი სახის იყო ცნობილი: სახლართავიანი (სურ. 70) და გუჯასტიანი (სურ. 71) ორნაწილიანი კაბა გულისპირით. კაბის კომპლექტის აუცილებელ ელემენტებს გულისპირი, ღრმად შეხსნილი სახელოები, ყურთმაჯები, სარტყელ-გულისპირი შეადგენდა. ქართული კაბა წელში გამოყვანილი და ბოლოგანიერი იყო. შედგებოდა ერთმანეთთან მხოლოდ ზურგით დაკავშირებული ზედა და ქვედა ნაწილებისაგან. საკისრე უკან ოდნავ იყო ამოჭრილი. XIX ს-ის 70-იან წლებამდე, ზედაკაბა უმთავრესად გუჯასტიანი იყო (გულზე ოთხკუთხედად ამოჭრილი). შემდგომ წლებში კი ვრცელდება სახლართავიანი კაბა წინ გახსნილი გულით, რომელსაც ძვირფასი მოქარგული ქსოვილით ავსებდნენ (მელიქიშვილი ... 2013: 26).

XIX ს-ის II ნახევარში ეროვნული სამოსი გვერდით დამკვიდრებას იწყებს ევროპული კოსტიუმი (მუშკუდიანი... 2015). ხმარებაში შემოდის წელში გამოყვანილი, ბოლოში გაგანიერებული კაბა, რამდენიმე ფენა განიერი მაქმანით

ირთვებოდა. ტანისამოსი დღისა და საღამოს მიხედვით მკვეთრად იყო დაყოფილი. დღის კაბა გულდახურული იყო, საღამოს კაბა - გულამოჭრილი (სურ. 72). კაბის ბოლოში მაქმანების რაოდენობა სულ უფრო იზრდებოდა. ამ დროს როტონდას, პელერინასა²⁴ (სურ. 73) და მოსასხამ პალტოებს ატარებდნენ. ამ პერიოდისთვის ასევე დამახასიათებელი იყო კოფთისა და ქვედაკაბის ტარება²⁵ (სურ. 74).

წელში გამოყვანილი კაბისთვის კორსეტი გამოიყენებოდა²⁶ (სურ. 75), რომელიც წელსზედა არეზე კეთდებოდა და უკანა მხარეს არსებული თასმების საშუალებით იკვრებოდა. თასმების მაქსიმალური მოჭერით, მანდილოსნები ცდილობდნენ სხეულისათვის მეტი სილამაზე მიენიჭებინათ და უფრო ტანადები გამოჩენილიყვნენ.

კორსეტებისადმი ყურადღება ა. დიუმასაც მიუპყრია. 1859 წელს მეფისნაცვალ ბარიატინსკისთან საახალწლო შეხვედრაზე ყოფნისას პარიზული მოდის შესაბამისად გამოწყობილი ქართველი მანდილოსნების სილამაზით მოხიბლული ა. დიუმა კორსეტების შესახებ ვრცლად საუბრობს: „იმ დროს, როცა მე თბილისში ჩავედი, ქალები ძალზე გართულნი იყვნენ ერთი რამით. თავად გ-ს მეუღლეს ჩამოეტანა პლასტიკური კორსეტი და მის უიმისოდაც წვრილ წელს ისე მოერგო ამ ახალი გამოგონების წყალობით, რომ ქალბატონ ბლოტთან ტევა აღარ იყო მთხოვნელებისა... ჩემო კარგო მკითხველო, ნუ მკითხავ, როგორ გავიცანი ბონვალეს კორსეტები, რადგან ამაზე პასუხს ვერ გაგცემ. მოხდა ისე, რომ იმ საქმიანობაში, რომელიც პარიზიდან წასვლის წინ შემთხვევამ გამიჩინა, პლასტიკური კორსეტებიც ერია“ (დიუმა 1967: 360).

ქალის ჩაცმულობაში კორსეტის გამოყენების წინააღმდეგ ევროპის პერიოდულ გამოცემებში უამრავი წერილი გამოქვეყნდა. ამასთან, ეს მტკივნეული თემა ლიტერატურულ ნაწარმოებებშიც აისახა. ამის მაგალითია გი დე მოპასანის

---

²⁴საინვ. # სსმ. 10-974/1

²⁵ საინვ, #სსმ. 45-57/12

²⁶ საინვ.# შ-265

ნოველა „მახინჯების დედა“. კორსეტი არაერთი შარჟისა თუ კარიკატურის თემაც გამხდარა (სურ. 76).

ეს საკითხი არც ქართულ გაზეთებს დაუტოვებიათ უყურადღებოდ, სადაც კორსეტმოჭერილი ქალების შესახებ საუბრობდნენ: „რამდენჯერ შევხვედრივარ სადილზე ზოგ ერთ ქალს, რომელიცა მშვიერი ამდგარა და ფერ წასულს გაუწევია შინისკენ, რა არის მოდური ვიყო და ჭამას ვინ დასდევსო!...“ (მოლაცხე 1860: 147). კორსეტი ხშირად იუმორის საგანიც ყოფილა:

„ქალს ქართულად თავი ჰხურავს,
ტანზე აკრავს ძელის კორსეტი.
აქა ვკითხე, იქით ვკითხე,
სთქვეს, არისო დეკადენტი“ (გრიშაშვილი 1963: 20).

ქართული ჟურნალ-გაზეთები გამოდნენ კორსეტს, საუბრობდნენ მისი გამოყენების მავნებლობაზე, განსაკუთრებით, ახალგაზრდა ქალებისათვის, რომლებიც ზრდასრულნი არ იყვნენ. მათი აზრით, მოჭერილი კორსეტი ხელს უშლიდა შინაგანი ორგანოების ნორმალურ მუშაობას და აგრეთვე ჯანსაღი ბავშვის დაბადებას. ამასთან დაკავშირებით ჟურნალ ცისკარში მ. თუმანიშვილი წერდა, რომ „ერთი გასათხოვარი ქალი პარიჟის პირველ საზოგადოებაში, ... ტანცაობის დროს უცებ წაიქცა თურმე და მოკუდა... ჰაქიმებმა... ნახეს რომ კარზეთებისგან იყო მკუდარი. თურმე კარზეთების ძალიან მოჭერით, გულღვიძლი შეიწროვებინა ისე, რომ დაიარავებოდა“ (მოლაცხე 1860: 147).

XIX ს-ის 60-იანი წლებიდან პარიზიდან ევროპის ქვეყნებში ვრცელდება კაბა კრინოლინი (Кринолина... 1987: 271. მის შემოტანას თბილისში ქალები განსაკუთრებული მოწონებით შეხვდნენ თავდაპირველად, ზოგიერთმა ეს ქვედაკაბა ქართულ კაბას შეუხამა.

კრინოლინი ძალზე განიერი იყო (სურ. 77). ქვედაკაბას ჯერ ცხენის ძუას უკეთებდნენ, რათა კაბა განზე დამდგარიყო (Grin - ნიშნავს ცხენის ძუას და კრინოლინიც ამიტომ ეწოდა). 1956 წლიდან გამოიგონეს ხელოვნური კრინოლინი,

რომელიც ფოლადის რგოლებისაგან შედგებოდა. მისი სიდიდე ფიგურას სოლიდურ იერს სძენდა. კრინოლინი ყველას აიძულებდა, ჯერ კიდევ შორიდან ყურადღება მიექციათ მისი მფლობელისათვის. საღამოსთვის განკუთვნილ კაბას ღრმა დეკოლტე ჰქონდა და ბაფთებითა და მაქმანებით იყო გაწყობილი. ქსოვილთაგან გამოიყენებოდა: აბრეშუმი, ხავერდი, ტაფტა, მოარი და სხვ. ეს ქსოვილები ძვირი ღირდა. ამიტომ გავრცელდა შედარებით იაფი ქსოვილებიც: მუსლინი, დოლბანდი და ტიული.

თბილისში კრინოლინის გამოჩენისთანავე მას კაბა ხაზარდა უწოდეს. გაზეთები მის შესახებ ფელეტონებს აქვეყნებდნენ: „საკვირველ სინამდვილით გამოხატავს ჩვენს ენაზედ სახელი – ხაზარდა კრინოლინის თვისებას. თითქოს მედროშკე მოქრის შუა ბაზარში ხაზარდის ყვირლით. თითქოს ხალხს აპოხსო, ისე დააჭენებენ ჩვენი ხაზარდიანი აჯილდები... ქალებს მოსწონთ ხაზარდები, რომლებიც განზე აყენებს ხალხს“ (გაზ. „დროება“. 1853: #53).

ამგვარ კაბას მეტი ქსოვილი ესაჭიროებოდა და სახმარადაც ძალზე მოუხერხებელი და არაპრაქტიკული იყო. საკმარისი იყო დაჯდომის დროს არასწორი მოძრაობა, რომ კაბა ფორმას კარგავდა, ხოლო კაბის პატრონი სასაცილო მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდა (გვათუა 1967: 90). ამიტომ მასზე ფელეტონები ხშირად იწერებოდა, ჟურნალებში კი კარიკატურები იხატებოდა (სურ. 78).

ქუთაისიდან ამ მოდას ნ. ნიკოლაძეც გამოეხმაურა სტატიით: „ხაზარდა და ლოტო ქუთაისში“, რომელიც 1860 წელს ჟურნალ „ცისკარში“ დაიბეჭდა: „ქუთაისში, ხაზარდა დიდ მოდაშია. შესანიშნავია, რომ ეს ქალაქი ასრულებს პარიჟის ბრძანებებს მოდების ნაწილზედ (ყველამ იცის, რომ პარიჟიდან გამოდის ახალი მოდები). მაგრამ, როდესაც ეს ბრძანება გამოიცვლება, მაშინ კი არ დაყობა პარიჟს ნებაზედ. ასე რომ, ქუთაისში შეიძლება, კაცმა ნახოს ყოველი ხნის ტანისამოსი, ძველი და ახალი“ (ქუთაისის მეჭორე 1860: 134, 135). შემდეგ იუმორითვე აგრძელებს თხრობას, რომ ამ კაბების გადამკიდე, ქმრებისთვის სახლში ადგილი აღარ იყო. პატარა მაღაზიის პატრონებს კი ურჩევს, ამგვარი კაბების დასატევად ერთი დიდი მაღაზია აეგოთ.

კრინოლინის დანახვისას იგი თავის პირველ შთაბეჭდილებას ასე გადმოგვცემს: „წინ რომ გავიხედე, ორი ქალის მეტი არავინ მოდიოდა და მათ მთელი ბულვარის გზა დაეჭირათ. რამდენი ქალიც შემომეყარა, ყველას რაღაც რგოლებიანი კაბები ეცვათ. მე ანწლის რგოლები მეგონა. სახლში რომ მივედი, ვიკითხე, რა არის ის რგოლები მეთქი? მითხრეს, - ხაზარდა არისო“ (ქუთაისის მეჭორე 1860: 136, 137).

მ. თუმანიშვილის გადმოცემით „იმისთანა ქალს, რომელიცა ისრე რომ დავაყენოთ, სწორედ ერთი ციდა ალავი უჭირავს, - და თავისი ხაზარდით იმოღენა ალავი უპყრია... რომელზეც შეიძლება თითქმის ათი კაცი მოთავსდეს!... მე გავზომე ერთს მაღაზიაში ეს ხაზარდა, რომელსაცა გამოუვიდა გარშემო ...ოთხი ადლი.! ერთს დიდს ქართულ დარბაზში ამის მიხედვით ათი ქალიც ვერ მოთავსდება!“ (მოლაცხე 1860: 144, 145).

კრინოლინისთვის საჭირო ფოლადის კარკასის ნაცვლად, რომელიც ხშირად ტყდებოდა, საქართველოს პროვინციებში, განსაკუთრებით, იმერეთში, ქალები კაბის განზე დასაყენებლად ზოგჯერ ვაზის წკნელებსაც იყენებდნენ.

ვინმე ფულარიას ასულ სოფიოს მზითვის (1865 წ.) ჩამონათვალში სხვა სამოსთა შორის ხაზარდაც სახელდება - „ოთხი იუბკა და ორი ხაზარდა“ (იაშვილი 1979: 268).

XIX ს-ის 60-იან წლებში მოდაში იყო გრძელი კაბები, ფოჩებითა და კაპიუშონით მორთული წამოსასხმელები, ე. წ. ალჟირკა გარიბალდის ქუდთან ერთად. გარდა გრძელი კაბებისა, შედარებით მოკლე კაბებსაც იცვამდნენ „რომლის ქვეშიდამაც იხედებიან ბლოტის მშვენიერი საპოჟკები“.

ხაზარდა კაბის მოდიდან გასვლის შემდეგ, 80-იანი წლებიდან, მოდაში შემოვიდა ტურნიურიანი კაბები შლეიფით (სურ. 79). ტურნიური საჯდომზე ხელოვნური დამატება იყო, კეთდებოდა ცხენის ძუისაგან ან ფოლადის მავთულებისაგან და კაბის ქვეშ თასმებით მაგრდებოდა (სურ. 80). კაბა ისევ შლეიფით ბოლოვდებოდა, წელი ისევ წვრილი უნდა ყოფილიყო.

XIX ს-ის 70-იან წლებში, ევროპაში ტურნიური მოდიდან გამოვიდა, მაგრამ 80-იან წლებში მას ისევ დაუბრუნდნენ. 1885 წელს მისი ზომები დაპატარავდა და ამავე წლების დასასრულისთვის საბოლოოდ გაქრა. გაზ. „დროება“ ამ ჩაცმულობას ასე ეხმიანებოდა:

„კაბა უნდა იკეროს ოცდა ხუთ არშინიდამ,
რომ სამ არშინამდისინ დასთრევედეს უკანიდამ,
გზებსა კარგათა ჰგვიდეს, მიწას ჰკრებდეს ძირიდამ,
თუ ამ გვარი არ ეცვას, ვერ გამოვა შინიდამ.

...ძალიან სირცხვილია ქალს მოდნურათ არ ეცვას;

ცხენივით უნაგირი წელ ქვევიდამ არ ედგას“ (გივიშვილი დ. გაზ. „დროება“ 1876: #45).

აი, ასე შეამკო გაზეთმა პარიზული ყოვლისშემძლე მოდა. ამ მოდაზე რ. ერისთავმა თქვა: „ქალებს დასთრევთ კუდები, თითო გუთნის გაშლაზე“ (ერისთავი 1880: 164, 165).

ევროპული სამოსის შემოღებამდე, ქართველი ქალის კაბის აუცილებელი თანმხლები ელემენტი იყო *სარტყელი*. ქალთა სარტყელი მამაკაცთა მსგავსია, ორი ტიპისა: 1) სადა ან თვალ-მარგალიტით გამშვენებული ვიწრო ფორმის. 2) წელზე მჭიდროდ შემოჭერილი, შუაში მარყუჟად განასკვული, ქსოვილის სარტყელი, რომლებიც თავისუფლად გაშლილი ტოტები დაბლა ეშვება. მამაკაცთაგან განსხვავება, რიგ შემთხვევაში, მხოლოდ ტარების წესში აღინიშნება.

ვიწრო, თვალ-მარგალიტით შემკული სარტყლებით არიან გამოსახულნი მაგ., ლეხთაგში, მჯაფარასძეთა გვარის მანდილოსნები (XV ს-ის მიწურული) (ტაბ. XIII. სურ. 1), ბუგეულში, ლასხიშვილებისა (მთავარანგელოზთა ეკლესია. XV-XVI სს-თა მიჯნა.), ჭალაში, აბაშ და ლომინ აბაშიძეთა მეუღლეები (წმ. გიორგის ეკლესია. XV-XVI სს-თა მიჯნა) (ტაბ. XIII. სურ. 2), ელისქედში, ივანე დიდებულის მეუღლე გულდამი (XVI ს.). XVII ს-ის გამოსახულებებზე ხვარაშან ლიპარტიანს (1658-1673 წწ.) თვალმარგალიტით უხვად შემკული ოქროსფერი სარტყელი ამშვენებს (ტაბ. XIII.

სურ. 4). ლითონის ფირფიტებისაგან შემდგარი, ასევე თვალმარგალიტით უხვად შემკული სარტყელი უკეთიათ მაგ., წალენჯიხაში, ლევან II დადიანის მეუღლესა (XVII ს-ის 30-ინი წწ.), მარიამ მანუჩარის ასულ დადიანს (1614-1621 წწ.) და სხვ. (ტაბ. XIII. სურ. 6, 7). ალექსანდრე დადიანის მეუღლეს (1533-1550 წწ.) კი, ოქროსფერი, თვალმარგალიტითა და მცენარეული ორნამენტით გამშვენებული, შუაში მრგვალბალთიანი სარტყელი ამშვენებს (ტაბ. XIII. სურ. 8).

მეორე ტიპის, ქსოვილის სარტყლები ქალთა შემთხვევაში, შედარებით იშვიათად, ძირითადად XVII ს-ის ძეგლებზეა გამოსახული. გვხვდება, როგორც მუხლამდე სიგრძის ფოჩებით გასრულებული სარტყლები, ასევე, მოკლე, რიგ შემთხვევაში ფოჩებიანი, რიგ შემთხვევაში კი სწორხაზოვანი ბოლოებით. მამაკაცთაგან განსხვავებით, მუხლამდე სიგრძის, ფოჩებით გასრულებული სარტყელის შემთხვევაში, მისი ტოტები, წელზე შემორტყმული სარტყლის ზემოდან ეფინენა, მარყუჟის გარეშე. და აღარც თეძოებსაა მიდევნებული, სხეულის წინ ეშვება. მარტვილში, სეუდია მიქელაძესა (ტაბ. XIII. სურ. 9) და კაცია ჩიქვანის მეუღლეს (XVII ს-ის 70-იანი წწ.) (ტაბ. XIII. სურ. 10), ნაკურალეში, ქეთევან ლასხიშვილსა და თამარ ერისთავს (XVII ს-ის 70-იანი წწ.), კაბის ფერთან შეხამებული, ფოჩებიანი, მუხლამდე სიგრძის სახიანი ქსოვილის სარტყელი გამოარჩევს. სეუდია მიქელაძის შემთხვევაში ქსოვილის სახეს, მუქი ხაკისფერი, თეთრი და მეწამულისფერი საშუალო ზომის ზოლების მონაცვლეობა ქმნის (ტაბ. XIII. სურ. 9), მეორე ქალბატონის შემთხვევაში კი ოქრისფერი, ნაცრისფერი და მეწამულისფერი ზოლების მონაცვლეობა, რომელთა ზედაპირსაც ნაზი, ტალღოვანი ორნამენტი ამშვენებს დამატებით (ტაბ. XIII. სურ. 10). ქეთევან ლასხიშვილის შემთხვევაში, ქსოვილზე ვხედავთ, ყვითელი და ოქრისფერი ვერტიკალური ზოლების ზედაპირზე დატანილ, შედარებით თხელი, მუქი ლურჯი ხაზების მონაცვლეობას, მათ შორის მოქცეული მეწამულისფერი კლაკნილით (ტაბ. XIII. სურ. 11). მეორე შემთხვევაშიც, მეწამულისფერი ქსოვილის ზედაპირზე ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ზოლები ენაცვლება ერთიმეორეს (ტაბ. XIII. სურ. 12).

ვიწრო და მოკლე, შუაში მარყუჟად შეკრული ქსოვილის სარტყლების ნიმუში მოცემულია ჩიჯავაძეთა (მიქაელ მთავარანგელოზის ეკლესია. საჩინოს ვანი. XVII ს.), ინასარიძეთა (წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია. დერჩი. XVII ს-ის შუაწლები), იაშვილთა (წმ. გიორგის ეკლესია. გეგუთი. XVII ს-ის I ნახევარი) და სხვ. ქტიტორთა გამოსახულებებზე (ტაბ. XIII. სურ. 15).

ვახუშტი ბატონიშვილი აღწერს სარტყლის ტარების წესს - „გარნა სარტყელთა წვერნი ჩაშვებულნი“ (ვახუშტი 1990: 69). დ. ფანასკერტელ-ციციშვილის აღწერით „სარტყელი დიბისა, ანუ სპარსული შალისა ფერხთამდე წვერებ ჩაშვებული..“ (ფანასკერტელ-ციციშვილი 1849: 6). ვიზუალური მასალის მიხედვით, XVIII-XIX სს-ის ქართული კაბის სარტყელი (ტაბ. XIII. სურ. 16). შედგებოდა ვიწრო სალტისა და ორი გრძელი, კაბის ბოლომდე დაშვებული ტოტისაგან (გვათუა 1967: 63; მელიქიშვილი... 2013: 28, 30, 35).

ეთნოგრაფიულ ყოფაში ქსოვილის სარტყელი აჭარასა და სამცხე-ჯავახეთში შემორჩა. სამკუთხედი ფორმის შალის ან აბრეშუმის ქსოვილის სარტყელი „თოლაბუსი“, თავისი ფორმით განსხვავდება საქართველოს სხვა კუთხეებში დამოწმებული შალის სარტყლებისაგან. ჭრელი სარტყლები მზადდებოდა მწვანე, წითელი, ყვითელი, ვარდისფერი და აგურისფერი ქსოვილისაგან (სამსონია 2005: 74-75).

XVIII-XIX სს-ში ქალის სარტყელი წარმოდგენილია ვერცხლის ბალთებით ქსოვილისა და ტყავის მასალაზე ან ჭვირული ვერცხლის სახით (ბედუკიძე...1967: 10). გვხვდება მოოქრული ვერცხლისა და სევადით შემკულებიც. მამაკაცთაგან განსხვავებით, ქალთა სარტყლები ვიწროა (ტაბ. XIII. სურ. 17).

მანდილოსნებიც, მამაკაცთა მსგავსად, სარტყელით გამშვენებული კაბის ზემოთ, *მოსასხამს* მოიხმარდნენ, თუმცა, მათგან განსხვავებით, ტანისამოსის ეს ელემენტი, უკვე XV ს-ის საქტიტორო პორტრეტებზე ჩნდება და გვხვდება მთელი საკვლევი პერიოდის განმავლობაში. ორი ტიპის - უსახელო და ცრუსახელოიანი

მოსასხამებიდან, ამ შემთხვევაშიც, ძირითადად, ცრუსახელოიანი ჩანს გავრცელებული.

უსახელო მოსასხამებით არიან გამოსახულნი სავარაუდოდ, გელათის ღვთისმშობლის ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ეგვტერში ელენე დედოფალი (XVII ს.), ნეკრესში, თინათინ დედოფალი (XVI ს.), გეგუთის წმ. გიორგის ეკლესიაში მარეხ აბაშიძე და მის სიახლოვეს მდგომი ფიგურა (XVII ს-ის I ნახევარი). ზურგს უკან დაშვებული სადა ქსოვილი, თხელი ფაქტურის შთაბეჭდილებას ტოვებს, ვინაიდან არც ბეწვის სარჩული აქვს და არც საოლველი მიუყვება. ელენე დედოფლის მოსასხამი, გულზე ერთი ღილით იკვრება (სურ. 81, 82).

მომდევნო პერიოდში უსახელო მოსასხამის ერთ-ერთ სახეს „ტოლომა“ წარმოადგენდა, რომელიც სულხან-საბას განმარტებით „ფართო სამოსელია ბეწვიანი“ (ორბელიანი 1993: 142). ტოლომა ნაბდის მსგავსი, წინ მთლიანად გახსნილი, კოჭებამდე სიგრძის მოსასხამია. ზაფხულში სახმარს ფერადი აბრეშუმისგან კერავდნენ, ზამთრისას კი მუქი ფერის მაუდიდან, ხავერდის ან მირინოსისაგან, რომელსაც შიგნიდან ბეწვს, ან აბრეშუმის სარჩულზე ნუშისგულად დალიანდაგებულ ბამბას უდებდნენ. მის ქობას გვირისტით ან ბეწვით ამშვენებდნენ. ნ. გვათუას გადმოცემით მას უმთავრესად ხანშიშესული მანდილოსნები ატარებდნენ ზამთარში (გვათუა 1967: 67).

სულხან-საბა მოკლე ტოლომას „ქუქუნაკას“ უწოდებს (ორბელიანი 1993: 241), დიდ ტოლომას კი „მალატონს“ (ორბელიანი 1991: 430),

მეორე ტიპის, ცრუსახელოიანი მოსასხამები მამაკაცთა მსგავსია. ამ შემთხვევაშიც ვხვდებით უსაყელო, მცირე ზომისა და მხრებზე დაფენილი ბეწვის საყელოიანს ²⁷.

---

²⁷ რიგ შემთხვევაში, მოსასხამის საყელის ფორმის განსაზღვრა, მხრებზე დაფენილი ლეჩაქის კიდეების გამო შეუძლებელია.

ლექთაგში, ლამარიას ეკლესიაში ჯიმადში და ჟურჟუი მჯაფარასძეები (XV ს-ის მიწურული), ჭალაში კი, ლომინ აბაშიძის მეუღლე (წმ. გიორგის ეკლესია. XV-XVI სს-თა მიჯნა) უსაყელო მოსასხამებით არიან გამოსახულნი (სურ. 62, 63).

მეორე ტიპის საყელოს ნიმუშებს ვხვდებით ცაისში, ქორქოძეთა პორტრეტებზე (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. 1616-1619 წწ.), წალენჯიხაში, ლევან I, ლევან II დადიანების თანამეცხედრეთა, ალექსანდრე დადიანის მეუღლის, თინათინ და მარიამ დადიანების (1614-1621 წწ.) და სხვ. გამოსახულებებზე. მხრებზე დაფენილი, ბეწვის საყელოიანი მოსასხამი გვხვდება ბუგეულში (სურ. 5), ლასხიშვილთა საგვარეულოს ქალთა (მთავარანგელოზთა ეკლესია. XV-XVI სს-თა მიჯნა), ჭალაში აბაშიძის მეუღლის (წმ. გიორგის ეკლესია. XV-XVI სს-თა მიჯნა), ელისქედში, ივანე დიდებულის მეუღლე გულდამის (წმ. ელიას ეკლესია. XVI ს.), წალენჯიხაში ლევან I დადიანის მეუღლის (?) (ლევან I დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. 1533-1550 წწ.), მარტვილში სეუდია მიქელადისა და დაკაცია ჩიქვანის მეუღლეთა (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. XVII ს-ის 70-იანი წწ.) გამოსახულებებზე და სხვ.

მამაკაცთაგან განსხვავებით, ქალთა მოსასხამებზე ფაქტიურად არ გვხვდება ბუზმენტები. მხოლოდ რამდენიმე მაგალითი შეგვიძლია მოვიყვანოთ. ცაისში, ქორქოძეთა (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. 1616-1619 წწ.) და მარტვილში, მარიამ დადიანის გამოსახულება, სადაც ბუზმენტები წელს ზედა არეხეა განთავსებული (სურ. 82).

თეიმურაზ II დამოწმებით, ამ ტიპის ტყავაბა საქორწილო დანიშნულებისაა: „ტყავის სახელსა მოკიდებს ხელს მეფე, წესად არისა“. ამ წამოსასხამის მსგავსი ყოფილა ასევე ქალის საცხენოსნო ტყავაბაც (თეიმურაზ II. 1939: 4744).

ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემორჩენილი, შედარებით გვიანდელი (XVIII ს-ის II ნახევრის) ეთნოგრაფიული მასალა ხევსურული ცრუსახელოიანი მოსასხამის მაგალითზე შეგვიძლია განვიხილოთ. სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში ასეთი სახის ორი უნიკალური ნიმუში ინახება, რომელსაც

ბეზარაშვილი საპატარძლო ჩაცმულობის ძველ ფორმად მიიჩნევს (ბეზარაშვილი 1974: 60). ლ. მოლოდინისა და გ. ჩაჩაშვილის გადმოცემით, ძველ ხევისურეთში 16-17 წლის ასაკის ქალებს აუცილებლად უმზადებდნენ ამ სახის სამოსს (მოლოდინი ... 1964: 19, 20) (სურ. 84, 85).

ძველად თუშეთშიც ორი სახის ცრუსახელოიანი საქალო ტყავაკაბა იყო ცნობილი (სურ. 85). ერთ მათგანს მხოლოდ მოსასხამის სახით იყენებდნენ, ვინაიდან მის ვიწრო და გრძელ სახელოებს პრაქტიკული დანიშნულება არ ჰქონდა. მეორე სახეობის ცრუ სახელო კი ილლიიდან იდაყვამდე იყო ჩახსნილი. სახელოებს წელთან დაკერებულ ღილებზე იმაგრებდა ან მხრებზე გადაწყობილი სახით ატარებდნენ (ბეზარაშვილი 1974: 47; მელიქიშვილი ... 2013: 175).

ცრუსახელოიანი იყო ასევე, მუხლებამდე სიგრძის, ბეწვშემოვლებული ხავერდის ზედა ტანსაცმელი *ქათიბი*, რომელიც ორი ნაწილისგან, ზედატანისა და ქვედატანისაგან შედგებოდა. ზედატანი, ტანზე კარგად იყო მომდგარი, ქვედატანი კი განიერი და ნაოჭასხმული იყო. წინ ჩახსნილი ქათიბი, მხოლოდ გულისპირთან რამდენიმე ღილით ან ხრიკით იკვრებოდა. მას სარჩულად ბეწვს, ან სხვა ქსოვილს უდებდნენ. მისი გრძელი სახელოები ილლიიდან რამდენიმე სანტიმეტრის სიგრძეზე გაკერილი იყო, შემდეგ მაჯამდე გახსნილი, მაჯასთან კი კვლავ გაკერილი და ყოშით დასრულებული. ქათიბი უმეტესად წითელი, შვინდისფერი ან ალუბლისფერი ხავერდისგან იკერებოდა (გვათუა 1967: 65).

მაღალი სოციალური ფენის წარმომადგენელთა მზითვის წიგნებში, ქათიბი ხშირად იხსენიება. მაგ., მაგ., ქსნის ერისთავის ასულ ანას მზითვის წიგნში (1692-1703 წწ.) ორი ქათიბია ნახსენები: ერთი „დიბისა, კურდღელს აკრავს, ერთი ქათიბი ხალასად შეკერილი შავ სიასამურს აკრავს, მისის სამის ოქროს ხრიკითა“ (იაშვილი 1974: 39).

ანა ქსნის ერისთავის ასულის მზითვის ჩამონათვალში „ქათიბი ხალასად შეკერილი, შავ სიასამურს აკრავს მისის სამის ოქროს ხრიკითა. ქათიბი დიბისა კურდღელს აკრავს“ (იაშვილი 1974: 39).

ქათიბის საკმაოდ ვრცელ აღწერას იძლევა ნ. ალექსი-მესხიშვილი - „ქათიბი ორგვარი, ერთი თაგალა უბეწვო, დაბამბული და ძალარა გარშემო და ყურთმაჯებზე მოკერებული, მეორე ძალარა მოვლებულ ბეწვსარჩულიანი...თითქმის ჩვენ დრომდისინ გარეშე ჩაქებიან ქათიბსა და ყოშებსა მოვლებული იყო (ძალარას გარდა) სამი თითისსიპრტყე ქობა-ბაბთი-ჩაფარიში ანუ ქურთ-ბალი, რომელიც იყო ნაკერი ან მხოლოდ მარტო ხოშორა მარგალიტითა, ან პატიოსან თვლებ-სხვილი მარგალიტით... გულის ქობაზედ მოკერებული დიდრონი-ბუდეშურად მოყვანილი მინანქრის ოქროს ღილები ნიშაბურით, -ქათიბს შიგნიდან ნაოჭზედ სიმაგრისათვის და შესაკრავად მოკერებული აბრეშუმის ჩაფარიში (ალექსი-მესხიშვილი 1904: #103).

XVII-XVIII სს-ში, უმთავრესად, დასახელებულია ისპანის დიბის ქათიბები ე.წ. ქურთუბალებიანი შესაკრავებით (იაშვილი 1976: 58). მათზე გრძელი სახელოების არსებობის შესახებ კი არაფერია ნათქვამი.

საქართველოში გავრცელებული ცრუსახელოიანი სამოსი კავკასიური და შუაზიური ხალათისებური ტიპის წამოსასხამების მსგავსია, რომელსაც ხან თავსაბურავის ელემენტად, ხან კი სამხრე სამოსად იყენებდნენ.

საინტერესოა შუა აზიის ძველი ცივილიზაციის კერებში (ხორეზმი, სოგდიანა, მარგიანა) არქეოლოგიური აღმოჩენების შედეგად მოპოვებული ნაყოფიერების ქალღვთაება ანაჰიტას ტერაკოტული ფიგურები, რომელთა უმეტესობაც, მდიდრულად ჩაცმული ახალგაზრდა ქალის სახეს ატარებს. მათ მხრებზე სწორედ ასეთი სახის მოსასხამები აქვთ წამოსხმული.

მსგავს ნიმუშებს ვხედავთ ბალალიკ-ტეპესა (VI ს.) და პენჯიკეტის (VII-VIII სს.) მხატვრობაში (ბეზარაშვილი 1974: 62, 63).

ივ. ჯავახიშვილის ცნობით, მსგავსი მოსასხამები დადესტანში ყოფნის დროს (1904 წ.) უნახავს – „გრძელი ქურქები, გრძელი სახელოები, კოჭამდე, და ისეთი ვიწრო, რომ ხელი არ გაეტეოდა“. ამ სამოსს იგი ძველი ტანსაცმლის ნაშთებად მიიჩნევს (ჯავახიშვილი 1962: 6).

დაღესტანში მსგავსი სამოსის არსებობას ადასტურებს ი. ნანობაშვილის 1961 წლის ექსპედიციის მასალებიც. „დაღესტნელებს მხრებზე წამოსხმული „ტყავები“ თითქმის ფეხებამდე სწვდებოდათ და სახელოები ისეთი ვიწრო იყო, რომ შიგ ხელი არ ეტეოდა“ (ნანობაშვილი 1973: 147).

§ 2. 9. დიდგვაროვანი ქალის ფეხსამოსი

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით ფერცსამოსი „არს პაიჭი, წინდა, კარაჭინი, ფეთმაგი და მისთანანი“ (ორბელიანი 1993: 190).

მანდილოსანთა ფეხსამოსის შესახებ ინფორმაცია XV-XVII სს-ის წერილობით წყაროებში ცნობები ფაქტიურად არ მოგვეპოვება. არც ქტიტორთა პორტრეტები გვაძლევს ამ საკითხზე მსჯელობის საშუალებას, ვინაიდან გრძელი კაბების ქვეშ მხოლოს რამდენიმე გამოსახულებაზე ჩანს წვივის ქვედა, მცირე ნაწილი. მაგ., ნიკორწმინდის წმ. ნიკოლოზის ტაძარში (1660-1670 წწ.) უცნობ ქტიტორთა ფიგურებზე მოვარდიფრო, სვეტიცხოველში მარიამ დედოფლს მარგალიტებით გამშვენებული ოქრისფერი, სეუდია ჩიქუანს მეწამულისფერი, კაცია ჩიქუანის მეუღლეს ცისფერი, დერჩის წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიაში თეთრი, სადა ფეხსამოსი მოუჩანთ. სავარაუდოდ, მამაკაცთა მსგავსად, ქალთა ფეხსამოსიც წინდები უნდა ყოფილიყო. რამდენადმე განსხვავებულია ხვარაშან ლიპარტიანის წინდა. კოჭის არე წითელი ფერისაა, ზემოთ კი ოქრისფერი. ეს წითელი მონაკვეთი თუ ფეხსამოსის ნაწილია და არა ფეხსაცმლისა, მაშინ შესაძლოა ეს იყოს ჟან შარდენის აღწერაში ნახსენები ის წითელი ტყავის ნაჭერი, რომელსაც „ქუსლზე უკეთებდნენ.... რომლის დანიშნულება ყოფილა დაეშალა ფეხსაცმელის, დანასავით მჭრელი ქუსლისათვის ფეხის დაზიანება და წინდის გახვრეტა, რაც ამის გარეშე სამოთხ დღეში მოხდებოდაო“ (Voyages de M-r Chardin en Perse 1711:149, 150. https://archive.org/details/bub_gb_HDEP8GBkO3UC).

ოანე ბატონიშვილის გადმოცემით „გლეხთა დედაკაცნიცა იცმენ ვითარცა სხუანი მანდილოსანნი.... სიცივეში წინდათა“ (ოანე ბატონიშვილი 1936: 223). ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით, XVIII-XIX სს-ში ქალები, მამაკაცებისაგან განსხვავებით დაბალყელიან წინდასთან ერთად, მაღალყელიანსაც მოიხმარდნენ. ამავე დროს ქალის წინდა ფერების შეხამებითა და შემკულობითაც განასხვავდებოდა. XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან მკვიდრდება ფაბრიკული წესით დაზადებული ე. წ. „ჩულქები“, რომელიც როგორც მამაკაცთა, ასევე ქალთა ფეხსამოსის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. ამის დასტურია მზითვის წიგნები, სადაც მათი რაოდენობა ზოგჯერ დუჟინობით არის განსაზღვრული. ჩულქების დამკვიდრება, ახალი, ევროპული მოდის ტენდენციებით უნდა ყოფილიყო განპირობებული. 1852 წ. ვინმე გაიანესათვის მიცემული მზითვის სიაში ნახსენებია „წყვილი ჩულქები“ (იაშვილი 1974: 244). ეფემია ავეტიკოვის 1858 წლის მზითვის წიგნში „ჩულქი ნახევარი დუჟინი“ (იაშვილი 1974: 260).

ოანე ბატონიშვილის გადმოცემით ქალები „უპაიჭოთ“ იმოსებოდნენ. ამის შესახებ არის უწყებულო „კალმასობაშიც“. „გლეხთა დედაკაცნიცა იცმენ ვითარცა სხუანი მანდილოსანნი ...და არა იხმარდნენ პაიჭსა“ (ოანე ბატონიშვილი 224).

პაიჭებს ქალები მხოლოდ მთაში იცმევდნენ. აჭარასა და ხევსურეთში ნაქსოვ პაიჭებს მხოლოდ ქალები მოიხმარდნენ. ხევსურეთში კი, ქალისათვის „ტოლის“ პაიჭის ტარებდა სირცხვილად ითვლებოდა (ბოჭორიშვილი 1984: 106). მამაკაცთაგან განსხვავებით, ქალები საწვივეს არ ხმარობდნენ. მოგვიანებით, ქალებმა „თათბაჭიჭი“ შემოიღეს, რომელიც მაღალყელიან წინდას წარმოადგენდა (ოჩიაური 1953: 53).

წინდებისა და პაიჭების არაერთი ნიმუში ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ეთნოგრაფიულ ფონდებში.

§ 2. 10. დიდგვაროვანი ქალის ფეხსაცმელი

XV-XVI სს-ში მანდილოსანთა ფეხსაცმლის ტიპების შესახებ საუბარი რთულია. წერილობით წყაროებში ამ საკითხთან დაკავშირებით ინფორმაცია არ გვხვდება. ვერც ფრესკული მხატვრობა ავსებს ამ დანაკლისს, ვინაიდან XVI ს-ის მეორე ნახევრამდე დიდგვაროვანთა გრძელი კაბის ძირიდან, როგორც წესი, ტერფის მხოლოდ მეწამულისფერი წვერები მოუჩანთ.

ჟ. შარდენის გადმოცემით, ოდიშში „ქალები და კეთილშობილები ირანულ ქოშებს ატარებდნენ სამ გოჯიანი ქუსლებით. ეს ქოშები სხვადასხვა ფერის ტყავისაგან იკერება“ (Voyage de M-r Chardin en Perse, et autres lieux de 1740: 151).

ქუსლიანი ფეხსაცმლის ნიმუშს საქტიტორო პორტრეტებზე XVI ს-ის შუაწლებიდან ვხვდებით (ტაბ. XIV. სურ. 1). ეს არის ქუსლიანი, წაწვეტებულ ცხვირიანი ფეხსაცმელი. მაგ., მარტვილში, უცნობი ქტიტორის (ნართექსი, ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. XVI ს-ის შუაწლები). წალენჯიხაში ალექსანდრე დადიანი მეუღლე (ლევან I დადიანის ეგვტერი. XVII-ის 40-იანი წწ.), თინათინ და მარიამ დადიანები, ლევან II დადიანის მეუღლეს, სვეტიცხოველში ქართლი დედოფალი მარიამი (XVII-ის 40-იანი წწ.) და სხვ. დადიანების ფეხსაცმლის ზედაპირი შემკულია მცენარეული ორნამენტითა და მარგალიტებით (სურ. 65).

XVII ს-ში ქუსლიანი ფეხსაცმლის გვერდით ჩანს ქოშების ნიმუშებიც (ტაბ. XIV.

სურ. 2). მარტვილში სეუდია ჩიქვანისა და კაცია ჩიქვანის თანამეცხედრესთან და სხვ.

ქოშები მოიხსენიება XVIII-XIX სს-ის მზითვის წიგნებშიც. მაგ., იმერთა დედოფლის მარიამის ძმისწულის ელისაბედის მზითვის ჩამონათვალში (1796-1808 წწ.) „ორი წყვილი ქოში“ სახელდება (იაშვილი 1974: 106), ეგნატე თუმანიშვილის ქალ ელისაბედთან (1807 წ.) - „წყვილი კემუხტის ქოში“ (იაშვილი 1974:131), მაკრინეს მზითვის წიგში (1816 წ.) - „სამი წყვილი ქოში მწუანე კემუხტისა“ (იაშვილი 1974: 168), უცნობი პირის მიერ თავისი დის ნინოსათვის მიცემულ

მზითებში - „ყვითელი ფარჩის ქოში“ (იაშვილი 1974: 178), ვინმე რუსუდანის მზითვის ჩამონათვალში (1826 წ.) - „ერთი ოქრომკედით ნაკერი ქოში, ერთი ფარჩის ქოში და ათი კერმუხტის ქოში“ (იაშვილი 1974: 183), იოსებ ორბელიანის ასულს ნინასთან „ქოშები ხავერდისა სოსანი, ქოშები ჩაქსული ხავერდისა (იაშვილი 1974: 195), ანასტასია ლორთქიფანიძესთან (1831 წ.) - „ქოშები ორი წყვილი, ხავერდისა და კემუხტისა“ (იაშვილი 1974: 217), ნინო ვაჩნაძის მზითვის სიაში (1888 წ.) კი - „ქოში მწვანე ხავერდისა, თავის ალისფერი აზრუმის წულით, მეორე ქოში მაუდისა“ (გვათუა 1967:13).

ბარონი ფონ ჰაკსტჰაუზენი 1843 წლის თბილისური შთაბეჭდილებების გადმოცემისას ფეხსაცმელებსაც ეხება. იგი აღნიშნავს, რომ ამ დროს საზოგადოების ყველა ფენა ქართულ კოსტიუმს ატარებდა. მასში ფეხსაცმლის სახით პირველი ცვლილება ქალებმა შეიტანეს. ქართულ კოსტიუმში სიახლე მხოლოდ ფეხსაცმელი იყო. ქალები ატარებდნენ ტყავისგან შეკერილ ფეხსაცმელს, ქუჩაში - მაღალქუსლიან „ტუფლებს“. პირველად ისინი თითოთ საჩვენებელი ყოფილა. 1857 წლისთვის ევროპული ფეხსაცმელი მაღალი ფენის საზოგადოების ყველა ქალებს ეცვათ და საშუალო ფენაშიც საკმაოდ გავრცელებულა. ამავე დროს, ყველას ჩიხტი-კოპი ეხურა,“ (Гакстгаузен А. 1857: 41).

ახალი მოდის ფეხსაცმელი მანდილოსნების მზითვის წიგნებშიც სახელდება, მაგ., კაპიტან შერგილოვის ასულ გაიანეს (1852 წ.), ეფემიასა (1858 წ.) და სხვათა მზითვის სიებშია - „წყვილი ბაშმაკები. წყვილი ჩულქები... ჩულქი ნახევარი დუჟინი... წყვილი პოლსაპოშკი სამი წყვილი“ (იაშვილი მ. 1979: 247, 260, 268) და სხვ.

ახალი მოდის ფეხსაცმლის რამდენიმე ნიმუში საქართველოს ეროვნულ მუზეუმშიც ინახება. ესაა აბრეშუმის (შ-1633), ზამშის (#შ-4213), თეთრი (სსმ.#56-57/2-3) და შავი ტყავის ქუსლიანი საპოჟკები, რომლებიც თასმებით იკვრებოდა (ტაბ. XIV.სურ. 4).

§ 2. 11. დიდგვაროვანი ქალის თავსაბურავი

ქართველი ქალის სამოსის კომპლექტის ერთ-ერთ აუცილებელ და მნიშვნელოვან ელემენტს თავსაბურავი შეადგენდა. ამას მოწმობს წერილობით წყაროებში დაცული ინფორმაცია და მანდილოსან ქტიტორთა არაერთი გამოსახულება. პირველი ცნობა თავსაბურავის მოხმარების შესახებ, ჯერ კიდევ V ს-ში მოგვეპოვება. ამ წესმა თითქმის XX ს-ის დასწყისამდე იარსება. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ეროვნული სამოსის ელემენტებიდან ყველაზე ბოლოს, სწორედ ქართული თავდახურვა გამოვიდა ხმარებიდან.

თავსაბურავის აღმნიშვნელი ტერმინებია ლეჩაქი, მანდილი, ბაღდადი, ჩიქილა, თავსაკრავი, ჩიხტი-კოპი, ქუდი და სხვ.

მანდილს სულხან-საბა ორბელიანი ხელმანდილად//ხელსახოცად განმარტავს (ორბელიანი 1991: 435; 1993: 439). დ. ჩუბინაშვილი მას მიიჩნევს ბერძნულ მანტილიონად (Чубинов 1840:). ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით ეს ტერმინი არაბული სიტყვა „მენდილ“-იდან მომდინარეობს, რაც ხელსახოცს, თავსახვევს, ცხვირსახოცსა და საცვალს ნიშნავს (ჯავახიშვილი 1962: 134). მანდილს XVIII-XIX სს-ში აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (თუშეთი და ხევსურეთი) გათხოვილი ქალის თავსაბურავს უწოდებდნენ.

თუშეთში ქალიშვილის თავსაბურავი შედგებოდა თავსაკრავისა და ცალპირი, პატარა მანდილისაგან, რომელსაც შუბლზე ღრმად ჩამოფარებულს ატარებდნენ და მისი ორი ყური ან წინ, მკერდზე, ან უკან, ზურგზე ეშვებოდა. გათხოვილი ქალის თავსაბურავი კი შავი დიდი მანდილისა და კუჭურასაგან შედგებოდა. სამკუთხა ფორმის დიდ მანდილს შუბლზე ჩამოიფარებდნენ და კუჭურაზე ქინძისთავით დაიმაგრებდნენ. მანდილზე, შუბლის გასწვრივ კი, წვრილად დაკეცილ ორმაგ საშუბლეს შემოიკრავდნენ (ბეზარაშვილი... 1988: 7).

ხევსურეთში ქალის თავსაბურავი მანდილისა და სათაურასაგან შედგებოდა. გასათხოვარი ქალი სათაურას არ ატარებდა. შინნაქსოვი შავი ან ლურჯი ტოლისაგან დამზადებული გრძელი მანდილი ორი სახისაა: ცალქერქა და ორქერქა. ცალქერქას

ერთი ბოლო ფოჩით მთავრდებოდა. ორქერქას ორივე ბოლო კი შიბით ან ნაჭრელით იქარგებოდა. მანდილს შუაში სამხატი – სამი ჯვარი გამოისახებოდა. მანდილს გათხოვილი ქალები სათაურას ზემოდან ატარებდნენ, რომლის შემოხვევაც გარკვეულ წესს ექვემდებარებოდა (ბეზარაშვილი 1973: 75, 76)

ლეჩაქი სულხან-საბას განმარტებით „დედათა თავსაბურავია, ქართულად კუბასტი ჰქვია“ (ორბელიანი 1991: 414). მიუხედავად იმისა, რომ სიტყვა ლეჩაქი უძველეს ძეგლებში არ მოიპოვება, ივ. ჯავახიშვილი მას ძველ ტერმინად მიიჩნევს (ჯავახიშვილი 1962: 134).

ლეჩაქის აღწერილობას ვხვდებით არქანჯელო ლამბერტის ჩანაწერებში – „ოდიშელი ქალები თავზე იხურავენ ძლიერ თხელსა და თეთრ ლეჩაქს, სამ უბედ გამოჭრილს, ისე რომ ერთი უბე ზურგზე აქვთ ჩამოშვებული და დანარჩენი ორი მხრებზე. ლეჩაქს თავზე ამაგრებს ოქორმკედის თუ აბრეშუმის ერთნაირი ქუდი (მთარგმნელის შენიშვნით თავსაკრავი), რომელიც გვირგვინს ჰგავს. ამ ახირებულ გვირგვინზე ჩვეულებრივ წამოაცმევენ ფრთას ან მშვენიერ ყვავილსაო“ (ლამბერტი 46-47). ჟან შარდენის გადმოცემით „მეგრელები ... ატარებენ ხილბანდს, რომელიც მხოლოდ თავის ზევითა და უკანა ნაწილს ფარავს“ (შარდენი 1975: 117). იოჰან გიულდენშტენდტი ხონში დაკრძალვის რიტუალის აღწერისას ქალთა თავსაბურავებსაც ეხება – „მოსხმული ჰქონდათ ცისფერი ან წითელი ევროპული თავშალი. რათა თავისი მორთულობა ამ პაპანაქებაში უფრო თვალში საცემი გაეხადათ“ (გელაშვილი 1962: 151). თუმი ქალების შესახებ კი წერს, რომ „ქისტურ რქისმაგვარ ჩაფხუტს კი არ იხურავენ, არამედ ქართული წესით, თავშალი აქვთ მოხვეული თავზე (გელაშვილი 1962: 265).

ლეჩაქს ვახუშტი ბატონიშვილი, როგორც ქალწულთა, ასევე ქმროსანთა თავსაბურავად მოიხსენიებს – „ქალწულთა ... ქუდი ანუ ლეჩაქი“ (ვახუშტი 1990: 69).

ლეჩაქები მზითვის წიგნებშიც სახელდება. როსტომ მეფის მეუღლის მარიამის, 1634 წლის მზითვის წიგნში თავსაკრავები, ლეჩაქები, და სირმით შეკერული და მუყაისებით გაკეთებული ორი ცხრა (იაშვილი 1974: 11). ანუკა

ბატონიშვილის 1712 წლის მზითვის წიგნში „ლეჩაქი დარღვეული ცხრა, დაურღვეველი ლეჩაქი ცხრა, სანასკუე მოკაზმული ცხრა“ (იაშვილი 1974: 11), შანავაზ მეფის ასულის, 1667 წლის მზითვის წიგნში „ხალასად ნაკერი და საია ლეჩაქი ერთი ცხრა (იაშვილი 1974: 16).

სამკუთხედი ფორმის, არშიაშემოვლებული ლეჩაქი სამი სახის იყო - სადა, ნაკერი (აბრეშუმიტ ან სირმიტ ნაქარგი) და დაბასმული (ბასმიტ - თეთრი წებოთი მოხატული) (ყარაულაშვილი 2008). „სარკე თქმულთაში“ სადამური ლეჩაქი სახელდება - „აწ დახურავს თვისი დედა სხვა ლეჩაქს სადამურსაო“. ანა დოლენჯიშვილის 1769 წლის მზითვის წიგნში კი სადამოს ლეჩაქთან ერთად, დღის ლეჩაქიც .

მასალად იყენებდნენ მკვრივ და თხელ, გამჭვირვალე ქსოვილებს. მზითვის წიგნებში სხვადასხვა ქსოვილის - მარმაშის, ბლონდის, ატლასისა და შილიასაგან დამზადებული ლეჩაქები სახელდება. XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან მეტწილად ბლონდის და ტულის ლეჩაქებს ხმარობდნენ. ახალგაზრდები დაბასმულ ან აბრეშუმის ძაფით ნაკერ ატარებდნენ (გვათუა 1967: 27, 28).

საქტიტორო პორტრეტებზე მანდილოსანთა თავსაბურავი, უმეტესად სადა, თეთრი ფერისაა. შედარებით იშვიათად, ვხედავთ სახიანი ქსოვილის გამოყენებას. თეთრ ფონზე, გეომეტრიული ორნამენტის სახე, ძირითადად წითელი და ლურჯი ფერითაა გამოყვანილი. მაგ., ლევან I დადიანის დადიანის მეუღლის თავსაბურავზე წითელი სამკუთხედისებრი წერტილები აღინიშნება (ტაბ. XV, სურ. 6) (1533-1550 წწ.), შემოქმედში გიორგი II გურიელის მეუღლე ელენეს (1625-1639 წწ.), ზარათში უცნობი ქტიტორი ქალისა (ტაბ. XV, სურ. 8) (XVII ს-ის I-ლი ნახევარი) და ნაკურალეში, თამარ ჩიქვანის (XVII ს-ი 70-იანი წწ.) თეთრ თავსაფარზე, ერთიმეორეს დამორებული წითელი და შავი, ზოგან მხოლოდ წითელი, ჰორიზონტალური ხაზები აღინიშნება (ტაბ. XV.სურ. 8). დერჩში, კი თეთრი თავსაფარი მეჩხრად განთავსებული, წითელი და ლურჯი ფერის ტალღოვანი ზოლებითაა გამშვენებული (XVII ს.)(ტაბ. XV. სურ. 4).

ლეჩაქის მოხმარების რამდენიმე წესი იკვეთება: 1. თავისუფლად დაფარებული სახით, ანუ ყელჩენით. მის ზემოდან თავსაკრავს იკრავდნენ, ან გვირგვინსა და ქუდს იხურავდნენ. განსხვავება აღინიშნება თავსაბურავის უბეთა ფორმაში. უმეტესწილად გვხვდება გულმკერდზე ვიწროდ დაშვებული ბოლოებით, შედარებით ნაკლებად კი მხრებზე ფართედ დაფენილი სახით. 2. ყელზე მჭიდროდ შემოხვეული ლეჩაქი, დამოუკიდებელი სახით ან ზემოდან დადგმული გვირგვინით.

გამოსახულებების მიხედვით, XV-XVI სს-ში ძირითადად არსებობდა ლეჩაქის თავისუფლად დაფარების წესი, ზურგს უკან დაშვებული უბეებით. მის ზემოდან შუბლსაკრავს იკრავდნენ. მაგ., ქალებს მჯაფარასძეთა ოჯახიდან (ლამარიას ეკლესია. ლეხთაგი. XV ს.), რკალებისაგან შემდგარი ერთგვარი დიადემა ადგათ. ცენტრში განთავსებული სამი რკალი ზემოთ არის მიმართული, მის აქეთ-იქით ოთხ-ოთხი რკალი, კი ქვემოთ. მათ ზედაპირზე პატარა მუქი უნაბისფერი ბურთულები აღინიშნება (ტაბ. XV. სურ. 1).

ბუგეულის ტაძარში, ლაშხიშვილებს (მთავარანგელოზთა ეკლესია. XV-XVI სს-თა მიჯნა), ჭალაში, ლომინ და აბაშ აბაშიძეების მეუღლეებს (წმ. გიორგის ეკლესია. XV-XVI სს-თა მიჯნა), ივანე დიდებულის მეუღლე გულდამსა (წმ. ელიას ეკლესია. ელისქედი. XVI ს.) და სხვ. ლეჩაქს ზემოთ, მარგალიტებით მოოლვილი ოქროსფერი შუბლსაკრავი უკეთიათ, რომლის ზედაპირიც ძვირფასი წითელი და მწვანე ფერი, მრგვალი ფორმი თვლებითაა გაწყობილი (ტაბ. XV, სურ. 2).

XVII ს-ში თავდაბურვის მსგავს წესს იშვითად იყენებდნენ.

XVI -XVII სს-ში ვხედავთ, როგორც არქანჯელო ლამბერტის მიერ აღწერილ ლეჩაქის თავდაბურვის წესს, გულმკერდზე ვიწროდ დაშვებული ბოლოების სახით, ასევე, მხრებზე ფართედ დაფენილ უბეებს. მაგ., ალექსანდრე დადიანის მეუღლის (ლევან I დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. წალენჯიხა. 1533-1550 წწ.), წალენჯიხაში, მამია დადიანის მეუღლე თინათინის (ლევან II დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. 1614-1621 წწ.), სევდია მიქელაძისა (ღვთისმშობლის მიძინების

ტაძარი. მარტვილი. XVII ს-ის 70-ნი წწ.) და სხვ. ლეჩაქს ზემოთ მათ სალტისებური ან ქუდისებური გვირგვინები ხურავთ (ტაბ. XV. სურ. 3).

თავისუფლად დახურული, მხრებზე ფართედ დაფენილი უბეებიანი თავსაფრით არიან გამოსახულნი მაგ., ლელუკა ამირეჯიბი (ჯვარცმის ეკლესია. კულაში. XVII ს-ის 70-ნი წწ.)(ტაბ. XV. სურ. 4), ნიკორწმინდის ეკლესიის ქტიტორები (წმ. ნიკოლოზის ეკლესია. 1660-1670 წწ.), დერჩში, ჩიჯავაძეთა (XVII ს.) და ინასარიძეთა საგვარეულოს ქტიტორები (XVII ს-ის შუაწლები) და სხვ. ლელუკა ამირეჯიბი მხოლოდ ლეჩაქით არის თავდაბურული, ნიკორწმინდაში დამატებით გვირგვინები ახურავთ, დერჩში კი ქუდები (ტაბ. XV, სურ. 5).

XVII ს-ის ძეგლებზე ლეჩაქის დაფარების განსხვავებული წესიც ჩანს. გვირგვინის ქვეშ, თავსაფარის მხოლოდ გვერდითა მცირე ნაწილები ჩანს. ასეა გამოსახული მაგ., ლევან II დადიანის მეუღლე (ლევან II დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. წალენჯიხა. XVII ს-ის 30-ნი წწ.), ცაისში, თანული შერვაშიძე და ქორქოძეთა საგვარეულოს წევრები (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. 1616-1619 წწ.) და სხვ. (ტაბ. XV, სურ. 6).

თავდაბურვის მეორე, ლეჩაქის უბეების ყელზე მჭიდროდ შემოხვევის წესი, ჩვენთვის ცნობილი გამოსახულებების მიხედვით, XVI ს-დან ჩანს გავრცელებული. მარტვილის, ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიის ნართექსში, უცნობი ქტიტორის დაზიანებულ გამოსახულებაზე, ვფიქრობ თავდაბურვის სწორედ ეს წესი იყო გამოყენებული (XVI ს). ასევე არიან თავდაბურულნი წალენჯიხაში, ლევან I დადიანის მეუღლე (ლევან I დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. 1533-1550 წწ.), მარტვილის ღვთისმშობლის მიძინების ტაძარში ხვარაშან ლიპარტიანი (ტაძარი. მარტვილი. 1658-1673 წწ.) და სხვ (ტაბ. XV, სურ. 7).

ქტიტორთა გამოსახულებების მიხედვით, ლეჩაქს ზემოთ ქუდსაც მოიხმარდნენ. არქანჯელო ლამბერტის გადმოცემით, ქალები თავწაწვეტებულ ქუდს ყაბალახთან ერთად ატარებდნენ (ლამბერტი 1938: 111). ამის მაგალითი მოცემულია

დერჩის, წმ. იოანე ნათლისმცემლის ტაძარში (XVII ს-ის შუა წლები). მხოლოდ, ბეწვის აფრიანი ქუდი აქ დაბალი და მომრგვალებული ფორმისაა (ტაბ. XV. სურ. 5).

ქუდი მზითვის წიგნებშიც მოიხსენიება. მაგ., 1667 წლის შაჰნავაზ მეფის მიერ თავისი ქალიშვილისათვის მზითვში რამდენიმე ქუდი გაუტანებია - „მძიმედ ხასა მარგალიტით და ოქროს სირმით ნაკერი, ხასას სიასამურზე გარდაკრული ქუდი ერთი, მას ზედან არის მარგალიტი ხუთას ოცდა სამი. კიდევ ოქროს სირმით შეკერილი ხასას სიასამურზედ გარდაკრული ქუდი ერთი. კიდევ ხასას სიასამურზე გარდაკრული სირმით შეკერილი ქუდი ერთი. კიდევ ოქროს სირმით შეკერილი ჯილდაოს ქუდი ერთი“ (იაშვილი 1974: 17). ქსნის ერისთავის ასულ ანუკას 1692 წელს, მზითვად წაუღია „ქუდი კარგი და პატიოსანი თალფაქი, თხუთმეტი ათასის ხომორის მარგალიტითა, ერთის პატიოსნის დიდის ზურმუხტითა, მისის შეფერებულის ლალითა და ზურმუხტითა და სამი ათასის კილიტითა (იაშვილი 1974: 36). ანუკა ბატონიშვილს (1712 წ.) „მარგალიტის ქუდი ერთი, მრავლის ხომორის მარგალიტითა ნაკერი, სიასამურით“ (იაშვილი 1974: 47).

სულხან-საბა ორბელიანი ქუდს მხოლოდ მამაკაცთა თავსაბურავად განმარტავს (ორბელიანი 1993: 235).

თავისუფლად დაფარებული ლეჩაქის ზემოთ, ქუდით არიან გამოსახულნი დერჩში, ინასარიძეთა ოჯახის ქტიტორები. ზარათის საქტიტორო პორტრეტზე, გვირგვინის მსგავსი ქუდები ხურავთ.

ასევე ვხედავთ, ქუდისა და გვირგვინის ლეჩაქის გარეშე დახურვის წესს. ქუდით არიან გამოსახულნი გელათის ღვთისმშობლის შობის ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ეგვტერში მეფის წული - ხვარამზე (XVII ს); წალენჯიხაში, მარიამ მანუჩარის ასული დადიანისა (ლევან II დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. 1614-1621 წწ.) (ტაბ. XV. სურ. 10) და გეგუთში, მარეხ აბაშიძის ფიგურები (ტაბ. XV. სურ. 11). ხვარამზე მწვანე ფერის, ზემოთ სამკუთხედისებრ წაწვეტებული, წინ კი მუქი მეწამულისფერი, ნავისებური ფორმის აფრიანი ქუდი ხურავს. გეგუთშიც, ნავისებური ფორმის, მხოლოდ ორმაგი აფრიანი, ზემოთ მომრგვალებული ფორმის

ქუდის ნიმუშია მოცემული. მარიამ დადიანს კი მაღალი, თეთრი, წინ ირიბად აჭრილი, მოყავისფრო ფერის აფრიანი ქუდი ხურავს. ბეწვიანი აფრის შემადგენელ ადგილას, „ფუნჯით“ გამშვენებული. ასეთივე თავსაბურავი ხურავს, მის სიახლოვეს გამოსახულ გიორგი I ლიპარტიანსაც.

ლეჩაქის გარეშე გვირგვინი ხურავს კაცია ჩიქვანის მეუღლეს (სურ. 19).

XVII ს-ში თავსაფარს დამოუკიდებელი სახითაც მოიხმარდნენ. მაგ., რკონის ღვთისმშობლის ეკლესიაში ჯავახიშვილის საგვარეულოსა (XVII ს.) და ჩიქვანთა ოჯახის ქტიტორები (წმ. გიორგის ეკლესია. ნაკურალეში. XVII ს-ის 70-ნი წწ.).

თავდაბურვის განსხვავებულ წესს ვხედავთ სვეტიცხოვლის სამხრეთ კედელზე, ფსალმუნის „ყოველი სული აქებდით უფალსა“ დასურათებაში, მოცეკვავე ქალთა გამოსახულებებზე (XVII ს.). წითელი ფერის თავსაკრავების ზემოთ, სამკუთხედი ფორმის, წელამდე სიგრძის წაწვეტებულ უბეებიანი, თეთრი ფერის ლეჩაქი ხურავთ (ტაბ. XV, სურ. 13). XVIII ს-ის კახელი გლეხი ქალის პორტრეტზეც, თავსაკრავი ლეჩაქს ზემოთ აქვს გაკრული, თავად ლეჩაქია კი ყელზე აქვს შემოხვეული (გელაძე... 2015:). ნ. გვათუა, ლეჩაქს ზემოთ შემოხვეულ მსგავსი სახის ქსოვილს შუსტაკს უწოდებს. შესაბამისად, ეს არის რამოდენიმე ფენა ქსოვილის ზოლი, რომელსაც ლეჩაქის გარედან შემოიკრავდნენ. მის ზემოდან, კი ირიბად აჭრილ განიერ ზოლ - თავსაკრავს, რომელის ბოლოებსაც გარკვეული წესით შუბლთან ამაგრებდნენ შუბლის ქინძისთავით. თავსაკრავი შეიძლება ყოფილიყო მოქარგულიც და საიაც (გვათუა 1967: 23). დაქარგული თავსაკრავითაა გამოსახული მაგ., თეკლა ბატონიშვილი (XIX ს-ის დასაწყისი) (ციციშვილი... 2013: 19).

XIX ს-ის 30-იანი წლების შემდეგ, ხმარებაში შემოდის ჩიხტი-კოპი (ტაბ. XV, სურ. 15) ჩიხტი, თხემისკენ დაქანებული, თავზე დასადები მუყაოს ან ხის ბრტყელი რკალია, რომელზეც გადაკრულია ფარჩის ან ხავერდის სხვადასხვა ფერის ვიწრო, ოთხკუთხა ქსოვილის თავსაკრავი. ის იქარგებოდა აბრეშუმის ფერადი ძაფებით, ან ოქროკედითა და ვერცხლმკედით, ასევე ფერადი ქვებითა და მძივებით (მელიქისშილი... 2013: 83). ჩიხტი თავდაპირველად შუსტაკის სიმაღლეს

ინარჩუნებდა, 70-იან წლებში კი დაბალი ჩიხტი, პირველად კახეთში შემოვიდა ხმარებაში (გვათუა 1967: 25).

ჩიხტის შიგნით, სიმყარისა და ლეჩაქის დასამაგრებლად ნახევარკალისებრი ფორმის, ბოლოებწაწვეტებულ, ბამბით გამოტენილ კოპს დებდნენ. თავდახურვა, ოთხკუთხედი ფორმის ბაღდადის მოხვევით სრულდებოდა (გვათუა 1967: 29).

სამეგრელოში, აფხაზეთსა და გურიაში ჩიხტიკოპი ფართოდ გავრცელებული არ იყო. აქ მხოლოდ ლეჩაქს ატარებდნენ (მელიქიშვილი... 2013: 88).

ზოგიერთი მკვლევრის აზრით²⁸, ლეჩაქის თავისუფლად დახურვის წესი, მხოლოდ ახალგაზრდა და გასათხოვარი მანდილოსნებისთვის იყო ნებადართული. ყელახვევით დახურვა კი გათხოვილთათვის. ნ. გვათუა აქვე აღნიშნავს, რომ XIX ს-ის ბოლოს გათხოვილი ქალები ზედმიწევნით აღარ იცავდნენ ამ წესს. ჩემ მიერ განხილული საქტიტორო გამოსახულებებიც ამ წესის დარღვევაზე მიგვანიშნებენ. მართალია, ყელახვევით მხოლოდ დაოჯახებული მანდილოსნები არიან გამოსახულნი, ყელჩენით კი, როგორც გასათხოვარი, ასევე გათხოვილებიც.

საქართველოს თითქმის ყველა კუთხის მანდილოსნები მოიხმარდნენ ყაბალახს. მისი მოხვევის წესის მიხედვით განასხვავებდნენ მეგრულ, გურულ, ჩოხურსა და სხვ. სოციალურად მაღალი ფენის წარმომადგენელთა ყაბალახი ძვირფასი ქსოვილით და მდიდრული შემკულობით გამოირჩეოდა (მელიქიშვილი 2013: 97).

XIX ს-ის II ნახევრიდან ახალი მოდის ტენდენციების შესაბამისად, ცვლილება განიცადა ქართულმა თავდახურვამაც. ხმარებაში შემოდის შლიაპები, რომლის ზომებიც დროთა განმავლობაში სულ უფრო იზრდებოდა. მას რთავდნენ ბაფთებით, ყვავილებით, მაქმანებით. მუშტაიდის ბაღში მოსეირნეთა შორის, ლეჩაქიანების გარდა, შლიაპოსნებიც შეიმჩნეოდნენ: „სკამებზე სხედან საქართველოს მშვენიერი და წყნარნი ასულნი. ბევრ მათგანს ლეჩაქი ჰხურავს. სხვები ევროპულად არიან ჩაცმულნი. მათი გასაოცარი შავი თვალები ბრწყინავენ ახალმოდური შლიაპის ქვეშ“ (ლაისტი 1963: 190). თამარ ბეგიაშვილის მზითვის (1896) ნუსხაში

---

²⁸ბოჭორიშვილი 1947: 213; გვათუა 1967: 35.

დასახელებულია – „ერთი შლიაპა ზამთრისა. ერთი შლიაპა ზაფხულისა“ (იაშვილი 1974: 302).

მანდილოსანთა ნაწილს, საქტიტორო პორტრეტებზე ლეჩაქს ზემოთ, გვირგვინი ხურავთ²⁹. მაგ., წალენჯიხაში, ლევან I დადიანის მეუღლეს (1533-1550 წწ.), მამია დადიანის მეუღლე (ლევან I დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. 1614-1621 წწ.), ხობში სეტემან შერვაშიძეს (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. 1616-1619 წწ.), წალღევან II დადიანის მეუღლეს (XVII ს-ის 30-ნი წწ.), ალექსანდრე დადიანის მეუღლეს (ლევან II დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. XVII ს-ის 40-ნი წწ.), ცაისში ქორეოძეთა ოჯახის წევრებს (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. 1616-1619 წწ.), შემოქმედში გიორგი II გურიელის მეუღლე (ღვთისმშობლის შობის სახელობის ზარზმის ეკესია. 1625-1639 წწ.), ნიკორწმინდის წმ. ნიკოლოზის ტაძრის ქტიტორებს (1660-1670 წწ.), მარტვილში სეუდია მიქელაძე და კაცია ჩიქვანის მეუღლე (ღვთისმშობლის მიძინების ტაძარი. XVII ს-ის 70-ნი წწ.), ხვარაშან ლიპარტიანი (1658-1673 წწ.), მარიამ დადიანი (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. 1625-1634 წწ.), დერჩში, ინასარიძის ოჯახის ქტიტორი (წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია. XVII ს-ის შუაწლები), საჩინოს ვანიდა ჩიჯავაძე (მიქაელ მთავარანგელოზის ეკლესია. XVII ს.), ხობში ლევან II დადიანის მეუღლე (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. XVII ს-ის 30-ნი წწ.) და სხვ.

ძირითადად გვხვდება საშუალო სიმაღლის ოქროსფერი გვირგვინები, რომელთა გვერდითა კიდეები მცირეოდენ გადაშლილია. ზედა კიდე შუაში შემადგენელი რკალისებრი (მაგ., ალექსანდრე დადიანის მეუღლის გამოსახულება) (ტაბ. XVI. სურ. 3, 9). ან სამკუთხედისებრი ფორმისაა (ტაბ. XVI. სურ. 7, 8). გვირგვინის წინა საღტე რიგ შემთხვევაში დაკბილულია (მაგ., კაცია ჩიქვანის მეუღლესთან) (ტაბ. XVI. სურ. 2) ან ერთიმეორეზე გადაბმული სამყურა ყვავილის ფორმისაა (მაგ., ნიკორწმინდაში წულუკიძეთა და ცაისში ქოროძეთა საგვარეულოს

²⁹ მხოლოდ კაცია ჩიქვანის მეუღლის გამოსახულებაზე გვირგვინის ქვეშ ლეჩაქი არ განირჩევა (სურ. 19).

გამოსახულებებზე) (ტაბ. XVI. სურ. 3) და ძირფასი თვლებითა და მარგალიტებითაა შემკული. ლევან I დადიანის მეუღლის გვირგვინს გვერდითა კიდეებთან წითელი და თეთრი თვლებიანი საკიდები ამშვენებს (ტაბ. XVI. სურ. 14), წალენჯიხაში დადიანთა საგვარეულოს წევრთა და მარტვილში ღვთისმშობლის მიძინების ქტიტორთა გვირგვინები ბუმბულებითაა გამშვენებული (ტაბ. XVI. სურ. 1, 2, 12).

§ 2. 12. დიდგვაროვანი ქალის ვარცხნილობა

საკვლევი პერიოდის განმავლობაში, ქართველი ქალის თმის ვარცხნილობის ძირითადი ფორმა იყო ნაწნავი, რომელსაც რიგ შემთხვევაში კავეები ემატებოდა. ვარცხნილობა, ქალის სოციალური მდგომარეობის განმსაზღვრელიც იყო. წერილობით წყაროებში თმის დაყენების წესთან დაკავშირებულ ინფორმაციას XVII-XVIII სს-ში ვხვდებით. ადრეულ პერიოდში არსებული ვარცხნილობის შესახებ კი, ტრადიციულად საქტიტორო გამოსახულებებს მოვიშველიებთ.

XV-XVI ს-ის ძეგლებზე, თავისუფლად დაფარებული ლეჩაქის ქვეშ ვხედავთ, სახის აქეთ-იქით, მხრამდე სიგრძის თითო ნაწნავს. ასე არიან გამოსახულნი მაგ., გელათის მთავარი ტაძრის წმ. მარინეს ეკვდერში სამეფო სამოსით წარმოდგენილი ფიგურები (სავარაუდოდ XIV-XV სს), ბუგეულის მთავარანგელოზთა ეკლესიაში ქტიტორი ქალები ლაშხიშვილთა საგვარეულოდან (XV-XVI სს-თა მიჯნა) თუ ჭალის წმ. გიორგის ტაძარში აბაშ და ლომინ აბაშიძეთა მეუღლეები (XV-XVI სს-თა მიჯნა), ელისქედის წმ. ელიას ეკლესიაში ივანე დიდებულის მეუღლე გულდამი (XVI ს) და სხვ. (ტაბ. XVII. სურ. 1). ჩამოთვლილ ძეგლთაგან კავეები მხოლოდ ბუგეულის საქტიტორო პორტრეტებზე გვხვდება. შუბლის აქეთ-იქით, საფეთქლების გასწვრივ მიდევნებული, მცირე ზომის რკალისებრი მონასმების რაოდენობა ხუთიდან ათამდე მერყეობს (ტაბ. XVII. სურ. 2).

XVII საუკუნეში საქართველოში მყოფი ორი მოგზაური ჟან შარდენი და არქანჯელო ლამბერტი ქართველი ქალების ვარცხნილობას სხვადასხვაგვარად აღწერენ. ჟან შარდენის მიხედვით „თმის დავარცხნა და დახვევა ევროპელი ქალების მსგავსად იცინო“ (შარდენი 1975: 347-348).

არქანჯელო ლამბერტის გადმოცემით, ოდიშში ქალები „თმას სხვადასხვანაირად იწნავენო... გრძელ თმას დაჰყოფენ ოთხ ნაწნავად, ორს ყურებზე შემოიხვევენ და ორს, რომლებიც უფრო გრძელია, ზოგი მხრებზე გადაიგდებს და ზოგი გულ-მკერდზე. ამ ორ უკანასკნელს ნაწნავს წვერებში აქვს შავი აბრეშუმის ფოჩები, შემკული ოქროთი, ძვირფასი ქვებითა და მარგალიტებით. დანარჩენ თმასაც აგრეთვე შემკობილს გადაისკვნიან ყელთან და ნიკაპიდან აიტანებენ თავის კინკრიხთან, სადაც შეიკრავენო (ლამბერტი 1938: 46).

ნაწნავების შემკობის შესახებ წერს ასევე სერ თომას ჰერბერტიც³⁰. მისი გადმოცემით გრძელ ქერა თმაში „ჯერ კიდევ პლინიუსისა და ლუკიანეს მიერ აღწერილი ანტიკური მოდის გალანტურ მიმდევართა მსგავსად, სხვადასხვა ფერის აბრეშუმის ძაფებს, აგრეთვე ოქროსა და ვერცხლის ძაფებს იწნავდნენ“ (Herbert 1972: 76).

ჟან შარდენის აღწერილობის ილუსტრირებას არქანჯელო ლამბერტისაგან განსხვავებით ქტიტორთა გამოსახულებებზე ვერ ვხვდებით.

XVII ს-დან ნაწნავების სიგრძე იცვლება, რაოდენობა მატულობს. კავებისა კი კლებულობს. დაწვებთან თითო, ორი ან სამ-სამი კავი აღინიშნება.

გვხვდება, როგორც წელამდე, ასევე წელს ქვემოთ, შუა წვივამდე და კოჭებამდე სიგრძის ნაწნავებიც. მათი რაოდენობა ორიდან რვამდე მერყეობს. ნაწნავები ძირითადად სხეულის წინ, სახის აქეთ-იქით ეშვება. იშვიათად ვხდებით სხეულის უკან დაშვებული ნაწნავების ნიმუშებს.

---

³⁰სერ თომას ჰერბერტი 1628 წელს ფარსის ხეობაში შეხვედრია დაუდ ხან უნდილამის ქართველსა და ჩერქეზ მხედრობას.

წელამდე სიგრძის ნაწნავებით წარმოგვიდგება მაგ., გიორგი და კაცია ჩიქვანების მეუღლეები (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. მარტვილი. XVII ს-ის 70-იანი წწ.) (სურ.19; ტაბ. XVII. სურ. 3), ვახტანგ გურიელის მეუღლე (ღვთისმშობლის შობის სახელობის ზარზმის ეკლესია, შემოქმედი. 1600-1609/10 წწ.), ქტიტორი ინასარიძეთა საგვარეულოდან (წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია. დერჩი. XVII ს-ის შუა წლები), და სხვ.

ნაწნავები წელს ქვემოთ ეფინება მაგ., მარიამ დადიანს (სვეტიცხოვლის კათედრალი, მცხეთა. XVII ს-ის 70-იანი წწ.), გეგუთის წმ. გიორგის ეკლესიაში გამოსახულ იაშვილთა (XVII ს-ის I ნახევარი), რკონში კი, ჯავახიშვილთა საგვარეულოს ქტიტორებს (XVII ს.) (ტაბ. XVII. სურ. 4).

შუა წვივამდე სიგრძის ნაწნავის მაგალითებს ვხვდებით ცაიშის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიასა და ნიკორწმინდაში წმ. ნიკოლოზის ტაძარში (ტაბ. XVII. სურ. 5). პირველ შემთხვევაში ქალთა გამოსახულებებზე ორ ნაწნავს ვხედავთ, მეორე შემთხვევაში კი ოთხს.

წალენჯიხაში, კოჭებამდე სიგრძის ორი ნაწნავით არიან გამოსახულნი - ლევან II დადიანის მეუღლე (XVII ს. 30-იანი წწ.), მარიამ მანუჩარის ასული დადიანი (ლევან II დადიანის ეგვტერი, მაცხოვრის ეკლესია. 1614-1621 წწ.) და ალექსანდრე დადიანის მეუღლე (ლევან I დადიანის ეგვტერი, მაცხოვრის ეკლესია. XVII ს. 40-იანი წწ.). სწორედ, მათ გამოსახულებებზე გვხვდება ნაწნავების ბოლოებში ლამბერტისეულ აღწერილობაში მოყვანილი შემკულობა - „ნაწნავს წვერებში აქვს შავი აბრეშუმის ფოჩები, შემკული ოქროთი, ძვირფასი ქვებითა და მარგალიტებით“ (ლამბერტი 1938: 46). შესაძლოა, ასევე ყოფილიყო შემკული მარტვილის ეკლესიაში მარიამ დადიანი კოჭებამდე სიგრძის ნაწნავების, ამჟამად დაზიანებული გამოსახულებაც (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. 1625-1634 წწ.).

თმისატანით არის გამშვენებული კაცია ჩიქვანის მეუღლის სეუდიას ექვსი ნაწნავიანი ვარცხნილობაც, მხოლოდ ამ შემთხვევაში მარგალიტებიანი თმისატანი, ნაწნავების თავში, ნიკაპის მიმდებარე არეზეა განთავსებული (ტაბ. XVII. სურ. 7).

თმისატანის აღწერილობა გვხვდება შაჰნავაზ მეფის ასულის 1667 წლის მზითვის წიგნში - „მძიმე მომარგალიტული თმისატანი სამი, არის მას ზედა ხოშორი მარგალიტი ატას ოთხას სამოცი. (იაშვილი 1974: 18). „ერთი თმისატანი მურასა კარგი და პატიოსანი, ორი ათასის ხოშორის მარგალიტია, სამოცის ოქროს მიღებითა“ მზითვად გაყოლია ანა ქსნის ერისთავის ასულს (1692-1703 წწ.) (იაშვილი 1974: 37).

რვა ნაწნავის მაგალითი უნდა იყოს მოცემული მამია II გურიელის მეუღლის, თინათინისა და ვახტანგ გურიელის მეუღლის (ღვთისმშობლის შობის სახელობის ზარზმის ეკლესია, შემოქმედი. 1600-1609/10 წწ.) გამოსახულებებზე. სხეულის წინ, წელს ქვემოთ თეძოს მიდევნებული ოთხი ნაწნავი ეშვება, მარჯვენა მხარეს, ზურგს უკან კიდევ ორი ნაწნავი ჩანს. მარცხენა მხარესაც, შესაბამისად ორი ნაწნავი უნდა ვივარაუდოთ.

ჩემი დაკვირვებით, უმეტესად ლამბერტისეული აღწერილობის - თმის ოთხ ნაწნავად დაყოფის წესი ჩანს გავრცელებული. ასევე ხშირია თმის ორ ნაწნავად ტარების მაგალითიც. შედარებით იშვიათად გვხვდება ექვსი და რვა ნაწნავის ტარების ნიმუში.

XVII ს-ში კაკები თითქმის ყველა გამოსახულებაზე გვხვდება. რიგ ძეგლებზე არსებული დაზიანებების გამო რთულია ამ საკითხზე საუბარი. როგორც აღვნიშნეთ, მათი რაოდენობა თითოეულ ღაწვზე ერთიდან სამამდე მერყეობს.

მანდილოსანთა ვარცხნილობას ეხება ვახუშტი ბატონიშვილიც. მისი გადმოცემით „თავი ქალწულთა კავნი თვისისავე თმისა ღაწვთა ზედა და ქუდი ანუ ლეჩაქი. არამედ ქმროსანთა კავსა ზედა ღაწვს აქვთ თმა შეწნული მსხვილი იმიერ და ამიერ“ (ვახუშტი 1941).

XVIII-XIX სს-ში ნაწნავთა სიმრავლე განასხვავებდა გასათხოვარსა და გაუთხოვარ ქალს. გათხოვილი ქალები ნაწნავების მრავალრიცხოვნებას აღარ მისდევდნენ. მაგ., აჭარაში ნაწნავთა რაოდენობა ორიდან ექვსამდე აღწევდა. ... გათხოვილი ქალი ორ ნაწნავს ატარებდა. მხოლოდ, გათხოვებიდან 1-2 თვის მანძილზე შეეძლო ოთხი ან ექვსი ნაწნავის ტარება. განსხვავებით საქართველოს

სხვა რაიონებისაგან აჭარაში კულულებს მხოლოდ გასათხოვარი და ახლად გათხოვილი ქალები ატარებდნენ. სრულწლოვანი გასათხოვარი და გათხოვილი ქალები ნაწნავში ზოგჯერ ჭრელ შინნაქსოვ თორსა და ძეწკვზე ასხმულ მონეტებს ჩაიტანდა. მონეტების რაოდენობა ქალის შეძლებულ მდგომარეობაზე იყო დამოკიდებული (სამსონია 2005: 103, 120). სვანეთში, ნაწნავთა რაოდენობა ორიდან ცხრამდე მერყეობდა (ბეზარაშვილი 1979: 29). რაჭაში თმას შუაზე იყოფდნენ და ორ დაპაჭნულ ნაწნავს ყურებთან სპირალურად იხვევდნენ. ამ ვარცხნილობას „კოპენებს“ უწოდებდნენ (ბეზარაშვილი... 1988: 9).

თუშეთში ნაწნავთა სიმრავლე, თმების სიხშირეზე იყო დამოკიდებული. ადრე გულისპირზე „ჩამოიწყობდნენ“, მოგვიანებით კი ზურგს უკან ატარებდნენ. გათხოვილი ქალი წინა მხარეს კიკინოებს იკეთებდა, უკან კი ნაწნავებს (ბეზარაშვილი 1974: 65). ხევსურეთში რაც უფრომეტი ნაწნავი ქონდა ქალს, მით უფრო „სახელი იყო მისთვის... ზოგს შვიდი ნაჭაპნიცა ჰქონდა“ (მაკალათია 1935: 142, 143). ხევსური ძმიანი ქალები კი „თმა დახვეულებ“ ყოფილან. თმას რვა-ათ ნაჭაპნად დაიწნავდნენ, ორ ჯგუფად გაყოფილ ნაწნავებს შუბლზე ჯვარედინად გადაიტარებდნენ და მათ ბოლოებს თავზე მიიმაგრებდნენ, ანუ შუბლიან თმებს „ხატად დაიკეთებთან“ (ბოჭორიშვილი 1951: 77).

ქართული თავდახურვისას წინ ორ კავს, ხოლო უკან ორ ნაწნავს იკეთებდნენ. კავებს საკუთარი თმიდან ამზადებდნენ, ან გამზადებულ კავებს ხმარობდნენ. XIX ს-ის 70-80 წლებამდე შედარებით მოკლე კავებს ატარებდნენ, შემდეგ კი გრძელი კავები შემოდის ხმარებაში. XIX ს-ის II ნახევრიდან ორ ნაწნავს ატარებდნენ (გვათუა 1967: 31).

§ 2. 13. დიდგვაროვანი ქალის სამკაული და აქსესუარები

მანდილოსანთა სამკაული, მამაკაცთაგან განსხვავებით, შედარებით მრავალფეროვანია. ხელის სამკაულთაგან ატარებდნენ ბეჭდებს, ყურის სამკაულთაგან - საყურეს, ყელის სამკაულთაგან - ყელსაბამს, გულსაკიდებს. ასევე საყბურს, თმისატანს, ქინძისთავებსა და სხვ.

თავდაპირველად *საყბურს* ანუ პირის მარგალიტს განვიხილავთ, რომელიც ძველ დროში ქართველი ქალის სოციალური მდგომარეობის განმსაზღვრელი იყო. მას დაოჯახებული მანდილოსნები ატარებდნენ. ვახუშტი ბატონიშვილის გადმოცემით, „ქმროსანთა კავსა ზედა ღაწვს აძესთ თმა შეწნული, მსხვილი იმიერ და ამიერ, და ყბას ქვეშ მარგალიტით შემზადებულის ამოიდებენ და თხემსა ზედა შეიკვრნენ, და ჰბურავთ მასზედ ლეჩაქი“ (ვახუშტი 1990: 69). საყბურს, რომელსაც სხვაგვარად „ყამჩა“-საც უწოდებდნენ, წარმოადგენდა მარგალიტის მძივის ასხმას ერთ ან რამდენიმე ძაფად, რომელსაც ქართულად თავდახურული ქალი ნიკაპ ქვეშ გაატარებდა და სასაფეთქლეებთან კავებს ქვეშ დაამაგრებდა (ბერძენიშვილი 1985: 25).

XV-XVII სს-ის საქტიტორო პორტრეტებზე დაოჯახებული მანდილოსნები ყოველთვის არ გამოისახებიან საყბურით. მაგ., მის გარეშე არის გამოსახულნი ქალის წმ გიორგის ეკლესიაში აბაშ და ლომი აბაშიძეთა თანამეცხედრენი (სურ. 63, 64), ელისქედის წმ. ელიას ეკლესიაში ივანე დიდებულის მეუღლე გულდამი, წალენჯიხაში ალექსანდრე დადიანის მეუღლე (XVII ს-ის 40-იანი წწ.), ლევან II დადიანის მეუღლე (XVII ს-ის 30-იანი წწ.), მარტვილში მარიამ დადიანი (1625-1634 წწ.) და სხვ.

საყბურით გამოსახულ მანდილოსნებთან, ძირითადად ერთ ძაფად ასხმულ მარგალიტებს ვხედავთ. ამის მაგალითია კულაშის ჯვარცმის ეკლესიაში პაატა მიქელაძის მეუღლე ლელუკა ამირეჯიბი (XVII ს-ის II ნახევარი), ნიკორწმინდის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაში, მერაბ წულუკიძის მეუღლე (1660-1670 წწ.),

სვეტიცხოველში ქართლის დედოფალი მარიამ დადიანი (XVII ს-ის 40-იანი წწ.), ნაკურალეში, ქეთევან ლაშხიშვილი და ერისთავის ქალი თამარი, ჩარკვიანის ქალი ხვარამზე (წმ. გიორგის ეკლესია. XVII ს-ის 70-იანი წწ.), საჩინოს ვანში. ჩიჯავაძეთა საგვარეულოს მანდილოსნები (მიქაელ მთავარანგელოზის ეკლესია. XVII ს) და სხვ. (ტაბ. XVIII. სურ. 1).

ზარათის წმ. კვირიკეს და ივლიტას ეკლესიაში გამოსახულ უცნობ ქტიტორთა გამოსახულებაზე (XVII ს-ის I ნახევარი) სამ რიგად ასხმული მარგალიტის საყბეურს ვხედავთ (ტაბ. XVIII. სურ. 2).

საყბეურის შესახებ ინფორმაციას ვხვდებით მზითვის წიგნებში. მაგ., შანავაზ მეფის ასულის მზითვის ჩამონათვალში ვკითხულობთ - „პირის მარგალიტი ერთი არის პატიოსანი მარგალიტი მარცვალი სამოცდახუთი, არის მისს ორს კავზედა ფრაგფასანდი იაგუნდი ორი და ორს ჯინჯილზედა ფრანგსაფანდი იაგუნდი რვა და ნიშაბური ფირუზთა ათი“ (იაშვილი 1974: 19). ქსნის ერისთავის ასულის ანას მზითვის სიაში - „პირის მარგალიტი კარგი და პატიოსანი ორმოცდასამი მარცვალი“ (იაშვილი 1974: 36). ანუკა ბატონიშვილი 1712 წლის „ყამჩი ერთი კარგი და პატიოსანი, მრავლის პატიოსნის თვალითა, მარგალიტითა, ოქროს ქულიჩითა და სინსილითა შემკული“ (იაშვილი 1974: 48).

საყურე, XV ს-დან მოყოლებული განუწყვეტლივ გვხვდება საქტიტორო პორტრეტებზე. მამაკაცთაგან განსხვავებით, ქალთა საყურე შედარებით დიდი ზომისაა, თითქმის მხრამდე სიგრძისა. ჯიშადში და ჟურჟუი მჯაფარასძეთა (ლამარიას ეკლესია, ლეხთაგი. XV ს-ის მიწურული) საყურის ოქროსფერ რგოლზე ერთიმეორეს ენაცვლება წითელი და ნაცრისფერი ბურთები, რომელთა ზომაც თანდათანობით მატულობს (ტაბ. XVIII. სურ. 3). ამავე ტაძარში სხვა გამოსახულებაზე, კი ვხედავთ საშუალო ზომის ოქროსფერ რგოლზე ჩამოკიდებულ, რომბისებრი ფორმის წითელ ქვას (ტაბ. XVIII. სურ. 4). სხვადასხვა ფერის – ლურჯი, ყვითელი და წითელი ბურთულებისაგან შედგება მარიამ დადიანის საყურეც (მარტვილი. 1625-1634 წწ.)(ტაბ. XVIII. სურ. 5).

XV-XVI სს-თა მიჯნის ორ ძეგლზე - ბუგეულის მთავარანგელოზთა ეკლესიასა და ჭალის წმ. გიორგის ეკლესიაში საყურის ერთნაირი ტიპის ნიმუში გვხვდება. ეს არის ოქროსფერ რგოლზე, გრძელ საკიდზე დაკიდებული ოვალური ფორმის წითელი თვალი, რომლის, თავსა და ბოლოში მარგალიტის თვლებია განთავსებული. ჭალაში, აბაშ აბაშიძის მეუღლის საყურის გრძელი საკიდის თავსა და ცენტრში დამატებით მარგალიტია მოთავსებული (ტაბ. XVIII. სურ. 6, 7).

მხრამდე სიგრძისაა ასევე ხვარაშან ლიპარტიანის საყურეც (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. მარტვილი. 1658-1673 წწ.). გრძელი საკიდის ოთხ ნაწილად დანაწევრებულ არეს მსხვილი მარგალიტი გამოყოფს. თითოეული არის ზედაპირი, შედარებით წვრილი მარგალიტებითა თუ თვლებითაა შემკული. საკიდს სამფოთლოვანი, ოქროსფერი ყვავილის მსგავსი ფორმა ასრულებს (ტაბ. XVIII. სურ. 8). ცაიშის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში (1616-1619 წწ.) კი ვხედავთ, თეთრი ფერის ბურთულადან გამომავალ საკიდის ორ წყებას. თითოეული მათგანი შედგება მრგვალი, ოვალური და კვლავ ორი მრგვალი სეგმენტისაგან (ტაბ. XVIII. სურ. 9).

რაც შეეხება აღნიშნული პერიოდის ნივთიერ მასალას, ის ძალზე მწირია. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის კახეთის ფონდში, ინახება 1965-1966 წლებში, გრემის ნაქალაქარზე სავაჭრო უბნის აბანოს გათხრების დროს აღმოჩენილი ორი ცალი, მცირე ზომის საყურე, რომელთაც ლ. ჭილაშვილი გრემის ქალაქობის ხანას-XVI-XVII სს. მიაკუთვნებს (ჭილაშვილი 1980: 144). ორივე საყურემ ფრაგმენტული სახით მოაღწია ჩვენამდე. სპილენძის³¹, 1,5 სმ დიამეტრის მქონე რგოლის ზემოთ მცირე ზომის საკიდი აღინიშნება, მის აქეთ-იქით და ქვემოთ კი სამი მარცვლისაგან შედგენილი ყურძნის ორნამენტი (ტაბ. XVIII. სურ. 10). ასეთივე ზომის, მეორე³², ვერცხლის რგოლის ქვედა ნაწილზე მირჩილულია სამი მომცრო რგოლი (ტაბ. XVIII. სურ. 11).

³¹ სსმ#94-66/65

³² სსმ# #94-67/223

XVIII-XIX სს-ის საქართველოს ცალკეულ კუთხეში, განსხვავებული სახის სამკაულს მოიხმარდნენ, რომლის არაერთი ნიმუში (სურ. 87) ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფონდებში (სოსელია 1967: 214, 216; 1972: 35; 1981: 87).

მზითვის წიგნებში საყურე მრავალგზის სახელდება. მაგ., როსტომ მეფის მეუღლის, 1634 წლის მზითვის სიაში - „ერთი ოქროს საყური ოთხის დიდროანის ობოლის მარგალიტითა და ოთხის ნიშაურის ფირუზითა და ორის დიდის ბადახშანის ლალის ბოლოტა და ორის დიდის პატიოსნის იაგუნდითა. კიდევ მეორე ოქროს მოკლე საყური, ორის დიდის იაგუნდითა, ორის დიდროანის ობოლის მარგალიტითა და ორის ბადახშანის ლალითა. მეორე კიდევ მოკლე ხარა საყური დიდროანის ოტხის მარგალიტითა და ორის ფირუზითა და ორის ბადახშანის ლალის ბოლოტა“ (იაშვილი 1974: 11). შანავაზ მეფის ასულის 1667 წლის წიგნში - „დიდი საყური ბადახშოვანის ლალისა ჯუფთი ერთი, იმაზედ არის დიდი მარგალიტი ორი, ნიშაბური ფირუზა ორი, საყურის, ფრანგ ფასანდი იაგუნდი ოცდათორმეტი, ნიშაბური ფირუზი ოცდათორმეტი“ (იაშვილი 1974: 18). ანა ქსნის ერისთავის ასულის მზითვის სიაში - „ერთი პატიოსანი საყური ბადახშანის ლალისა, მისის ორის მარგალიტითა, მისის ორის ნიშაბურის ფირუზითა, მისის პატიოსანის ჯინჯილითა, ორმოცისა ფრანგი ფარსანგის იაგუნდითა, მისის ფირუზ-ქარითა, ოთხის კავითა, მისის ოტხის ნიშაბურის ფირუზითა“ (იაშვილი 1974: 36) და სხვ.

საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცულია ეკატერინე ჭავჭავაძე-დადიანის³³ ფირუზებით შემკული საყურე (ტაბ. XVIII. სურ. 13), ასევე მარიამ დედოფლის ოქროს მომინანქრებული და მარგალიტებით გამშვენებული საყურე (ტაბ. XVIII. სურ. 14), ივანე რატიშვილის მეუღლის ვერცხლის მარჯნის თვლიანი საყურე (ტაბ. XVIII. სურ. 15) და სხვ. (შარიქაძე 2015:).

ხელის სამკაულთაგან ძირითადად *ბეჭედს* იყენებდნენ. მამაკაცთაგან განსხვავებით, მათი ტარების წესი შედარებით მრავალფეროვანი იყო. იკეთებდნენ

³³ ინახება შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმში

ორივე ხელზე, ყველა თითზე, სხვადასხვა ფალანგზე. ერთდროულად ატარებდნენ რამდენიმე ბეჭედს, რომელთა რიცხვი ათი და შესაძლოა მეტიც ყოფილიყო. განსაკუთრებით გავრცელებული ჩანს სანეკე ბეჭედები. ფორმის მიხედვით სამი ტიპის – რგოლისებრი, ფარაკიანი და თვალბუდიანი ბეჭედები გვხვდება.

ბეჭედების სხვადასხვა ფალანგზე ტარების ნათელი მაგალითი მოცემულია ლეხთაგში, ლამარიას ტაძარში გამოსახულ ქტიტორთა პორტრეტებზე. ჯიშადში მჯაფარასძეს არათითის გარდა, ბეჭედი ყველა თითს უმშვენებს. ცერა, საჩვენებელი და ნეკა თითის ქვედა ფალანგზე უკეთია, შუა თითზე კი, შუა ფალანგზე (ტაბ. XVIII. სურ. 16). მეორე ხელის ზედაპირი დაზიანებულია და სრული სურათის აღდგენა შეუძლებელი. ნათლად ჩანს ცერა თითის შუა ფალანგზე განთავსებული წითელი რკალის მონახაზი. ასევე, ვფიქრობ შუა ფალანგზე უნდა ყოფილიყო გამოსახული საჩვენებელი და ნეკა თითის სამკაულიც. სრულად შემორჩა ჟურჟუი მჯაფარასძის მარჯვენა მტევნის გამოსახულება, სადაც ბეჭედი ყველა თითს უმშვენებს და აქაც, სხვადასხვა ფალანგზე თავსდება. ცერა და ნეკა თითის – ქვედა ფალანგზე, საჩვენებელი და არათითის – შუა ფალანგზე, შუა თითის ზედა ფალანგზე კი, დამატებით მეორე ბეჭედიც უკეთია (ტაბ. XVIII. სურ. 17). ამავე ტაძარში, სხვა მანდილოსანთა შემთხვევაშიც გვხვდება, როგორც მარჯვენა ხელი ნეკა თითის შუა ფალანგზე და არათითის ქვედა ფალანგზე, ასევე მარცხენა ხელზე, არათითის გარდა, ბეჭდის ყველა თითის ქვედა ფალანგზე ტარების ნიმუშიც .

ბეჭედთა ასეთი ოდენობით ტარების ნიმუში, ჩვენთვის ცნობილ სხვა ძეგლებზე არ გვხვდება. მომდევნო პერიოდში, ქტიტორთა პორტრეტების მიხედვით ძირითადად, ერთი ან ორ ბეჭედს ატარებდნენ, ცერა და ნეკა თითზე ან მხოლოდ ნეკაზე. მაგ.,მარტვილში, მარიამ დადიანსა (1625-1634 წწ) (ტაბ. XVIII. სურ. 18) და წალენჯიხაში (XVII ს-ის 40-იანი წწ.) ლევან II დადიანის მეუღლეს ბეჭედი, მარჯვენა ხელის ცერა და შუა თითის ქვედა ფალანგზე უკეთია, მეორე ხელზე კი, ცერასა და ნეკაზე. ნეკა თითის ბეჭდებით არიან გამოსახულნი მაგ., მარტვილში, კაცია ჩიქუანის მეუღლეს (XVII ს-ის 40-იანი წწ.) (ტაბ. XVIII. სურ.19), ნაკურალემის წმ.

გიორგის ეკლესიაში თამარ ერისთავსა და ხვარამზე ჩარკვიანს (XVII ს-ის 70-იანი წწ.), ნიკორწმინდაში, წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაში მერაბ წულუკიძის მეუღლეს (1660-1670 წწ.) და სხვ. ხვარამან ლიპარტიანს (1658-1673 წწ.) კი, ბეჭედი მარჯვენა ხელის საჩვენებელ და ნეკა თითის უმშვენებს (ტაბ. XVIII. სურ. 20).

როგორც აღვნიშნეთ, სამი ტიპის - რგოლისებრი, ფარაკიანი და თვალბუდიანი ბეჭდები ჩანს გავრცელებული. მჯაფარასძეთა გამოსახულებებზე ვხედავთ, როგორც რგოლისებრ, ასევე თვლიან ბეჭდებს. ოვალურ და მრგვალ ფარაკიან ბეჭდებს მარტვილში, მარიამ დადიანისა და ლევან II დადიანის მეუღლის გამოსახულებებზე, თვლიანი ბეჭდები უნდა ეკეთათ სავარაუდოდ ნიკორწმინდის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიასა და ნაკურალემის წმ. გიორგის ეკლესიაში გამოსახულ ქტიტორებსა და სხვ.

რაც შეეხება აღნიშნული პერიოდის ნივთიერ მასალას, ის ამ შემთხვევაშიც ძალზე მწირია. კახეთში, სოფ. მატანის მიდამოებში (ახმეტის რ-ნი) აღმოჩნდა XVI-XVII სს-ის ერთი ოქროსა და ორი ვერცხლის ბეჭედი (ტაბ. XVIII. სურ. 21): 1) ბეჭედი ოქროსი, წრიული რკალით, გულის მოყვანილობის თვალბუდით, ფირუზია მაღალი თვლით; 2) ვერცხლის, რვაწახნაგა ბრტყელი თვალბუდითა და მასში ჩასმული თხელი თვალით; 3) ბეჭედი, ვერცხლის ოვალური მოყვანილობის ფარაკით და და მასზე მირჩილული თვალბუდით, რომელშიც მინის თვალი ზის (რამიშვილი 1974: 149).

ჭაქვინჯაში, ციტადელის სამხრეთის კედელთან ცენტრალურ მონაკვეთზე მდებარე პალატის ნანგრევებში აღმოჩნდა XVII-XVIII სს-ის ვერცხლის ბეჭდის თვალი მხედრული წარწერით - „ასათიანი...“ (ზაქარაია 1980: 35, 36).

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ძვირფასი ლითონების ფონდში, XVIII-XIX სს-ის, საქართველოს ცალკეულ კუთხისთვის დამახასიათებელ ბეჭედთა არაერთი ნიმუში ინახება. მაგ., ხევსურულ ვერცხლის, რკალისებრი სევადით გამშვენებული ბეჭდები (სურ. 87) და სხვ. (სოსელია 1967: 214, 216; 1972: 35; 1981: 87).

ბეჭედთა ძალზე მრავალრიცხოვან ჩამონათვალს ვხვდებით მზითვის წიგნებში. მაგ., ქართლის მეფის როსტომის მეუღლის მარიამის, 1634 წლის მზითვის სიაში დასახელებულია „ცხრა ოქროს ბეჭედი, იაგუნდისა და ლალის თვლებითა...ბეჭედი ოქროსი ორი: ერთი იაგუნდისა, ერთი ფირუზისა“ (იაშვილი 1974: 12, 15). შაჰნავაზ მეფის ასულის 1667 წლის მზითვაში „ხასა და პატიოსანი ათიყი ალმასის ბეჭედი ორი. ხასას ფრანგფასანდის ყირმიზის იაგუნდის ბეჭედი ხუთი. ბადახშოვანის ლალის ბეჭედი ერთი. ობოლის მარგალიტის ბეჭედი სამი. ნიშაბური ფირუზის ბეჭედი ორი....საცერე გათლილის დურნაჯაბისა ერთი, არის მასზედა ფრაგსაფანდი იაგუნდი ოთხი, ნისაბური ფირუზა სამოცი“ (იაშვილი 1974: 19). 1692-1703 წწ. ანა ქსნის ერისთავის ასულის მზვის წიგნი „ერთი კარგი და პატიოსანი ბეჭედი ალმასისა. ოთხი ფრანგი-ფარსანგის ყირმიზი იაგუნდის ბეჭედი. კარგი ბეჭედი გრანგის ლურჯი იაგუნდისა. ერთი ბეჭედი კარგი და პატიოსანი, ბადახშანის ლალისა. ბეჭედი სამი ზურმუხტითა. ბეჭედი უმრუხულის მარგალიტისა. ბეჭედი დურნ(ა)ჯ(ა)ბისა ყვითლის იაგუნდისა“ (იაშვილი 1974: 36). ანუკა ბატონიშვილის მზითვის სიაში სახელდება „თოთქმეტი ბეჭედი კარგი და პატიოსანი“ (იაშვილი 1974: 49) და სხვ.

ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში ინახება თეკლა ბატონიშვილის (1776-1846) ფირუზისთვლიანი ოქროს ბეჭედი³⁴ (ტაბ. XVIII. სურ. 22) (შარიქაძე 2014: 487).

ქტიტორთა პორტრეტებზე შედარებით ნაკლებად ვხვდებით *ყელსაბამებსა და გულსაკიდებს*. სხვადასხვა ფერის - წითელი, თეთრი და ლურჯი თვლებისაგან შემდგარი ყელსაბამი ამშვენებს მარიამ დადიანს მარტვილის ტაძარში (ტაბ. XIX. სურ. 1). მასვე უკეთია ორ წყებად ჩამოკიდებული ოქროს გრეხილი ჯაჭვი, თვალმარგალიტით შემკული გულისებრი ფორმის საკიდით (ტაბ. XIX. სურ. 2). მსგავსი სამკაულები ამშვენებს წალენჯიხაში, ალექსანდრე დადიანის მეუღლესაც (1533-1550 წწ.), მხოლოდ ამ შემთხვევაში მარგალიტების ყელსაბამი ორ წყებად

³⁴ საინვ.#4-57/1.

უკეთია (ტაბ. XIX. სურ. 3), ოქროს ჯაჭვი კი შედარებით მოკლეა და თვალმარგალიტით შემკული საკიდი ერთგვარი ყვავილისებრი ფორმისაა (ტაბ. XIX. სურ. 4). ამის ანალოგიურია წალენჯიხაში ლევან II დადიანის მეუღლის გულსაკიდიც.

ჯაჭვზე დაკიდებულ გულსაკიდს ვხვდებით ასევე, ნიკორწმინდის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაში უცნობი ქტიტორის ფიგურაზეც.

განსხვავებული, ვერტიკალურად მიმართული თეთრი და წითელი თვლებისაგან შედგენილი ყელსაბამი უკეთია ლევან I დადიანის საქტიტორო კომპოზიციაში წარმოდგენილ ფიგურას. მარტვილის, ღვთისმშობლის მიძნების ტაძარში გამოსახულ ხვარაშან ლიპარტიანის გამოსახულებაზე კი, თეთრი თვლებით გამშვენებული ოქროს ვიწრო ძეწკვი სხეულის წინ გულმკერდზე გადაჯვარენებული სახით წელამდე ეშვება და შემდეგ, სავარაუდოდ სხეულის უკან იკვრება. ამ სამკაულთან მიმართებაში საინტერესოა, შანავაზ მეფის ასულის 1667 წლის მზითვის წიგნში, სამკაულთა შორის დასახელებული „მხარსაკიდი დაწული ოქროს ჯაჭვი ერთი“ (იაშვილი 1974: 18). შესაძლოა, ხვარაშან ლიპარტიანის სამკაული სწორედ „მხარსაკიდს“ წარმოადგენდეს (სურ. 67). მსგავსი სამკაულ, ვხედავთ XVII ს-ის II ნახევრისა და შემდგომი დროის ირანის შაჰთა პორტრეტებზე. მაგ., ნადირ-შაჰის გამოსახულებაზე (სურ. 103, 104)

ნივთიერი მასალა ამ მხრივ ძალზე მწირია. გვიანი შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ მონაპოვართა შორის შეგვიძლია დავასახელოთ გრემის ნაქალაქარზე, სავაჭრო უბნის აბანოს გათხრების დროს აღმოჩენილი, მძივის შემადგენელი ერთი ცალი ბიკონუსური ფორმის აქატის ქვა³⁵ და მეორე, ექვსკუთხა ბიპირამიდული ფორმის სარდიონი³⁶.

ასევე, სოფელ მატანის მიდამოებში აღმოჩენილი, XVI-XVII სს-ით დათარიღებული ვერცხლის ჯვარი მოგრძო ბუნით და საკიდი ყუნწით. ვერცხლის

³⁵ ინახება ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში. საინვ. #სსმ 94-66:105.

³⁶ ინახება ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში. საინვ. #სსმ 94-66:369.

მკერდის სამკაულის შემადგენელი ფირფიტები, რგოლები და წვრილი ზომის მარგალიტები.

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ძვირფასი ლითონების ფონდში დაცულია, XVIII-XIX სს-ის, საქართველოს ცალკეული კუთხისათვის დამახასიათებელი სამკაული (სურ. 87). მაგ., სვანური კეზარის ნიმუშები - ვერცხლის ძეწკვზე ტოლმკლავა ჯვრების ან გეომეტრიული სხმული ფიგურებით. მას XX საუკუნეებშიც ამზადებდნენ. კეზარის დამზადების ტექნიკა ტრადიციული და ძველისძველია. ახალციხეში ყელსაბამს „ჯიდ-ჯილასა“ და „ბობლანდს“ უწოდებდნენ. ჯიდ-ჯილა არის ყელსაბამის ქართული სახელი, რომელიც მესხეთ-ჯავახეთში შემოინახა (სოსელია 1972: 40).

მზითვის წიგნთა ჩამონათვალშიც მრავლად ვხვდებით სხვადასხვა სახის გულსაკიდებს. მაგ., ქართლის მეფის როსტომის მეუღლის, 1634 წლის მზითვის სიაში - „ერთი ყელსაბამი ოცის დიდრონის ობოლის მარგალიტითა და ოთხი ნიშაურის ფირუხითა და ხუთის ბადახშანის ლალითა“ (იაშვილი 1974: 11). ქილიფტარ ჯიმშიტა შიომშვილის მზითვის ნუსხაში - „ჯაჭვი ოქროსი ერთი. ყელსაბამი მურასა ერთი“ (იაშვილი 1974: 15). შანავაზ მეფის ასულის მზითვში - „მურასა და პატიოსანი ყელსაბამი ერთი მას ზედან არის: დიდი და ხასა მარგალიტის ას ოცი, მაშიგან ზის დიდი ბადახშანის ლალი თოტხმეტი, ფრანგფასანდი დიდი იაგუნდი ერთი ზურმუხტი ექუსი, ოქროს ბირკი ორასი, ოქროს სინსილა ოცდასამი. მუშაბახად მოწრილი ფრანგული ოქროს ჯაჭვი ერთი. კიდევ მხარსაკიდი დაწნული ოქროს ჯაჭვი ერთი. ორისავე ხელსაბამი ყოლბადი ჯუფთი სამი, არის მაზედა დიდი მარგალიტი ას ოთხმოცდათექუსმეტი ზაბარჯადი ათი თაჰნიმად გიშერი ოცი, ნიშაბური ფირუხა რვა, მარჯანი ოცდაოთხი, ოქროს ბირე ას ორმოცდარვა (იაშვილი 1974: 18, 19). ანა ქსნის ერისთავის ასულის 1692-1703 წლის მზითვის წიგნში - „ერთი ყელსაბამი კარგი და პატიოსანი, ას ორმოცის მსხვილის მარგალიტითა, თორმეტის ფრანგი ფარსანგის იაგუნდითა, ცხრამეტის ზურმუხტითა, თოთხმეტის ნიშაბურის ფირუხითა, მისის ხუთის ფირუხქარის თითორიმითა, მისის ხუთის იაგუნდიტა

მისის ოცის ოქროს თითრიმიტა. ერთი მურასა მარგალიტის ყელის ჯაჭვი, ოცდათუთხმეტის ნიშაბურის ფირუზითა და თვალითა, სამოცის მსხვილის მარგალიტითა, მისის მუშაბახის ოქროს ამბარჩითა და მისის პატიოსანის თვალებითა. ოქროს ყელის ჯაჭვი, მისის მურასას მინაქირს ამბარჩიტა, სამის პატიოსანის დიდროვანის ყუითლის ფრანგი ფარსანგის იაგუნდითა, კიდევ ერთის პატიოსანის ფრანგი-ფარსანგის ტეთრის იაგუნდითა, ერთის პატიოსანის ბადახშანის ლალითა. ყელის ჯაჭვი ოქროსი, მისის ფირუზქარის ამბარჩითა, ცამეტის ბადალშანის ლალითა, თერთმეტის ზურმუხტითა“ (იაშვილი 1974: 36) და სხვ.

ვფიქრობ, ამ აღწერილობებს ესადაგება დარეჯან დედოფლის შემკულობა. ფერწერულ პორტრეტზე³⁷ მას ფერადი ძვირფასი თვლებით გამშვენებული ყელსაბამი უკეთია (ციციშვილი ... 2013: 15). ასეთივეა ბრიტანეთის მუზეუმში დაცული XVII ს-ის ყელსაბამი (ტაბ. XIX. სურ. 6), 2014 წელს სოთბის აუქციონზე გაყიდული სოფიო ნაკაშიძე-დადიანის კუთვნილი, ძვირფასი თვლებითა და მინანქრით შემკული ყელსაბამი (ტაბ. XIX. სურ. 7) და ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში დაცული ანასტასია ბატონიშვილის (ტაბ. XIX. სურ. 8) XVIII-XIX სს-ის ოქროს მომინანქრებული ყელსაბამი (შარიქაძე 2014: 481).

მზითვის წიგნებში თავსამკაულთაგან სახელდება *ჯილა*, *ქინძისთავი* და *თმისატანი*. სულხან-საბა ჯილას - „დიდებულთა თავსარჭობად“ განმარტავს (ორბელიანი 1991:458).

XIX ს-ის განმავლობაში, ქართული ტანისამოსის ევროპულით შეცვლის პროცესთან ერთად, ცხადია, თანდათან გაქრა და თვალს მიეფარა ქართულ ჩაცმულობისთვის დამახასიათებელი მრავალფეროვანი, ძვირფასი თვლებით შემკული სამკაულ-მოსართველები და ახალი მოდის შესაბამისი გახდა.

XVII-XVIII სს-ში მანდილოსანთა ერთგვარ აქსესუარს *კრიალოსანი* წარმოადგენდა, რომელიც მზითვის წიგნებში ხშირად სახელდება. სულხან-საბას განმარტებით „კრიალესვანი-სალოცავად ასხმული მარცვალნია“ (ორბელიანი 1991:

---

³⁷ ინახება შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმში. XVIII ს-ის II ნახევარი.

388). გვხვდება ქარვის, გიშრის, სადაფის, მარჯნის, ცისფერი მარჯნის, სხვადასხვა მძივებისა და შერეული მასალისაგან ასხმული კრიალოსნები. ყველაზე ხშირად მზითვის წიგნებში ქარვის კრიალოსნები სახელდება.

ქტიტორთა პორტრეტებზე მისი გამოსახულება, ძალზე იშვიათად გვხვდება. მაგ. ნიკორწმინდის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაში ერთ-ერთ მანდილოსანს მარცხენა ხელში უჭირავს თეთრი ფერის მარცვლებისგან შემდგარი ასხმა (ტაბ. XX. სურ. 13).

აქსესუარების სიმრავლით XIX ს გამოირჩევა. ევროპული ტიპის კოსტიუმის აუცილებელ ნაწილს წარმოადგენდა ხელთათმანი, მარაო, ქოლგა, რომლებიც ფერებით ტანსაცმელთან იყო შეხამებული (მუშკუდიანი... 2015:).

მზითვის წიგნის არაერთი ნუსხაში გვხვდება მათი ჩამონათვალი. მაგ., ანნა ზურიცის მზითვის წიგნში (1840) - „პერჩატკი.... ქოლგა წითელი“ (იაშვილი 1979: 221), სოფიო გაბაშვილთან (1843) - „ერთი ქოლგა“ (იაშვილი 1979: 230-231), თამარ ბეგიაშვილთან (1896) - „ნახევარი დუჟინი ფერჩატკი ზამშისა. ერთი ქოლგა“ (იაშვილი 1979: 301), მამაცაშვილის ქალის მზითვში - „ერთი სამზეო ზონტიკი“ (იაშვილი 1979: 267) და სხვ.

ჩამოთვლილი აქსესუარების თვალსაჩინო ნიმუშები საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ეთნოგრაფიის ფონდებშია დაცული. აქ შეხვდებით ფრანგული, ინგლისური, გერმანული თუ რუსული წარმოების ტყავის³⁸ (ტაბ. XX. სურ. 1, 3), ნატისა³⁹ (ტაბ. XX. სურ. 2) თუ მაქმანის⁴⁰ (ტაბ. XX. სურ. 4, 5) ხელთათმანებს, არაჩვეულებრივ მარაოებსა და ქოლგებს. მათი ნაწილი მემორიალურია. აღსანიშნავია ეკატერინე ჭავჭავაძისა და სამეგრელოს მთავრის - დავით დადიანის ასულ სალომეს (1848-1913 წწ.) აბრეშუმის ქსოვილის ყვავილფოთლოვანი მოტივით გაფორმებული მარაო⁴¹ (ტაბ. XX. სურ. 6) ქართული მონოგრამით - სალომე (შარიქაძე 2015: 67),

³⁸საინვ. # მ-4271/2; მ-4880.

³⁹ საინვ. #მ-4950.

⁴⁰ საინვ. ##მ-1691/2; მ-2000.

⁴¹საინვ. #სსმ 13-1956/10.

ეკატერინე ბაგრატიონ-გრუზინსკაიას ფრანგული წარმოების მზის ქოლგა⁴² (შარიქაძე 2014: 483), პოეტ ვახტანგ ორბელიანის ასულ, მარიამ ჯამბაკურ-ორბელიანის (1852-1941) შავი ფერის ტიულის, ოქროთი შემკული სპილოს ძვლის ღერძიანი ქოლგა⁴³ (ტაბ. XX. სურ. 7) და ორი ცალი მარაო (შარიქაძე 2015: 56-57). ერთი მათგანი შავი აბრეშუმის მაქმანისაა⁴⁴ (ტაბ. XX. სურ. 8), მეორე მარაოს ღერძის ფირფიტები ოქროთი ინკრუსტირებული სადაფისაგან შედგება, ქაღალდისაგან შემდგარ ზედა ნაწილზე კი ფრანგი მხატვრის, ანტუან ვატოს, სურათის ასლია აღბეჭდილი⁴⁵ (ტაბ. XX. სურ. 9).

არანაკლებ საინტერესოა არასახელობითი მარაოების ნაწილი, რომელთაგან ზოგიერთი სირაქლემას ბუმბულისაგან⁴⁶ (ტაბ. XX. სურ. 10), ძვირფასი აბრეშუმისა და მაქმანებისგანაა დამზადებული, ნაწილის ზედაპირს კი მრავალგვარი ფერწერული სიუჟეტები ამკობს, მარაოს ღერძებად ნაწილობრივ ოქროთი დაფერილი ლითონის, ინკრუსტირებული სპილოს ძვლის ან სადაფის ფირფიტებია გამოყენებული. საინტერესოა 1889 წლით დათარიღებული მარაო, რომლის ლითონის თითოეულ ფირფიტას ეიფელის კოშკის მოოქრული გამოსახულება ამშვენებს, მის ფერწერულ ზედაპირს კი - პარიზის ხედი ცენტრში ეიფელის კოშკით⁴⁷ (ტაბ. XX. სურ. 11). ამ მარაოთა მსგავსი ნიმუშები დაცულია მაგ., მეტროპოლიტენის ხელოვნებისა (სურ. 118) და კრემლის იარაღის პალატის კოლექციებში (სურ. 119).

ეროვნული მუზეუმის ფონდებში ძირითადად, მზის ქოლგებია წარმოდგენილი⁴⁸. მათი ნაწილის ზედაპირი ულამაზესი მაქმანისაა (ტაბ. XX. სურ. 7,

---

⁴² საინვ. # სსმ 16-62/1.

⁴³ საინვ. #სსმ 74-64/1.

⁴⁴ საინვ. #სსმ 43-1957/1.

⁴⁵ საინვ. # სსმ 74-1964/2.

⁴⁶ საინვ. #შ-3744.

⁴⁷ საინვ. #სსმ. #67-976/1.

⁴⁸ ქოლგის სამშობლოდ ჩინეთსა ან ეგვიპტეს მიიჩნევენ. ის, ისევე როგორც მარაო მეფეთა და დიდებულთა კუთვნილება იყო. თავდაპირველად მას მზისაგან დასაცავად იყენებდნენ. აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან ქოლგები გავრცელდა საბერძნეთსა და შემდგომ რომში, სადაც მას ძირითადად ქალები მოიხმარდნენ. შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპაში მას არ მოიხმარდნენ, მხოლოდ XVII ს-ში დაიწყო საფრანგეთში მისი მოხმარება მზისგან დასაცავად. ქოლგების მოხმარება

12), ნაწილი აბრეშუმის⁴⁹ (ტაბ. XX. სურ. 12) ან დაქარგული ქსოვილისა (სურ. 49). მათს სახელურებად კი სპილოს ძვალი (სურ. 43), ხე, ლითონი ან მოხატული ფაიფურია გამოყენებული⁵⁰ (ტაბ. XX. სურ. 12). ანალოგიური ნიმუშები გვხვდება მეტროპოლიტენისა (სურ. 115) და კრემლის იარაღის პალატის კოლექციებში (სურ. 116, 117).

ეთნოგრაფიის ფონდებში დაცული ტყავისა და ქსოვილის ხელთათმანები, უმეტესად, სიგრძით იდაყვამდეა (ტაბ. XX. სურ. 1, 2, 4). ტყავის ხელთათმანებთან ერთად ასევე ინახება მისი ჩაცმისათვის განკუთვნილი მოწყობილობა - მაშა⁵¹ (ტაბ. XX. სურ. 3). მაქმანებით გაწყობილი აჟურული ქსოვილის ხელთათმანების ნაწილი უთითოა, ე.წ. მიტენკები, რომლებიც საღამოს კაბის აქსესუარია (ტაბ. XX. სურ. 4-5).

მსგავსი ტიპის აქსესუარების (ხელთათმანები, მარაოები, ქოლგები) არაერთი ნიმუში ინახება ისეთ მნიშვნელოვან მუზეუმში როგორცაა მეტროპოლიტენის ხელოვნების

მუზეუმი

(ნიუ-ორკი)

(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/209689?searchField=All&sortBy=relevance&ft=fan&offset=40&rpp=20&pos=44>;

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/209636?searchField=All&sortBy=relevance&ft=fan&offset=60&rpp=20&pos=79>;

[evance&ft=fan&offset=40&rpp=20&pos=47](https://www.metmuseum.org/art/collection/search/209636?searchField=All&sortBy=relevance&ft=fan&offset=40&rpp=20&pos=47)), ასევე მოსკოვში კრემლის მუზეუმში

([https://collectiononline.kreml.ru/iss2/items?query=%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D1%82](https://collectiononline.kreml.ru/iss2/items?query=%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D1%82;);

<https://collectiononline.kreml.ru/iss2/items?info=46952&sa-fund=2766581>).

საფრანგეთსა და შემდგომ ევროპაში საბოლოოდ 1770-ნი წლების ბოლოს დამკვიდრდა. წვიმისაგან დასაცავად მისი გამოყენება მხოლოდ XVIII ს-დან დაიწყო (Андреева 1997:500).

⁴⁹ საინვ. #შ-3763.

⁵⁰ საინვ. #სსმ. 60-57/2

⁵¹ საინვ. #შ-2620

§ 2. 14. სამოსის ქსოვილი და ორნამენტული სახეები

საქართველოში სამოსის დასამზადებლად ქსოვილს უძველესი დროიდან მოიხმარდნენ. ამას მოწმობს ჭიათურის რაიონში, ძუძუანას მღვიმეში აღმოჩენილი 3000 წლის წინანდელი დართული სელის ძაფის ბოჭკო (Kvavadze... 2009: 1359). ინფორმაცია საქართველოში მოხმარებული ქსოვილების შესახებ უძველეს უცხოურ წერილობით წყაროებშიც არის დაცული. ჰეროდოტეს გადმოცემით, „ქართველურ ტომებს აცვია დიდი ფერადოვნებით შემკული, ნახატებიანი ტანსაცმელი, რომელიც თავის სახეს საბოლოო გაცვეთამდე ინარჩუნებს“ (ჰეროდოტე 1975: 123). ქართულ წყაროებში, ქსოვილი პირველად V საუკუნის ჰაგიოგრაფიულ ძეგლში - იაკობ ცურტაველის „წამებაი წმიდისა შუშანიკისი დედოფლისაი“-ში მოიხსენიება. კერძოდ, სახელდება აბრეშუმის ქსოვილი, ტერმინით ჭიჭნაუხტი (ცურტაველი 1978: 28, 50)..

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, საქართველოში უძველესი სამოსი „სელის ქსოვილისაგან მზადდებოდა, რომელსაც ტილო ეწოდებოდა“. სელის შემდეგ, ყველაზე გავრცელებული მატყლის ქსოვილი იყო (ჯავახიშვილი 1962: 161, 162).

საკვლევი პერიოდის განმავლობაში სხვადასხვა სახის ქსოვილს მოიხმარდნენ.

ჯოსაფარ ბარბაროს გადმოცემით, XV ს-ის მეორე ნახევარში სამეგრელოში „ქსოვენ ცუდი ხარისხის მცირეოდენ ტილოს“ (მამისთვალიშვილი 60). მომდევნო საუკუნეში კი, ტილო დიდი რაოდენობით მზადდებოდა. XVIII ს-ის ინგლისური ცნობის თანახმად, სამეგრელოს მოსახლეობა „ხარკის სახით ვალდებულია თურქებს აქ დამზადებული სამოცი ათასი ელი ტილოს ნაჭერი გადასცეს (ბერნარდი 1710: 54).

XVII ს-ის ფრანგი მოგზაური ჟან შარდენი, მეგრელი დედოფლის კაბის აღწერისას ოქრონაქარგ ფარჩის კაბას ასახელებს (შარდენი 1935: 189).

XVII ს-ში საქართველოში ძვირფას ქსოვილს უმეტესწილად აბრეშუმი შეადგენდა. მას ადგილობრივად აწარმოებდნენ და სხვადასხვა ქვეყნებიდანაც შემოჰქონდათ. ამ პერიოდის სამეგრელოში, ქსოვილის ერთ-ერთი მთავარი

იმპორტიორი სპარსეთი იყო. გარდა ამისა, ქსოვილს საჩუქრის სახითაც ღებულობდნენ ხელისუფალნი.

არქანჯელო ლამბერტის გადმოცემით „თბილისი სავაჭრო ქალაქია. აქ ჩამოდიან სპარსელები, სომხები. ჩამოაქვთ დიდძალი აბრეშუმი და ოქრო. აქედან ეს საქონელი მთელ საქართველოში ვრცელდება. გამოაქვთ, აგრეთვე, სხვადასხვა ფერად შეღებილი ქსოვილები, რომლებსაც ნაკლები ღირებულება აქვთ, მაგრამ ვაჭრებს მაინც დიდი მოგება რჩებათ. მათ სხვადასხვა ფენის ხალხი ფართოდ მოიხმარს“ (ლამბერტი 1938).

ჟან შარდენის გადმოცემით, „სამეგრელოს მთავარი ხშირად უგზავნის (ხელმწიფეს) შევარდნებს და ყველა სახის მტაცებელ ფრინველს. სამაგიეროდ, ხელმწიფე ოქროქარგულ ფარჩეულობასა და აბრეშუმს, ნოხებს, იარაღს... და მრავალ სხვა ისეთ ნივთს უგზავნის, რაც სჭირდება ისეთ ღარიბ დიდებულს, როგორიც არის სამეგრელოს მთავარი“ ... საქართველოში აბრეშუმს საკმაო რაოდენობით ამზადებენ, მაგრამ იმდენს არა, რამდენსაც ამის შესახებ სწერენ მოგზაურებიო“ (შარდენი 1975: 119, 126). გერმანელი მოგზაური გიულდენშტედტიც მოგვითხრობს, რომ მისი კახეთში მოგზაურობისას აბრეშუმი აქ მხოლოდ საკუთარი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად მოჰყავდათ, თუმცა აქვე დასძენდა: „მეაბრეშუმეობა კახეთში მნიშვნელოვნადაა განვითარებული. ყოველ ოჯახს ყოველწლიურად 2-დან 4 ფუთამდე პარკი მოჰყავს, რომელსაც გირვანქას 60-დან 90 კაპიკად ყიდის“ (გელაშვილი 1962: 255).

მაიკლ ადამსი კი, 1794 წელს გამოქვეყნებულ ცნობარში „საქართველოში უმაღლესი ხარისხის აბრეშუმის დიდი რაოდენობით“ წარმოების შესახებ საუბრობს (ადამსი 1794).

უინდჰემ ბივსის, 1751 წლის გზამკვლევის მიხედვით „საქართველოში აბრეშუმი უხვადაა, თუმცა ქართველებმა მისი დამუშავება არ იციან და არც ამ საქმის ოსტატები ჰყავთ ამ საქმის საწარმოებლად, ამიტომ გააქვს თურქეთის ქალაქ ერზრუმსა და მის შემოგარენში“ (კალანდია 2017: 201).

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, აბრეშუმს ამზადებდნენ ჰერეთში, სამეგრელოში, იმერეთსა და გურიაში (ვახუშტი: 1973: 708).

XVII-XVIII სს-ის მზითვის სიებში, უმეტესად იხსენიება აბრეშუმის, ოქროქსოვილის და დარაიბავთის ქსოვილისაგან დამზადებული კაბები. XIX ს-ში, გარდა ადრეულ პერიოდში ხმარებული ქსოვილისა, ჩნდება ახალი - ხავერდის, სხვადასხვა ფერის ატლასის, გარნაპოლის, გლასის, ოსმალური ფარჩის, სირმიანი ნაკერის, ფანელის და ჩითის ქსოვილებიც. ამავე პერიოდის მზითვის ნუსხებში სახელდება სხვადასხვა სახეობის აბრეშუმის თხელი და გამჭვირვალე სახის ბლონდი, გარნაპოლი, გლასე, გროგრო, დარაი, სტოფი, ფაია, ფლორი, ყანაოზი, ქამხი, მარმაში. მკვრივი სახის - განდიდური, მოვი, სტოფი ან შტოფი, ტერნოსი, ყანაოზი. სახიანი აბრეშუმიდან - დიბი, გრიზეთი, ჩიჩაგლუხარა (იაშვილი 1976:52-55).

ივ ჯავახიშვილი, აბრეშუმის კიდევ რამდენიმე სახეობას ასახელებს - ოქსინოს, სანდუსს, სტავრასა და ხარას (ჯავახიშვილი 1962: 170-176).

ასევე იყენებდნენ ბამბის ქსოვილ - დიმიკიტონსა და დაჩითულ ბამბის ქსოვილს - ყალამქარს.

ჩვენამდე მოღწეული ქსოვილის ნიმუშებიდან აღსანიშნავია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის კლდის ძეგლების ფონდში დაცული XIV საუკუნის ნახიდურის გამოქვაბულთა კომპლექსში აღმოჩენილი ქსოვილის ფრაგმენტები, რომელიც დიდ მსგავსებას ავლენს მოდევნო პერიოდის ქტიტორთა პორტრეტებზე გამოსახულ ქსოვილთან, ასევე ზურტაკეტის ხეობის გამოქვაბულთა კომპლექსში მიკვლეული წითელი ფერის ხავერდის ქსოვილისაგან შეკერილი ქისა, სამშვილდის ქვაბში აღმოჩენილი ბავშვის ტილოს პერანგი და მამაკაცის ქუდი (ბახტაძე 1991: 49; 2007:155-156), მეფე თეიმურაზ II-ის ფარჩის ქსოვილის კაბა (სურ. 42), ერეკლე II-ის აბრეშუმის სარტყელი (შარიქაძე 2015:399) (ტაბ. I. სურ. 15), შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმში დაცული ალექსანდრე ბატონიშვილის სახიანი ქირმანშალისაგან შეკერილი ორი ახალუხი და ეთნოგრაფიულ ფონდებში დაცული XVIII-XIX სს-ის სამოსი.

ქტიტორთა პორტრეტებისა და მცირერიცხოვანი ნივთიერი მასალის მიხედვით საკვლევი პერიოდის განმავლობაში გვხვდება, როგორც სადა, ერთი ფერის ქსოვილი, ასევე სხვადასხვა ორნამენტული სახეებით გამშვენებულიც.

ერთფეროვან ქსოვილს ძველად - „საია, ზუფი, ხარა და სხვ., სახიანს კი - სტავრა, სკარამანგი და ქამხა ეწოდებოდა (ჯავახიშვილი 1962: 182)

XV-XVIII სს-ში უმეტესად, სხვადასხვა სახის გეომეტრიული, მცენარეული და ფრინველთა გამოსახულებებით გამშვენებული სახიანი ქსოვილი ჭარბობს.

XV ს-ში ქსოვილი, გეომეტრიული ორნამენტების მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. XVI ს-დან კი, საქართველოში მცენარეული ორნამენტით გაფორმებული ქსოვილი ხდება პოპულარული.

გეომეტრიული ორნამენტებიდან XV-XVI სს-ში უმეტესად გვხვდება ოთხკუთხედებისა და რომბებისაგან შედგენილი ბადის ორნამენტული სახეები, რომელიც ხშირ შემთხვევაში დამატებითი ელემენტებით არის გამშვენებული. მაგ., ლეხთაგში, ლამარიას ეკლესიაში დემეტრე ჩართველანის ფესვედის გულისპირზე ორნამენტულ სახეს ქმნის, ლურჯი და მეწამულისფერი ხაზებით შექმნილი ბადე (ტაბ. XXI. სურ. 1). კაბისას კი, მუქი ლურჯი ფერისა, კონტურების გადაკვეთის ადგილებზე დასმული თეთრი შტრიხებით. შტრიხებისა და ოთხკუთხედების ცენტრში კი წითელი წერტილები აღინიშნება (ტაბ. XXI. სურ. 2).

რომბისებრ ბადეებზე, რიგ შემთხვევაში გვხვდება კონტურების გადაკვეთის ადგილებზე დასმული ჯვრები, შიდა არეზე კი, სამკუთხად განთავსებული წერტილები (ტაბ. XXI. სურ. 2). ამის მაგალითია, ბეთლემის ეკლესიაში, ქტიტორების ისპანის, შალვასა და, ოლარის კაბის (1493 წ.), ჭალის ეკლესიაში აბაშ აბაშიძის თანამეცხედრის მოსასხამის (XV-XVI სს-თა მიჯნა), ელისქედის წმ. ელიას ეკლესიაში ზვიად დიდებულის კაბის ქსოვილი (XVI ს.) და სხვ.

ზვიად დიდებულის გვერდით გამოსახულ გულდამის მოსასხამზე, რომბების შიგნით სამკუთხად დასმული წერტილების არ აღინიშნება (ტაბ. XXI. სურ. 4).

ზოგან, გადაკვეთის ადგილებზე ჯვრების ნაცვლად კლაკნილებაა დატანილი (ტაბ. XXI. სურ. 5) მაგ., ჭალაში, ლომინ აბაშიძის თანამეცხედრის მოსასხამზე (XV-XVI სს-თა მიჯნა), სეფიეთის მთავარანგელოზთა ეკლესიის ნართექსში (XVI ს-ის I-ლი ნახევარი) უცნობ ქტოტორთა ცალკეულ ფიგურებზე და სხვ.

ზოგან, კლაკნილი, რომების აღმნიშვნელი ხაზების ცენტრშია განთავსებული (ტაბ. XXI. სურ. 6). მაგ., ბუგეულის მთავარანგელოზთა ეკლესიაში (XVI ს.) ქტიტორ ქალთა კაბასა თუ მოსასხამზე. ლეხთაგში, ჯიმადში მჯაფარასძის კაბის ნაცრისფერ ფონზე, თეთრი და მეწამულისფერი კონტურით შექმნილი რომბისებრი ბადის თითოეულ კუთხეში მსგავსი ფერების წერტილებია დასმული (ტაბ. XXI. სურ. 7).

რამდენადმე განსხვავებულია ქუცნა ამირეჯიბის თავსაბურავის რომბისებრი ბადე, რომელიც წერტილებისა და ოვალებისგანაა შექმნილი. მათ შიგნით სამკუთხედ არეებად დაყოფილი რომბია ჩასმული. თითოეულ სამკუთხედში კი თითო წერტილი აღინიშნება (ტაბ. XXI. სურ. 8). რომბებისაგან შედგენილი ბადის ორნამენტული სახე XVII ს-ის პორტრეტებზე ფაქტიურად არ გვხვდება. ჩვენთვის ცნობილ ძეგლთაგან, მხოლოდ, ზარათის წმ. კვირიკესა და ივლიტას ეკლესიაში წარმოდგენილი მანდილოსნის ზედა სამოსზე და თეიმურაზ ბატონიშვილის გამოსახულებაზეა მოცემული (მეფე იმამყული ხანის მიერ წმ. დავითის საფლავისათვის მიცემული აკურის შეწირულების განახლების სიგელი. 1708 წ.).

პირველ შემთხვევაში რომბის ბადის თითოეულ უჯრაში შედარებით ღია ფერის რომბია ჩაწერილი, შიგნით მიმართული შტრიხებით (ტაბ. XXI. სურ. 9), მეორე შემთხვევაში კი, თეთრი წერტილები (ტაბ. XXI. სურ. 10). ხობში, გიორგი I დადიანის გამოსახულებაზე, რომბული ბადე მცენარეულ ორნამენტს ერწყმის (ტაბ. XXII. სურ. 5).

XV-XVI სს-ში ასევე გავრცელებული ჩანს ვერტიკალურად მიმართული სწორი და კლაკნილი ხაზებისაგან შექმნილი ორნამენტი.

ლექთაგში, ასლან მჯაფარასძის ფესვედის ზედაპირის ღია ნაცრისფერ ფონზე, შავი ვერტიკალური და მეწამულისფერი ზოგზაგების მონაცვლეობას ვხედავთ (ტაბ. ტაბ. XV. სურ. 11). კაბის ნაცრისფერ ფონზე კი, თეთრის, მეწამულისფერისა და შავი ვერტიკალური ხაზებისას (ტაბ. XXI. სურ. 12). ასეთივეა სამხრეთ კედელზე გამოსახული ერთ-ერთი მანდილოსნის კაბის ქსოვილიც. რიგ შემთხვევაში ვერტიკალური ზოლების ზედაპირი დამატებით წერტილებითაა გამშვენებული (ტაბ. XXI. სურ. 13) ან ტალღოვანი ორნამენტით (ტაბ. XXI. სურ. 15, 16).

გვხვდება ვარსკვლავისებრი ორნამენტი, ზოგჯერ, მის ირგვლივ სამკუთხედად დასმული წერტილებით. მაგ., ბეთლევში, ქტიტორ ზაქარიას კაბაზე, თუზი-თავასას, სეფიეთში, მაოლნაშა შელია და ელაჭიში ოჩიგავას (XVI ს-ის I ნახევრის) გამოსახულებებზე (ტაბ. XXI. სურ. 13) და სხვ.

წალენჯიხაში, ლევან I დადიანის მეუღლის (სავარაუდოდ) კაბას, წრეში ჩაწერილი ბორჯღალები ამკობს (ტაბ. XXI. სურ. 19). სორის ტაძარში, შოშიტა ერისთავის კაბას კი, სპირალისებრი ორნამენტი (ტაბ. XXI. სურ. 20).

ნაბახტევში, ქუცნა ამირეჯიბის ვაჟის, რამინის კაბაზე. XV-XVII სს-ში უწყვეტად გვხვდება, ოვლებისაგან შედგენილი სხვადასხვა სახის ორნამენტი. მათ შორის – ერთიმეორეში ჩაწერილი სხვადასხვა ფერის ოვლები. მაგ., წალენჯიხაში, აფაქიდის გვარის უცნობ ახალგაზრდა ქტიტორზე (ტაბ. XXI. სურ. 21). ასევე, ერთიმეორეში ჩაწერილი ორი ოვალი, გარშემოვლებული, სხივისებრი რკალებით (ტაბ. XXI. სურ. 22, 23). ერთმანეთს ენაცვლება სამკუთხედ დასმული წერტილები და სამკუთხედისებრი ფორმები. მაგ., ქუცნა ამირეჯიბის ვაჟის რამინის კაბაზე (1412-1431 წწ.).

ქსოვილის სახეს რიგ შემთხვევაში *გეომეტრიული და მცენარეული ორნამენტების ერთობლიობა* ქმნის. გვხვდება ერთიმეორეზე გადაბმულ ოვლებში ჩაწერილი სტილიზებული მცენარეული ორნამენტები. მაგ., ნაბახტევში, ქუცნა ამირეჯიბის კაბის ქსოვილზე (ტაბ. XXII. სურ. 1, 2). ასევე, წრეში ჩაწერილი, მცირე ზომის ოთხყურა ყვავილები (ტაბ. XXII. სურ. 3).

ლექთაგის ქტიტორთა სამოსზე, ოთხკუთხედი უჯრებისაგან შემდგარი ბადის კუთხეებში, ოთხყურა ყვავილებია დასმული. ერთიმეორეს ენაცვლება, ორი სახის ყვავილოვანი მოტივი(ტაბ. XXII. სურ. 3, 4).

ხოზის ეკლესიაში, გიორგი I დადიანის კაბის ქსოვილზე რომბისებრ ბადეში თითო ხუთყურა ყვავილია ჩასმული. რომბების კუთხეებში კი ჯვრები, შუაში თეთრი წერტილებით (ტაბ. XXII. სურ. 5).

XVII ს-ში ქსოვილს დიდი ზომის, ერთიმეორზე მარყუქებით გადამბმული რომბისებრი ან ოვალური ფორმის მოტივი ამკობს, მასში ჩაწერილი მცენარეებით (ტაბ. XVII. სურ. 6-8).

დიდი ზომის რომბები ფარავს ცაისში, სეტემან შერვაშიძის კაბის ზედაპირს, რომლის ცენტრშიც რკალებით გარშემოვლებული ოვალია ჩასმული. რომბები ერთიმეორეს წრეებით ებმის, კონტურებს კი, ერთგვარი ფოთლოვანი მოტივი მიუყვება (ტაბ. XXII. სურ. 6).

დიდი ზომის რომბებისაგან შედგენილი ბადის კონტურებზე გამოსახულია ოთხწყვილად შეჯგუფებული ყვავილის კვირტები, შუაში ჩახატული ვარსკვლავით. მაგ., ლევან I დადიანის კაბისა და მისი თანამეცხედრის (სავარაუდოდ) მოსასხამის ქსოვილი (ტაბ. XXII. სურ. 9).

XVI ს-სა და განსაკუთრებით XVII ს-ში, უპირატესობა *მცენარეულ ორნამენტულ* მოტივს ენიჭება. მათ შორის რტო-ყვავილოვანს, ყვავილის მთლიანი ძირებისაგან შედგენილსა და გრეხილ-ღეროვანს.

გრეხილ-ღეროვანი მოტივი ვერტიკალურ რიგებად იშლება ქსოვილის ზედაპირზე. გრეხილი ღეროების მოძრაობა თანმიმდევრულად და ჰარმონიულად მიყვება ერთმანეთს. ეს მოტივი ხშირად ამშვენებს მოსასხამის საოლველს. მაგ., წალენჯიხაში, დადიანთა მოსასხამებზე ვხედავთ, როგორც ადრეული შუა საუკუნეების ქართული კედლის მხატვრობისათვის დამახასიათებელ ორნამენტულ მოტივებს (ტაბ. XXIII. სურ. 1-3), ასევე ახალი დროისთვის დამახასიათებელსაც (ტაბ. XXIII. სურ. 4).

გელათის ტაძარში, დავით აღმაშენებლისა და გიორგი II-ის (ღვთისმშობლის შობის ეკლესია. გელათი. XVI ს.) ბისონის ქსოვილის სახეს ქმნის, ერთიმეორეზე გადაბმულ, ვერტიკალურად მიმართულ დიდი ზომის ოვალეზში ჩაწერილი, ერთმანეთისადმი პირშეცევით გამოსახული ორი რკო, რომლებიც, აქეთ-იქით გამომავალი ყლორტებით ერწყმიან გარშემომწერ ოვალს (ტაბ. XXIII. სურ. 8). ამის მსგავსია თითქმის, გელათის წმ. გიორგის ეკლესიაში გამოსახული თეიმურაზ ბატონიშვილის კაზის ქსოვილის ორნამენტიც, კონსტანტინე ბატონიშვილის შემთხვევაში კი, ოვალეზში ბროწეულის მსგავსი ყვავილია ჩაწერილი (ტაბ. XXIII. სურ. 9).

ასევე გვხვდება, ქსოვილის ზედაპირზე სიმეტრიულად განლაგებული ფოთლის მსგავსი მოტივები (მაგ., იმერეთის მეფე ალექსანდრე III და დედოფალი ნესტან-დარეჯანი. ნართექსი. ღვთისმშობლის შობის ეკლესია. გელათი. XVII ს.) (ტაბ. XXIII. სურ. 12, 13). ასკილის მსგავსი მცენარეა გამოყვანილი ზაზა ფანასკერტელ-ციციშვილის სამოსზე (ტაბ. XXIII. სურ. 14).

აღნიშნულ პერიოდში ხშირია ყვავილის მთლიანი ძირებისაგან შედგენილი მოტივები, მათ შორის დიდი პუპულარობით, მიხაკისა და შროშანის ყვავილები გამოირჩევა (ტაბ. XXIII. სურ. 15-18).

ფრინველთა გამოსახულებებით შექმნილი ქსოვილის სახე, ჩვენთვის ცნობილ ძეგლთაგან, მხოლოდ რამდენიმე ძეგლზე გვხვდება. მათ შორის, ნაბახტევის ღვთისმშობლის ეკლესიის XV ს-ის, მარტვილის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიის XVII ს-ის მხატვრობასა და ნეკრესის ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში, ლევან კახთა მეფის გამოსახულებაზე.

ფარშევანგთა გამოსახულებები ამკობს ალექსანდრე მეფის თანამეცხედრის მოსასხამის, ქუცნა ამირეჯიბის ვაჟის რამინის ფესვედის გულისპირისა (ღვთისმშობლის ეკლესია. ნაბახტევი. 1412-1431 წწ.) და ხვარაშან ლიპარტიანის კაზის (ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. მარტვილი. 1658-1673 წწ.) ქსოვილს.

პირველ შემთხვევაში ფრინველები ყელი-ყელ გადაჭდობილი სახით არიან გამოსახულნი (ტაბ. XXIV. სურ. 1). რამინის ფესვების გულისპირზე მხოლოდ ორი, ერთიმეორისაკენ მიბრუნული ფარშევანგის ფიგურა მოჩანს (ტაბ. XXIV. სურ. 2). ხვარაშან ლიპარტიანის შემთხვევაში კი, ქსოვილის ზედაპირზე ერთიმეორეს ენაცვლებიან სხვადასხვა პოზაში - თავაწეული, ყელმოღერებული, თუ თავდახრილ ფარშევანგთა გამოსახულებები (ტაბ. XXIV. სურ. 3). ასევე, სხვადასხვა პოზაში გამოსახული, ფრთაგაშლილი მტრედები ამკობენ მარიამ დადიანი კაბას . მხოლოდ აქ ჩიტების გამოსახულება მცენარეულ ორნამენტს ერწყმის (ტაბ. XXIV. სურ. 4). ლევან კახთა მეფის სამოსს კი, ერთიმეორეზე გადაბმულ წრეებში ჩაწერილი ორთავიანი არწივების გამოსახულება (ტაბ. XXIV. სურ. 5).

ქსოვილის ფრინველთა და ცხოველთა გამოსახულებებით შემკობის ტრადიცია ადრექრისტიანული პერიოდიდან მომდინარეობს. ლომების გამოსახულება ამკობს მაგ., ტბეთის ტაძრის დასავლეთ ფასადზე გამოსახულ აშოტ კუხის მოსასხამს, ფრინველთა გამოსახულებები გვხვდება სვანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული ქართული და აღმოსავლური ტიპის ქსოვილებზე (კეცხოველი 1965:).

ამრიგად, საკვლევი პერიოდის განმავლობაში, ერთი და იგივე ორნამენტული მოტივით შემკული ქსოვილი, გვხვდება მამაკაცისა და ქალის სამოსის შემთხვევაშიც.

XV-XVI სს-ში გეომეტრიული ორნამენტული სახეები ჭარბობს. ნივთიერი მასალის მხრივ, საინტერესოა საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცული, ნახიდურში აღმოჩენილი XIII-XIV ს-ის (?) ზოლიანი ტილოს ქსოვილის ფრაგმენტები წითელი ქსოვილის ზედაპირზე ერთიმეორეს ენაცვლება, შეწყვილებული ოთხი ვიწრო შავი ზოლი, სადა მონაკვეთებს. ასევე ყვითელ ფონზე ვხედავთ, ლურჯი და წითელი ზოლების მონაცვლეობას..

მცენარეული ორნამენტული მოტივები, რომელიც ასე პოპულარულია XVII ს-ში დიდ მსგავსებას ავლენს სპარსული, ინდური და ნაწილობრივ ოსმალური

წარმოების როგორც ქსოვილთა, ასევე ხელნაწერთა მორთულობაში გამოყენებულ
ორნამენტაციასთან. მაგ., (კლდიაშვილი 2011).

თავი III

რიტუალური სამოსი ტრადიციულ ყოფაში

§ 3. 1. სამეფო სამოსი მეფედ კურთხევის რიტუალში

სამოსს უძველესი დროიდან, ფუნქციური დანიშნულების გარდა, სიმბოლური დატვირთვაც გააჩნდა. ცალკეული რიტუალის არსის გამოხატვისას სამოსს ერთ-ერთი წამყვანი როლი ენიჭებოდა, რაც გარკვეული დროით განსაკუთრებული ტიპისა და ფერის სამოსის ტარებაში გამოიხატებოდა.

ჩემთვის, ამ კონტექსტში საინტერესოა მეფედ კურთხევის რიტუალი, ხალხური დღეობები და რელიგიური დღესასწაულები, ბავშვის დაბადებასთან, საქორწინო და სამგლოვიარო რიტუალებთან დაკავშირებული, როგორც ძველი, ასევე დღევანდელ ყოფაში არსებული ტრადიციები.

თავდაპირველად *მეფედ კურთხევის* რიტუალზე შევაჩერებ ყურადღებას.

სამეფო სამოსისა და რეგალიების ტარების უფლება ხელისუფალთ მეფედ კურთხევის წესის შესრულების შემდგომ ენიჭებოდათ.

საქართველოში მეფედ კურთხევის (ქართული) რიტუალის შესახებ რამდენიმე წერილობითი ძეგლი მოგვითხრობს. წმ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსმა მცირე ცნობა შემოგვინახა დემეტრე I-ის კურთხევის შესახებ („ცხოვრება მეფეთ მეფესი დავითისი" 1955), „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთან“-ში აღწერილია თამარ მეფის კურთხევის წესი („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთან" 1959: 114), პაპუნა ორბელიანის მიერ კი თეიმურაზ II-ისა (ორბელიანი 1981: 101). ასევე საინტერესო ცნობას გვაწვდის XIII ს-ის I ნახევრის ხელნაწერი⁵² - „წესი და განგება მეფედ კურთხევისა“ (კაკაბაძე 1913).

⁵² ივ. ჯავახიშვილი ამ ხელნაწერს XIII ს-ით ათარიღებს („მეფის კურთხევის წესი, ვითარცა მეფის ხელისუფლების სივრცის გამომხატველი", თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VII. 1984, გვ. 151, 154); ს.კაკაბაძე და მ. ლორთქიფანიძე - XIII ს-ის დასაწყისით (ლორთქიფანიძე 1999: 44), ნ. ბერძენიშვილის

წერილობით წყაროებში შემორჩენილი ცნობების ერთგვარი ილუსტრირება მონუმენტური მხატვრობის რამდენიმე ძეგლმაც შემოგვინახა. სვანეთში, მაცხვარიშის ტაძარში - დემეტრე I-ის მეფედ კურთხევისა (1140 წ.) (სურ. 121), ანანაურის ეკლესიის დასავლეთ ეკვდერში - ლაშა-გიორგის (XIII ს) (სურ. 123); გელათში, მთავარი ტაძრის ჩრდილოეთ ეკვდერის ცენტრალურ სათავსში (XV-XVI სს.) - ბაგრატ III-ის (სურ. 122).

მ. ბუღიას მოსაზრებით, გარეჯის „ნათლისმცემლის“ მონასტრის წმ. იოანე ნათლისმცემლის შობის სახელობის ტაძარში კიდევ ორი - მეფე გიორგი III -ისა და გიორგი IV-ის მეფედ კურთხევა უნდა იყოს ასახული (ბუღია 2005: 188)⁵³.

აღნიშნული წყაროების მიხედვით, საქართველოში მეფედ კურთხევის ორი - „ძველი“ და „ახალი“ წესი დასტურდება. ვახუშტი ბატონიშვილის აზრით, მათ შორის ცვლილება, ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდგომ უნდა მომხდარიყო (ვახუშტი 1941: 19).

კურთხევის ორივე წესი, თავის მხრივ, საეკლესიო და საერო ნაწილისაგან შედგებოდა (ჯავახიშვილი 1984: 148-157). საეკლესიო კურთხევა წინ უსწრებდა საეროს და სწორედ ამ დროს იმოსებოდა მეფე სამეფო სამოსით და გადაეცემოდა სამეფო რეგალიების ძირითადი ნაწილი.

თანამოსაყდრეობის შემთხვევაში სამეფო ნიშნებს თავად მეფე გადასცემდა მემკვიდრეს, როგორც დემეტრე I-ისა და თამარ მეფის პირველი კურთხევის დროს. ორივე შემთხვევაში, კურთხევის „ძველი“ წესი უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

აზრით XIII ს-ის 40-იან წლებამდე უნდა შექმნილიყო (ჯავახიშვილი 1984: 153), ი.დოლიძე კი XIII ს-ის II ნახევარით (დოლიძე 1965: 50-54).

⁵³ ზ. სხირტლაძე ამ სცენებს ანგელოზის მიერ ისტორიულ პირთა კურთხევად მიიჩნევს და ამის დასტურად არაერთი მაგალითი მოყავს (სხირტლაძე 1983: 101; 1987: 118). ჩემი აზრით, ეს საკითხი კიდევ საჭიროებს დაზუსტებას, ვინაიდან ამ სცენებში ანგელოზს ხელთ მხოლოდ კვერთხი უპყრია და გვირგვინის დადგმა არ არის ასახული. ზემოთ ჩამოთვლილი მეფედ კურთხევის ყველა სხვა კომპოზიცია კი გვირგვინდებას ასახავს.

წმ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის გადმოცემით⁵⁴, მამამ „თვისითა ჯელითა დასუა საყდართა თვსთა ძე თვსი დიმიტრი... და დაადგა თავსა შუენიერსა გვრგვნი ქვათაგან პატიოსანთა, ვიტყვ უკუე სათნოებათა მამულთა, და შეარტყა ჯელთა ძლიერთა მახვლი, ეჰა, რაბამ სჯანად ჯმარებული, და შემოსა პორფირი მკლავთა ლომებრთა და ტანსა ახოვანსა“ („ცხოვრება მეფეთ მეფესი დავითისი“ 1955: 363).

წმ. დავით აღმაშენებლის ანდერძში კი ვკითხულობთ - „ამას ყოველსა თანა-წარუძღუენე წმინდაჲ ძელი ცხოვრებისაჲ და მივეც დროჲა ჩემი სვიანი, აბჯარნი ჩემნი სამეფონი და საჭურჭლენი ჩემნი ზემონი და ქუემონი“ (დოლიძე 1965:19).

მონუმენტური მხატვრობიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია სვანეთში, მაცხვარიშის ტაძარში შემორჩენილი დემეტრე I-ის მეფედ კურთხევის სცენა (1140 წ). ეს ერთადერთი ძეგლია, სადაც კურთხევის როგორც სასულიერო, ასევე საერო ნაწილია ასახული (სურ. 121). კომპოზიციის ცენტრში, მთელი ტანით წარმოდგენილი დემეტრე I-ის მავედრებელი ფიგურის მარცხნივ, თავის დონეზე გაწვდილი ქრისტეს მაკურთხეველი მარჯვენითა და მარცხენა მხრიდან მთავარანგელოზის მიერ გვირგვინის დადგმით, მხატვარმა გადმოგვცა კურთხევის პირველი ნაწილი. მეფის ორივე მხარეს გამოსახული ერისთავების მიერ, წელზე ხმლის შემორტყმით კი, კურთხევის მეორე - საერო ნაწილი.

წმ. თამარ მეფის ისტორიკოსი მოკლედ მოგვითხრობს თამარის პირველი კურთხევის შესახებ - „მეფე ყო თამარ, თანადგომითა ყოველთა პატრიარქთა და ეპისკოპოზთა, დიდებულთა იმიერთა და ამიერთა, ვაზირთა და სპასალართა და სპასპეტთა. და დაისუა მარჯვენით მისსა მეფე და დედოფალი, შემკული და შემოსილი პირად-პირადითა ფესუედითა ოქროანითა, ბისონითა და ზეზითა, რომელსა ხადა მთად ღმრთისად....და დაადგა გვირგვინი ოქროსა თავსა მისსა, ოქროსა მის ოფაზისა, აღმკული იაკინთთა, ზმირთა და სმარაგდოთა მიერ. და

---

⁵⁴ მეფედ კურთხევის ყველა წყაროს განხილვისას, ყურადღებას მხოლოდ ჩვენთვის საინტერესო სამეფო ნიშნების აღწერაზე შევაჩერებთ.

მდიდარნი ერისანი ლიტანიობდეს წინაშე პირსა მისსა“ („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ 1959: 114).

გიორგი III-ის გარდაცვალების შემდგომ, თამარ მეფის მეორედ კურთხევის შესახებ კი გადმოგვცემენ „და მოიღეს გვირგვინი, აღიღეს ჳმა მგალობელთა და ძლევით გვირგვინოსნობისა და და მძლედ-მფლობელობისა მოახსენეს... ვინაითგან ლიხთიმერთაგან იყო წესი დადგმად გვირგვინისა თავსა სამეუფოსა, აწუიეს მონაზონი ღირსი და მადლშემოსილი, მთავარეპისკოპოსი ქუთათელი ანტონი საღირისძე მიღებად გვირგვინისა.... კვირიკესძე კახაბერი, ერისთავი რაჭისა და თაკუერისა, და სრულყუეს მოკელეთა სუიანთა და დიდებულთა ვარდანისძესა, საღარისძეთა და ამაწელისძეთა მოღებად და დადებად ჳმლისა“ („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი" 1959: 114).

მეფედ კურთხევის „ახალი“ წესია აღწერილი XIII ს-ის I ნახევრის ხელნაწერში - „წესი და განგება მეფედ კურთხევისა“, რომელიც სრულად გადმოგვცემს ამ რიტუალს.

კურთხევის წინა დღეს, მთავარეპისკოპოსი საკურთხეველში ტრაპეზზე დასაბრძანებლად სასახლიდან წაიღებდა ფეშხუმზე დასვენებულ სამეფო ნიშნებს - გვირგვინს, სკიპტრას, პოდირსა და ბისონს, რომლებსაც იქ ტოვებდნენ ღამისთევის მსახურების განმავლობაში. მეფედ კურთხევის დღეს, წირვის დაწყებამდე, ჯვრისმტვირთველი ამირსპასალარისაგან მიღებულ „სამეფო ჳრმა-ლს« საკურთხეველში „ძელი ცხორება“-ზე მიყრდნობილად დადებდა.

ტაძარში, ტახტზე მჯდომ მეფეს, მთავარეპისკოპოსი ტრაპეზზე დაბრძანებულ ბისონს „ორთავე მუხლთა ჳედა დაფენით« დაუდებდა, კათალიკოსი კი მეფის მიმართვის შემდეგ - „მაკურთხე მეუფეო“, ჳვარს გადასწერდა და თავისი ხელით ჩააცმევდა მას ბისონს. სახარების წაკითხვის შემდეგ, გვირგვინს დაადგამდა და პორფირითაც შეიმოსებოდა, რის შემდგომაც კათალიკოსი მას გადასცემდა სკიპტრას მარჯვენა ხელში.

კურთხევის საერო ნაწილი, წირვის დასრულების შემდეგ აღესრულებოდა, რაც ამირსპასალარის მიერ მეფისათვის ხმლის შემორტყმაში მდგომარეობდა.

მეფედ კურთხევის ანალოგიური წესი არის დაფიქსირებული XVIII ს-ში, თეიმურაზ II-ის შემთხვევაშიც. მხოლოდ, რამდენიმე განსხვავება აღინიშნება მეფისათვის ბოძებულ სამეფო ნიშნებს შორის. მაგ., მეფე გარდა ბისონისა და პორფირისა, დიადიმიტაც შეიმოსა - „ბისონსა ზედა ჩააცვეს დიადიმა, წამოასხეს პორფირი, დაადგეს გვირგვინი“, და რეგალიებიდან, სკიპტრასთან ერთად სფეროც უბოძეს - „მისცეს მარჯვენასა კელსა სკიპტრა და მარცხენასა კელსა ქვეყნისა სფერო“ (ორბელიანი 1981: 101).

მონუმენტური მხატვრობის მეგლთაგან კურთხევის ახალ წესია გადმოცემული ვარძიაში, ანანაურის ეკლესიის დასავლეთ ეკვდერსა (XIII) და გელათში მთავარი ტაძრის ჩრდილოეთ ეკვდერის ცენტრალურ სათავსში (XV-XVI სს.)⁵⁵. ორივე შემთხვევაში კურთხევის მხოლოდ საეკლესიო ნაწილია გამოსახული.

ანანაურის ეკლესიის დასავლეთ ეკვდერში მხატვარმა ლაშა-გიორგის კურთხევა ასახა. სამეფო სამოსით შემოსილ მეფეს ანგელოზი თავზე გვირგვინს ადგამს, ხელში კი სკიპტრას აწვდის.

ლაშა-გიორგის კურთხევის საინტერესო გამოსახულებათა შემორჩენილი 1210 წლით დათარიღებულ მონეტაზეც (სურ. 125), სადაც სამეფო სამოსით - ბისონით, მანიაკიტა და ლორონით შემოსილ მეფეს მარჯვენა ხელში ლაზარუმი უჭირავს, მაკურთხეველი ხელი კი აპოკომბიონს აწვდის (პატარიძე ... 2013: 203-204, 253).

გელათში, მთავარი ტაძრის ჩრდილოეთ ეკვდერის ცენტრალურ სათავსში, გასასვლელი კარის აქეთ-იქით ბაგრატ მეფის კურთხევის სცენა ნაწილდება. მარცხნივ, მთელი ტანით წარმოდგენილ მეფეს, მის ზემოთ გამოსახული ანგელოზი მიართმევს სამეფო ნიშნებს - დიადიმას, გვირგვინს, მახვილსა და დისკოში

---

⁵⁵ გარეჯის ნათლისმცემლის ტაძარში არსებულ სცენებს თუ მეფეთა კურთხევად მივიჩნევთ, მაშინ აქაც სასულიერო კურთხევა უნდა იყოს ასახული.

ჩაწერილი ქალაქის - „ზეციური იერუსალიმის“ გამოსახულებას, რომელიც გელათის მონასტრის სახითაა წარმოდგენილი (გედევანიშვილი 2013: 28).

როგორც აღვნიშნე, თანამოსაყდრეობის შემთხვევაში მეფე თავად გადასცემდა მემკვიდრეს სამეფო ნიშნებს, კურთხევის საეკლესიო ნაწილის შესრულებისას კი ხდებოდა მეფის სამეფო სამოსით - ფესვედით, ბისონით, პორფირითა თუ დიადიმით შემოსვა და სამეფო რეგალიების ძირითადი ნაწილის გადაცემა. ამ კუთხით, ასევე საინტერესოა, იოანე შავთელის „აბდულმესია“, სადაც სრულად არის ჩამოთვლილი სამეფო რეგალიები:

„შესამოსელნი, შესამკობელნი
გმოსიან ტანსა ოქრონემსულნი,
გვირგვინ-სკიპტრანი, ბისონ-მიტრანი,
მოწეულითა თანა-შექსულნი.
გაქვს-და პორფირთა შთაცმა, პოდირთა
სამარაგდონი ერთგან ექსულნი
დიადიმითა...“ (შავთელი 1838:6).

<http://georgianweb.com/language/geo/shavteli.html>).

დემეტრე I-ის შემთხვევაში, სამოსიდან მხოლოდ პორფირი სახელდება - „პორფირი მკლავთა ლომებრთა და ტანსა ახოვანსა“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 363).

თამარ მეფესთან - *ფესუედი და ბისონი* - „შემკული და შემოსილი პირად-პირადითა ფესუედიტა ოქროანითა, ბისონითა და ზეზითა, რომელსა ხადა მთად ღმრთისად“ („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ 1959: 114) .

„წესი და განგება მეფედ კურთხევისა“-ში - *ბისონი და პორფირი* - „ბისონს აიღებდა და „ორთავე მუხლთა ზედა დაფენით“ დაუდებდა, კათალიკოსი კი მეფის მიმართვის შემდეგ - „მაკურთხე მეუფეო“, ჯვარს გადასწერდა და თავისი ხელით ჩააცმევდა მას ბისონს. სახარების წაკითხვის შემდგომ გვირგვინს დაადგამდა და პორფირითაც შეიმოსებოდა“ (კაკაბაძე 1913: 5-8).

თეიმურაზ II-სთან კი - ბისონი, პორფირი და დიადიმაც სახელდება (ორბელიანი 1981: 101).

სამეფო სამოსთან დაკავშირებით ყურადღებას მხოლოდ გარკვეულ საკითხებზე შევაჩერებთ. მაგ., დემეტრე I-ის ჩაცმულობაზე, სამეფო სამოსის ფერზე, ცალკეულ ელემენტებსა და და რეგალიების გარკვეულ ნაწილზე.

მაცხვარიშის მხატვრობაში დემეტრე I, ანანაურში - ლაშა-გიორგისა და გელათში - ბაგრატ III-ეს განსხვავებული, ენიანი კაბით წარმოგვიდგება (სურ. 121). ვიწრო, გრძელსახელოიანი, მუხლზე სიგრძის მეწამულისფერი კაბის შუაში ჩახსნილ კიდეებს, მუხლზე სიგრძის ქობასა და ყოშებს ოქროსფერი, ორნამენტირებული საოლველი შემოუყვება. საყელო სამკუთხედისებრ არის გადახსნილი. მსგავსი სამოსი მრავალგზისაა დამოწმებული შუა საუკუნეების სახვითი ხელოვნების ძეგლებზე წარმოდგენილ ისტორიულ პირთა, მათ შორის მეფეთა, უფლისწულთა და დიდებულთა პორტრეტებზე. მაგ. ლაშა-გიორგი ყინწვისისა და ბეთანიის (XIII ს-ის დასაწყისი) ფრესკებზე (სურ. 126), გიორგი III - გარეჯის „ნათლისმცემლის“ ტაძარში.

თ. ვირსალაძე ამ კაბას დიდგვაროვანთა საზეიმო სამხედრო სამოსად მიიჩნევს. მისი აზრით, მსგავსი ჩაცმულობა მეტად შეესატყვისებოდა მეფედ კურთხევის ხმლის შემორტყმის რიტუალს. ამავე დროს, დემეტრე I და მსგავსი კაბით შემოსილი ლაშა-გიორგიც თანამოსაყდრეებად გვევლინებიან და არა ერთპიროვნულ მმართველებად (Virsaladze 2007: 160, 161).

ჩვენი აზრითაც, სწორედ ეს მომენტები უნდა განაპირობებდეს მათი ჩაცმულობის სახეს.

ინტერესს იწვევს სამოსის ფერი, რომლის შესახებაც მეფედ კურთხევის რიტუალში ფაქტობრივად არაფერია უწყებული. თამარის ისტორიკოსი მხოლოდ ფესვედის შემთხვევაში აღნიშნავს - „შემოსილი პირად-პირადითა ფესუდითა ოქროანითა, ბისონითა და ზეზითა“.

ფესვედი, ბისონის შიგნით მოსახმარი სამოსია, რომლის მხოლოდ ქვედა კიდე მოუჩანდათ. ის ძირითადად ღია ფერისაა.

ნ. ჩოფიკაშვილის აღნიშვნით, „დადგენილი არ იყო ქართველ მეფეთა ბისონის ფერი“. იგი მონუმენტური მხატვრობის ძეგლების მიხედვით ოთხ ფერს ასახელებს - ღია მწვანეს, მოყავისფრო-წითელი ტონის მეწამულს, იისფრესა და ცისფერს (ჩოფიკაშვილი 1964: 74).

ჩემი დაკვირვებით, ბისონის ფერებიდან მეტწილად მეწამულისფერი ჭარბობს. მაგ.: ბედიასი - ბაგრატ III (XIV ს-ის II ნახევარი), ბეთანიასა და ვარძიასი - გიორგი III (XIII ს-ის დასაწყისი), ბეთანიაში - ლაშა-გიორგი (XIII ს-ის დასაწყისი), ბერთუბანში - თამარ მეფე (XIII ს-ის I მეოთხედი), გელათში - დავით ნარინი (XIII ს-ის 90-იანი წწ.), ნაბახტევში - ალექსანდრე დიდი (1412-1431 წწ.), გელათის მთავარი ტაძრის, სამხრეთ-დასავლეთ ეკვდერში - უცნობი მეფე და დედოფალი (XIV-XV სს.), გელათის წმ. გიორგის ეკლესიაში - იმერეთის მეფე ბაგრატ III (1578-1583 წწ.), წალენჯიხაში - ლევან II დადიანი (XVII ს-ის 30-ნი წწ.) - სწორედ ამ ფერის ბისონით წარმოგვიდგებიან მონუმენტური მხატვრობის ძეგლებზე. ამავე ფერისაა მაცხვარიშში (1140 წ.) დემეტრე I-ის კაბაც მეფედ კურთხევის სცენაში.

ბიზანტიაში დადგენილი წესის თანახმად, მეწამულისფერი საიმპერატორო ძალაუფლების სიმბოლო იყო და მხოლოდ იმპერატორს ჰქონდა მისი ტარების უფლება. ქართველი მეფეები ბიზანტიის იმპერატორისაგან ღებულობდნენ სამეფო ნიშნებს, შესაბამისად, არ არის გასაკვირი ამ ფერის უპირატესობა.

თამარის ისტორიკოსი ფესვედისა და ბისონის გვერდით, ჩამონათვალში, ზეზს მოიხსენიებს. საინტერესოა რა მნიშვნელობით არის ნახმარი ეს სიტყვა.

სულხან-საბა ორბელიანი და დავით ჩუბინაშვილი მას ორფერ ძაფად განმარტავენ - „ესე არს ორფერი ძაფი, და ძაფი და სირმა ერთად შესთული...ზეზი არს ორფერი ერთად შესთული სირმა და აბრეშუმი (ორბელიანი 1991: 279). „მკედი და სირმა ერთად შესთული ორფერად...სამდთო წერილში: ოქროს ქსოვილი სამოსელი (გამოსვ. 26-1, 36; 28-33; 35-26). „ოქროს თმა ძაფს შესთული ზეზია“

(ჩუბინაშვილი 1984: 519; 1000). ნ. მარის აზრით, ზეზი დამახინჯებული ბისონია (Mapp 1905: 68). ი. აბულაძე - „ბისონისა“ და „ზეჰეზის“ მნიშვნელობით ხსნის (აბულაძე 1973: 165, 166). ვახტანგ VI ლექსებისა და პოემების თანდართულ ლექსიკონში კი „ოქრო-ქსოვილ სამოსად“ (ვახტანგ VI 1947: 190). ნ. ჩოფიკაშვილის აზრით, ზეზი ქსოვილს უნდა აღნიშნავდეს და არა სამოსელს. ვეფხისტყაოსნის განმარტებით ლექსიკონშიც, ის, ქათქათა თეთრი ტილოს მნიშვნელობით არის განმარტებული (<http://www.nplg.gov.ge/saskolo/index.php?a=term&d=18&t=6695>).

ტერმინი „ზეზი“ ბიბლიური წარმოშობისაა და სიჭრელეს უკავშირდება.

საქარგავ მასალად ზეზი მხოლოდ საქართველოში დასტურდება. ეს არის „ფერადი აბრეშუმის ძაფი, შეგრეხილი ვერცხლის ან ოქროს თმასთან ან უკვე დამზადებულ ვერცხლმკედსა, ან ოქრომკედთან“ (მელიქიშვილი 2004: 120-121; ბარათაშვილი... 2011: 13, 14). მას ძირითადად სხეულის შიშველი ნაწილების ამოსაქარგად ხმარობდნენ. თამარის შემთხვევაში, შესაძლოა ის კაბის მოსართავად გამოიყენეს, როგორც ქარგულობის განსაკუთრებული და ძვირფასი სახე, რასაც საგანგებოდ გაუსვა ხაზი მემკვიდრე. ამ აზრს ამყარებს ვარძიაში, თამარ მეფის გამოსახულებაზე სამოსის ძვირფასი მორთულობაც (სურ. 127).

დიადიმა, იგივე ლორონი ვიწრო, გრძელი, სწორი ქსოვილია და მხოლოდ თეიმურაზ II-ის კურთხევის რიტუალში სახელდება.

მეფედ კურთხევის ამსახველ გამოსახულებათა შორის ლორონით წარმოგვიდგება ლაშა-გიორგი ანანაურის ეკლესიის დასავლეთ ეკვდერის მხატვრობაში (სურ. 123), გელათის მთავარი ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ეკვდერში კი ბაგრატ მეფე (სურ. 122). ამავე დროს მისკენ მიმართულ ანგელოზს ხელთ უპყრია დისკო ქალაქის გამოსახულებით, რომელსაც ზემოთა მხრიდან ევლება დიადიმას ვიწრო ზოლი (კლდიაშვილი 1991: 165).

ფრესკული მხატვრობის მიხედვით, ლორონი ძირითადად ოქროსფერია, თვალ-მარგალიტით შემკული. ნ. ჩოფიკაშვილი მისი ტარების ორ წესს ასახელებს. „პირველი - როცა დიადიმის ვერტიკალური ბოლო მანიაკიდანაა დაშვებული და

მეორე - გულზე გადაჯვარედინებულ ნაწილებზე დამაგრებული“ (სურ. 128ბ) (ჩოფიკაშვილი 1964: 77).

ჩემი დაკვირვებით, პირველი წესი, თავის მხრივ, კიდევ ორ ტიპად იყოფა.

1) მანიაკიდან ვერტიკალურად დაშვებული ლორონის ორი ნაწილიდან ერთი ბისონის ქობამდე ეშვება, მეორე კი მარცხენა ხელზე ეფინებათ (სურ. 128ა). ეს წესი XIV ს-მდე უნდა ყოფილიყო გავრცელებული⁵⁶. ასეთი ტიპის ლორონით არის გამოსახული მაგ., თამარ მეფე ბეთანიისა და ყინწვისის მხატვრობაში. 2) მანიაკიდან ვერტიკალურად დაშვებული ლორონის ორი ნაწილიდან ერთი ქობამდე ეშვება, მეორე კი წელს უკან, მარჯვენა გვერდიდან გამოდის და მარცხენა ხელზე ეფინებათ (სურ. 128გ).

ფრესკული მხატვრობის მიხედვით, ტარების სწორედ ეს წესი ჩანს ფართოდ დამკვიდრებული გვიანი შუა საუკუნეების განმავლობაში. მაგ.: დავით აღმაშენებელი, ბაგრატ III და მისი მეუღლე დედოფალი ელენე, გიორგი II და მისი პირველი მეუღლე დედოფალი რუსუდანი - გელათის მთავარი ტაძრის ჩრდილოეთ კედელზე (XVI ს) (გელათი 2007: 50. სურ. 33), ბაგრატ III - წმ. გიორგის ეკლესიის სამხრეთ კედელზე (გელათი 2007: 206. სურ. 185), გიორგი II გურიელი და დედოფალი ელენე - შემოქმედის, ღვთისმშობლის ჭედურ კარედ ხატზე (XVI ს) (საყვარელიძე 1987: 113-115. სურ. 60), იმერეთის მეფე გიორგი II - ღვთისმშობლის კარედ ხატზე (XVI ს) (გელათი 2007: 218. სურ.195.); ლევან დადიანი - წარჩეს მთავარანგელოზთა ხატზე (XVII ს) (ხუსკივაძე 1974: 19-20. სურ. 3), იმერეთის მეფე გიორგი III და დედოფალი თამარი, იმერეთის მეფე როსტომი - გელათის მთავარი ტაძრის, ჩრდილო-აღმოსავლეთი ეგვტერში (XVII ს) (გელათი 2007: 103. 105. სურ. 86, 88) და სხვ.

ნ. ჩოფიკაშვილის მიერ დასახელებული ლორონის ტარების მეორე წესი (გულზე გადაჯვარედინებული ლორონის ერთი ნაწილი შუაში სწორხაზოვნად

---

⁵⁶ ჩვენთვის ცნობილ, გვიანი შუა საუკუნეების ძეგლებზე, ლორონის მსგავსი ტარების წესი არ გვხვდება.

ეშვება, მეორე, წელზე შემოუყვება და მარცხენა ხელზე ეფინება), გვიანი შუა საუკუნეების ჩვენთვის ცნობილ ძეგლთაგან, მხოლოდ რამდენიმე გამოსახულებაზე გვხვდება (სურ. 128ბ). მაგ.: გიორგი II - ჟამუშის მაცხოვრის (XVI ს) და ბაგრატ III - გელათის ღვთისმშობლის ჭედურ ხატებზე (XVI ს).

ფრესკული მხატვრობის მიხედვით, ძვირფასი თვალ-მარგალიტით შემკული ლორონი ძირითადად ოქროსფერია. გვხვდება თეთრი (ბეთანია - თამარ მეფე, გიორგი III, XIII ს-ის დასაწყისი) და იისფერი ელფერისა (გარეჯში, უდანბოს მონასტრის ხარების ეკლესია - მეფე დემეტრე II თავდადებული, XIII ს-ის 90-იანი წწ.) (ბულია 1990: 2).

დემეტრე I-ისა და თეიმურაზ II-ის სამეფო ნიშნებს შორის პორფირი სახელდება.

სულხან-საბა ორბელიანი მას შემდეგნაირად განმარტავს - „სისხლის-ფერობა ... მეფეთა და მღვდელთ-მთავართა სამოსელი, რათა დასთხიონ სისხლი მათი, ვითარცა ქრისტემან ერისთვის (ორბელიანი 1991: 628); ი. აბულაძე - „მოწეულით“ (აბულაძე 1973: 342), დ. ჩუბინაშვილის მიხედვით კი, ეს არის „მეწამული სამეფო მანტია“ (ჩუბინაშვილი 1984: 1022).

ივ. ჯავახიშვილიც პორფირს მეფეთა ზედა წამოსასხამად მიიჩნევს და „ამიტომ მეფეს მარტივად „პორფიროსანიც“ ეწოდებოდაო (ჯავახიშვილი 1984 :157). ნ. ჩოფიკაშვილი მას ინსიგნეათა შორის მოიხსენიებს და აღნიშნავს, რომ XIV ს-მდე არცერთი მეფე არ არის პორფირით გამოსახული, ვინაიდან მისი დიადიმასთან ერთად ტარება არ შეიძლებოდა⁵⁷. თეიმურაზ II-ის მეფედ კურთხევის რიტუალში კი ორივე სახელდება.

როგორც ჩანს, ეს წესი არც XVI ს-ში უნდა ყოფილიყო უცხო. გელათის ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ეკვდერში, მეფედ კურთხევის სცენაში ბაგრატ III (სურ. 122) ლორონითა და მოწისფერი, ცრუსახელიანი მოსასხამით არის

---

⁵⁷ ამის მაგალითია, ატენის სიონში სუმბატ აშოტის ძის გამოსახულება, ლორონის გარეშე, მეწამულისფერი ქლამიდით (ატენის სიონის მოხატულობა 1984: 144).

წარმოდგენილი (გელათი 2007: 100. სურ. 83). მსგავსი კოსტიუმით არის გამოსახული (სურ. 129) წალენჯიხაში ლევან II დადიანიც (ჩიხლაძე... 2018: 269. სურ. 421). სვეტიცხოველში, ცხოველსმოყვანილი სვეტის 1687-1688 წწ-ის ფრესკულ მხატვრობაზე (სურ. 130) მირიან მეფეს ლორონთან ერთად წითელი ფერის ბეწვის სარჩულიანი მოსასხამითი აქვს მოსხმული (ჩიხლაძე... 2018: 281). ამავე ტაძარში ვახტანგ გორგასალსაც, კათალიკოსისათვის მიტრის გადაცემის სცენაში (XVII ს-ის II ნახევარი), 1708 წლის ხელნაწერის ილუსტრაციაზე (სურ. 131) მეფე თეიმურაზ I-იც ბიზანტიური ტიპის სამეფო სამოსით - ბისონით, ლორონითა და პორფირითაა გამოსახული (კლდიაშვილი 2011:100).

მოსასხამი - გვიანი შუა საუკუნეების ქართული დიდგვაროვანთა კოსტიუმის ერთ-ერთი აუცილებელი ნაწილი ხდება. სამეფო კოსტიუმში ამ ელემენტის დამატება, შესაძლოა, ერთი მხრივ, ახალი მოდის ტენდენციებით იყო განპირობებული, მეორე მხრივ, კი ბიზანტიურ მოწისფერ მანტიასთან უნდა ჰპოვებდეს კავშირს და ხაზს უსვამდეს ბიზანტიურ ანუ ქრისტიანულ სარწმუნოებასთან ერთგულებას.

თავის მხრივ, საინტერესოა ის გარემოება, რომ მეფეები სახვით ხელოვნებაში ძირითადად ლორონით არიან გამოსახულნი, მეფედ კურთხევის რიტუალებში კი სამეფო ნიშნებს შორის ის მხოლოდ ერთხელ სახელდება.

სამეფო რეგალიებიდან, ჩვენს ყურადღებას თავდაპირველად გვირგვინზე შევაჩერებთ, ვინაიდან, საქართველოში არსებული მეფედ კურთხევის ორივე წესის შემთხვევაში, გვირგვინი ერთ-ერთ მთავარ ინსიგნიას წარმოადგენდა.

საინტერესოა მეფედ კურთხევის სინონიმებს შორის არსებული ტერმინები - „გვირგვინის დადგმა“ და „გვირგვინის კურთხევა“. თავად მეფეებს კი „გვირგვინოსნებად“ მოიხსენიებდნენ. ამ ინსიგნიით გამოსახავდნენ არა მარტო მეფეებს, არამედ დიდებულებსაც, რაც მის მნიშვნელოვნებას კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს.

სამეფო კურთხევის „ძველი“ წესისამებრ გვირგვინი მეფისათვის ლიხთიმერელ მთავარეპისკოპოსს უნდა დაედგა, „ახალი“ წესის მიხედვით კი „გვირგვინსა დაადგმიდა იმერეთს-კათალიკოზი იმერთა, ქართლს-კათალიკოზი ქართლისა და კახეთს-ბოდბელი“ (ვახუშტი 1941: 19). თანამოსაყდრეობის შემთხვევაში კი, სამეფო ნიშნებს თავად მეფე გადასცემდა მემკვიდრეს, როგორც ეს დემეტრე I-ისა და თამარ მეფის პირველი კურთხევის დროს ვნახეთ.

მემატიანეები გადმოგვცემენ, რომ ოქროს გვირგვინი ძვირფასი თვლებით იყო შემკული. მისი ფორმის შესახებ კი, არაფერი ითქმის. დემეტრე I-ს დაადგეს - „ოქროსი გვრგვინი ქვათაგან პატიოსანთა“, თამარ მეფეს - „გვირგვინი ოქროსა თავსა მისსა, ოქროსა მის ოფაზისა, აღმკული იაკინთთა, ზმირთა და სმარაგდოთა მიერ“.

ოფაზი სულხან-საბას განმარტებით „... არს ოქრო ყოვლისა შერყვნილებისაგან უცხო“ (ორბელიანი 1991: 608). იაკინთი, ზმირი და სმარაგდი კი ძვირფასი თვლებია.

მონუმენტური მხატვრობის ძეგლებზე მაგ. ვარძიაში თამარის გვირგვინს მეწამულისა და ლურჯი ფერის თვლები ამშვენებს მარგალიტებთან ერთად, ყინწისში - მწვანე ფერიც ემატება.

სამეფო გვირგვინებზე ძვირფას თვლების გამოყენებას, ვფიქრობთ, გარკვეული სიმბოლური დატვირთვა გააჩნდა.

ბიბლიური გადმოცემით, უფლის ბრძანების თანახმად, პირველმღვდელმთავარ აარონის შესამოსელი ოთხ რიგად განლაგებული, ისრაელის 12 შტოს შესაბამისი, პატიოსანი თვალთა უნდა ყოფილიყო შემკულიყო. 12 პატიოსანი თვალი სახელდება ასევე, ზეციური იერუსალიმის ქალაქის ზღუდის საფუძველის აღწერაშიც (გამოსვ. 28. 17-21; გამოცხ. 21. 18-20). ეპიფანე კვიპრელის „თვალთაის“ მიხედვით იაკინთი - „მბრწყინვალე ცეცხლის მსგავსია“, ის იუდას ტომს შეესაბამება, რომლისგანაც იშვა იესო ქრისტე. ბაგრატიონები კი ისტორიულად დავითის შთამომავლებად იწოდებიან. ეპიფანე კვიპრელის აღნიშვნით, ვინც ამ ქვას პირში ჩაიდებს, სწორ, სამართლიან განაჩენს გამოიტანსო (კვიპრელი 1979: 131, 141-144).

ზმირი, იგივე ზმური - ზურმუხტია, მწვანე ფერის ქვაა ლევის ტომისა. აღნიშნული პატიოსანი თვალი მის მფლობელს წინასწარჭვრეტის უნარით აჯილდოებდა (კვიპრელი 1979: 130, 140-141).

სმარაგდი ორი ფერისაა - მეწამული და დაბინდული მწვანე. თამარის შემთხვევაში ჩვენი აზრით, მოწისფერი უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, როგორც სამეფო ფერი, მითუმეტეს თუ გავითვალისწინებთ, რომ მწვანე ფერის ქვად ზურმუხტი სახელდება.

ზემოთგანხილული წერილობითი ძეგლების, როგორც თანადროულ, ისე შემდგომი პერიოდის ფრესკულ თუ სხვა პორტრეტულ გამოსახულებებზე მეფეები, როგორც წესი, გვირგვინით წარმოგვიდგებიან. მაგ., დემეტრე I-ს მაცხვარიშის ფრესკაზე დაბალი, მართკუთხედი ფორმის გვირგვინი ხურავს. მისი წინაპირი მარგალიტებიანი სალტეებით მართკუთხედ უჯრედებად ნაწევრდება, რომელთა შიგნითაც ძვირფასი თვლებია ჩასმული (სურ. 121). ნ. ჩოფიკაშვილის მიხედვით, ასეთი გვირგვინები XI-XII სს-ში გვხვდება (ჩოფიკაშვილი 1964: 148).

გიორგი III-სა და თამარ მეფეს ვარძიის ფრესკაზე, ერთნაირი, გვერდებში ოდნავ გადაშლილი, ზემოდან კი რკალისებურად მომრგვალებული გვირგვინი ხურავთ. კიდეებს ირგვლივ, წვრილი მარგალიტების ორი რიგი შემოუყვება. ზედაპირის ცენტრში, დიდი, ოვალური ფორმის, წითელი ფერის ძვირფასი ქვა არის ჩასმული, მის აქეთ-იქით, შუაში, მცირე ზომის პატარა ლურჯი თვლები, კიდეებისკენ კი საშუალო ზომის მოწისფერი და ლურჯი ფერის ორი ქვა. თითოეულ მათგანს ირგვლივ მარგალიტების რკალი შემოუყვება.

გიორგი III, თამარ მეფე და ლაშა-გიორგი განსხვავებული, დაკბილული გვირგვინებით არიან გამოსახულნი ბეთანიას, ბერთუბნისა და ყინწვისის მხატვრობაში.

საინტერესოა ასევე, მონეტებზე შემორჩენილი გიორგი III-ის გამოსახულებები, სადაც მას დაბალი, გვირგვინი ადგას, შუაში ჯვრითა და გვერდებში დაშვებული მარგალიტის ტოტებით (ჯავახიშვილი 1962: 22).

ქართლის მეფე ვახტანგ VI, უცნობი მხატვრის მიერ შესრულებულ ფერწერულ⁵⁸ და 1712 წელს დაბეჭდილ ვეფხისტყაოსანში ჩართულ გრაფიკულ პორტრეტზე თავდაუბურავია გამოსახული (სურ. 132, 133). ერთ შემთხვევაში გვირგვინი მის უკან მოჩანს, მეორე შემთხვევაში კი კალთაზე უდევს (მაჩაიძე 2009: 150).

სამეფო რეგალიებს, მათ შორის, გვირგვინს, ცენტრალური ადგილი ეკავა, როგორც სახელმწიფო (მაგ., ბაგრატოვანთა), სამხარეო (მაგ. იმერეთის, კახეთის, ქართლის) ასევე წარჩინებულთა საგვარეულო (თავ. აბამელექ-ლაზარევიძის ადრეული გერბი (XVIII ს); თბილისის მიტროპოლიტ ათანასესი. 1768 წ.; თავ. აბაშიძე-გორლენკო XIX ს, თავ. ვეზირიშვილი, თავ. მიქელაძე) გერბებსა და დროშებზე (მაგ. ვახტანგ VI-ის სამეფო დროშა) (სურ. 134-137).

სამეფო გვირგვინის შესახებ მნიშვნელოვანი ინფორმაცია შემოგვინახეს საქართველოს სიძველეებით დაინტერესებულმა პირებმა - ნ. ტოლოჩანოვმა და ა. იევლიევმა, ნ. მურავიოვმა, დეკანოზმა დავით ღამბაშიძემ, ექ. თაყაიშვილმა და სხვ. ნ. ტოლოჩანოვმა და ა. იევლიევმა იმერეთში 1650-1652 წწ-ში ელჩობის დროს, აღწერეს იმერეთის მეფე ალექსანდრე III-ის სამეფო გვირგვინი. მათი გადმოცემით „მეფეს თავზე კოშკური კუთხედებიანი გვირგვინი ედგა მარგალიტით და თვლებით გაწყობილი. გვირგვინს შუაზე ოქროს ჯვარი ჰქონდა აღმასებით, იაგუნდით და ზურმუხტებით შემკული“ (ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა, 1650-1652 წწ. 1970: 98).

ნ. მურავიოვი გელათის საგანძურის მიმოხილვისას სამეფო გვირგვინის აღწერას იძლევა, რომელსაც ბაგრატ მეფეს მიაკუთვნებს, მაგრამ კონკრეტულად რომელ ბაგრატ მეფეზეა საუბარი გაურკვეველია - „Тут же и корона великого Баграта... она из дорогой парчи и вся унизана жемчугом; на шести ея зубцах по малому кресту, составленому из перлов и лалов; седьмой крест более других, из таких же камней, венчает остроконечную вершину; на верхней части, вышитой жемчугом

---

⁵⁸ პორტრეტი ინახება ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში

(Муравьев 1848: 196-198), დეკანოზი დავით ღამბაშიძე „გაენათის“ სიძველეთა შორის იძლევა სამეფო გვირგვინის აღწერას - „Царская корона, вышитая из золота и серебра,украшенная драгоценными камнями. Большую же красоту и блистательность этой короне придают 7 небольших крестов, украшенных разноцветными камнями“ (Гамбашидзе 1909: 11).

ექ. თაყაიშვილი 1920 წელს, იმერეთში არქეოლოგიური ექსპედიციის დროს ნეგატივების აღწერილობაში სამეფო გვირგვინს ასახელებს (კელენჯერიძე 1972: 94).

რეგალიებს შორის ასევე სახელდება *სკიპტრა, სფერო და ხმალი*.

სულხან-საბას განმარტებით, სკიპტრა სამეფო ჯოხია და „ქართულად ფაენი ჰქვია, ესე არს სამეფო კვერთხი, რომელსა თავსა ზედა არს ხვირი (+ და ჯვარი მცირე) (ორბელიანი 1993: 102). დ. ჩუბინაშვილის მიხედვით - „ფაენი, სამეფო ჯოხია“ (ჩუბინაშვილი 1984: 1186), რომელიც მეფედ კურთხევის ახალი წესის მიხედვით, საეკლესიო კურთხევის დასასრულს გადაეცემოდა მეფეს.

ჯვრით გასრულებულ გრძელტარიან სკიპტრას აწვდის ანგელოზი ღამბაგიორგის ანანაურის ეკლესიის დასავლეთ ეკვდერში გამოსახულ მეფედ კურთხევის სცენაში.

მსგავსი ინსიგნიით არიან გამოსახულნი მონეტებზე დავით აღმაშენებელი (1118-1125 წწ.) (სურ. 138), დავით ნარინი და დავით ულუ (1261 წ. მეფეებს მათ შორის გამოსახულ ჯვრიან სკიპტრაზე უკიდიათ ხელი) (სურ. 139), ოშკის რელიეფზე დავით მაგისტროსი და ბაგრატ ერისთავთერისთავი (X ს-ის მესამე მეოთხედი), გარეჯის ნათლისმცემლის მთავარ ტაძარში (სურ. 124), დასავლეთ კედელზე - გიორგი III და თამარ მეფე, გელათის მონასტრის მთავარი ტაძრის ჩრდილოეთ კედელზე - იმერეთის მეფე ბაგრატ III და მისი ვაჟი გიორგი II (XVI ს) (სურ. 142), ბაგრატ III - სასისხლო სიგელის (ხეც, Qd -1317; 1554 წ) მინიატურაზე (წ), ვახტანგ VI – 1709 წლის სახარებასა (სურ.143) და 1712 წლის „ვეფხისტყაოსნში“ (FS 3798/09) ჩართულ პორტრეტებზე. მცირეოდენ განსხვავებულია გელათის მთავარი ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ეკვდერში, XVII ს-ის ფრესკაზე გამოსახულ

იმერეთის მეფე-დედოფალთა - გიორგი III-სა და თამარ დედოფლის (სამხრეთ კედელი), მეფე როსტომის (დასავლეთ კედელი), მეფე კონსტანტინესა და მის მეუღლე ელენეს (ჩრდილოეთ კედელზე) ხელთ არსებული სკიპტრები, რომელთა ვერტიკალური ბუნის ცენტრალურ არეს დამატებით ჰორიზონტალური ღერძი კვეთს.

სავარაუდოდ, სკიპტრით უნდა ყოფილიყო გამოსახული ალექსანდრე მეფეც ნაბახტევის მხატვრობაში (სურ. 141). ამჟამად, ბუნის მხოლოდ მცირე ნაწილია შემორჩენილი (1412-1431 წწ).

განსხვავებული ტიპის სკიპტრა უპყრია ხელთ ვახტანგ VI ფერწერულ ტილოზე, კახეთის მეფეებს 1708 წლის მინიატურაზე (სურ. 144, 145) (კლდიაშვილი 2011: 93-95). ბუნი შედარებით მოკლეა, შუაში დავიწროებული და ერთგვარ მცენარის ღეროს მოგვაგონებს, რომელსაც ჯვრის ნაცვლად სამფოთლოვანი დაბოლოება აქვს. მსგავსი სკიპტრა ინახება მოსკოვში კრემლის იარაღის პალატაში (სურ. 147), რომელიც გიორგი XII-ის კუთვნილება უნდა ყოფილიყო (ბიჭიკაშვილი 2012: 50).

ვატიკანის ბიბლიოთეკაში დაცულ გრავიურაზე გამოსახულ ქართლის მეფე სიმონ I-საც მსგავსი კვერთხი უპყრია ხელთ, მხოლოდ ზემოთ გვირგვინის მსგავსი დაბოლოება აქვს (სურ. 146).

ჩვენამდე მოღწეული ნივთიერი მასალის მხრივ, ძალზე მნიშვნელოვანია ზემო სვანეთის, უშგულის თემის სოფ. მურყმელის წმ. ბარბარეს სახელობის ეკლესიაში, 1910 წელს, ე. თაყაიშვილის მიერ აღმოჩენილი ორი ვერცხლის „სკიპტრა-ლახტი“ (სურ. 148), რომელთაც მკვლევრები სახელისუფლებო - ერისთავთა ნიშნებად მიიჩნევენ (თაყაიშვილი 1937: 177; ჩუბინაშვილი 1966:129; ჩიტაია 1972: 51-54).

სკიპტრას მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს, სამეფო და წარჩინებულთა საგვარეულო გერბებზე და დროშაზე (მაგ. ვახტანგ VI-ის დროშა). ძირითადად ხმალთან გადაჯვარედინებული სახით (სურ. 149).

საქართველოში მყოფმა რუსმა ელჩებმა შემოგვინახეს იმერეთის მეფე ალექსანდრე III-ის კვერთხის აღწერილობა. მათი გადმოცემით მეფეს ხელთ ეპყრა „მოოქრული და თვლებით გაწყობილი კვერთხი (ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა, 1650-1652 წწ. 1970: 98).

სფერო - თვითმპყრობელობის სიმბოლო, მხოლოდ თეიმურაზ II-ის მეფედ კურთხევის რიტუალში იხსენიება - „მისცეს მარჯვენასა ხელსა სკიპტრა და მარცხენასა ჯელსა ქვეყნისა სფერო“ (პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი).

რეგალიებს შორის მისი გამოსახულება ყველაზე ნაკლებად გვხვდება. პირველად დავით აღმაშენებლის სპილენძის მონეტაზე (1118 წ) (სურ. 138), შემდგომ, ვახტანგ VI-ის ძის, ბაქარის სამეფო სამოსით (სურ. 148) წარმოდგენილ მინიატურაზე (ხეც, Hd-9457.1712 წ) (კლდიაშვილი 2011:100), საქართველოს სახელმწიფო (სამხარეო, საგვარეულო) გერბებსა და დროშებზე⁵⁹ ასევე ხმლის პირზე დატანილ დამღებზე. უშუალოდ სფეროს, როგორც სამეფო ინსიგნიას ჩვენამდე არ მოუღწევია⁶⁰.

მეფეთა ფიგურებს - დავით აღმაშენებელსა და ვახტანგ VI-ის ძეს, ბაქარს ჯვრიანი სფერო მარცხენა ხელში უპყრიათ, ისე, როგორც ეს მეფეთა კურთხევის რიტუალშია აღწერილი.

რაც შეეხება გერბებს, მისი პირველი გამოსახულება გვხვდება იმერეთის მეფე, ალექსანდრე III-ის მეუღლის – თამარ გურიელის საბეჭდავზე (1620 წ) (სურ. 150), შემდგომ - ქართლის მეფე ქაიხოსროს (1709-1711 წწ) და ვახტანგ VI-ის (1703-1724 წწ) გერბებზე (სურ. 151), ერეკლე მეფის საბეჭდავზე (1746 წ.), იმერეთის მეფის სოლომონი II-ისა და გიორგი XII-ის გერბებზე.

თამარ გურიელისა და ერეკლე II-ის საბეჭდავებზე სამეფო რეგალიები ცენტრში, ოთხად დანაწევრებულ უჯრებშია განთავსებული. პირველ შემთხვევაში

⁵⁹ გ. კვანტიძე თავის სადისერტაციო ნაშრომში, სადაც საუბრობს სამეფო რეგალია სფეროზე, მხოლოდ ორ გამოსახულებას ასახელებს - დავით აღმაშენებლის მონეტასა და ვახტანგ VI-ის დროშას (კვანტიძე 2014: 44).

⁶⁰ რამდენადაც ჩემთვის არის ცნობილი.

სფერო, ქვედა, მარცხენა უჯრაშია გამოსახული, მეორე შემთხვევაში, კი ზედა მარჯვენაში, ერთმანეთზე გადაჯვარედინებულ სკიპტრასა და ხმალთან ერთად.

ყველა სხვა გერბზე კი, სფერო, ცენტრში გამოსახული მაცხოვრის კვარტის ქვედა, მარჯვენა კუთხესთანაა განთავსებული.

ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიის გერბები ჩართულია, ვახტანგ VI-ის მიერ თბილისში გამოცემულ პირველ ნაბეჭდ წიგნებში: 1709 სახარებაში (პორტრეტი #1), 1709 სამოციქულოში (სურ. 152), 1712 წ. ვეფხისტყაოსანი (FS 3798/09), 1713 კურთხევაში (მაჩაიძე 2009: 150).

ასევე საინტერესოა ერეკლე II-ის მიერ შემოღებულ მონეტაზე არსებული გამოსახულება, ბაგრატიონთა გერბში შემავალი დეტალებით, სადაც სფერო სასწორის ქვემოთ, ცენტრშია მოთავსებული და უშუალოდ ერწყმის მას (სურ. 153).

სფეროს გამოსახულებას ასევე ვხვდებით, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის იარაღის ფონდში დაცულ ხევესურულ ხმალ კალდიმსა და კაბიან ხმლებზე გამოსახულ დამღებზეც. მ. ქაფიანიძე ჯვრიანი სფეროს გამოსახულებიან დამღას ევროპიდან შემოსულად მიიჩნევს (ქაფიანიძე 2010: 311).

სფეროს მცირე აღწერილობა შემოგვინახეს საქართველოში მყოფმა რუსმა ელჩებმაც. მათი გადმოცემით იმერეთის მეფე ალექსანდრე III-ის „სფეროზე წმ. სახე იყო ამოჭრილი“ (ცინცაძე 1970: 98). ეს რეგალია დასავლეთ ევროპის ქრისტიანულ ქვეყნებში გვიან შუა საუკუნეებში ჩნდება.

მაჰმადიანური ქვეყნების ქვეშევრდომობის ქვეშ, ხანგძლივი დროის განმავლობაში მყოფი ქვეყნისთვის, ქართლის ტახტზე კვლავ ქრისტიანი მეფის დასმა, ქრისტიანული, უწინ არსებული წესით შესრულებული მეფედ კურთხევის რიტუალის თანხლებით, ძლიერ მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო. შესაძლოა, მეფედ კურთხევის რიტუალში უწინ არ არსებული რეგალიის - სფეროს ჩართვა, მეფის ღორღონთან ერთად მანტიით შემოსვაც, ამ მოვლენისათვის მეტი პომპეზურობის მინიჭებას ემსახურებოდა და ამავე დროს ევროპული ტრადიციების ცოდნაზეც მიუთითებდეს.

მეფედ კურთხევის დამასრულებელი, საერო ნაწილი, როგორც ძველი, ასევე ახალი წესის შემთხვევაში, მეფისათვის წელზე *ხმლის* შემორტყმაში მდგომარეობდა.

დავით აღმაშენებელმა თავად „შეარტყა კელთა ძლიერთა მახვლი, ეჰა, რაბამ სჯანად კმარებული“ („ცხოვრება მეფეთ მეფესი დავითისი“: ქართლის ცხოვრება. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. ტ.1 გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“ თბ., 1955) თავის ძეს.

თამარ მეფის შემთხვევაში - „კვირიკესძე კახაბერი, ერისთავი რაჭისა და თაკურისა, და სრულყუეს მოკელეთა სუიანთა და დიდებულთა ვარდანისძესა, საღარისძეთა და ამაწელისძეთა მოღებად და დადებად კმლისა“ („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ 1959: 114).

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, მხოლოდ „კმლის მოღება და დადება“ შესაძლოა იმიტომ იხსენიება, რომ თამარს ვითარცა ქალს, ხმლის ჩამოკიდება არ შეშვენოდა (ჯავახიშვილი 1984: 196).

ძველი წესის მიხედვით ეს რიტუალი ღიბთ იმერელ დიდებულს უნდა შეესრულებინა, ახალი წესის თანახმად კი ამირსპასალარს.

უშუალოდ ხმლის წელზე შერთყმის სცენა ასახულია, ჩვენ მიერ, ზემოთ განხილულ მაცვარიშის ტაძრის მხატვრობაში.

გელათში, ბაგრატ მეფის კურთხევის სცენაში კი ანგელოზი მას, სხვა რეგალიებთან ერთად მიაართმევს მეფეს, რომელიც დისკოზე, ქალაქის ცენტრალურ ნაწილშია გამოსახული (სურ. 122).

ხმლით არის წარმოდგენილი ლაშა-გიორგი ბეთანიასა და ბერთუბანში. გარეჯის ნათლისმცემლის ტაძარში ეს რეგალია ფართან ერთად გამოსახულია ჩრდილოეთის კედელზე საქტიტორო რიგში მეოთხე, დაზიანებულ ფიგურასა და გიორგი III-გამოსახულებასთან. ვახტანგ VI-ის 1709 წლის ილუსტრაციაზე, აღსაყდრებული მეფის უკან გამოსახულ ყმაწვილს ხმალი ხელში უჭირავს და სხვა.

ხმალი, ხშირ შემთხვევაში სკიპტრასთან გადაჯვარედინებული სახით გვხვდება სახელმწიფო, სამხარეო (მაგ. იმერეთის, კახეთის, ქართლის) ასევე

წარჩინებულთა საგვარეულო (თავადი აბამელექ-ლაზარეების ადრეული გერბი (XVIII ს); თბილისის მიტროპოლიტ ათანასესი. 1768 წ.; თავადი აბაშიძე-გორლენკო XIX ს, თავადი ვეზირიშვილი, თავადი მიქელაძე) გერბებსა და დროშებზე (მაგ., ვახტანგ VI-ის სამეფო დროშა).

დემეტრე I-სა და ბეთანიაში გამოსახულ ლაშა-გიორგის ერთი ტიპის სწორი, ფართო, გრძელი, ხმალი არტყია წელზე.

ბერთუბნის გამოსახულებაზე ლაშა-გიორგის ოდნავ მოხრილი ხმლით არის გამოსახული.

ივ. ჯავახიშვილი ასეთი ტიპის ხმლის გავრცელებას XIII ს-ის 20-ნი წლებიდან ფიქრობს, ნ. ჩოფიკაშვილი კი XIV ს-დან (ჩოფიკაშვილი 1964: 60).

ივ. ჯავახიშვილი ხმალს სახელმწიფო ჯარის მთავარსარდლობის სიმბოლოდ მიიჩნევს (ჯავახიშვილი 1984: 150). მეფის, ამავე დროს როგორც მთავარსარდლის ხელში ხმალი ძალაუფლების სიმბოლოს უნდა წარმოადგენდეს.

§ 3. 2. სამოსის შეკერვის თანმხლები წეს-ჩვეულებები ტრადიციულ ყოფაში

სამოსს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ფუნქციური დანიშნულების გარდა სიმბოლური დატვირთვაც გააჩნდა. შესაბამისად, მისი შეკერვის პროცესიც გარკვეული რწმენა-წარმოდგენებთან იყო დაკავშირებული და მთელი რიგი წეს-ჩვეულებების დაცვას ითვალისწინებდა.

ჭრა-კერვისათვის, კვირის მხოლოდ გარკვეული დღეები, უმეტესწილად სამშაბათი და ხუთშაბათი იყო განკუთვნილი, თუმცა ცალკეულ კუთხეში, მაგ., აჭარაში – ორშაბათი და კვირა (სამსონია 2005: 43), სვანეთში ოთხშაბათი (ბეზარაშვილი 1970: 161), გურიასა და თუშ-ფშავ-ხევსურეთში შაბათიც

(ბეზარაშვილი 1980: 86; 1987: 154) ამ საქმანობისათვის კარგ დღედ ითვლებოდა. შაბათი დღე შუადღის შემდეგ ყველა კუთხისთვის საუქმო იყო.

იმერეთში, სამოსის გამოსაჭრელად განსაკუთრებით საუკეთესოდ ხუთშაბათს მიიჩნევდნენ, ვინაიდან ამ დღეს „გამოჭრილს არაფერი შეედრებოდა“ (ბეზარაშვილი 1978: 103). აჭარაში ორშაბათს, როგორც „სავსე და ბედნიერ“ დღეს, გურიაში კი, ვნების კვირიდან, განსაკუთრებით დიდ ხუთშაბათსა და დიდ შაბათს გამოყოფდნენ (ბეზარაშვილი 1980: 86).

ძველი წარმოდგენებით, საუქმო დღეებში დაკანონებული აღკვეთის წესის დარღვევა ავის მომასწავებელი იყო. მაგ., იმერეთში - ორშაბათს სამოსის გამოჭრა ავადმყოფობას იწვევდა, ბეწვისთვის ხელის ხლება კი მიცვალებულისთვის იყო საზიანო (ბეზარაშვილი 1978: 103), სვანეთში - ოჯახს მომავალი არ ექნებოდა, კარგი ახალგაზრდა არ გაეზრდებოდათ და საქონელსაც ნადირი გაანადგურებდა. სამოსის კვირა-ორშაბათს გამოჭრამ სისხლის დაბედება იცისო (ბეზარაშვილი 1970: 161). აჭარაში სამშაბათი „მკვდრებთან შეხვდრის“ დღედ ითვლებოდა, რის გამოც ჭრა-კერვა იკრძალებოდა, ოთხშაბათი საქონლისათვის იყო საზიანო. შაბათი კი მძიმე დღე იყო (სამსონია 2005: 43), გურიაში ეს დღე კუდიანობის დღედ მიაჩნდათ (ბეზარაშვილი 1980: 86). აჭარაში, გურიაში და იმერეთში პარასკევს საქმიანობა ცეცხლის გაჩენის მომასწავებელი იყო (სამსონია 2005:43; ბეზარაშვილი 1978: 103; 1980: 86). ა. წულაძე გურიაში ამ დღესთან დაკავშირებულ აკრძალვას მაცხოვრის ჯვარცმის დღესთან კავშირში განიხილავს და აღნიშნავს, რომ ყველა ქრისტიანისათვის რკინის იარაღის ხმარება აკრძალული იყო (წულაძე 1971:155). სვანეთში, პარასკევს საქმიანობას საქონლის განადგურებასა და უბარაქიანობას უკავშირებდნენ (ბეზარაშვილი 1970: 161). ფშავში, ოთხშაბათსა და პარასკევს გამოჭრილს ბალინჯი⁶¹ ეტანებოდა (ბეზარაშვილი. 1971: 37). „იმერეთში რა დღესაც

⁶¹ ბალინჯი ჯ. მაცილი, „კაცს რომ გამეყვიდების ღამით“ (ფშ.), ეშმაკი (კაცზედაც ითქმისო). ბალინჯობა მოჩვენება (სიზმარში). მეზალინჯე ჯ. ეშმაკი, ბალინჯი გუდ. მარცხი, უბედურება, მთ. ხაიზარი, ულაზათო. „ბალინჯიკაციგამოიდაო“
(მთ.).file:///C:/Users/nino/AppData/Local/Temp/მთის%20კილოთა%20ლექსიკონი-2.pdf

ბავშვი დაიბადებოდა, იმ სახელდების დღეს მისთვის ტანსაცმელს არ გამოჰრიდნენ“ (ბეზარაშვილი 1978: 161).

სამოსის შეკერვა ასევე გარკვეული დღესასწაულების დროსაც იკრძალებოდა. მაგ. გურიაში. ბარბარობას არ შეკერავდნენ - ქათმები ჩხუბს დაიწყებნენ. დიდმარხვის პირველ დღეს ეს აკრძალვა ყვავილმოუხდელ ქალებზე ვრცელდებოდა. მათი რწმენით რამდენ ნაკერსაც გააკეთებდნენ, იმდენი ნიშანი დააჩნდებოდათ (ბეზარაშვილი. 1980: 86). ჭრა-კერვა ბატონების დროსაც იკრძალებოდა. რაჭაში „ბოსლობის“ ერთკვირიანი ციკლის დროსა და ძაღლის პარასკევს არსებული აკრძალვა ღვთაება „ბოსლოკოტს“ უკავშირდებოდა, რომელიც ვითომდა აფრთხილებდა ამ კვირაში მოსაქმე ქალებს: „ქალო ნუ სტავ ჩერიასა, ზე შეგახმობ ხელიასა, ზე დაგაკლავ კერიასა“-ო (ლექსუმური ხალხური დღეობები. 1937: 36). სვანები ახალი წლის მომდევნო ორ-სამ დღეს ერიდებოდნენ საქმიანობას (ბარდაველიძე 1939: 29). სამეგრელოში, კალანდაზე არათუ კერვა, ნემსის ხელში დაჭერა და თითისტარისთვის შეხედვაც კი იკრძალებოდა. წესის დარღვევა საშინელ თვალის ტკივილსა და მთელი წლის განმავლობაში თავბრუსხვევას იწვევდა (სახოკია 1956: 50).

ტანსაცმელს არც „დალეულ მთვარეზე“ გამოჰრიდნენ, ვინაიდან ეს ცუდის მომასწავებელი იყო (სამსონია 2005: 43).

საქართველოს ყველა კუთხისთვის საერთო იყო სამოსის შესაკერად დღის პირველი ნახევრის გამოყენება და ღოცვის თანხლებით. მაგ., სვანეთში - „მშვიდობაში, თეთრებში მოგეხმაროს; ბევრი გაგეცვითოს; ასიათასი დაგეხიოსო...“ (ბეზარაშვილი 1970: 161). გურიაში - „უკეთესს უკეთესი შეკერვაშიო, უანგარიშოს დაცვეთაშიო...“ (ბეზარაშვილი 1980: 87). გამოჭრას დღის პირველ ნახევარში ამჯობინებდნენ, ვინაიდან „დღე მატულობს და მოზარდისათვის კარგი იქნებაო“ (ბეზარაშვილი 1978: 103). „თუ სატანსაცმლე მასალას წინასწარ კარგ დღეებში ექნებოდა თავი გადაჭრილი და დალოცვილი, მაშინ ზემოთხსენებული გარკვეული შეზღუდვები აღარ მოქმედებდა“ (ბეზარაშვილი 1978: 103).

„კარგ“ დღეებში გარკვეულ წესს ექვემდებარებოდა საქმის გადანაწილებაც. მაგ., გურიაში სამშაბათს მხოლოდ სამგლოვიარო სამოსს გამოსჭრიდნენ, შაბათს მოზარდის ტანსაცმელს არ ჭრიდნენ „დღენაკლები იქნებაო“, კვირას კი დიდებითვის - „უფრო კოხტა გამოვაო“ (ბეზარაშვილი 1980: 86). თუშეთში წითელ პარასკევს მხოლოდ სააღდგომო სამოსის გამოჭრა შეიძლებოდა (ბეზარაშვილი 1974: 154). გურიაში სააღდგომო ტანსაცმელს ვნების კვირაში დაჭრიდნენ, განსაკუთრებით დიდ ხუთშაბათსა და დიდ შაბათს - „პარტონს დიდი დღე ექნებაო“ (ბეზარაშვილი 1980: 87).

ასევე, მკაცრად იყო განსაზღვრული თუ ვინ მოამზადებდა სამოსს. მაგ., იმერეთში სამგლოვიარო ტანსაცმლის შეკერვა მიცვალებულის ოჯახის წევრებსა და მისი გვარის წარმომადგენლებს ეკრძალებოდა და მხოლოდ ოჯახის რძალს ეძლეოდა ამის უფლება. საქორწილოს კი დედმამიანი და ბედნიერი ქალი გამოჭრიდა.

არქანჯელო ლამბერტის გადმოცემით, სამეგრელოში ახალ ტანსაცმელს ჯერ მარჯვენა ფეხით გათელდნენ და მხოლოდ მერე ჩიცმევდნენ (ლამბერტი 1938: 147). გურიაში ახალი კაბით პირველად წყალს მოიტანდნენ, აღარ დაიწვებო (ბეზარაშვილი 1980: 87).

დღევანდელ ყოფაში, ჭრა-კერვასთან დაკავშირებული, ზემოთხსენებული წეს-ჩვეულებები ადამიანთა მეხსიერებაში ჯერ კიდევ ნაწილობრივ შემორჩენილია. ეს ძირითადად 40 წლის ზემოთ ასაკის მოსახლეობაში ფიქსირდება. ახალგაზრდა თაობამ (40 წლის ქვემოთ) კი ამის შესახებ ფაქტობრივად არაფერი იცის, ვინაიდან ამ წეს-ჩვეულებებს მათი მშობლები და წინაპრებიც (ბებია-ბაბუა) კი, თითქმის აღარ იცავენ. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით შედარებით სრულყოფილ ინფორმაციას 65 წლის ზემოთ ასაკის მქონე მოსახლეობა ფლობს, თუმცა ამ წეს-ჩვეულებების სიმბოლური არსი და პირვანდელი აზრი მათ ხშირად არ იციათ.

ინფორმაცია მოვიძიე საქართველოს ცალკეულ კუთხეში. მაგ., სამეგრელოში, კერძოდ ნოქალაქევი. მისი მკვიდრნი სამოსის ჭრა-კერვისათვის ბედნიერ დღეებად, ხშირ შემთხვევაში სამშაბათსა და ხუთშაბათს ასახელებენ.

სამეგრელოს, კერძოდ ზუგდიდის მკვიდრნი, ჭრა-კერვისათვის აკრძალულ დღედ ხარებას ასახელებენ (ინდირა ჯგერენაია, 60 წლის და გურამ ხარჩილავა, 74 წლის). ხარება დღის უქმობას ამჟამად, მრავალი მორწმუნე ქრისტიანიც იცავს. უწმინდესისა და უნეტარესის სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი ხარების დღესასწაულზე ქადაგებისას, ყოველთვის ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ხარება „ისეთი დიდი დღესასწაულია, რომ ჩიტიც კი არ იკეთებს ბუდესო, ფრინველიც უქმობს, ხარობს, ლოცულობს, ღადადებს და ადიდებს უფალს“ (<http://www.orthodoxy.ge/patriarqi/qadagebebi/2008/07-04-2008.htm>).

იმერეთში, სოფ. ნახახულებში მთხრობელის (ლიანა ყუფარაძე, 83 წლის) გადმოცემით აკრძალვა ორშაბათსა და პარასკევზე ვრცელდებოდა. ორშაბათს - შავ ორშაბათად მოიხსენიებს. ამ დღეებში კერვა ცუდის მომასწავებელი იყო, ავად გახდომასა და სიკვდილს იწვევდაო.

რაჭაში, ამბროლაურის რაიონის სოფელ ხიმში, მთხრობელის გადმოცემით (თამარ სხირტლაძე, 50 წლის), მას დედისგან ახსოვს, რომ სამოსის შეკერვა ორშაბათსა და შაბათს იკრძალებოდა. ბოსტანას მკვიდრნი (ფატი დათუსანი, 44 წლის, ფიქრია მეტრეველი, 44 წლის, თამარ ჯოხაძე, 43 წლის, ფიქრია ჯოხაძე, 34 წლის) იხსენებენ, უწინ ბარბარობისა და ნათლისღების წინა დღეს და ბრწყინვალე შვიდეულში არცერთ ხელსაქმეს არ წამოიწყებდნენ. ნემსისა და ძაფის ხმარება არ შეიძლებოდა, ვინაიდან „წვრილმანს (ფრინველს) ექნება თვალები ამოკერილიო“.

სვანეთში, მესტიაში კვირას, როგორც უფლის დღეს იკრძალებოდა ხელსაქმე (ნანა გომთელისანი, 57 წლის).

ცხინვალში, სოფ. აჩაბეთში აკრძალვა შაბათზე, ორშაბათზე და რელიგიურ დღესასწაულებზე ვრცელდებოდა - „შაბათი რომ ჩაივლიდა იტყოდნენ

დაკვირარდაო. რელიგიურ დღესასწაულებზე არაფერს შეკერავდნენ - თვალის კლება იცისო. ორშაბათი ძალიაო“ (ციცო ბაბუციძე, 60 წლის).

ძველად გარღვეული სამოსის გაუხდელად, ტანზევე ამოკერვა იკრძალებოდა. თუ მაინც გაიკერავდნენ, მაშინ თავზე ძაფი უნდა დაედოთ, ასე იცოდნენ თქმა „ძაფი დაიდუ, თორემ ბედი ამოგეკერებაო“. ეს ტრადიცია გასული საუკუნის 80-იან წლებში კიდევ არსებობდა (სოფო კუპრავა 37 წლის, ქ. ფოთი; ალისა დათუნაშვილი 40 წლის, თბილისი; ნინო დათუნაშვილი 41 წლის, თბილისი).

ქართველთა კულტურულ მეხსიერებაში ჯერ კიდევ შემორჩენილია კვირის დღეებში საქმის გადანაწილების წესიც. მთხრობელთა გადმოცემით მაგ. სამეგრელოში, ნოქალაქევეში საქორწილო სამოსი ბედნიერ დღეებზე უნდა შეეკერათ. ხშირ შემთხვევაში სამშაბათსა და ხუთშაბათს ასახელებენ, ზოგი პარასკევსაც. სამგლოვიარო სამოსის შესაკერად კი ძირითადად ოთხშაბათი იყო განკუთვნილი (ჩიტო კოლუა, 73 წლის; სიგუა ლიანა, 77 წლის; მალანია მაყვალა, 78 წლის; თამარ ქაჩიბაია, 85 წლის).

ამრიგად, ჭრა-კერვასთან დაკავშირებული ძველი წეს-ჩვეულებები ჯერ კიდევ შემორჩენილია ხალხთა მეხსიერებაში. უმეტესად, 50 წელს ზემოთ ასაკის ადამიანებთან, თუმცა, მათი დამცველი ამჟამად ძალზე ცოტაა.

§ 3. 3. საქორწილო სამოსი და მისი სოციალური ფუნქცია

ტრადიციები უმეტესად ქორწინებისა და დაკრძალვის რიტუალებში შემორჩა.

ძველად ქორწინება (სურ. 155) შედგებოდა ორი ნაწილისაგან: ნიშნობისა და ჯვრისწერისაგან. ქართლსა და მესხეთ-ჯავახეთში ნიშნობამდე ქალის სამკაულით (სამაჯური, საყურე, საათი) დაბევებაც იცოდნენ.

სამცხე-ჯავახეთში დაბევებისას, ქალის მხრიდან თეფშზე აწყობდნენ პურს, ზედ ბეჭედს და წინდას, ვაჟის მხრიდან კი პურზე ბეჭედს და თავშალს, რასაც

ქალისა და ვაჟის მამა, მარჯვენა ხელით სამჯერ გაუცვლიდნენ ერთმანეთს (მაჩაბელი 1978: 46). საპატარძლოს ბეჭედს მარჯვენა ხელზე სამამამთილო გაუკეთებდა, სიძეს კი სასიმამრო. საპატარძლოსთვის ბეის გაცვლისთვის მიტანილი ნივთები აუცილებლად წყვილი უნდა ყოფილიყო. ს. ხოსიტაშვილის გადმოცემით ქართველ კათოლიკეებში ბეის გაცვლამდე სასიძოსა და საპატარძლოს შორის აუცილებელი იყო კრიალოსნების გაცვლა, რიც გამოც ამ რიტუალს „კრიალოსნის გაცვლას“ უწოდებენ. ზოგიერთ სოფელში ბეის გაცვლა და ნიშნობა ერთად ეწყობოდა (ხოსიტაშვილი 1983: 26, 27).

ძველად საქართველოს ცალკეულ კუთხეში არსებობდა აკვანში დანიშვნის ტრადიცია. ვაჟის მშობლების მიერ ნიშნად მიტანილ ნივთებს შორის იყო სამკაული და სამოსი. მაგ., რაჭასა და ხევში მიჰქონდათ თვალები ბეჭედი, ვერცხლის ღილი, საყურე, საკაბე და თავშალი „ბურსეულად“ წოდებული, ფეხსაცმელი და სხვ. სამკაულებს სადედამთილო თავისი სარძლოს აკვანზე ჩამოჰკიდებდა (მაკალათია 1934: 155; 1987: 65). დანიშვნის ეს წესი საქართველოს ყველა კუთხეში დიდი ხანია მოიშალა.

ნიშნობისათვის გარკვეული დროისა და დღეების შერჩევა იცოდნენ. ნიშან-ქორწილი სასურველი იყო სავსე მთვარის პერიოდს დამთხვეოდა. კვირის დღეებიდან ერიდებოდნენ ორშაბათს, ოთხშაბათსა და პარასკევს, ვინაიდან ორშაბათი ავ, ნავსიან დღედ მიაჩნდათ, ოთხშაბათი კი მარხვის გამო (იველაშვილი 1987: 38).

ნიშნობაში ვაჟის მშობლების მიერ მიტანილ ძღვენს შორის სამკაულიდან აუცილებლად უნდა ყოფილიყო სამაჯური ან ბეჭედი (სურ. 157), როგორც მარადიული და უსასრულო სიყვარულისა და ერთგულების სიმბოლო. სამოსიდან კი თავსაფარი. მაგ., ქართლში, მღვდლის მიერ ნაკურთხ ბეჭედს ან სამაჯურს ვაჟის მამა გაუკეთებდა სარძლოს (მაჩაბელი 1978: 46). სამეგრელოში თ. სახოკიას გადმოცემით „უპირატესობა ეძლევა რომელსამე ძვირფასს ან ვერცხლის ნივთს ...

ხმარობდნენ ქარვის ან მარჯნის კრიალოსანს, ოქროს ან ვერცხლის ფულს“ (სახოკია 1934: 86).

ბეჭედი, როგორც ნიშნობისა და ქორწინების სიმბოლო უძველესი დროიდან არის ცნობილი. ამ მხრივ საინტერესო ცნობაა დაცული „ქართლის ცხოვრებაში“.

საპატარძლოს ჩაცმულობაზე ზრუნვა ვაჟის ოჯახის მოვალეობა იყო. მას ნიშნობაზე მიაერთმევდნენ პირველი დღის საქორწილო კაბისათვის საჭირო ქსოვილს, თავშალს, ფეხსაცმელს, სამკაულს და სხვას, ან მის შესაძენად საჭირო თანხას ტოვებდნენ (ბეზარაშვილი 1975: 124). თეიმურაზ II „სარკე თქმულთაში“ მოგვითხრობს

„ყმა ემზადება სასწრაფოდ, თვალსა არ მისცემს რულებსო,
სახლის პატივად მიაერთმევს თეთრსა და ბევრსა ფლურებსო,
მოატანინებს ვაჭართა ფარჩებს, ზარდახმულებსო“ (თეიმურაზ მეორე 1939: 58. სტრ. 459).

ამ ძღვენის სამკაულისაგან შედგენილ ნაწილს საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში (ლეჩხუმი, სვანეთი) - „შარნას“ ან „შანას“ (სამეგრელოში) უწოდებდნენ, სამოსისას კი „ხალათს“ (ბეზარაშვილი 1985: 115).

ქალისათვის საქორწილო ტანსაცმლის მიტანა ორშაბათს და ოთხშაბათს არ შეიძლებოდა. სამშაბათი და ხუთშაბათი ყველაზე სასურველი დღეები იყო.

ნიშნობის რიტუალის შესახებ საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის თეიმურაზ II, რომლის თანახმადაც, საქმრო ბეჭედს გაუკეთებდა თითზე საცოლეს „თითზე შეაცვან ბეჭედი, გამორჩეული თვალია“. ლხინის დასრულების შემდეგ „ყრმა ქალს შეუცვლის ხელსახოცს, ეკეროს მოქარგეებსო. ქალსა აკოცებს, ადგება, წავა სახლს მოსასვენათო“. მეორე დღეს სასიძოს „ხალათს უგზავნის სიდედრი ჩასაცმელათო“ (თეიმურაზ მეორე 1939: 57. სტრ. 451, 455, 456).

აჭარაში, „ვაჟის მშობლები ცდილობდნენ შესაძლებლობისამებრ ძვირფასი ნიშანი მიეტანათ სარძლოსათვის. აუცილებელი იყო ერთი ოქროს ბეჭედი და ვერცხლის ქამარი. „უფრო გავრცელებული იყო და დიდი დაფასება ჰქონდა მასიური

სეგმენტებისაგან შედგენილ ვერცხლის ფართო ქამრებს ვერცხლისავე ბალთით“ (სამსონის 2005: 89, 90).

ნიშნობის საინტერესო სახე არსებობდა სამეგრელოში. თ. სახოკიას მიხედვით, „სადმე შეკრებილებაში საკმარისი იყო ყმაწვილ კაცს ქუდი ესროლნა გასათხოვარი ქალისათვის და თუ მოახვედრებდა, ქალი დანიშნულად ითვლებოდა: ქალის ერთადერთ საქმროდ მხოლოდ და მხოლოდ ქუდის მსროლელი ითვლებოდა“ (სახოკია 1965: 87). მსგავსი, წესი არსებობდა უდიებშიც, სადაც ვაჟის მამა ან ბიძა მოწონებულ ქალს მანდილს ესროდა, რის შემდეგაც ის დანიშნულად ითვლებოდა (აბულაძე 2013: 114).

საქართველოში საქორწილო სამოსის ფერი ძირითადად თეთრი იყო. თეიმურაზ II-ე, სარკე თქმულთაში მხოლოდ თეთრ ფერს ასახელებს. „ქორწილის დღეს დედოფალს „ტანთა შემოსენ სულ თეთრსა, ბრწყინავდეს სამოსელია“ (თეიმურაზ მეორე 1939: 58. სტრ. 465). თუმცა სამეგრელოში წითელ ქვედაწელთან თეთრი ზედაწელის ჩაცმაც იცოდნენ. ასევე პირისფერი, ისფერი და ზოგჯერ ყვითელი ფერის კაბასაც მოიხმარდნენ (ბეზარაშვილი 1979: 119). აჭარასა და ხევსურეთში უპირატესობას წითელ ფერს ანიჭებდნენ, თუმცა ეს არ გამოირიცხავდა სხვა ფერის კაბის მოხმარებასაც (ბეზარაშვილი 1974: 60).

„ჩამაცმენ წითელ კაბასა

საყდარში შემოყვანენო“ (მაკალათია 1934: 159).

თეიმურაზ II-ის მიხედვით, საქორწილო კაბის გამოჭრაც გარკვეული წესს ექვემდებარებოდა, რომლის მიხედვითაც საკაბე ქსოვილები მოყვრების თანდასწრებით უნდა გაეშალა და გამოეჭრა დედმამიან და ბედნიერ ქალს სიმღერის სამჯერ წარმოთქმით.

„დაუძახებენ მოყვრებსა ქორწილის წინა დღითა-და

შემოიტანენ ფარჩებსა ფერად-ფერადსა თვლითა-და,

...და დასჭრიან ჯვრის საწერსა თეთრს კაბებს მაყრულითა-და.

სამჯერ იტყვიან მაყრულსა, სანამ დასჭრიდენ კაბებსა“ (თეიმურაზ მეორე 1939: 58. სტრ. 459, 460). მკერავი კი ხალათით უნდა დაესაჩუქრებინათ – „მკერვალს ჩააცმენ ხალათსა მას დღესვე, არ უქადებსა“ (თეიმურაზ მეორე 1939: 58. სტრ. 460). ხალათით ხდებოდა ასევე ქორწილისა და შვილის შეძენის დროს მახარობელთა დასაჩუქრება „ხალათს მისცემენ მძიმესა, ფარჩით უხვევენ მხარსაო“, „მახარობელი მოვიდეს, კაცს შვილი ახაროსა-და, ფიცხლავ ჩააცვამს ხალათსა, საბოძვრით აავსოსა-და“ (თეიმურაზ მეორე 1939: 67. სტრ. 534).

საქართველოს ბარში პირველი დღის სამოსი, საუკეთესო შემთხვევაში ქართული კაბა იყო, ჩიხტიკოპიანი თავდახურვით. ძირითადად ძვირფას მასალას – ქიშმირს, აბრეშუმს, ფარჩა-ატლასსა და სხვ. არჩევდნენ, შვიდი-რვა არშინის რაოდენობით. კაბები საგანგებოდ ირთვებოდა. ზოგიერთ ღარიბ ოჯახისშვილს „წელზევითი და წელსქვეითი სცმიათ, რომელიც გამოირჩეოდა ჩვეულებრივი ფორმისაგან დამატებითი დეტალების ჩართვით“, ზოგი კი თეთრი „დოლბანდის“ (მარლა) კაბითაც დამდგარა გვირგვინის ქვეშ (ბეზარაშვილი 1975: 125; 1975: 120; 124; 1974: 124).

სამეგრელოში, საქორწილო კაბის საუკეთესო ვარიანტი – სარტყელ-გულისპირიანი კაბა იყო. ასევე „კუდელამ“ კაბით შედგენილი კომპლექტი, რომელიც დაჭრილი კალთების რაოდენობითა (7, 9, 12) და უკან, გრძელი კუდის არსებობით გამოირჩეოდა. კაბის ბოლო ხელით წაღებას საჭიროებდა (ბეზარაშვილი 1979: 119).

აჭარაში, საქორწილო კაბა მდიდრული შემკულობითა და ქვედატანის ნაკვეცების სიუხვით გამოირჩეოდა. კაბების ჩახსნილ ადგილებს, საყელოსა და სამაჯეებს ოქრომკერდითა და ფერადი ძაფებით ალამაზებდნენ. ამასთან ერთად საპატარძლო კაბის სახელოს ფორმა განსხვავდებოდა ჩვეულებრივი კაბის სახელოსაგან. იგი იყო ნაოჭებიანი და ქალის ხელის მტევნის ზურგს ფარავდა. საქორწილო კაბას აბრეშუმის სამკუთხა ფორმის სარტყელიც ამშვენებდა (სამსონია 2005: 53, 75).

სვანეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში საქორწილო სამოსად გამოიყენებოდა იქ არსებული კოსტიუმის საუკეთესო ნიმუშები, რომლის შემადგენლობაშიც შედიოდა გათხოვილი ქალის სამოსისათვის დამახასიათებელი ყველა ელემენტი და ჩვეულებრივი სანამუსო კაბისაგან, შედარებით მდიდრული შემკულობითა და ქვედატანის ნაკვეცების სიუხვით გამოირჩეოდა (ბეზარაშვილი 1970: 181).

თუშეთში, განსაკუთრებული ყურადღებით საპატარძლოს ფარავა ირთვებოდა. ნაპირებისკენ ჰქონდა ფერადი მაუდებისაგან დაკერებული ზოლები ორ-ორი, სამ-სამი შუაშიაც ან ბუზმენტი ჰქონდა, ან ისევ მაუდი ფერადად (ბეზარაშვილი 1970: 165).

საქორწილო სამოსის თვალსაზრისით, საინტერესოა საქართველოს ეროვნული მუზეუმში დაცული წითელი ფერის ორი ცრუსახელოიანი ხევესურული მოსასხამი (სურ. 83-84ა), რომელთაც ც. ბეზარაშვილი საქორწილო სამოსად მიიჩნევს⁶².

ქორწილის მეორე დღეს ჩასაცმელ კაბას ძირითადად საპატარძლოს ოჯახი ამზადებდა. მაგ. ქსნის ხეობაში საზეიმო იერის მქონე წელიან, გულდახურულ კაბას, ან წელსზევითსა და წელსქვევითს ხმარობდნენ (ბეზარაშვილი 1975: 124). თავსაბურავად ლეჩაქს იყენებდნენ.

აჭარაში, გარკვეული დროის განმავლობაში, თურქული გავლენით შემოჭრილ გარკვეულ ელემენტებსაც მოიხმარდნენ. მაგ., ლეჩაქის შიგნით იფარებდნენ შალის ძაფისაგან დამზადებულ, ნახევარსფეროს ფორმის ქუდს – ფესს. მას რთავდნენ მონეტებითა და გვერდებში ამაგრებდნენ ყბის ირგვლივ შემოსახვევ ოთხი გრეხილ მძივს. ასევე, აჭარელი ქალის საქორწილო თავსაბურავის

---

⁶² ხევესურული ცრუსახელოიანი მოსასხამები შეიძინა კავკასიის მუზეუმის დირექტორმა გუსტავ რადემ XIX ს-ის მეორე ნახევარში ერწოში მცხოვრებ ხევესურთაგან. ს. ჯანასიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის საინვენტარო წიგნში გატარებულია როგორც საქორწილო ტანსაცმელი (ბეზარაშვილი 1974: 61).

ელემენტები იყო - დუვალი და ვალა⁶³. მუყაოსგან დამზადებულ, კონუსური ფორმის დუღავს, წითელი ფერის ძვირფასი ქსოვილი ჰქონდა შემოკრული. დუღავს ზემოთ, კი ოთხკუთხედი ფორმის, ირიბად აკეცილ წითელ თავსაფარ - ვალას დაიფარებდნენ (სამსონის 2005: 109, 113).

საპატარძლოს თავსაბურავი, ყოველდღიურად მოსახმარისაგან გამოირჩეოდა კარგი მასალითა და შემკულობით. მაგ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში აწყობდნენ სირმით ოქროს ძაფით „ქოქევს“ – ფუნჯს გაუკეთებდნენ ბოლოში, ხან გამზადებული პროდუქციის სახით ნაყიდ „ჩაფარიშს“ ან „ბუზმენტსაც“ მიაკერებდნენ. ზოგჯერ ლურჯი ფერის მანდილებსაც მოიხმარდნენ. ც. ბეზარაშვილის გადმოცემით, ძველებური საქორწილო, სარიტუალო ცერემონიალი უცილობლად შავი მანდილის მოხმარებას გულისხმობდა (ბეზარაშვილი 1967: 172). თ. იველაშვილი ამ ინფორმაციის სიზუსტეს ეჭვქვეშ აყენებს, ვინაიდან მის მიერ ველზე მუშაობისას მსგავსი შემთხვევა არ გამოვლენილა (იველაშვილი 1999: 177).

კახეთსა და ქართლში ქორწილის დროს პატარძალს ორ ლეჩაქს ახურავდნენ. ერთი ჩიხტის ზევიდან უკან ეშვებოდა, მეორე კი მის წინ იყო ჩამოფარებული და პირფადი, მეორენაირად, ჩათხი ეწოდებოდა (მელიქიშვილი... 2013: 88).

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ფოჩიანი აბრეშუმისა თუ ქიშმირის დიდ მანდილში პატარძალს სახე მთლიანად უნდა დაემალა. ეს წესი საქორწილო დღეების გასვლის შემდგომ ძალაში, ერთი წლის განმავლობაში რჩებოდა (ბეზარაშვილი 1974: 70).

ნეფე-პატარძლის მორთვას საგანგებო ყურადღება ექცეოდა. ნეფეს ძველად წვერ-ულვაშს ოქროთი უმკობდნენ, „იმ ყმას სამეფოს ულვაშსა უღებენ თავისი დები“ (თეიმურაზ მეორე 1939: 58. სტრ. 462). ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, მე-17 ს-დან სპარსეთის ზეგავლენით ინიტ შეღებვის წესი შემოვიდა. პატარძალს წარბები თუ შავი არ ჰქონდა „წესია, მოამზადებენ: წარბებს უღებენ შავებსა“. ფრჩხილებსა და ხელებს წითელ-ყვითლად შეუფერადებდნენ - „მას ღამეს ხელი საღებლად

---

⁶³ მსგავსი თავსაბურავის ხმარება საქართველოს სხვა კუთხეებში არ დასტურდება.

დაულბონ ინა სადები, ქალსა მოსტაცონ ხელშია მუჭითა წესად სადები“ (თეიმურაზ მეორე 1939: 58. სტრ. 461, 462).

საპატარძლოს შემკულობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა სამკაულს.

საქორწილოდ გამზადებულ დედოფალს „მოაწყონ სამკაულითა, შვენოდეს ყელსა, გულებსა, რაც იარაღი ქალისა წესია მოსართავადო, სრულად შეასხან დედოფალს გულით, ყელამდი, თავადო, ოთხის ჯირებით იალქანს აწყობენ სახურავადო“ (თეიმურაზ მეორე 1939: 58. სტრ. 463, 464). მაგ., აჭარაში საქორწილო სამკაულის ერთ-ერთ აუცილებელ ნაწილს ვერცხლის მასიური, ორ მეტრამდე სიგრძის ძეწკვი შეადგენდა. მასზე წამოცმული იყო ვერცხლის პატარა, კარგად ორნამენტირებული სეგმენტი სახოხიალა, რომელიც თავისუფლად მოძრაობდა მასზე ორივე მიმართულებით. ქორწილში ასევე იკეთებდნენ ვერცხლის საგულე სამკაულ - კორდომს. იგი ორი ნაწილისაგან შედგება, რომლის ბოლოებზე ძეწკვის ყულფ-საკიდებით ბურთულები ან სპირალებია მიმაგრებული. კორდომის ზედაპირი ორივე მხრიდან შემკულია შავი სევადით გამოყვანილი სტილიზებული მცენარეული ორნამენტით. ქორწილში ასევე რამდენიმე ბეჭედს იკეთებდნენ (სამსონია 2005: 87).

ხევისურეთში არსებული წესის თანახმად, თუ სოფელში მიცვალებულის სახელზე ტალავარი იყო გაშლილი, მაშინ ნეფეს ჯვრისწერამდე ტალავარზე ერთი არშინი ფარჩა და ერთი ბოთლი არაყი უნდა მიეტანა, რასაც ტალავრის პატივი ეწოდებოდა (მაკალათია 1984: 170).

ჯვრისწერაზე მიმავალ მეფეს, დედოფლისათვის ხელის ჩაკიდების ნაცვლად, მის ტყავის სახელოზე უნდა მოეკიდა ხელი - „ტყავის სახელსა მოჰკიდებს ხელს მეფე, წესად არასა“-ო (თეიმურაზ მეორე 1939: 59. სტრ. 474).

პატარძალი პირჩამოფარებული მიდიოდა (მაკალათია 1933: 156; ბეზარაშვილი 1970: 172). სამეგრელოში ჯვრისწერაზე მიმავალ პატარძალს ჩიტი ისე ქონია შემოხვეული, რომ მხოლოდ თვალები უჩანდა. მღვდლის მითითებით ჯვრისწერისას მოიხსნიდა სახიდან რიდეს (სახოკია 1956: 98), ნეფე-დედოფალი ერთ

ცხვირსახოცს დაიკავებდნენ ხელში...ზოგიერთ კუთხეში კი, მაგ. სამეგრელოში მათი ტანსაცმლის კუთხეებს ერთმანეთზე მიაკერებდნენ დროებით (ჯვრისწერის დასრულებამდე), რაც ნეფე-დედოფლის შეერთების სიმბოლური გამოხატულება უნდა ყოფილიყო (იველაშვილი 1999: 162, 165).

ჯვრისწერის დროს ხდებოდა ბეჭდების გაცვლა, რასაც მაგ., სამეგრელოში მეჯვარე ასრულებდა (სახოკია 1956:97).

ჯვრისწერის რიტუალში ერთ-ერთ აუცილებელ და მნიშვნელოვან ელემენტს საქორწინო გვირგვინი წარმოადგენდა, რომელიც საქართველოს თითქმის ყველა კუთხისთვის ერთნაირი იყო (სურ. 156). ხის წვრილი ტოტისა ან ვაზის ლერწისაგან შეკრულ რკალს, ვერცხლის, ოქროსფერი ან აბრეშუმის ფერადი ძაფები შემოუყვებოდა. რკალიდან თანაბარი მანძილით, დაშვებული მძივებისაგან ან უფრო ხშირად ხის ოვალური მოყვანილობის ერთმანეთზე ძაფით მიმაგრებული სირმის ძაფდახვეული ბურთულებისაგან შემდგარი, 30-40 სმ სიგრძის ოთხი ტოტი ეშვებოდა, რომლებიც ქვემოთ სირმის ძაფის ფოჩებით იყო დასრულებული, შუბლზე კი პატარა ჯვრით იყო მოთავსებული. თავზე დახურვისას ორი ტოტი წინ საფეთქლებთან ეშვებოდა, ხოლო ორი კი ყურს უკანა.

ასეთი სახის გვირგვინი მეფე-პატარძალს გარკვეული დროის განმავლობაში უნდა ხურებოდა.

დასავლეთ საქართველოში, იმერეთის მოსახლეობის ერთ ნაწილში დამოწმებული ქუდისმაგვარი გვირგვინების ეკლესიიდან გატანა კი არ შეიძლებოდა. ჯვრისწერის დასრულების შემდეგ მას მეჯვარე მოხდიდა. თ. იველაშვილის გადმოცემით, ეს იყო ტოტების გარეშე, ოქროსფრად მოვარაყებული გვირგვინი, შუბლს ზემოთ შუაში ჯვრით, კეფის მხარეს კი ხელმოსაკიდი, რომელიც ეს გვირგვინები მეჯვარეებს ეჭირათ ხელში ნეფე-დედოფლის თავს ზემოთ (იველაშვილი 1999: 169).

თ. იველაშვილის აზრით, ფოჩებიანი გვირგვინები წარსულში დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო არა მარტო ბარის (მევენახეობის ძირითადი

რაიონების), არამედ საქართველოს ყველა რეგიონის მოსახლეობის ყოფისათვის (იველაშვილი 1999:170).

ვ. ბარდაველიძე გვიჩვენებს ვაზისა და მზის კულტთან კავშირში განიხილავს (ბარდაველიძე 1941: 73).

ადრეული საღვთისმსახურო წესის მიხედვით ჯვრისწერის შემდეგ გვიჩვენებს მერვე დღეს, სახლში მისული მღვდელი ხსნიდა, ხელახლა ლოცავდა მეუღლეებს და გვიჩვენებს მიჰქონდა ტაძარში. კურთხევაში ჩაწერილი „ლოცვა გახსნისა გვიჩვენებსისასა დღესა მერვესა“. მსგავსი წესი არსებობდა ბიზანტიასა და ძველ რუსეთშიც (მცირე კურთხევანი 1998: 25).

თეიმურაზ II-ის გადმოცემით, მეფე-დედოფალს ეკლესიაში ჯვრის წერის დროს დადგმული გვიჩვენებსი სამი დღე-ღამის განმავლობაში უნდა ეტარებინათ (თეიმურაზ მეორე 1939).

ხევში, გვიჩვენებსის მოხდა მეორე დღეს იცოდნენ (მაკალათია 1934: 162).

თუშეთში ქორწილის დასასრულს ამ რიტუალს მხოლოდ ქალის მაყარი ესრებოდა (ბეზარაშვილი 1974: 87).

ფშავსა და ქსნის ხეობაში ც. ბეზარაშვილის ინფორმაციით, „პატარძალს საქორწილო პირველი ღამის ქეიფის ბოლომდე უნდა ჰქონოდა თავზე დადგმული. როცა ხალხი აშლას დაიწყებდა, ნათლია ხანჯლის წვერით ახდიდა ნეფე-დედოფალს გვიჩვენებსს და საქორწილო ტახტის უკან, კედელზე დაკიდებულ ფარდაზე ჩამოკიდებდა ერთი კვირის ვადით. აღნიშნული დროით პატარძალს თავი ქართულად დახურული უნდა ჰქონოდა“ (ბეზარაშვილი 1975: 127).

ს. მაკალათიას გადმოცემით კი ფშავში ქორწილის მესამე დღეს „საწაღმართოს“ გადახდისას „გვიჩვენებსის მოხდის“ წესს მეჯვარე ასრულებდა (მაკალათია 1934: 140).

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში განსხვავებული იყო პატარძლისათვის პირბადის მოხმარების ვადაც. ამისათვის თხელ ქსოვილს, ან ჩვეულებრივ თავსაფარს იყენებდნენ. ჯვრისწერის შემდგომ, სუფრასთანაც პირჩამოფარებულად

მჯდომ პატარძალს, მხოლოდ საგანგებო რიტუალის შესრულების შემდგომ ახდიდნენ პირსაფარს.

სამეფო კარზე, თეიმურაზ მეფის გადმოცემით „წინ დაუჩოქებს ეჯიბი ორის შიშველის ხმლებითა, პირ-ბადეს ხრმლითა ორჯელა აუწევს, ჯერ დაშვებითა, მესამედ ასწევს ბადესა, პირს აჰხდის გამოჩენითა“ (თეიმურაზ მეორე 1939: 64 სტრ. 510).

სვანეთში არსებული ტრადიციით, პატარძალს ამ მდგომარეობიდან ხელისმომკიდე ანთავისუფლებდა, ღვთის სადიდებელი მესამე სადღეგრელოს შემდეგ (ბეზარაშვილი 1970: 172). სამეგრელოში კი, მხოლოდ შუა ღვინში, დამსწრეთა სახის ჩვენების მოთხოვნით, მდადე ნახევრად ჩამოხსნის სახიდან მანდილს (სახოკია 1956: 100).

ც. ბეზარაშვილის გადმოცემით კი, შესაწირავის აკრეფის შემდგომ გადახდიდნენ პატარძალს თავშალს (ბეზარაშვილი 1979: 120).

აჭარაში, დედოფალს დუვალის ანუ პირბადის მოხსნის უფლება არ ჰქონდა მაყრებისა და სტუმრების ვახშმის დასრულებამდე. მისი მოხსნა შეეძლო პატარძლის ძმას, ან ახლო ნათესავ ვაჟს (ნიჭარაძე 1957: 43).

თუშეთში ქალის ამ მდგომარეობაში ყოფნა ძველად უფრო ხანგძლივი ვადით ყოფილა განსაზღვრული. ა. ხახანაშვილი სპეციალურ პირბადეს ასახელებს, რომელსაც ქორწილის მეორე დღეს ჩამოაშორებდნენ (Хаханов 1889: 48-49). პატარძლის სახის დაფარვა ქორწილის გარდა ნიშნობაშიც სრულდებოდა. ს. მაკალათიას მიხედვით, პირის ასახვევად ჩვეულებრივად მოხმარებულ თავსაფარს იყენებდნენ.

სახის დამალვა ძველი რწმენა-წარმოდგენებით ავი თვალისაგან დაცვის ერთგვარ საშუალებას წარმოადგენდა.

ნეფე-დედოფალს დაქორწინების მილოცვისას სტუმრები „თავგადასაგდებს“ უბოძებდნენ, თავიანთი შესალებლობიდან გამომდინარე. მათ შორის შეიძლება ყოფილიყო ქსოვილი - საკაბე ან საპერანგე (იველაშვილი 1999: 180).

პატარძლისათვის საჩუქრის მირთმევა ხდებოდა პირისანახშიც, ქსოვილის, სამოსისა თუ სამკაულის სახით. მაგ., დედოფალმა დარეჯანმა - „პირისანახად უბოძა რძალსა თვისსა ძეწკვი ოქროსი და გულსაკიდი ამბარჯა, საკაბე მძიმისა ფარჩისა, შალი ინდოეთისა, კრიანოსული 70 მარგალიტისა და 30 იაგუნდისა თვალი. ქართლში, გლეხებს ქალისათვის პირისანახებში მიჰქონდათ საკაბე, ბეჭედი, გულსაბნევი და სხვ. (მაჩაბელი 1978:54).

პატარძალს თავის მხრივ, მეუღლის ოჯახის წევრები უნდა დაესაჩუქრებინა. მაგ., დედამთილი - პერანგით, მამამთილი - ჩოხითა და წინდით, მაზლი - პაიჭებით, წინდით, მული - თავსაკრავით და სხვ. (მაკალათია 1934: 162).

სასაჩუქრე და სამზითვო ნივთებს შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი წინდას ეკავა. მაგ. ქვემო ქართლში წინდით ასაჩუქრებდა პატარძალი მამამთილსა და მაზლებს (ყარაულაშვილი 1969: 158). აჭარაში, სასიძოს ახლო ნათესავების წინდით დასაჩუქრება პატარძლის დადეს მოვალეობა იყო. ცხვირსახოცსა და წინდას მიართმევდა საპატარძლოს ოჯახი სამცხე-ჯავახეთში „გადასაწყვეტის“ მიმტანს (იველაშვილი 1981:85) და სხვ.

გასათხოვარ ქალს, სამზითვოდ თავისი ხელით ნაქსოვი ათი-თხუთმეტი წყვილი წინდა მაინც უნდა გაჰყოლოდა (სამსონია 2005: 122). ასევე ატანდნენ რამდენიმე ხელ ტანისამოსსა და სამკაულს.

საინტერესოა სამეგრელოში არსებული აკრძალვა მზითვში ნემსისა და მაკრატლის გატანებასთან დაკავშირებით - „ცოლ-ქმრულ ცხოვრებაში უბედურების მიზეზად გახდებო“ (სახოკია 1956: 110).

გათხოვებიდან მეორე თვეს პატარძალს დედა სტუმრობს და ძღვენს მიართმევს პატარა სკივრის სახით, რომელშიც აწყვია წინდები, ხელთათმანები, პაიჭები, ხონჯრები, ქისები და სხვა. ამ ნივთებით პატარძალი, ასაჩუქრებს მათ, ვისგანაც საპატარძლო საჩუქარი მიიღო (მაკალათია 1934: 163).

დაოჯახების შემდგომ იცვლებოდა ქალის სამოსი, თავსაბურავისა და თმის დაყენების წესიც. ქალიშვილობიდან ქალობაში გადასვლის ძირითად მომენტად კი,

ბავშვის დაბადება ითვლებოდა. მაგ., სვანეთში პირველი შვილის შეძენის შემდგომ ღებულობდა ის თავსაბურავის ძირითად ელემენტებს თავშალისა და შუბლსაკრავის სახით. გათხოვილი ქალი სვანური წესით თავს ორი თავსაფრით იბურავდა. ჯერ პატარა თავსაფარს წაიკრავდნენ, შემდეგ სხვადასხვა ხერხით თავშალს იხურავდნენ (ბეზარაშვილი 1970: 168, 169).

თუშეთში გათხოვილი ქალის თავსაბურავის ელემენტები ოყო დიდი მანდილი და კუჭურა (ბეზარაშვილი 1974: 65). ხევსურეთში უწინ ჭანჭიკის ხელსახოცს, შემდგომ კი სათაურას იდგამდნენ და ზედ მანდელს იხვევდნენ (მაკალათია 1984: 140).

აჭარასა და სამცხე-ჯავახეთში, ლეჩაქს მხოლოდ გათხოვილი ქალები ატარებდნენ (გვათუა 1967: 27-29). აჭარაში თურქული ზეგავლენით გარკვეული დროის განმავლობაში ლეჩაქის შიგნით ატარებდნენ ნახევარსფეროს ფორმის ქუდ - ფესს (სამსონია 2005: 109).

საქართველოში ძველი დროიდანვე გრძელ თმას ატარებდნენ, ძირითადად ნაწნავის სახით, რომელთა რიცხვიც, ორიდან ცხრამდე მერყეობდა. გათხოვილი ქალები ნაწნავთა მრავალრიცხოვნებას აღარ მისდევდნენ და ძირითადად ორ ნაწნავს იკეთებდნენ. აჭარაში, ქალს გათხოვებიდან 1-2 თვის მანძილზე შეეძლო ოთხი ან ექვსი ნაწნავის ტარება. კულულებს მხოლოდ გასათხოვარი და ახლად გათხოვილი ქალები ატარებდნენ. ნაწნავში აჭარასა და თუშეთში ზოგჯერ ჭრელ შინნაქსოვ თორსა და ძეწკვზე ასხმულ მონეტებს ჩაიწნავდნენ, მათ შორის ნიშნობის დროს მოტანილსაც (სამსონია 2005: 103). თუშეთში წითელი თმისატანის ჩატანება ავი თვალისაგან დაცვას ემსახურებოდა.

თუშეთში, გათხოვილი ქალი წინა ნაწნავებს იჭრიდა და კავებად იყენებდა. ნაწნავების რაოდენობა არ იყო შეზღუდული (ბეზარაშვილი 1970: 181). ხევსურეთში უწინ „ნაჭაპნი ჰქონიათ, რომელსაც წვრილად იწნავდნენ და შუბლზე იხვევდნენ. ზოგი იკეთებდა სათმეს (დალალი), რომელიც რამდენიმე წვრილი ნაწნავისაგან შედგებოდა. ზედ სალტა ჰქონიათ მოკერებული. ამ სალტიან ნაჭაპნებს ყურებზე

შემოიხვევდნენ და ზედ მანდელს იხურავდნენ“. მოგვიანებით, მოდაში შემოსულმა თმის გაყვითლების წესმა ვარცხნილობის ცვლილება გამოიწვია. ნაჭაპნ-ნაწნავები მოიჭრეს და თმა დაიმოკლეს. გათხოვილი ქალისათვის კი თმის გაყვითლება არ იყო მიღებული (მაკალათია 1984: 141-142).

განსხვავებული იყო დაოჯახებული ქალის სამოსის ფერიც. გასათხოვარი უფრო თეთრსა და პირისფერს ატარებდა, გათხოვილი კი წითელსა და ყველანაირ მუქ ფერს (ბეზარაშვილი 1970: 181).

რიგ შემთხვევაში განსხვავდებოდა სამოსის ტარების წესიც. მაგ. ხევსურეთში ქალს გათხოვებისა და შვილოსნობის შემდეგ ეძლეოდა ფარაგის გახსნილი სახით ტარების უფლება (მაკალათია 1984: 138). აჭარაში მხოლოდ დანიშნული და გათხოვილი ქალი ატარებდა ჩადრს, რომელიც მთლიანად უფარავდა სხეულსა და სახეს (სამსონის 2005: 121). თუშეთში გათხოვილი ქალის ფარაგა „ჯინჯილოიანი“ სამკაულით იყო დაფარული (ბეზარაშვილი 1970: 164).

საინტერესოა ბავშვის დაბადებასთან დაკავშირებული ზოგიერთი წეს-ჩვეულებაც. მაგ., ხევსა და ხევსურეთში მშობიარეს თავქვემ ხანჯალსა და დუქარს (მაკრატელს) ამოუდებენ. მშობიარობის გართულებისას კი ქმარს ჩოხის კალთით მოატანინებდნენ მდინარის წყალს სარკე თქმულთას მიხედვით - „პერანგის უკან კალთითა ცოლის დამღევი წყლია არის“ (თეიმურაზ მეორე 1939: 71. სტრ. 570). ხევსურეთში დედა ბავშვს კაბის კალთის ქვეშ გამოატარებდა და ფარაგიდან ამოიყვანდა (მაკალათია 1934: 165; 1984: 183).

გურიაში მშობიარეს, მშობიარობის გაადვილებისათვის წელზე შემოარტყამდნენ სარტყელს. აქ დიდი ხნის მანძილზე შემორჩენილი იყო ძველი ტრადიცია, რომელიც „ბავშვის ჭიპის მოჭრის დროს, დაბედების მიზნით, გოგონებისათვის მაკრატელსა ან თითისტარისათვის/ჩერიასათვის ხელის მოკიდებას ითვალისწინებდა, იმაზე მიუთითებს, რომ აქაც, საქართველოს სხვა კუთხეთა მსგავსად, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ქალის ხელსაქმეობას“ (ბეზარაშვილი 1980: 87).

სამეგრელოში შვილის გაჩენის შემდეგ, ქალის მშობლებთან დაბრუნებისას, სიძეს სიმამრისათვის მიჰქონდა ნაბადი, სიდედრისათვის საკაბე, თავჩითები ცოლისდებისათვის და სხვ. (სახოკია 1956:107).

დღევანდელ ყოფაში, ნიშნობისა და ქორწილის ტრადიცია უმეტესწილად შენარჩუნებულია. ნიშნობაში ოქროს ბეჭედს წამყვანი ფუნქცია აკისრია, რომელსაც საქმრო თავად უკეთებს საცოლეს. ნიშნობაში საჩუქრად ბეჭედთან ერთად შესაძლოა სხვა სამკაული და ნივთიც იყოს მირთმეული. მაგ., იმერეთში, სოფ. ფარცხანაყანებში ოქროს ჯაჭვიც ასევე აუცილებელ საჩუქარს წარმოადგენს (მთხრობელი ვ. ფხაკაძე, 42 წლის). ასევე, საქართველოს ყველა კუთხეში, გარკვეულწილად შემორჩენილია საქმროს მიერ საპატარძლოს სამოსზე ზრუნვის ტრადიცია. ვაჟი ან მისი ოჯახი ქალს ყიდულობს საქორწილო სამოსს (მაგ., კაბა, ფეხსაცმელი), ქალის ოჯახი კი სასიძოს.

საქორწილო კაბის ფერიც ძირითადად თეთრია, ნიშნად პატარძლის სიწმინდისა და სისპეტაკისა. შესაძლოა ხორცისფერის, ვარდისფერისა და ღია ცისფრის გამოყენებაც. ზოგიერთ რეგიონში მაგ., იმერეთში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საქორწილო კაბის ღირებულებას.

ჯვრისწერაზე პატარძალი ჩვენს დროშიც თავდაბურულია. საკურთხეველში ნაკურთხ საქორწილო ბეჭდებს, როგორც განუწყვეტელი კავშირისა და მარადიული სიყვარულის სიმბოლოს, მეჯვარეები უკეთებენ მეფე-პატარძალს. პატარძლის მეჯვარე მეფეს, მეფისა კი პატარძალს. შემდეგ სამღვდელო პირი სამჯერ შეუცვლის მათ ბეჭდებს, რაც მეუღლეთა შორის ურთიერთსიყვარულისა და ცხოვრების მანძილზე სიხარულსა და განსაცდელში ურთიერთთანადგომის სიმბოლური გამოხატულებაა. სახარების წაკითხვისა და ტაკუკით ღვინის შესმის შემდგომ სასულიერო პირი შეაერთებს წყვილის ხელებს, გადააფარებს ოლარს და სამჯერ შემოუვლის ანალოდიას, მარადიული ურთიერთთანაცხოვრების ნიშნად. ჯვრისწერის აუცილებელ ნაწილს შეადგენს გვირგვინის დადგმაც, მხოლოდ ძველი

ტრადიციისაგან განსხვავებით, გვირგვინები ჯვრისწერის შემდგომ ტაძარში რჩება და აღარც პატარძლის სახეა პირისაფარით დაბურული.

ბავშვის დაბადებასთან დაკავშირებით საინტერესო წესის მომსწრე გავხდი თავად 2011 წელს. ძველი რწმენა-წარმოდგენის თანახმად, მშობიარეს დედამ, წარმოშობით რაჭის, სოფ. ღებიდან, ტანზე პერანგი გაიხია, შვილის მშობიარობის გაადვილდების მიზნით.

§ 3. 4. სამგლოვიარო სამოსი და მისი სოციალური ფუნქცია

საინტერესოა საქორწილო და სამგლოვიარო ჩაცმულობის ერთობა.

ქორწინების შემდეგ, საქორწილო სამოსითა და თავსაბურავით მხოლოდ საზეიმო დღეებში შეიმოსებოდნენ. შუახანს გადაცილებული ქალი კი მას აღარ მოიხმარდა და სასუდრედ ინახავდა, ვინაიდან ჯვარდაწერილი სამოსით დაკრძალვა დიდ სიკეთედ მიაჩნდათ.

ცოლის ან ქმრის გარდაცვალების შემთხვევაში, ცოცხლად დარჩენილი მეუღლე, დასაფლავების დღეს საქორწილო თეთრი სამოსით მიაცილებდა მიცვალებულს და მხოლოდ ამის შემდეგ იცვამდა სამგლოვიარო ტანსაცმელს. ასეთივე წესი არსებობდა შვილის სიკვდილის შემთხვევაშიც (ჯავახიშვილი 1962: 77). ეს ტრადიცია საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში დასტურდება.

ქართულ დოკუმენტურ ფილმ „ჯიმ შვანთე-ში“⁶⁴, ასახულ დაკრძალვის რიტუალში პროცესიის წინ მიმავალი მგლოვიარე თმაგაშლილი ქალები თეთრი მოსაცმელებით არიან შემოსილები (<https://www.youtube.com/watch?v=zoVVui95jDs>). არც სამეცნიერო ლიტერატურაში და არც მთხობელებთან საუბარში მსგავსი - მგლოვიარეთა თეთრი სამოსით შემოსვის ფაქტი არ გამოგვივლენია.

სამგლოვიარო სამოსის ფერი ძირითადად შავი იყო, თუმცა საქართველოს ცალკეულ კუთხეში, გლოვის სიმძიმის შესაბამისად, სხვა ფერსაც იყენებდნენ. მაგ.,

⁶⁴ ფილმის რეჟისორია მ. კალატოზიშვილი. 1929 წელი.

თეთრს, წითელს, შვინდისფერს, იისფერს, ღვიძლისფერს (ჯიგარს), ყავისფერს, მწვანეს, ლურჯსა და თახლს.

შავითა და ღვიძლისფერით ღრმა გლოვას გამოხატავდნენ, ლურჯითა და თალხით შედარებით იოლს (ბეზარაშვილი 1979: 125). თუშეთში ძირითადი ფერი შავი იყო (ბეზარაშვილი 1976: 180). აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში შავ ფერთან ერთად გამოიყენებოდა ლურჯი, ნაცრისფერი (ლეგა), მოშავო-ყავისფერი (ჯიგარი) (ბეზარაშვილი 1974: 93). დონ ჯუზეპე ჯუდიჩი მილანელი იისფერსაც ასახელებს (გიორგაძე 1964: 55), რაც ვფიქრობთ, მსუბუქი გლოვის დროს უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. სამეგრელოში შავითა და ღვიძლისფერით ღრმა მწუხარებისას შეიმოსებოდნენ, ლურჯითა და თალხით შედარებით იოლი გლოვისას (ბეზარაშვილი 1979: 125).

სვანეთში, ლატალის თემში მუქ შვინდისფერ თავსაფარს მოიხმარდნენ (ბეზარაშვილი 1974: 93). მოხევთა ყოფაში მიცვალებულის სახელზე მოსაკაზმი ცხენისათვის წითელი და შავი ქსოვილების გადაფარების წესი არსებობდა (სიხარულიძე 1964: 283). მსგავსი მასალა მოგვეპოვება აფხაზებსა და მეგრელებში (ამირანაშვილი 1961: 89).

აჭარაში სხვა კუთხეებისაგან განსხვავებით დაკანონებული სამგლოვიარო ფერი არ არსებობდა, მხოლოდ ნათელი ფერებისა და დეკორატიულად შემკული სამოსის გამოყენებას ერიდებოდნენ (სამსონია 2005: 60).

საქართველოს ცალკეულ კუთხეში სამგლოვიარო სამოსი სხვადასხვა სახელწოდებით არის ცნობილი. მაგ., ძაძა, შავები, თალხები, ჯიგარი და სხვ.

მათგან უძველესად ძაძა ითვლება, ვინაიდან იგი დაბადების ქართულ თარგმანში იხსენიება. ძაძას ახსენებს ვახუშტი ბატონიშვილიც „შაიცვიან ძაძა-ფლასნი...მსხდომარენი ...ძაძითა მოკრულითა“ (ბატონიშვილი 1990: 58). სულხან-საბას ლექსიკონში ეს ტერმინი განმარტებულია, როგორც - ღაზლის შალი (ორბელიანი 1993: 352). ი. აბულაძესთან კი როგორც - „ფიჩვი“, „თალია“, ტომარი და უხეში ქსოვილი თხის მატყლისა (აბულაძე 1973: 524). სვანეთში „ძაძარ“ ერქვა

(ბეზარაშვილი 1970: 185). სამეგრელოში გვხვდება ტერმინი „ძანძა“, რომელიც ზოგადად კანაფისა და სელის ქსოვილს აღნიშნავდა (რეხვიაშვილი 1969: 131), მოგვიანებით კი ჯვალის ტომის მნიშვნელობით იხმარებოდა. სამეგრელოში ასევე ცნობილი იყო ძველი სახელწოდებაც - „ონწერალი“ (სამწარო) (ბეზარაშვილი 1979: 125).

სამგლოვიარო ტანსაცმელს თუშები „დაჯიგრულ“ სამოსსაც ეძახდნენ, აღნიშნულ კომპლექსში შემავალი ელემენტების უმეტესობის „ჯიგარ“ ფერად შეღებვის გამო, ასევე „შავს“, „თაღს“, „ლეგას“ (ბეზარაშვილი 1967: 180). ივ. ჯავახიშვილი ამ საკითხზე მსჯელობისას კიდევ ორი ტერმინი მოყავს - „სამოსელი საგლოველი“, „სამოსელი ქურობისა“ (ჯავახიშვილი 1962: 77-78).

სამგლოვიარო სამოსს, ადრეულ პერიოდში, მაგ. სამეგრელოში ნარმასა და მიტკლისაგან ამზადებდნენ, შემდგომ ჩითს, სატინასა და შალსაც იყენებდნენ (ბეზარაშვილი 1979: 125).

გლოვის სიმძიმე განსაზღვრავდა სამგლოვიარო სამოსის ტიპსა და მისი ტარების ხანგრძლივობას. გლოვა, 40 დღიდან სამ წლამდეც გრძელდებოდა. მაგ., ერთი შვილის ან ძმის გარდაცვალების შემთხვევაში სამი წელი იგლოვდნენ. თუშეთში ყველაზე დიდი გლოვა ძმაზე სცოდნიათ (ბეზარაშვილი 1974: 96). ზოგიერთი კი ტანზე საღებოს ადარ ჩაიცმევდა და სულ „მოწყენილი“ ტანსაცმლით ივლიდა. იმერეთში, ქმარმკვდარ ქალს ტანსაცმლის ფერებიდან თეთრი საერთოდ უნდა გამოერიცხა (ბეზარაშვილი 1978: 115).

სამგლოვიარო სამოსის განახლება და უბრალო ამოკერვაც კი იკრძალებოდა (Мамаладзе 1894: 50), რადგან მიაჩნდათ, რომ მის დახვეასთან ერთად უნდა დასრულებულიყო სახლში მწუხარება, განახლებას კი ახალი უბედურება მოჰყვებოდა (სახოკია 1956: 122).

გლოვისას ჭირისუფალი, ყოველდღიურად სახმარი სამოსის თითქმის ყველა ელემენტს მოიხმარდა, მხოლოდ შავი ფერისას, ყოველგვარი მორთულობის გარეშე.

მას სხეული მთლიანად ისე უნდა დაეფარა, რომ ხელის მტევნებიც არ გამოჩენილიყო.

ც. ბეზარაშვილი სამგლოვიარო სამოსის უძველეს სახედ, შეუღებავი ნარმის ქსოვილს ასახელებს. სამეგრელოში ყველაზე საუბედურო თეთრი ნარმის ონწერალი იყო – „შავზე უფრო მწარე იყო იმ თეთრით გლოვა, ჩე ნარმა უფრო სამწარო შვილზე და ქმარზე იციან ამის ჩაცმა, მერე წვავენ“ ძველი წესია ღვიძლისფრად შეღებილ ნარმის გამოყენებაც (ბეზარაშვილი 1979: 125, 126).

სვანეთში, სამი სახის სამგლოვიარო სამოსი იყო ცნობილი – „ძამარ“, „ლადფურალ ლერექვ“, „მეშხე ლერექვ“, რომელთა ტარების წესსაც გლოვის სიმძიმე განსაზღვრავდა. მძიმე გლოვის დროს ერთი ხელი სამივე დასახელების სამოსი უნდა ეტარებინათ ერთი წლის ვადით. „ძამარ“ – შემადგენლობაში შესული ზედატანისა და ქვედატანის ნაპირები მერცხლის კუდის მსგავსად იყო შეჭრილი. დიდი გლოვის დროს ქვედატანზე ნაპირის პარალელურად ორ რიგად, ასეთივე წესით შეჭრილ ნაჭრებს დააკერებდნენ. ასევე შეჭრიდნენ თავსაფრის კიდეებსაც. „ლადფურალ ლერექვ“ – შეღებილი, ნაპირებჩამოჭრილი სამოსია. „მეშხე ლერექვ“ – შავი, შემოტეხილი, ჩვეულებრივ წესზე გამოჭრილ-შეკერილი სამოსი, რომელსაც ბოლო საჭირისუფლო ვადის გათავების წინ მოიხმარდნენ“ (ბეზარაშვილი 1970: 185).

ახლობელის ან ახალგაზრდას გარდაცვალების შემთხვევაში სამეგრელოში ჯერ ძამას, მერე შავებს, ბოლოს თალხებს ატარებდნენ. სამეგრელოში, სამგლოვიარო სამოსის ძირითადი ნიმუში ორნაწილიანი კაბა ყოფილა: წელსზეითი – „ჟიდონი“ და წელსქვეითი – „თუდონი“ (ბეზარაშვილი 1979: 127). შვილსა და ქმარზე მგლოვიარე, ონწერალით შემოსილი, დიდ მანძილზე მიმავალი ქალი, ზემოდან ნაპირებდაკბილული, „ანაფორად“ და „ქოხად“ წოდებული დიდი მოსასხამი უნდა მოესხა, ისე, რომ მხოლოდ თვალები გამოჩენოდა (ბეზარაშვილი 1979: 127).

გურიაში, მგლოვიარე ქალი ძამა-ფლასს ატარებდა. ეს იყო ყოველდღიურ ცხოვრებაში მოსახმარი სამოსის ტიპი, მხოლოდ უბრალო მასალისაგან დამზადებული, ნაპირების შემოტეხვის გარეშე (ბეზარაშვილი 1980: 101). აღდგომა-

ახალკვირასა და შობაზე გარდაცვლილი კი ცხონებულად მიაჩნდათ და ძაძა-ფლასის სანაცვლოდ ნაკლებ სამგლოვიარო სამოს იცმევდნენ (ბეზარაშვილი 1980: 101).

თუშეთში, ჭირისუფალი ატარებდა შავ ყელიან პერანგს, ჯუბას, გულზე შავ ფარაგს იკეთებდა. ტანისამოსი სულ შეკრული ჰქონდა (ბეზარაშვილი 1976: 181). შავი პერანგი ჯუბიდან უნდა გამოსჩენოდა (გიორგაძე 1987: 73). აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, შედარებით მსუბუქი გლოვის დროს, მოხუც მიცვალებულზე ან შორეული ნათესავის გარდაცვალებისას სამოსზე ნაქარგის დასაფარად უბრალო თალხი ქსოვილის გულსაფარას ხმარობდნენ. ხევსურულ კოსტიუმში ხშირი ნაქარგის დაფარვის სირთულის გამო სამოსის გადაბრუნებით იცვამდნენ (თედორაძე 1930: 108), ასეთივე ტრადიცია იყო სამეგრელოშიც (მაკალათია 1941: 285). ფშავში კი ჯუბის მხოლოდ ბოლოზე წაკერებულ წითელ ქუქუმოს ღებავდნენ.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თუ გაუთხოვარ ქალს უმემკვიდრეო ძმა მოუკვდებოდა, მას მთელი ცხოვრების მანძილზე, თავისი სამოსის ნაქარგიდან უნდა ამოეღო თეთრი, ყვითელი, ცისფერი, წითელი ძაფები, სირმა, სამკაული, მძივი (ბეზარაშვილი 1974: 96).

მთა-თუშეთში ქალები (დედა, ცოლი, და, დეიდა, მამიდა) დიდი გლოვის დროს, სრულწლოვანი მამაკაცის და ერთი შვილის თუნდაც ქალის გარდაცვალებისას სამგლოვიარო ჯაჭვს, მეორენაირად უბის ჯაჭვს იკეთებდნენ (ბეზარაშვილი 1974: 96). ასევე ქვრივობის ნიშნად ტანსაცმლის სახელოს გაკერავდნენ (ხახანაშვილი 1988: 2).

თუშეთში, დანიშნული ქალი საქმროს გარდაცვლების შემთხვევაში შავებს ერთი წლის განმავლობაში ატარებდა (გიორგაძე 1987: 79).

სამეგრელოსა და იმერეთში სამგლოვიარო ტანსაცმელს პირველად დასაფლავების დღეს იცმევდნენ. (ბეზარაშვილი 1978: 116; 1979: 126, 127). ქართლში კი გარდაცვალების დღიდანვე.

ძველად, მგლოვიარე მამაკაცებიც შავ ტანსაცმელს იცმევდნენ. გადმოცემის თანახმად, 1612 წელს, მეუღლის გარდაცვალებით დამწუხრებული მეფე თეიმურაზ I-ლი, შაჰს შავებით შემოსილი წვევია:

„გვირგვინის ნაცვლად ჩაჩს მზურავ, სკიპტრად მამაძლევე შავ ჯოხსა,

პორფირად მაცმევ ძაძასა....

ახლა მიბრძანა შავისა, ხორციცა მან დამპატიჟა...

მიველ, ვნახე, მიაღერსა ხელმწიფემან ვითა შვილსა

მიბრძანა თუ „მწოვედ მიმძიმს, გხედავ აგრე შემოსილსა“ (მაჩიტაძე-დიდელი 1888: 64).

უწინ, პანაშვიდსა და დაკრძალვაზე მისულ პირებსაც შავები უნდა სცმოდათ, მოგვიანებით ამ წესს ფაქტობრივად აღარ იცავდნენ (ქაჯაია 1990: 150).

განსხვავებული იყო მგლოვიარე ქალის თავდახურვის წესიც. სამეგრელოსა და სვანეთში, მიცვალებულის დატირების დღეებში და დაკრძალვისას, ჭირისუფალი ქალები ლეჩაქმოხდილები და თმებჩამოშლილები იყვნენ. თმას მხოლოდ შუბლთან, შავი შუბლსაკრავის ფორმაზე დაკეცილი თავსაკრავი უმაგრებდა (სახოკია 1956:122; ბეზარაშვილი 1970: 168). ქვემო ქართლში კი გაშლილი თმით დატირება სირცხვილად ითვლებოდა. თმას საერთოდ არ გამოაჩენდნენ (ხოსიტაშვილი 1983: 98).

ქსნის ხეობაში, იმერეთსა და კახეთში დიდი მწუხარებისას ქალები თავზე ჩიხტს არ დაიდგამდნენ. ე.წ. „დაბალ თავს“ იხურავდნენ. ნაპირებშემოუტეხავ, არშია-მაქმანშემოუვლებელი „ჯალაშა“, უბეურად მოკეცილ ლეჩაქს, იმაგრებდნენ ორად ან სამად მოკეცილ, შუბლზე წაკრული სხვა თავსაფრით (ბეზარაშვილი 1975: 128; 1978: 115. ბოჭორიძე 1947: 213). ნ. გვათუას გადმოცემით კი ჯერ შუბლზე შემოიკრავდნენ ორად ან სამად მოკეცილ, ირიბად აჭრილ შავი ქსოვილის განიერ ზოლს, ლეჩაქსა და ბაღდადს კი ზემოდან იფარებდნენ (გვათუა 1967: 85).

ქსნის ხეობაში, ჩიხტის ხმარების იშვიათი შემთხვევის დროს, სადა თავსაკრავს გაიკეთებდნენ და არც კავებს გამოიჩენდნენ (ბეზარაშვილი 1975: 128).

„ქმრის ან შვილის გარდაცვალებიდან რამდენიმე წლის შემდეგ, მგლოვიარე შავ, საიას თავსაკრავიან ჩიხტს იდგამდა. ხანსი შესული მგლოვიარე ქალი სიკვდილამდე ჯალაში ან ტულის უარშიო ლეჩაქითა და შავი ბაღდადით იბურებოდა (გვათუა 1967: 85).

ხევესურეთში ქალი გლოვის ნიშნად მანდილის კანკს ჩამოშვებულს ატარებდა, მანდილს ფესვით დაიხურავდა (მაკალათია 1935: 209; ბალიაური ... 1940: 17). დედაზე გლოვისას „ფევესვით“ არ დაიხურავდა, იოლი გლოვისას მძივიან სათაურაზე ქსოვილს დააკერებდა (ბალიაური...1940: 17).

თუში მგლოვიარეც განსხვავებულად იხვევდა დიდ მანდილს; მანდილის ორივე ყური ყელზე უნდა ჰქონოდა შემოხვეული (ბეზარაშვილი 1974: 96).

მუქი წითელი ფერის თავსაბურავს მოიხმარდნენ სვანეთში, ქმრის ნათესავის გარდაცვალებისას. ასევე წითელ, ან სხვა ფერის თავსაფარს იფარებდნენ მგლოვიარენი დღესასწაულებზე, კვირას და განსაკუთრებით ახალი მთვარის დადგომის პირველი კვირის განმავლობაში (ბეზარაშვილი 1970: 187). ამავე ფერის თავშალს ქსნის ხეობის ოსური მოსახლეობა არაღვიძლი ნათესავის გლოვის დროდ იყენებდა (სიხარულიძე 1964: 283).

ზოგიერთი ქალი, მაგ., იმერეთში შავ თავსაფარს სამუდამოდ დაიტოვებდა (ბეზარაშვილი 1978: 115).

ძველი წესის მიხედვით საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში (გარდა აჭარისა), დასტურდება ჭირისუფალი ქალის მიერ თმის მოჭრის წესი, მიცვალებულისათვის გასატანებლად, ან ნიშანზე დასადებად. თმას იჭრიდა ცოლი ქმარზე, დედა შვილზე, და ძმაზე. თმის მოკვეცა სიმბოლური გამოხატულებაა, გარდაცვლილი ქმრის გვერდით მისი ცოცხლად დარჩენილი ცოლის დამარხვის უძველესი წესისა (სახოკია 1956: 131).

ქვემო ქართლში, ცოლი მოჭრილ თმას ქმარს გულზე დააყრიდა (ხოსიტაშვილი 1983: 98). თუშეთში, მგლოვიარე კიკინოს შეიჭრიდა და კოწლებს მანდილით დამალავდა. თუ გაუთხოვარი იყო ქალი და ძმაზე მგლოვიარე ის

კოწლებს დამალავდა მხოლოდ, გათხოვილი კი კიკინოებსაც შეიჭრიდა (ს. მაკალათია. თუშეთი. 1933: 170). მოგვიანებით, თმის შეჭრა დანანებითა და წინა კავების უკან გადავარცხნა დაიწყეს (ბეზარაშვილი 1974: 95).

ხევსურეთში თმის შეჭრის წესი უფროსი ძმის სიკვდილის შემთხვევაში სრულდებოდა. მოჭრილ თმას და, ძმის სარტყელში „ამოატანებდა“ (ჩაუდებდა) და თან დაიტირებდა: „ძმაო უთმოუძმოთაში ჩამაყენე“. ამავე დროს თუ ყვითელი თმა ქონდა, შავად შეიღებავდა (ბალიაური...1940: 17).

ქართლში მოწმდება მოჭრილი თმის სახლში შენახვის ტრადიციაც (ოჩიაური 1987: 12), რომელიც XX ს-ის 50-იანი წლებისთვის ფაქტიურად აღარ არსებობდა.

თმის მოკვეცის მსგავსი ტრადიცია მსოფლიოს არაერთ კუთხეში დასტურდება, ჩვენს მეზობლად მაგ., დაღესტანსა და ოსეთში (Прежидлавский: 1860: 297; Магомедов 1948: 379).

საფლავში ჩატანებული ქვრივი ქალის თმა, როგორც მაგიური ძალის მქონე საშუალება, ქმართან უწყვეტი კავშირის სიმბოლური გამოხატულება უნდა ყოფილიყო.

გლოვის დროს კაცთათვის მიღებული იყო ქმარ-ხანჯლის გარეშე შავი ჩოხების ტარება.

ზემო იმერეთში სპეციალურ ტანსაცმელს, რომელსაც ამ დანიშნულებით იყენებდნენ „კაბა-კარდი“ ერქვა, აღმოსავლეთ საქართველოში კი „კაბა“, რომელიც იყო ახალუხის ტიპისა ყოველგვარი გაწყობის გარეშე (არჩვაძე... 2011: 186).

ქართლში, მამაკაცები შემოირტყამდნენ შავ ან ლურჯ ქამარს, თავზე შავ ხილაბანდს წაიკრავდნენ, ორმოციანი წლებიდან იცოდნენ ხელზე შავი ბაფთის გაკეთება. უფრო ძველად სცოდნიათ გულისპირზე შავი ქსოვილის აკვრა.

სამეგრელოში, სამამაკაცო სამოსი ღართის მსგავსია, თავზე ყაბალახის მსგავს მიტკალს იხურავენ. შავი ღართის პატრონი ზოგჯერ საგანგებო შავს არ იკერავს, შავის მიტკლის ნაჭრებით დაიფარავენ გულზე მასრებს და შევერცხლილ სატევრის და ქამრის ნაწილებს. ძველად მოტირალნი წელს ზემოთ ტანს იშიშვლებდნენ და

ფეხსაცმელს იხდიდნენ, იარაღს მოიხსნიდნენ და სახლის ახლოს მდგარ ხეზე ჩამოკიდებდნენ, შემდგომ კი ახალუხისა და პერანგის საკინძებს გაიხსნიდნენ, გულმკერდის ნაწილობრივ გამოჩენით (სახოკია 1956: 122-123).

ხევსურეთში, მოქარგულ პერანგებს გულზე ჩვარს დააკერებდნენ ან პერანგებს გადმოაბრუნებდნენ, ჩოხას და პაიჭებსაც გადმოაბრუნებულად ჩიცვამდნენ (თუ მოქარგულია). იარაღს გარდა ხანჯლისა, ერთი წლის განმავლობაში არ ატარებდნენ... დედაზე გლოვისას კი ტანისამოსს ამოაბრუნებთ, მხოლოდ ორი-სამი თვე ატარებდნენ (ბალიაური ...1940: 18, 19).

გლოვის აუცილებელ ნაწილს ძველად, მამაკაცთა შემთხვევაშიც თმა-წვერის გაპარსვა შეადგენდა, რაც დროთა განმავლობაში ორმოცამდე თმა-წვერის მოშვებით შეიცვალა. ვახუშტი ბატონიშვილი წეს-ჩვეულებებზე საუბრისას აღნიშვანს „ადიპარსნიან თავნი, წვერ-ულვაშნი, წარბნი, წამწამნი...“ (ბატონიშვილი 1990: 58).

ეს ტრადიცია, საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში არსებობდა. თ. ოჩიაურის გადმოცემით, „ქართლში მამაკაცები უწინ წვერს გაიპარსავდნენ და მერე დაიყენებდნენ. დღესდრეისობით დაკრძალვის დღეებში წვერს არ იპარსვენო“ (ოჩიაური 1987: 12). ქვემო ქართლში, ხევსურეთშიც სამგლოვიაროდ მოჭვებულ წვერს ორმოცზე გაიპარსავდნენ (ქაჯაია 1990: 154; ბალიაური ...1940: 18).

სამეგრელოში, ძველად წარბებსაც იპარსავდნენ. ამ გაპარსვის შემდეგ ამოსულ თმასა და წვერს არ ივარცხნიდნენ, არ იკრეჭდნენ (სახოკია 1956: 134).

საინგილოში პირის პარსვა კვირის თავზე - „ხეირათის“ დღეს იცოდნენ (ბოკუჩავა 2000: 243).

თუშეთში, მამაკაცი, გარდაცვლილი საცოლის გლოვის ნიშნად ადრეულ პერიოდში წლამდე, მოგვიანებით კი ორმოცი დღის განმავლობაში თმა-წვერს მოუშვებდა (გიორგაძე 1987: 79).

გლოვის დასრულების შემდეგ, სამგლოვიარო სამოსის გახდა კვირის მხოლოდ გარკვეულ დღეებში იყო ნებადართული. მაგ., სამეგრელოში მოხუცები ტანსაცმელს ორშაბათს გამოიცვლიდნენ. სამხიარულო ფერებზე გადასვლამდე

ქალები, ჯერ ჩითის თეთრ წინწკლებიან ან ზოლებიან კაბას იცმევდნენ (სახოკია 1956: 136).

სამგლოვიარო სამოსს არ ინახავდნენ, ჭირი არ შეგვენახოსო. სვანეთში დაგლეჯდნენ ან დაწვავდნენ (ბეზარაშვილი 1970: 187). სამეგრელოში ეზოს გარეთ გაიტანდნენ და დაწვავდნენ, ან წყალს გაატანდნენ (ბეზარაშვილი 1979: 127). გურიაშიც წვავდნენ (ბეზარაშვილი 1980: 102). ქსნის ხეობაში, „მოხმარებული ძაძის გაუცვეთელ ელემენტებს საწყალზე გააჩუქებდნენ. ზოგ შემთხვევაში ღობეზე ან კლდეზე მიაფენდნენ“ (ბეზარაშვილი 1975: 129). ქვემო ქართლში ან დაწვავდნენ ან ღარიბ-ღატაკს აჩუქებდნენ (ხოსიტაშვილი 1983: 98).

საგანგებოდ უნდა განვიხილოთ მეფის დაკრძალვის რიტუალი, ერეკლე II-ის დაკრძალვის აღწერილობის მიხედვით. გლოვა სამოსისა და იარაღის გარკვეული წესით ტარებაში გამოიხატებოდა. შავით იყო შემოსილი „ცერემონიებისტერი ალექსის ძე დავითი“. კმალამოლებულნი და ქვე კმალდაშვებულნი „წინ აფიცრები უფროსნი თავს და უმცროსნი ბოლოსშმდგომ ამისა მოვიდნენ მეწინავე სარდრები: ორბელიანი და ქისიყის მოურავი, ორნივე... თავის სამხედროთი.... თავი მოიხარონ თავშიშველთა“. ასევე თავშიშველნი იყვნენ ქართლისა და კახეთის მემარცხენე სარდრები. თავშიშველნი და საყელოშეხსნილნი - „ორნი მილახორნი“. თავშიშველნი და საყელო-ჩამოხვეით - მეაბჯრენი, თავშიშველნი და საყელოჩამოხსნილნი - ჯელჯოხიანები, ბოქოულთ-ხუცესნი, ნაზირნი, ლაშქარნივსნი, მდივნები; თავშიშველ-მკერდლიანი - მოლარეთ-უხუცესნი და მოლარენი, სალაროს მწერალნი და ფეშქაშნივისნი. ერთ შეკაზმულ ცხენზე ეკიდა „სამამაცო საჭურველნი, სამკლავები და მეორეს ცხენის ტახტას მუზარადნი და სხუანი აირაღნი“ (დოლიძე 1965: 534-536).

ძველად საქართველოში მიცვალებულს კუბოს გარეშე, სუდარაში გახვეულს მარხავდნენ, მოგვიანებით სიტყვა სუდარა მიცვალებულის სამოსის აღმნიშვნელად იქცა. სხვადასხვა პერიოდში სუდარად განსხვავებულ მასალას - სელისა და კანაფის

ტილოს, ბამბისა და ბოლოს/მოგვიანებით ფარჩისა და აბრეშუმის ღია ფერის ქსოვილებს იყენებდნენ.

დასავლეთ საქართველოში (იმერეთი, გურია, სამეგრელო, სვანეთი) სასუდრედ იხმარებოდა სელის, კანაფის ან თუთის ხის ლაფანისაგან შინ მოქსოვილი უხეში ქსოვილი - ტილო, რომელსაც გასანთლავდნენ და მიცვლებულს ჩაუცმელად შიგ ახვევდნენ. სვანეთში ამ ქსოვილს ასევე „საშიშვლოს“ უწოდებდნენ (სახოკია 1940: 168).

აჭარასა და გურიაში სელის ტილოს მოიხმარდნენ. ძველი რწმენით, სელის ტილოში გახვევა სამადლო საქმედ ითვლებოდა (სამსონია 2005: 34; Чурсин 1913: 14. Мамаладзе 1894: 116). სამეგრელოში, ტილოს, შემდეგ ბამბასა და ბოლოს ფარჩა-აბრეშუმეულობას (ბეზარაშვილი 1979:122).

ქვემო ქართლში ღია, თეთრ ან იასამნისფერს სუდარას ირჩევდნენ. შავ ფერს არ ხმარობდნენ - „აბნელებსო“.... თუ ჩასასვენებლით მარხავდნენ... მიცვალებულს ზემოდან მიტკალს გადააფარებდნენ და ისე დამარხავდნენ. თეთრ ქსოვილს გადააფარებდნენ სამცხე-ჯავახეთშიც (ხოსიტაშვილი 1983: 97).

თ. ოჩიაურის მიხედვით აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში სუდარად, სამი - ლურჯი, თეთრი და წითელი ფერის ქსოვილს მოიხმარდნენ (ოჩიაური 1987: 9).

მსგავსი ფერის ქსოვილებს, მიცვალებულზე გადასაფარებლად ხმარობდნენ საინგილოში (ბოკუჩავა 2000: 234). ხევსურთა ყოფაში მოწმდება მკვდრის ფარდაგში ან ნაბადში გახვევის წესი.

საინტერესო ტრადიცია არსებობდა სამცხე-ჯავახეთში, მიცვალებულისათვის სასუდრე მასალის ერდოდან ჩაგდების სახით, რაც მიცვალებულის სულის ოჯახიდან გასვლას, საბოლოო გასტუმრებას ემსახურებოდა. (ხოსიტაშვილი 1983: 157).

საინტერესო ნივთიერი მასალა შემოგვინახა თეიმურაზ II-ის აკლდამამ, სადაც მეფის სხეულს მთლიანად ფარავდა აბრეშუმის ნარინჯისფერი სუდარა (პაიჭაძე ... 1974: 277).

ყვავილისაგან გარდაცვლილი სრულებით უკუბოდ იმარხება... ბატონების სული, მეგრელის რწმენით კაცს კი არა ჰკლავს, არამედ თავის სამეფოში მიჰყავს, როგორც ყმა და მონა... ამიტომ უფლება არა აქვთ... მკვდრად მიიჩნიოს, პირიქით ცოცხლად ჩასთვალოს და როგორც ასეთი, უფლება არა აქვს ისე დაასაფლავოს როგორც ამას დასაფლავების დადგენილი წესები მოითხოვს (სახოკია 1940: 178).

საკაცის გარეშე, თავის ნაბადში, ფარდაგში ან ხალიჩაში შეხვეულს მარხავდნენ მიცვალებულს ხევსურეთში (სურ. 159-160) (ბალიაური 1940: 12).

დროთა განმავლობაში სიტყვა სუდარა მიცვალებულის სამოსის აღმნიშვნელად იქცა.

ძველად საქართველოში, სასუდრე ტანისამოსზე ზრუნვას სიცოცხლეშივე იწყებდნენ. საუკეთესოდ, მიცვალებულის საქორწილო ტანსაცმელი იყო მიჩნეული როგორც ქალის, ასევე მამაკაცის შემთხვევაში. თუ საქორწილო სამოსი აღარ ჰქონდა შემონახული, ხანშიშესული ქალი თვითონ დაიწყებდა მასზე ზრუნვას, ახალს დაამზადებდა. ერთი ხელი სამოსის გამზადება აუცილებელი იყო. შემღებელი ქალი მეორე ხელსაც გაიმზადებდა (სვანეთი) და მას სიცოცხლეშივე რამდენჯერმე თუ არა, ერთხელ მაინც უნდა ჩაეცვა, რადგან ძველი რწმენა, უხმარი ტანსაცმლის საიქიოში წაღებას კრძალავდა. ამ უკანასკნელს თან ჩააყოლებდნენ (ბეზარაშვილი 1975: 128; 1979: 121).

ქსნის ხეობაში, ქალს საქორწილო სამოსით არ დამარხავდნენ, თუ ქმარ-შვილიდან რომელიმე გარდაცვლილი ეყოლებოდა და მხოლოდ ჯვარნაწერი ნივთის, ხშირ შემთხვევაში თავსაბურს ჩააყოლებდნენ (ბეზარაშვილი 1975: 128). საქორწილო სამოსს აატანდნენ ქვემო ქართლშიც, ვინაიდან „სული მაინც თავისას ითხოვს“ (ქაჯაია 1990: 148).

ქვემო ქართლში „ქალებსაც და კაცებსაც საცვალი მიტკლისა უნდა სცმოდათ თახახიანი (სუფთა) - ისე არ მიიღებენ მკვდრებიო“. კაცებს ზემოდან ეცვათ შალის შარვალ-ხალათი, დასაქორწინებელს საქორწილო (ქაჯაია 1990: 148), ხევსურეთში პატარა გოგონას მანდილის გარეშე კრძალავდნენ, თავშალს და სათაურას კი ჩააყოლებდნენ (ბალიაური... 1940: 10).

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, მაგ. ხევსურეთში „სუდარად“ გარდაცვლილს საუკეთესო ტანისამოსს ჩააცმევდნენ. ის სამნაირი უნდა ყოფილიყო: ერთი თეთრი - შიგნით ჩასაცმელი, მეორე წითელი ან ჭრელი - თეთრის გარეთ ჩასაცმელი, მის ზემოთ ჩასაცმელი კი ლურჯი მაუდისა ჩოხის მსგავსი. თუ გარდაცვლილს ახალგაზრდობის ტანისამოსი ექნებოდა კარგი, იმას ჩააცმევდნენ (ბალიაური... 1940: 10).

ახალგაზრდას ვერცხლის ან ოქროს სამკაულებით დაასაფლავებდნენ (ბეზარაშვილი 1974: 91). სამეგრელოში კი ერიდებოდნენ სამკაულით დამარხვას და საფლავში ჩასვენების წინ მოხსნიდნენ (ბეზარაშვილი 1979: 123). დაკრძალვამდე ერთი ნივთის, უმეტესად სამკაულის ამოკლება და ოჯახში მობრუნება, საქართველოს სხვა კუთხეებშიც დასტურდება (ქაჯაია 1990: 151), რაც იმის შიშით კეთდებოდა, რომ „მიცვალებულს ხელი არ გადაჰყვესო“. დასავლეთ საქართველოში, მაგ., სამეგრელოსა და გურიაში, ასევე არსებობდა დაკრძალვის წინ მიცვალებულისათვის შეკრული სამოსის ყველა იმ ელემენტის (თავსაბურავის, გულმკერდის, ქამრის, ფეხსაცმელების) შეხსნა, რომელსაც, მათი წარმოდგენით, მიცვალებულის შეწუხება შეეძლო. (ბეზარაშვილი 1979: 123).

საქართველოში მიცვალებულზე ზრუნვას განსაკუთრებული ყურადღებით ეკიდებოდნენ...მაგ. წლის განმავლობაში უამრავი ხარჯის გაღებასთან ერთად მიცვალებულის სახელზე ერთი ან ორი ხელი ტანისამოსიც უნდა ეკურთხებინათ (ბეზარაშვილი 1970: 183).

საქართველოს რამდენიმე კუთხეში არსებობდა სამოსზე დატირების წესი, რასაც სვანეთში „ლიშანი“, ფშავში - „ლიშნის დასხმა“, სამეგრელოსა და

საინგილოში- „ნიშანი“, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (თუმ-ფშავ-ხევსურეთში) - „ტალავარი“, „ტალავართ დასხმა“, თუშეთში კი - „ფლასი“ ერქვა.

თ. ოჩიაურის ვარაუდით ტანსაცმელზე დატირების ტრადიცია ქართლშიც უნდა სცოდნოდათ და ამ მოსაზრებას თეიმურაზის „დღისა და ღამის გაბაასებიდან სათანადო ტექსტით ამყარებს (ოჩიაური 1987: 16).

სამოსზე დატირების რიტუალი ძირითადად ერთი წლის განმავლობაში გრძელდებოდა. თ. სახოკიას მიხედვით სამეგრელოში „ნიშანს“ 40 დღეს გააჩერებდნენ, რადგან ძველმეგრული რწმენით, მიცვალებულის სული ამ ვადის მერე ტოვებდა ოჯახს (სახოკია 1956:). იგივე წესი დასტურდება იმერეთშიც (ბეზარაშვილი 1978: 113).

მიცვალებულის ერთი ხელი კარგი სამოსის ყველა ელემენტსა და იარაღ-სამკაულს სკამზე, კედელზე (სვანეთი), ლოგინზე ან ტახტზე (სამეგრელო), ფარდაზე ან ხალიჩაზე (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში) ისე დააწყობდნენ, როგორც სიცოცხლის დრო ატარებდა მას გარდაცვლილი. არხოტის თემში, „მამაკაცის „ტალავართაში“ შარვალის გარდა ყველაფრის ჩადება შეიძლებოდა“ (ბალიაური. ..1940: 16). სხვა კუთხეებისაგან განსხვავებით სვანეთში სამოსის ნაწილები ბამბით ან ჩალით იყო გატენილი (ყავრიშვილი 1926: 53).

სამეგრელოში ტალავარი სხვაგან გარდაცვლილი და რაღაც მიზეზის გამო ჩამოუსვენებელი მიცვალებულის სახელზეც იშლებოდა (მაკალათია 1941: 290). ასეთ შემთხვევაში ტირილის ცერემონიალის დასრულების შემდეგ ნიშანს ეზოდან გადაასვენებდნენ, დაშლიდნენ და ტანსაცმლის ელემენტებს ნათესავებს დაურიგებდნენ. ნიშანს შლიდნენ ასევე მეორმოცე დღეს სპეციალურად გამართულ სეფაში (სახოკია 1956: 233).

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში და სამეგრელოში ჭირისუფლებს ყოველ შაბათს, მზის გადახრის შემდეგ გარეთ უნდა გამოეტანათ ტალავარი/ლიშანი დასატირებლად.

სამოსზე დატირების რიტუალი სახლის გარდა სასაფლაოზეც სრულდებოდა. მაგ. სვანეთში მარიამობის დღეს. აღნიშნული წესის შემსრულებელ სვანს სწამდა, რომ ამ ტანსაცმელში მიცვალებულის სული იყო გახვეული (ბეზარაშვილი 1970: 184).

სამოსზე დატირება მიცვალებულის სახელზე გამართული ყოველი ხარჯის დროს ხდებოდა.

ქსნის ხეობაში საკუთარი მიცვალებულის ნიშანს, სოფელში სხვა ოჯახში დასვენებულ მიცვალებულთანაც შლიდნენ (ბეზარაშვილი 1975: 128).

წლისთაზე „ტალავრის აბერტყვისა“, „ლიშანის ალების“ შემდგომ ხდებოდა მიცვალებულის ტანსაცმლის განაწილება. „ერთ ხელს დედულეთას გზავნიდნენ, ერთს ქმრულეთას, ერთს დედისძმებში. დანარჩენებს კი ბიძაშვილებს, გარდაცვლილის ტოლამხანაგებს, ანდა სოფელში ყველაზე ღარიბ ადამიანს აძლევდნენ“.

აჭარაში, გარდაცვლილის ტანსაცმელს არ იტოვებდნენ, ხევესურეთში პირიქით ერთ ხელ ტანსაცმელს თუ არა, ტანსაცმლის რომელიმე ელემენტს მაინც ინახავდნენ სამახსოვროდ.

მიცვალებულის სამოსის გაჩუქების წესი საქართველოს ყველა კუთხისთვის იყო დამახასიათებელი. ს. ხოსიტაშვილის გადმოცემით, ვინც გარდაცვლილის ტანსაცმელს ჩაიცმევდა, ის ძლიერი იქნებოდა (ხოსიტაშვილი 1983: 99).

აჭარაში გარდაცვლილი მამაკაცის ტანსაცმლიდან ნაწილი ახლო ნათესავების, ბიძებისა და ძმისშვილებისათვის უნდა მიეცათ. ქალის ტანსაცმლის ნაწილი კი მის შვილებსა და დებს რჩებოდა. ახალგაზრდა გათხოვილი ქალის ტანსაცმელი ქმრის ოჯახში რჩებოდა, დედის სიკვდილის შემთხვევაში ტანსაცმელი ქალიშვილებს ეკუთვნოდა და ა.შ. ქალიშვილის ნებართვით, ხშირად, ტანსაცმლის ქვრივობლებზე მოწყალების სახით გაცემაც იცოდნენ, რაც სამადლო საქმედ მიაჩნდათ (სამსონია 2005: 61).

ძველად დაკრძალვისა და გლოვის წესებში გარკვეულ აკრძალვებს ჰქონდა ადგილი.

მიცვალებულის სამოსად, გურიასა და სამეგრელოში აკრძალული იყო შალისა და აბრეშუმის მოხმარება. შალის ტანსაცმელი „ბწკენს და არც დიდხანს დნებაო“ (ბეზარაშვილი 1979: 122; 1980: 100).

სამეგრელოში იკრძალებოდა მიცვალებულის სამკაულით დამარხვა. მას საფლავში ჩასვენების წინ მოხსნიდნენ (ბეზარაშვილი 1979: 123). ასევე სამკაულის გარეშე მარხავდნენ მოხუც მიცვალებულებს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთშიც (ბეზარაშვილი 1974: 91).

რკინის სამკაულის ჩატანება იკრძალებოდა ხევსურეთსა და გურიაში და თუ ტანისამოსზე რამე იქნებოდა ასეთი (სუდარზე) იმასაც ააჭრიდნენ. არც „ჯვრის ლიშანს“ ჩაატდნენ (ბალიაური... 1940: 10; ბეზარაშვილი 1980: 100).

ქართლში, ქალს ოქროს ნივთს არ გაატანდნენ - „ემმაკი ეპატრონებაო“. ასევე იკრძალებოდა მამაკაცისათვის ქუდისა და ქამრის გატანება - „ზარალი მოყვება, მამაპაპეული დოვლათის დაკლება იცისო“ (ქაჯაია 1990: 149).

გურიაში ფეხსაცმელის გატანას ერიდებოდნენ, განსაკუთრებით რეზინის ძირიანისას (ბეზარაშვილი 1980: 100).

მგლოვიარეთათვის შავების ჩაცმა იკრძალებოდა წლამდე ბავშვის (სამეგრელო), მეხდაცემულის, ბატონებით, სულით ავადმყოფთა (სამეგრელო) და ყვავილისაგან ან ჟინის (ზეციერის) წყრომისაგან გარდაცვალებულთათვის (სახოკია 1956: 135; მინდაძე ბეზარაშვილი 1979: 128). იმერეთში, ეს წესი ღრმა მოხუცის გარდაცვალებაზეც ვრცელდებოდა (ბეზარაშვილი 1978: 116).

საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში საერთო იყო დროებითი (3-4 თვე) აღკვეთა მგლოვიარე ოჯახში ბატონების მიბრძანების პერიოდში. ოჯახის ყველა წევრს შავები სამხიარულო, თეთრ-წითელი ფერის ტანსაცმლით უნდა შეეცვალა (ბეზარაშვილი 1975: 129; 1978: 116; 1975: 129; Мамаладзе 1894: 50). გურიაში შავით მოსილს არ შეეძლო ბატონებიან ავადმყოფთან გამოჩენა და არც აღდგომის დროს

წითელი კვერცხით ვინმეს მილოცვა (Мамаладзе 1894: 50). ბავშვსაც, რომელსაც ბატონები შეეყრებოდა წითელის ფერის სამოსს აცმევდნენ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში „ბავშვს საწოლში ჭრელ ქსოვილებს, ტანსაცმელს - ე.წ. ურბას აყრიდნენ. ტრადიციული რწმენით, წითელა ბატონს წითელი ფერი სიამოვნებდა, წითელ ფერთა გარემოცვაში ხარობდა“ (მინდაძე 1981: 118; მგელაძე 2016-2017: 561).

ზოგიერთ მეკომურსა თუ გვარის ხალხს, მაგ., ქსნის ხეობაში და სვანეთში ხატისაგან ეკრძალებოდა შავი ტანისამოსის დიდი ხნით ტარება, „რადგან ხატი რაიმე „ბოჟივრობას“ (ავადმყოფობა) აუჩენდა, უფრო თავის ტკივილების სახით“. ამის გამო რუხ ან სხვა ფერის სამოსს იცმევდნენ (ბეზარაშვილი 1975: 129). სვანეთში ამ აკრძალვას ზოგ შემთხვევაში მეკომურთა ხატ-ეკლესიასთან ახლო მდებარეობით ხსნიან, ზოგ შემთხვევაში კი, ხატის მოწყალებით გვარის მიმართ რაიმე დამსახურებისთვის (ბეზარაშვილი 1970: 187).

იმერეთში, მგლოვიარეს ეკრძალებოდა შავი თავსაფრით საკურთხის გაკეთება, ამიტომ სულთაობას, პეტრეპავლობას, მარიამობას, ფერიცვალებას, ღვთისმშობლობას იგი თავზე თეთრ თავსაფარწაკრული აკეთებდა საქმეს (ბეზარაშვილი 1978: 116).

შავებით ლოცვა არ იყო მიზანშეწონილი, მაგრამ „მიქამ-გარიობას“ (ს. ხეთა, კონცხო) რომელიც „ოსურებიშ თანაფას“(უფალი თანაფა) მეორე დღეს, ორშაბათს, იმართებოდა ახალი მიცვალებულის პატრონები შავი ტანსაცმლით მიდიოდნენ ეკლესიაში (ბეზარაშვილი 1979: 128).

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში სამგლოვიარო სამოსით ქორწილსა და ხატში არ წავიდოდნენ, დროებით გაიხდიდნენ და საზეიმო სამოსით მოილოცავდნენ ხატში (Камаараули 1929: 110).

მგლოვიარე ქალებისათვის ჩიხტი-კოპით თავდახურვა არ შეიძლებოდა. ქვემო ქართლში არათუ თმის გასლა, მისი გამოჩენაც კი არ შეიძლებოდა (ხოსიტაშვილი 1983: 98).

ხევსურეთში, ხატის დღეობაზე, მგლოვიარე მამაკაცთათვის თმა-წვერით მისვლა იკრძალებოდა, რის გამოც დღეობის წინ იპარსავდნენ (ბალიაური...1940: 19).

გლოვის ტრადიციების გარკვეული ნაწილი დღევანდელ ყოფაში, უმეტესწილად რეგიონებში მცხოვრებ მოსახლეობაშია შენარჩუნებული. განსაკუთრებით ჭირისუფლის მიერ შავი სამოსის ტარების ტრადიცია, რომლის ვადაც გლოვის სიმძიმეზეა დამოკიდებული. ჭირისუფალი შავებით იმოსება ახლობლის გარდაცვალების დღიდან, მინიმუმ 40 დღის განმავლობაში, ზოგი წლამდე ატარებს, ზოგი კი მთელი ცხოვრება. ძველ ტრადიციებს განსაკუთრებით იცავენ სამეგრელოში. შავებს ატარებენ მგლოვიარე ქალებიცა და მამაკაცებიც. ქალები თავზე თავსაფარს იფარებენ, ან შავ ქსოვილს იკრავენ შუბლზე, ან ორივეს ერთად. ამ ტრადიციას უმეტესწილად 50 წელს ზემოთ ასაკის მქონე ქალები იცავენ. მთხრობელის გადმოცემით კახეთში, ყვარლის რაიონის სოფ.შილდაში, ჭირისუფალი ყიდულობს ნათესავი ქალებისათვის გლოვის ნიშნად სატარებელ შავ თავსაფარს. დასავლეთ საქართველოში ჭირისუფალი მხოლოდ თავისთვის იძენს მიცვალებულის სახელზე სატარებელ შავ სამოსს. მთხრობელის გადმოცემით, იმერეთში, სოფ. ფარცხანაყანებში, ჭირისუფალმა სამგლოვიარო სამოსი მინიმუმ ერთი წელი უნდა ატაროს. თუ ამ სამოსს ვერ გაცვეთენ, მაშინ სხვა ჭირისუფალზე გააჩუქებენ (მთხრობელი ვ. ფხაკაძე. 42 წლის).

შავების ტარების ტრადიციას, ამჟამად ნაკლებად იცავს ქალაქში მცხოვრები ახალგაზრდობა. ზოგიერთი, მხოლოდ დაკრძალვამდე ატარებს.

მამაკაცთა მიერ თმა-წვერის მოშვების ტრადიცია კვლავ ფიქსირდება საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში. მაგ., სოფელი თელეთში, ლანჩხუთის რაიონში, სამეგრელოში, სამცხე-ჯავახეთში, იმერეთში.

დასავლეთ საქართველოში, მაგ. გურია, იმერეთსა (ზოგიერთ სოფელში) და სამეგრელოში არსებული წესის თანახმად მიცვალებულის გაპატიოსნება ხდება მისი დაკრძალვის დღეს, გამთენიისას, 12 სთ-ის შემდეგ. მანამდე მიცვალებული თეთრ

მიტკალშია გახვეული. აღმოსავლეთ საქართველოში კი პირველი დღესვე აპათიოსნებენ.

სასუდრედ მიცვალებულს აცმევენ ახალ, ან მისთვის სიცოცხლეში საყვარელ სამოსს. ჯერ კიდევ, შემორჩენილია სხვადასხვა ნივთების გატანების ტრადიციაც, მათ შორის სამოსისა და სამკაულისა. არ შეიძლება მიცვალებულის კუთვნილი, სხვის მიერ ერთხელ მაინც ჩანაცვამი ტანსაცმლის გატანება, ვინაიდან ცოცხლად დარჩენილისათვის ეს ცუდის მომასწავებელია. უშუალოდ დაკრძალვისას, სასახლიდან ერთი ნივთის ამოღების წესს თითქმის ყველა კუთხეში იცავენ. ასევე დაკრძალვისას მაგ. დასავლეთ საქართველოში მიცვალებულს შეუხსნიან ქამარს, თასმებს და ა.შ.

დასავლეთ საქართველოსა და აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ნიშანზე დატირების ტრადიცია ნაწილობრივ შემორჩენილია (სურ. 161). მთხრობელთა გადმოცემით მაგ., სამეგრელოში - ნოქალაქევეში, გურიაში - ლანჩხუთის რაიონში, პირიქითა ხევსურეთში (სოფ. ატაზე), შატილში გარდაცვლილის სახელზე ნიშანს 40 დღის განმავლობაში შლიან. მაგ., შატილში, მთხრობელის გადმოცემით თვრამეტი წლის წინ ჯერ კიდევ ძველი წესისამებრ ხდებოდა მიცვალებულის ნიშანზე დატირება ყოველ კვირას, ბოლო წლებში კი ეს წესი აღარ სრულდება (მთხრობელი თინია ქისტაური, 22 წლის, გიორგი გოგოჭური, 61 წლის). სვანეთში, ეს ტრადიცია სოფელ ეცერში კიდევ სრულდება. მესტიაში, ბეჩოში, ლენჯერში, მულახში კი ამჟამად მოშლილია. აქ ეს ტრადიცია 1980-იან წლებამდე არსებობდა (მარინა ვიბლიანი. 50 წლის. მესტიის მკვიდრი).

ქრისტიანული წესის თანახმად, მიცვალებულის სამოსი მის სახელზე უნდა დარიგდეს მოწყალეების სახით. ჭირისუფლის მიერ შავი ტანსაცმლის ტარება კი ორმოცი დღე ან ერთი წელია დასაშვები.

§ 3. 5. სამოსისა და სამკაულის სალოცავებში შეწირვის ტრადიცია

საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში დასტურდება სალოცავებში ფერადი ქსოვილების, თავსაფრების, სამოსისა და სამკაულის ძღვნად მიტანის ჩვეულება.

ქსოვილისა და თავსაფრის შესაწირს იმერეთში ხატის პერანგს ან პირბადეს უწოდებდნენ. სვანეთში პერანგს, სამეგრელოში საფარს.

პირბადედ თეთრ, წითელ ან ჭრელ ქსოვილს არჩევდნენ და მას ხან ეკლესიის ეზოში ნახარებ წმინდა ხეებზე კიდებდნენ, ხან ეკლესიაში გამოფენილი ხატების გადასაფარებლად იყენებდნენ (ბეზარაშვილი 1978: 116).

XVII ს-ში ოდიშის ყველა ეკლესიაში, დედოფლის სულის მოსახსენებლად, ლევან დადიანის მიერ შენაწირ ნივთთა შორის მრავლად იყო ფარჩა, ოქრო და ძვირფასი აბრეშუმი (ხუსკივაძე 1974: 16).

სვანეთში ხატებს უმეტესად ლეჩაქს წირავდნენ, სასოფლო ან საუბნო ხატებს, კი ერთ მეტრამდე ქსოვილს. ამგვარი შეწირულობის არაერთ მაგალითს ასახელებენ ცალკეული მკვლევრები. მაგ., ც. ბეზარაშვილს მისი სვანეთში ყოფნი დროს, გასული საუკუნის 70-იან წლებში, წმ. კვირიკეს ეკლესიაში ხატის პერანგად შეწირული ბევრი ნიმუში უნახავს. მათ შორის, წმ. კვირიკეს ხატზე გადაფარებული ერთი მეტრი ყვითელი ატლასის ქსოვილიც, რომლის ერთ ბოლოს აბრეშუმის შეგრეხილი ძაფის ფოჩი შემოსდევდა, წითელი მელნით დატანილი წარწერა კი გვაუწყებდა: „სახ. წმ. კვირიკეს დოდო გასვიანისაგან“ (ბეზარაშვილი 1970: 188). ჩვენ მიერ მოძიებული ინფორმაციის თანახმად, ამ სალოცავში ქსოვილების არსებობა აღარ დასტურდება.

სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმში ინახება X-XIII სს-ის ქართული და აღმოსავლური წარმოშობის რამდენი დეკორატიული ქსოვილის ფრაგმენტი. ერთი მათგანი, ზემო სვანეთის სვიფი ფარის წმინდა გიორგის ეკლესიაში ხატის ზურგს ჰქონდა გადაკრული, მეორე კი, ჩაჟაშის მაცხოვრის ეკლესიაში საკურთხეველის წინ აღმართული დიდი ჯვრის ზურგს ფარავდა (კეცხოველი 1988: 4). ქსოვილისა თუ ლეჩაქების შეწირვის ეს ტრადიცია როგორც

ჩანს, სწორედ ჯვარ-ხატების ქსოვილით შემოსვის ძველი ტრადიციიდან უნდა მომდინარეობდეს.

ზემო სვანეთში, სოფელ ჰადიშის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიაში დღემდე აღინიშნება საწესო დღეობა „ლიჩენიშობა“ (სურ. 162). ამ დღე ძირითადად ჰადიშის მცხოვრები ავალიანები და ქალდანები აღნიშნავენ, რომლებიც ვაჟიანობას შესთხოვდნენ სალოცავს. ვისაც ვაჟი შეეძინებოდა, ვალდებული იყო სალოცავში სხვადასხვა შესაწირს შორის მიეტანა ფერადი დიდი ლეჩაქი ან გრძელ ჯოხზე შებმული ერთ მეტრამდე ზომის კარგი სათავსაფრე მასალა - „დურშაი“. ამ დღეს სალოცავში, უძეო ოჯახებიც ადიან ვაჟიანობის სათხოვნელად (რუხაძე 1999: 169)

ამჟამად, „ლიჩენიშობა“ სვანეთის გარდა, 1987 წელს, სვანეთის სოფელ ჰადიშიდან, გარდაბნის რაიონის, სოფელ ლემშვენერაში ჩასახლებული ავალიანებისა და ქალდანების გვარის წარმომადგენლებიც აღნიშნავენ.

ხის სარეზზე მიბმულ ქსოვილებზე, დღესდღეისობით ახალშობილთა სახელებს, გვარებსა და დაბადების თარიღს აწერენ. სვანეთსა და გარდაბანშიც, ღვატის აღმართველი მამაკაცების უქუდოდ მისვლის აკრძალვის ძველი ტრადიცია კი მივიწყებული ჩანს.

ახალდაბადებული ვაჟების სახელზე, ფერადი ქსოვილის სახით შეწირულობა, ასევე არსებობდა მაგ., თანლილისა და ქვემო სვანეთის, სკალდის მთავარანგელოზის სახელობის ეკლესიებშიც (ბუხრაშვილი 2014: 15).

ლიჩენიშობის მსგავსი ტრადიცია გვხვდება სამეგრელოსა და მთიულეთშიც. სოფ. ხეთაში, ჯეგე მისარონთან, რომელიც ტყიან გორაზე - „ურთა“ იყო აღმართული, სოფლიდან „გამოთხოვილ ქალებს მიჰქონდათ იფნის, ცაცხვის ან ფიჭვის სამი-ოთხი მეტრის სიგრძის საღებავით აჭრელებული და ფერადი ნაჭრებითა და სანთლებით შემკული ხის ჯოხი ე.წ. „ბონი“ (მაკალათია 1941: 354, 369).

ბავშვის დაბადებასთან დაკავშირებული შენაწირის ეს სახე შესაძლოა დაკავშირებული იყოს ქსოვილის-კრეტსაბმელის - განკაცებული უფლის ადამიანური ბუნების სიმბოლურ დატვირთვასთან.

მთიულეთში, წიფორის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიაში, უცოლო ვაჟები დაოჯახებისა და განსაკუთრებით ვაჟიანობის თხოვნით, აღდგომის დღესასწაულზე სწირავენ გრძელ ქლოკებზე შებმულ თეთრ-წითელ ქსოვილიან დროშებს (მაკალათია 1930: 23).

ვაჟიანობასთან დაკავშირებული საინტერესო ტრადიცია არსებობდა რაჭის სოფელ გლოლის წმ. გიორგის სახელობის ტაძარშიც. სურტანიშვილების საგვარეულოს მიერ დადებული აღქმის თანახმად, ოჯახს ყოველი ვაჟის შეძენაზე, ფერადი ნაჭრებისაგან შემდგარი დროშა უნდა მიერთვა სალოცავისათვის. აღდგომა ღამეს ცისკრის დაწყებამდე, უწინ ამ გვარის ყველა მამაკაცი „ზედქალაქის“ ბორცვზე ადიოდა, წმ. გიორგის ეკლესიიდან გამოტანილი თავიანთი შენაწირი ჭრელი დროშებით და კირილეისონის გალობით მას ლიტანიობით შემოუვლიდნენ (მაკალათია 1987: 93).

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, სადაც კი სალოცავში ხატის დროში იყო, ყველგან არსებობდა თავსაბურავის შეწირვის ტრადიცია, რომელთაც დროშის ტარზე ამაგრებდნენ (სურ. 163, 164). მაგ., ნახარელას ღვთისმშობლის სახელობის ჯვარის დროშის ტარზე სხვადასხვა ფერის 48 ხელსახოცი იყო შებმული, კოშკში ჩამოკიდებულ ზარის ენაზეც ფერადსახოვანი და წითელგულიანი ჩითის ნაჭრები იყო მიბმული. სოფ. უკანახოში, ფუძისანგელოზის ჯვარში დროშაზე კი სხვადასხვა ფერის რვა, წარწერიანი ბაღდადი იყო:

- 1) ცისფერი „იულია ვ... არიანი წმინდა გიორგი“,
- 2) სალათისფერი - „გიოროგისაგან ნადიას წმ. გიორგი“,
- 3) აგურისფერი - „მარიამ თვალტავის წმინდა გიორგი“,
- 4) თეთრი - „აგრაფინა. აბაშის წმ. გიორგი“,
- 5) ლურჯი - „ანა. წმ. გიორგი წაჩხუბის“,

6) ყავისფერი - „ვანო წყაროსთავის წმინდა გიორგი“,

7) წითელი - „თეთრით შუარ სვირის წმ. გიორგი“,

8) წითელი - „აღათი ბრავალაძის წმინდა გიორგი“ (ბარდაველიძე 1982: 22, 47).

მთათუშეთში შესაწირი უმეტესად წითელი ფერის იყო. შენაწირი „ხელისახოცი“, რომელსაც თითო არშინის სიგრძის თითო ტოტი უნდა ჰქონოდა, დროშაზე ხუცესს უნდა შეეხა წყალობის გამოსატანად და დროშაზევე უნდა გაცვეთილიყო (ბეზარაშვილი 1967: 184).

სოფ. ზემო არტაანში, ლაშარობის დღესასწაულზე ხატის დროშა, რომელიც ხატიონთა პროცესიას მიუძღოდა, თამარის ხატში შეწირული ფერადი (თეთრი, ყვითელი, წითელი და ერთი შავი) „საკადრისებისაგან“ შედგებოდა (ბარდაველიძე 1941-2003: 66).

უამრავი თეთრი აბრეშუმის ქსოვილისა და ჩითეულობის შეწირვა ხდებოდა ასევე სოფ. ილორში წმ. გიორგის დღესასწაულზე (23 აპრილი - 10 ნოემბერი) (ბარდაველიძე 1941: 131).

სახადით დაავადებულ ბავშვთა მფარველ წმ. ბარბალეს სალოცავში ევედრებოდნენ ბავშვის ბატონებით დაავადებისას. სადაც კი ასეთი ხატი არ იყო, იქ ღვთისმშობლის ნიშთან მივიდოდნენ. შესაწირად უმეტესწილად წითელი ფერის თავშლები და ქსოვილები მიჰქონდათ (ბეზარაშვილი 1975: 130). ასევე წირავდნენ თეთრი ჩითის ქსოვილებს, ბავშვის მარლის პერანგებს, ასევე და თეთრი გრძელი ნაჭრების სახის ქამრებს, რომლებიც ხატში მიმავალთ წელზე ჰქონდათ შემორტყმული (ბარდაველიძე 2006: 61). მსგავსი შენაწირი ქამარი და ბავშვის პერანგი ინახება ს. ჯანაშიას სახელობის მუზეუმში (სსმ# 4-39/22; სსმ# 4-39/16).

წითელი, „უმსნელი“ (ჩაუცმელი) სამოსით მიდიოდნენ ქსნის ხეობაში ხატის „კარზე“. მიტკლის ან მარმაშის, ასევე ჩითისაგანაც დამზადებულ თავსახვევს, ყელსახვევსა თუ ტანსახვევს ხატის ახლო ნახარებ ხეებზე კიდებდნენ (ბეზარაშვილი 1975: 130). შენაწირი თავსაფრების ხეებზე დაკიდების ტრადიცია არსებობდა სამეგრელოშიც (ბეზარაშვილი 1979: 130).

ივრის ხეობის ფშაურ სოფლებში კვირაცხოვლობაზე, კვირეას სახელზე ყმაწვილების ბერად შეყენებისას, მათ ყელზე თეთრ ნაჭერს გაუკეთებდნენ, კვირეას შეავედრებდნენ და შემდეგ ამ ნაჭერს წმ. ხეზე კიდებდნენ (ბარდაველიძე 1941-2003: 3).

თავსაფრებსა და ქსოვილებს ასევე ამაგრებდნენ სალოცავების საზარე ნიშებში ჩამოკიდებულ ზარის ენის ნახვრეტშიც. მაგ., ფშავში, კოპალას ხატში ყვითელი და თეთრი ფერის „საკადრისები“ იყო დამაგრებული (ბარდაველიძე 1941-2003: 33), ნაჭარელას ღვთისმშობლის სახელობის სალოცავის კოშკში ჩამოკიდებულ ზარის ენაზე კი ფერადსახოვანი და წითელგულიანი ჩითის ნაჭრები (ბარდაველიძე 1982: 22, 47).

თავსაფრების გარდა სალოცავებში სამოსის შეწირვის ტრადიციაც არსებობდა.

ფშავში, ღელეს ქედზე, თამარის ხატში წყალობისა და დღეგრძელობის გამოთხოვნის მიზნით, „პატარძლები ჯვარნაწერ ტანისამოსს სწირავდნენ, ახალი ნეფები კი ვერცხლის ქამარს, თამარისაგან კახეთიდან მხვეწარს კი მიჰქონდა აბრეშუმის ხიფები და ქსოვილები.

საწირი ტანსაცმელი ძირითადად თეთრი ფერის იყო, შემოუკეცავი და მორთულობის გარეშე. მას დღეობის შემდეგ გაიხდიდნენ და სალოცავში დატოვებდნენ. თეთრ სამოსს ზოგჯერ წითელი ფერის ზონრებიც ერთვოდა.

ქართლ-კახეთში ე.წ. „ბერად დაყენების“ წესის შესრულებისას დათქმულ ვადაზე „ბავშვს თეთრებში ან წითელ სამოსში გამოწყობილს და თმდაყენებულს, საკლავის თანხლებით ხატის კარზე ალოცებდნენ...დაამწყალობნებდნენ მას და თმას შეაკრეჭავდნენ. მერე შეთქმულ ტანსაცმელს გახდიდნენ და შეკეჭილ თმასთან ერთად ხატში დატოვებდნენ (ბარდაველიძე 1949: 145).

ვ. ბარდაველიძის გადმოცემის მიხედვით, სოფ. ზემო-არტანში ლაშარობის დღესასწაულზე ზოგიერთ ქალს მიტკლის თეთრი სამოსი ეცვა, ზოგ შუახნისა და მოხუც მანდილოსანს ზედატანზე თეთრი ან წითელი ოთხკუთხედი ნაჭერი ქონდა დაკერებული, ზოგს კი წითელი სამკუთხედი ფორმისა, ზოგს კი მკერდზე თეთრი ან

წითელი ნაჭრისაგან ბადის მსგავსად მოწული ოთხკუთხედი მოყვანილობის მორთულობა. ახალგაზრდა ქალებსა და ბავშვებს მხრებსა და ზურგს უკან ცერად ან ჯვარედინად შემოკრული ვარდისფერი და წითელი ატლასის ლენტები ეკეთათ, თემოს თავთან გადანასკვული. ერთ ქალბატონს ხატის სახელზე შეთქმული ყვითლით დაფოთლილი წითელი ქვედატანიც ცმია. თითქმის ყველა ქალსა და კაცს მიტკლის თეთრი ან წითელი თავსაფრები ეხურათ. მამაკაცებს ქამრის ნაცვლად ან ქამართან ერთად წელზე თეთრი ნაჭრები ქონდათ შემოკრული. 17-18 წლის ვაჟს შავი შარვლის ზემოდან მეორე, მუხლებამდე სიგრძის მიტკლის თეთრი შარვალი და მიტკლისავე თეთრი ხალათი ეცვა, თავზე ამავე ნაჭრის ნაჩქარევად შებლანდული, თეთრი ქუდი ეხურა (ბარდაველიძე 1941-2003: 34, 41).

იმერეთშიც, სამოსი შეწირვის აღქმის დადების შემთხვევაში, ტანსაცმლის ერთი ხელი - თავსაფარის, წელსზევითი და წელქვეითი სამოსის სახით, უნდა ჩაეცვათ და ისე უნდა მისულიყვნენ სალოცავში, სადაც მას ტოვებდნენ, შინ კი სხვა ტანსაცმლით ბრუნდებოდნენ (ბეზარაშვილი 1978: 118).

საინტერესოა წინდის შეწირვის ტრადიციაც. ქსნის ხეობის მთავარ სალოცავ ლომისაში და სოფ. დაბაკნეთის „ყოლო წმიდის“ ეკლესიაში არსებობდა ბავშვის წინდის შეწირვის ძველი წესი. ლომისაში ბავშვის მიბარებამდე „ღვთისმშობელში ალოცებდნენ, ღვთისმშობელში სამწყალოდ კმაროდა ბავშვის მარჯვენა ფეხზე მორგებული, წყალში გაუვლები თეთი წინდა, რომელიც ბავშვის ნიშნად რჩებოდა ხატის „კარზე“. მთხრობელთა ერთი ნაწილი ამ წესის შესრულებას პირველ შვილზე და ისიც მხოლოდ ვაჟიშვილზე ავრცელებს, სხვების გადმოცემით, ეს წესი ყველა შვილზე ვრცელდებოდა“ (ბეზარაშვილი 1975: 130).

ზოგიერთ ხატში იცოდნენ სამკაულის - ბეჭდების, საყურეებისა და სამაჯურების, ასევე თმისატანების შეწირვა. მაგ., სვანეთში ლიმქგლდამ თარინგზელისა და სამტაიშის ლამარიას სალოცავში ქალების მიერ მძივები იწირებოდა (წერედიანი 2003: 204, 206). ეს ტრადიცია დღესაც გრძელდება (მთხრობელი ნ. წერედიანი. 51 წლის).

პირიქითა ხევსურეთში, ბისოში, მიღმახევის ყველა სოფლისა და გვარის დიდ დღესასწაულ - დატიობაზე⁶⁵ გამობრძანებულ ღვთისმშობლის ხატს, ქალები სხვადასხვა სამკაულებს წირავდნენ (წიკლაური 2008: 33).

ვ. ბარდაველიძის გადმოცემით, ხევსურეთში, სოფ. მოწმას მთავარანგელოზის ჯვარის დარბაზში, „სპილენძის თასში ეწყო 4 ვერცხლის საყურე... ვერცხლის ძეწკვები... ქამრის ბალთა ვერცხლისა, აბზინდები“ (ბარდაველიძე 1982: 23).

ხევსურულ გაზაფხულის დღეობა მარიემწმიდაობისას მარიემწმიდის სალოცავიდან ხის ჯვარი გაჰქონდათ, რომელზეც დახვეული იყო ქალების მიერ შეწირული სათმეები - გრძელი და ჭრელი, მძივებასხმული „ბაწარი“ (ბარდაველიძე 2006: 94). შიდა ქართლში, დიდი ლიახვის ხეობაში ძელიცხოველის წმინდა გიორგის ხატში მისულთ თავიანთი სამკაული იქ უნდა დაეტოვებინათ, წინააღმდეგ შემთხვევაში „ძელიცხოველი“ მას დაამიზეზებდა.

ხევში, სოფ. ფხელშეში კი, ქალების ხატად წოდებულ „კვირიკელვთის შვილის ხატში“, ამაღლების დღესასწაულზე ქალის სამოსით შემოსილ და მძივებით მორთულ დედოფლებს წირავენ (მაკალათია 1934: 213).

რაჭაში, სოფ. ღებში „დედაღვთისობას“ „ოჯახის დიასახლისი ბამბის ძაფზე ასხამს ფერად მძივებს, შარნებად წოდებულს, ჩამოჰკიდებს აგრეთვე ფერად ნაჭრებს „დედაღვთისას საბურავს“ და ნემსებსაც შიგ გაუყრის. ამ შარნას დიასახლისი გოგოებს შემოავლებს და დალოცავს და დედაღვთისას ევედრება მათ იღბლიანობას.... შემდეგ ეს შარნები დედაღვთისას კოშკში მიაქვთ და შიგ სამლოცველოში ჩამოჰკიდებენ ... ზოგი ამ კოშკს ხელში თითის ტარით შემოუვლისდა მას რამდენიმე წყება ბამბის ძაფს შემოარტყამს, რასაც „სარტყლის შემორტყმა“ ეწოდება. დასასრულს ამ თითისტარებს კოშკის კედლებში არჭობენ. ხალხის რწმენით ამ შარნიდან მოხსნილი მძივი შველის თვალნაკრავს, „შეშინებულს“ და თვალთ სნეულსო, ამიტომ შემდეგ ხსნიან ამ მძივებს და

---

⁶⁵ დატიობა უძრავი დღესასწაულია, რომელიც 7 ივნისს იმართება.

ავადმყოფს გულზე ჰკიდებენ, სამაგიეროდ მასზე იმდენსავე ახას ჩამოჰკიდებდნენ“ (მაკალათია 1987: 89-90).

სამკაულის შეწირვის ტრადიცია ამჟამადაც გრძელდება. განსაკუთრებით ეკლესიებში მრავლად ნახავთ ცალკეული წმინდანებისადმი შენაწირ სამკაულს, რომელიც ხატზე ჩამოკიდებული სახით (სურ. 166).

ძველად საქართველოში შენაწირთა შორის, როგორც ჩანს, ძაფსაც გარკვეული ადგილი ეკავა.

ზემო სვანეთში ლატალის თემში შემონახული იყო კანაფის ლელტვირად შეწირვის წესი. შეწირული კანაფის გორგლებს ეკლესიაში ჩხაზე დაკიდებდა და საჭიროების დროს სანთლისთვის ხმარობდნენ. ჯ. რუხაძის გადმოცემით, ეს წესი 1973 წელს კიდევ არსებობდა და ლატალში მთავარანგელოზის ეკლესიაში იმ დროისთვის ინახებოდა (რუხაძე 1976: 76).

რაჭაში, შხელის წმ. გიორგის სალოცავში და სოფ. ღებში „დედაღვთისობას“ არსებობდა ე.წ. „სარტყლის შემორტყმის“ ტრადიცია, ბამბის ძაფის სახით (მაკალათია 1987: 87, 89).

ლეჩხუმში, თეთრ ორშაბათს ალილოზე ჩამოსვლის დროს ძღვნად კანაფის ნამენძის გატანება იყო წესად, ახალი წლის მეორე დღეს, „ფეხის დაბწნის“ დროს, კანაფით დასაჩუქრებისა (ბეზარაშვილი 1985: 107).

საგანგებოდ უნდა გამოვყოთ, XX საუკუნის შუა წლებამდე არსებული რკინის ქალამნების შეწირვის ტრადიცია (სურ. 167). ამ შესაწირს ოჯახი მძიმე ავადმყოფობის ან მძიმე განსაცდელის დროს გაიღებდა. ოჯახში უფროს წევრთაგან რომელიმე, შეპირებისამებრ რკინის ქალამანით მიდიოდა სალოცავში და აღთქმის შესაბამისად ან ეკლესიაში ტოვებდა შეწირულობის სახით, ან უკან მოჰქონდა.

ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის რკინის ფონდში, დაცულია ასეთი რკინის ქალამნის ოთხი წყვილი. ერთი შემოსულია 1924 წელს, დუშეთის რ-ნის ლომისის წმ. გიორგის ეკლესიიდან (საივ.#20-24/1), 1951 წელს შემოსული სამი ქალამნიდან, ერთი ქარელის რ-ნის სოფ. ატოცის წმ. გიორგის სახელობის

ეკლესიდან არის (#21-51/41), ორი (#21-51/1, 21-51/2) კი, გორის რ-ნის გერის წმ. გიორგიდან (გოგიაშვილი 2003: 100). ამავე მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილებაში დაცულია, სოფ. დისევის (ცხინვალის რ-ნი) ერთ-ერთ ძველ აკლდამაში აღმოჩენილი, გვიანი შუა საუკუნეების ქალამნის ფორმის რკინის ფეხსაცმელი (#1-49). (ნიორაძე 1950: 4)

ჩვენ მიერ განხილული მასალიდან გამომდინარე, შესაწირის ერთ-ერთ მთავარ სახეს ქალის თავსაფარი და სარტყელი შეადგენდა.

თავსაფარი ოდითგანვე სიწმინდის, სიმდაბლის, მორჩილებისა და ქალური საწყისის სიმბოლური გამოხატულება იყო, ამიტომ ქალის თავდაუბურველობა (საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში, სამგლოვიარო რიტუალის გარდა) სირცხვილად ითვლებოდა. თავსაბურავი, ასევე გარკვეულ მაგიური ძალის მატარებელიც იყო. ძველად საქართველოში ქალის მანდილით მოჩუბართა დაზავება ხდებოდა. მაგ., ძველად სვანეთში მამაკაცების ჩხუბის შემსწრე ქალი თავის ლეჩაქს მოჩუბართაგან ერთ-ერთს მუხლებზე შემოახვევდა, რის შემდგომაც გაზავდებოდნენ და თუ ჩხუბის მიზეზში სისხლი არ ერია, შერიგებაც აუცილებელი ყოფილა. განსაკუთრებული რიდი და პატივისცემა მოხუცი და შავებში ჩაცმული ქალისა ჰქონდათ (ბეზარაშვილი 1970: 172). მსგავსი წესი არსებობდა ხევსურეთშიც (მაკალათია 1984: 140). თუმ-ფშავ-ხევსურეთში მანდილის მოხდა ქალისაგან და შუღლის მოსპობა ერთი და იგივე იყო. ეს წესი როგორც თემებს შორის, ასევე თემებს შიგნით ამტყდარი ჩხუბის შეწყვეტას ისახავდა მიზნად (ბეზარაშვილი 1973: 77).

ასევე ლეჩაქზე ხდებოდა დაწყევლა-დალოცვა. მაგ., თეთრ ლეჩაქში დამიბერდიო, ჩემი ლეჩაქი ასე დაეცეს მიწას თუ მე ეს საქმე არ შევასრულო, მუდამ შავი ლეჩაქით გევლოს და ა.ს) (ბეზარაშვილი 1970: 172).

თავსაფართა შეწირვის ტრადიცია დღევანდელ ყოფაში სალოცავების სიახლოვეს ხის ტოტებზე, ე.წ. „ნატვრის ხეზე“ ქსოვილების შებმის ჩვეულებაში გადავიდა (სურ. 165).

ყურადღება გვინდა გავამახვილოთ რიტუალური სამოსის ფერის მნიშვნელობაზე. როგორც დავინახეთ რიტუალებში ძირითადად სამი - თეთრი, წითელი და შავი ფერია გამოყენებული.

ამ ფერთა სიმბოლური გააზრების საწყისები ადამიანის მიერ სამყაროსა და საკუთარი თავის თავისებურ შეცნობასა და ადრეულ პერიოდში წარმოქმნილ რწმენა-წარმოდგენაში უნდა ვეძიოთ.

ხალხური წარმოდგენებით, ეს სამი ფერი სამყაროს სამ სკნელს - თეთრი - ზესკნელს, წითელი - შუასკნელს, შავი კი - ქვესკნელის დაუკავშირდა.

ქართულ ხალხურ პოეზიასა და ზღაპრებში თეთრი სიცოცხლის, დაბადების, სიხარულის, ბედნიერების, უმწიკველობისა და ბარაქიანობის სიმბოლოა, მზისა და დღის ნათელს განასახიერებს. წითელი ერთ შემთხვევაში სიკვდილის სიმბოლოა, მეორე შემთხვევაში ქორწინებასა და ძეობას აღნიშვანს. გარკვეულ ეტაპზე ადამიანმა თეთრი და წითელი ფერი ნაყოფიერების ძალას დაუკავშირა. შავი ფერი უბედურებისა და სიკვდილის სიმბოლოდ იქცა.

ჩვენს მიერ განხილულ რიტუალებში თეთრი ფერი ქორწინებისა და დაკრძალვის დროს გამოიყენება. ორივე რიტუალი ადამიანის ერთი მდგომარეობიდან, მეორეში მდგომარეობაში გადასვლას ემსახურება, ახალი ცხოვრების საწყისს განასახიერებს, ღვთის წინაშე განწმენდილად, უბიწოდ წარდგენის გარეგნულ გამოხატულებამ კი სწორედ სამოსში ჰპოვა ასახვა.

საქორწილოდ წითელი ფერის გამოყენებაც ქალის ქალიშვილობიდან ქალობაში გადასვლისა და ნაყოფიერების სიმბოლური გამოვლინებაა.

სალოცავებშიც წითელი ქსოვილის ელემენტებით თანდართული თეთრი ფერის სამოსით მიგებება სიწმინდეებისადმი კრძალულებისა და მსხვერპლშეწირვის ერთგვარი გამოხატულება უნდა იყოს.

დღევანდელ ყოფაშიც, საქორწილო და სამგლოვიარო რიტუალებში, წითელი ფერის გამოყენების გარდა ზემოთხსენებული ფერთა სიმბოლიკა შენარჩუნებულია.

დასკვნა

სადისერტაციო ნაშრომის „ქართული სამოსი და მისი სოციალური ასპექტები XV ს-დან - XIX ს-ის დასაწყისამდე“ მიზანი იყო შეგვესწავლა დიდგვაროვანთა ჩაცმულობა, მისი შემადგენელი ყველა ცალკეული ელემენტის საშუალებით და გამოგვევლინა ის ცვლილებები და მისი გამომწვევი მიზეზები, რომელსაც ადგილი ჰქონდა საკვლევი პერიოდის განმავლობაში. ასევე, გამოკვლეულ იქნა სარიტუალო სამოსის როლი ქართველი ხალხის ტრადიციულ ყოფაში.

სრულყოფილი სურათის აღსადგენად, გავეცანი წერილობით წყაროებს, უცხოელ მოგზაურთა რელაციებსა და ჩანაწერებს, ასევე დღემდე არსებულ კვლევებს. შეძლებისდაგვარად შევკრიბე საქართველოს ეროვნულ მუზეუმის ფონდებში დაცული ნივთიერი მასალა.

განსაკუთრებული როლი ამ საკითხის კვლევაში საერო პირთა პორტრეტებს ენიჭება, რომელთა არაერთი გამოსახულება შემოგვინახა მონუმენტურმა მხატვრობამ, ხატწერისა და ჭედური ხელოვნების მეგლებმა, მინიატურულმა ხელოვნებამ თუ დაზგურმა ფერწერამ. მათ შორის გამორჩეული ადგილი მონუმენტური მხატვრობის ნიმუშებს ეკუთვნის, როგორც რაოდენობის თვალსაზრისით, ასევე სამოსის ცალკეული ელემენტების მეტი ხილვადობის კუთხითაც. ფერწერული პორტრეტები ასევე წარმოადგენას გვიქმნიან სამოსის ფერადოვნებაზე.

XV-XVII სს-ის სამოსის კვლევისას, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფონდებში, მათ შორის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში დაცულ, XX საუკუნის 30-იან წლებში შესრულებულ, ისტორიულ პირთა პორტრეტების კოლექციას, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, დღეს უკვე გამქრალი კედლის მხატვრობის ზუსტი ასლებია. ნაწილზე კი შემორჩენილია ამჟამად დედნებზე წარხოცილი დეტალები.

ისტორიული პირების პორტრეტები ძირითადად დიდებულთა შემოსვის ტრადიციას ასახავს. უმეტესწილად მამაკაცთა კოსტიუმის შესახებ შეიძლება მსჯელობა. ქალთა და განსაკუთრებით ბავშვთა გამოსახულებებმა კი შედარებით მცირე რაოდენობით მოაღწია ჩვენამდე. ისტორიულ პირთა გამოსახვის ტრადიცია, განსაკუთრებით გვიან შუა საუკუნეებში მკვიდრდება და ვიზუალური მასალის სიმრავლით, უმეტესად XVI-XVII საუკუნეები გამოირჩევა.

XVIII-XIX სს-ის მეფე-დიდებულთა პორტრეტები დაზგური ფერწერის ძეგლებზე შემოგვრჩა, რომელთა ნიმუშებიც ეროვნული მუზეუმის ფონდებშია დაცული. აქვეა თავმოყრილი ამავე პერიოდის სამოსის არაერთი თვალსაჩინო ნიმუში, რომელსაც მნიშვნელოვანი როლი ენიჭება ჩაცმულობის რეკონსტრუქციის საერთო პროცესში.

ძალზე მწირია არქეოლოგიური მასალა, თუმცა ის ერთეული ნიმუშებიც მნიშვნელოვანი წყაროა ამა თუ იმ საკითხის კვლევისას.

ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებითა და მოძიებული ინფორმაციის ურთიერთშეჯერებით გამოიკვეთა შემდეგი სურათი.

გვიანი შუა საუკუნეების მანძილზე ქართველ დიდგვაროვან მამაკაცთა და ქალთა კოსტიუმი რამდენიმე ნაწილისაგან - ტანისამოსის (ფესვედი, კაბა, მოსასხამი, სარტყელი), ფეხსამოსის, ფეხსაცმლისა და თავსაბურავისაგან შედგებოდა. მისი აუცილებელი ნაწილი იყო ასევე სამკაული (თავის, ყურის, ყელის, გულის, ხელის და სხვ.). კოსტიუმის ერთგვარ სახეს ქმნიდა თმის ვარცხნილობა და წვერ-ულვაშის დაყენების წესიც. XV-XVII სს-ში, განსხვავება მამაკაცთა და ქალთა კოსტიუმებს შორის, რიგ შემთხვევაში, ქსოვილის ცალკეული ელემენტების გაფორმების წესსა და ფერადოვნებაში იჩენდა თავს. ამის ნიმუშია მაგალითად კაბის შიგნით მოსახმარი ფესვედის გულისპირი. მხოლოდ ქალთა შემთხვევაში გვხვდება ერთი ღილით შეკრული ოვალური ჭრილისა, წელამდე ჩადილული კი, ორივე შემთხვევაში.

ფესვედის ქსოვილი, ძირითადად სადა და ღია ფერისაა. გვხვდება თეთრი, ოქრისფერი, მეწამულისფერი, შედარებით იშვიათად მუქი ლურჯი ფერისაც.

ქსოვილი რიგ შემთხვევაში სახინია - ფრინველთა გამოსახულებებითა და გეომეტრიული ორნამენტებით გამშვენებული.

XIX ს-ის II ნახევარსა და XX ს-ის დასაწყისში კაბის ქვეშ სახმარ სამოსს ახალუხი ეწოდება, რომელსაც თავის მხრივ პერანგზე იცმევდნენ. საქართველოში სამი სახის მამაკაცის ახალუხი იყო გავრცელებული: ე.წ. თავადური, გრძელი და უნაოჭო, მრავალკალთიანი; ნივთიერი მასალის მხრივ, საინტერესოა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნაქარგობის ფონდში დაცული ალექსანდრე ბატონიშვილის ორი ახალუხი.

ქალთა შემთხვევაშიც ორი სახის ახალუხი ჩანს გავრცელებული: გრძელი და მოკლე. წელში გამოყვანილი, კალთაგანიერი, გრძელი ახალუხი წინ ჩახსნილია, ღილ-კილოებით იკვრება და მაღალი საყელო აქვს. სწორი სახელოები ზოგჯერ ყოშებით სრულდება. მოკლე ახალუხი ქართლ-კახეთ-ჰერეთისთვის იყო დამახასიათებელი.

ფესვედსა და ახალუხს ზემოთ კაბით იმოსებოდნენ. მამაკაცთა შემთხვევაში XV ს-ში სამი ტიპის კაბა გამოიკვეთა, რომლებიც მცირეოდენი ცვლილებებით კვლავ გვხვდება XVI, XVII და XVIII სს-ის ძეგლებზე. 1. მრგვალი გულისპირის მქონე, შუაში მთელ სიგრძეზე ჩახსნილი, წელში გამოყვანილი, გრძელსახელოიანი, კოჭებამდე სიგრძისა. 2. წელში გამოყვანილი, კოჭებამდე სიგრძის, გრძელსახელოებიანი კაბა. სამკუთხედი, მოოღვილი გულისპირითა და ყოშებით, მთლიანი ქვედატანით.

3. წელში გამოყვანილი, კოჭებამდე სიგრძის, გრძელსახელოიანი კაბა, ირიბად ჩაჭრილი, ერთიმეორეზე გადაფენილი გულისპირის კალთებით. ზემოთ მოქცეული კალთა ილლიასთან იკვრება. წელს ქვემოთ, შუაში კი, მთელ სიგრძეზეა ჩახსნილი.

მცირეოდენი ცვლილებებით, მსგავსი კაბები კვლავ გვხვდება მომდევნო საუკუნეებშიც. განსხვავება ძირითადად გულისპირის მოყვანილობაში, საყელოს ფორმასა და სამოსის ტარების წესში აღინიშნება. მაგ., მრგვალი გულისპირის კაბას საყელო ემატება, XVII ს-ში კაბის სიგრძე მოკლდება - მუხლს ოდნავ ქვემოთ, ან შუა

წვივამდე მიუდის და მის შიგნით ფესვების ქოზა იჩენს თავს. ჩნდება კაბის გულისპირის გამამშვენებელი - საგვარად განთავსებული ბუზმენტები, რომელთაგანაც 1. მთლიანად ფარავდა წელსზედა არეს. 2. მხოლოდ გულმკერდის არეზე იყო განთავსებული, 3. გულმკერდის ქვემოთ, წელამდე მონაკვეთზე.

XVI-XVIII სს-ში უმეტესად, ირიბად ჩაჭრილი გულისპირიანი კაბები ჩანს გავრცელებული. რამდენიმე ძეგლზე კი, განსხვავებული თარგის მქონე რამდენიმე კაბაც იკვეთება. მაგ., კოჭებამდე სიგრძის, შუაში მთელ სიგრძეზე ჩახსნილი, მხრებზე დაფენილი, ფართე საყელოიანი კაბა, რომელის მკერდსქვედა არეს წელამდე, ბუზმენტები ამკობს. ასევე, კაბის ზემოთ მოსახმარი, მუხლამდე სიგრძის, გრძელმკლავიანი ან უკლავებო, შუაში ჩახსნილი სამოსი.

XVIII-XIX სს-ში, საქართველოს ბარში უმეტესად გავრცელებული იყო მამაკაცის ყურთმაჯიანი, განიერსახელოიანი, წელზე დანაოჭებული, გრძელი ან მუხლამდე სიგრძის კაბა. მისი გულისპირი სხვადასხვა სახის იყო - სამკუთხედისებრი, მთლიანად დახული და ყელამდე შეკრული ან ორ მხარეს ჩახსნილი და გადმოკეცილი.

გრძელსახელოიანი კაბის სახელო ჩვეულებრივზე გრძელი იყო და ბოლოვდებოდა მომრგვალებული ან წაწვეტებული ყოშით, რომელიც ხელის მტევნის ზედა ნაწილს ფარავდა. ყურთმაჯებს ხშირად მხრებზე აკეცილს ატარებდნენ, რის გამოც სახელოს სხვა ფერის ქსოვილით ასარჩულებდნენ.

ძველი ქართული სათავადო კაბის ერთგვარ მემკვიდრედ შეიძლება ჩაითვალოს, ქართული ჩოხა, რომელიც XVIII ს-ის დასასრულისათვის აქტიურად მკვიდრდება ქართული სამოსის კომპლექტში.

საკვლევი პერიოდის ძეგლებზე, ქალთათვის განკუთვნილი კაბის ორი ტიპი ჩანს გავრცელებული - XV ს-ის მიწურულსა და XVI, XVII სს-ში გვხვდება წელში გამოყვანილი, დახურული, მრგვალი გულისპირის მქონე, გრძელსახელოიანი, კოჭებამდე სიგრძის სახიანი ქსოვილის კაბა. XVI-XVII სს-ში გულისპირი სამკუთხედისამებრ, ოდნავ მორკალულ ფორმას იძენს და შუაში მთელ სიგრძეზე

იხსნება. ამავე დროს გვხვდება შედარებით ღრმად ჩაჭრილი სამკუთხედისებრი ფორმის გულისპირიც. მამაკაცთაგან განსხვავებით, ქალთა სამოსზე ნაკლებად ვხვდებით ბუზმენტების გამოყენებას. XVIII ს-დან ხმარებაში შემოდის ე.წ. ქართული კაბა, რომელიც ორი სახის იყო ცნობილი: სახლართავიანი და გუჯასტიანი.

მამაკაცთა და ქალთა შემთხვევაშიც კაბის ზემოთ, ორი ტიპის სარტყელს მოიხმარდნენ - 1) სადა ან თვალ-მარგალიტით გამშვენებული ვიწრო ფორმისას. 2) წელზე მჭიდროდ შემოჭერილ, შუაში მარყუჟად განასკვული, ქსოვილის სარტყელს, გვერდებზე, თავისუფლად გაშლილი, დაბლა დაშვებული ტოტებით, რომლებიც სწორხაზოვნად, ან ფოჩებით სრულდებოდა. მომდევნო საუკუნეებში იცვლებოდა მაგ., სარტყელის კიდეების ზომა და მისი ტარების წესი. გამოყენებულია როგორც სადა, ასევე სახიანი ქსოვილები.

XVI-XVII სს-ის ძეგლებზე ვიწრო ტყავის სარტყლები, რიგ შემთხვევაში მრგვალი ბალთებითა და ლითონის ფირფიტებითაა გამშვენებული.

XVIII-XIX სს-ში საკინძის მიხედვით განასხვავებდნენ აბზინდიან და გობაკიან სარტყლებს. გობაკიანი აღმოსავლეთ საქართველოსთვის იყო დამახასიათებელი, აბზინდიანი კი დასავლეთ საქართველოსთვის, რომელსაც შედარებით დიდი ხნის განმავლობაში მოიხმარდნენ.

მამაკაცები სარტყელთან ერთად ხანჯალსა და ხმლებს ატარებდნენ. ხანჯალს, სარტყლის შიგნით იმაგრებდნენ, ძირითადად სხეულის მარჯვენა მხარეს, მარცხენა მხარეს კი ხმალს, სარტყელზე ჩამოკიდებული სახით. გვხვდება ხანჯლისა და ხმლის ერთდროულად ტარების ნიმუშებიც. ამ პერიოდში გავრცელებული ჩანს ორი ტიპის, სპარსული - ოდნავ მოხრილპირიანი და მკვეთრად მოხრილპირიანი ხანჯალი (ბებუთი), რომელიც ამავე პერიოდში (XVII-XVIII სს.) გავრცელებულია ოსმალთა იმპერიაშიც.

სარტყელით გამშვენებული კაბის ზემოთ, მოსასხამს მოიხმარდნენ, ორი სახისას - ცრუსახელოიანს და უსახელოს. ცრუსახელოიან მოსასხამთა ნაწილს

გულისპირი მრგვალი აქვს, ნაწილს კი საყელოიანი. ზოგიერთის შიდა კიდეზე ღილებიც აღინიშნება. XIX ს-ში ქართველი მამაკაცები მოიხმარდნენ მოთელილი მატყლისაგან დამზადებულ მოსასხამს - ნაბადს. ქალები კი, ტოლომას, ქათიბს.

რაც შეეხება ფეხსამოსს, მის შესახებ მსჯელობა, ძირითადად მამაკაცთა XVII ს-ის გამოსახულებების საშუალებით არის შესაძლებელი. დამოკლებული კაბების ქვეშ, სხვადასხვა ფერის - მწვანე, მეწამულისფერი, ოქრისფერი, მუქი ლურჯი, ვიწრო შარვლის ტოტის მსგავსი ფეხსამოსი იჩენს თავს, რომელიც სავარაუდოდ წინდის ტიპისაა. ნივთიერი მასალის მხრივ საინტერესოა ქ. გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული აბრეშუმის ერთი წყვილი წინდა, ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმში კი, გვერდებში ნაქარგის სახეებით შემკული ქართლის მეფე თეიმურაზ II-ის წინდა ჩახსაკრავით. ც. ყარაულაშვილის აზრით, თეიმურაზ II-ის წინდა შესაძლოა ევროპული წარმოების იყოს, ჩახსაკრავი კი ქართული ხელობისა.

ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით, XVIII-XIX სს-ში მამაკაცი მხოლოდ დაბალყელიან წინდას მოიხმარდა. ქალის წინდისაგან მას ფერების შეხამება განასხვავებდა. XVIII ს-ში ასევე შემოდის ტერმინი „ჩულქი“, რომელიც, როგორც მამაკაცთა, ასევე ქალთა ფეხსამოსის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო.

პაიჭ/პაჭიჭი - წვივზე საცმელი ფეხსამოსია, რომელიც კოჭიდან მუხლამდე არეს ფარავდა, ზოგჯერ მუხლსაც. ამის გამოც მას „სამუხლე“-საც უწოდებდნენ. მისი ქვედა ნაწილი ტერფზე, სალტით - „საკოჭურით“(სატერფე, პაჭანაგი) მაგრდებოდა, ზემოთ კი წვივსაკრავით. პაიჭი ორგვარი იყო - ნაქსოვი და შეკერილი. პაიჭი, საქართველოს ყველა კუთხეში იყო გავრცელებული განსხვავებული სახელწოდებებით.

წვივსაკრავსაც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში განსხვავებული სახელით მოიხსენიებენ. მაგ., ლეკვერთხი (იმერეთი, რაჭა), „ჩახსაკრავი“ (კახეთი, ქართლი), „საწვივე“, „სამუხლარი“ (ხევსურეთი), „ბალი“ (მესხეთი), „ბაღარ“ (სვანეთი), „თორი“ (აჭარა).

ქალთა შემთხვევაში, ფეხსამოსი, მხოლოდ კოჭის მიმდებარე არეზე, რამდენიმე ძეგლზე იჩენს თავს. ეს არის მოვარდისფრო, მეწამულისფერი, ოქრისფერი, ცისფერი და თეთრი ფერის სადა, სავარაუდოდ წინდის ტიპის ფეხსამოსი. ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით, XVIII-XIX სს-ში ქალები, მამაკაცებისაგან განსხვავებით, დაბალყელიან წინდასთან ერთად, მაღალყელიანსაც მოიხმარდნენ. ამავე დროს ქალის წინდა ფერების შეხამებითა და შემკულობითაც განსხვავდებოდა. XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან მკვიდრდება ფაბრიკული წესით დაზადებული ე. წ. „ჩულქები“. პაიჭებს კი ქალები, მხოლოდ მთაში იცმევდნენ.

წინდებისა და პაიჭების არაერთი ნიმუში ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ეთნოგრაფიულ ფონდებში.

საკვლევი პერიოდის განმავლობაში, დიდგვაროვანი მამაკაცის სამი ტიპის ფეხსაცმელი ჩანს გავრცელებული - მოგვები, ქუსლიანი ფეხსაცმელი და ქუსლიანი ქოშები. მოგვები, ჯერ კიდევ გვხვდება XV-XVI სს-ის ძეგლებზე, შემდგომ კი ქუსლიანი ფეხსაცმელი და ქუსლიანი ქოშები შემოდის ხმარებაში. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, მოგვს ზემოთ სარმუზას ანდა ჩაფულას ხმარობდნენ. ჩაფლა//სარმუზა//ჩაფლარ(სვ) - ქალამნის ტიპისაა, მსგავსად დღევანდელი კალოშისა. ნივთიერი მასალის მხივ საინტერესოა, ნახიდურის მიდამოებში, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული, XIV ს-ის ბავშვის ტყავის ქუსლიანი ქოშები. ქუსლიანი ფეხსაცმლის მოხმარების ტრადიცია, გვიან შუა საუკუნეებს უკავშირდება და მას ირანული მოდის ელემენტად მიიჩნევდნენ. XVIII ს-ში ქუსლიანი ფეხსაცმელი გარკვეულ სახეცვლილებას განიცდის. ჩნდება ჭვინტიანი ქოშები.

აღმოსავლეთ საქართველოში უსარჩულო ტყავის ყელიან ფეხსაცმელს აზიურები/აზიაცკებს უწოდებდნენ. სხვა მხარეში კი წულას.

ქალთა შემთხვევაში, ფეხსაცმლის გამოსახულება, შედარებით სრული სახით XVI ს-ის მეორე ნახევრიდან ჩანს. მამაკაცთა მსგავსად, ისინიც ქუსლიან ფეხსაცმელს მოიხმარდნენ, შემდგომ პერიოდში კი ქუსლიან ქოშებს.

ტყავის გვერდით, საქართველოში უძველესი დროიდან ნაქსოვ ფეხსაცმელსაც მოიხმარდნენ. ნაქსოვ ფეხსაცმელს - თუშეთში ჩითა, აჭარაში კარაჭინი, კახეთში თათმანი, გურიაში ჩორაბი ეწოდებოდა.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ქალისა და მამაკაცის ნაქსოვ ფეხსაცმელს - თათი წარმოადგენდა. ხევესურული თათები ორგვარი ფორმის იყო - მაღალი და დაბალყელიანი. ძირზე ტყავი ქონდა გამოკერებული, წვერი და ქუსლი, შიბის დაკერვის წესით, აბრეშუმის ფერადი ძაფით იქარგებოდა. ნაქარგს მძივ-ლილებითაც ამშვენებდნენ. საკაცო თათები უფრო შიბიანია.

მხოლოდ აჭარის რეგიონისთვის იყო დამახასიათებელი ხის ქერქისაგან დაწნილი ფეხსაცმელი - ჩალატანი და ნანილი.

ქართველი მამაკაცისა და ქალის სამოსის კომპლექტის ერთ-ერთ აუცილებელ და მნიშვნელოვან ელემენტს თავსაბურავი შეადგენდა. XV-XVII სს-ის გამოსახულებებზე მამაკაცები გვირგვინით ან ქუდით წარმოგვიდგებიან. ეს უკანასკნელი დიდი მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. მომდევნო პერიოდში საქართველოს ცალკეულ კუთხეში, ერთიმეორისაგან განსხვავებული ტიპის თავსაბურავს ატარებდნენ.

მანდილოსნის თავსაბურავის აღმნიშვნელი ტერმინებია ლეჩაქი, მანდილი, ბაღდადი, ჩიქილა, თავსაკრავი, ჩიხტიკოპი, ქუდი და სხვ. თავსაბურავის საშუალებით ვლინდებოდა ქალის სოციალური მდგომარეობა. საერო პირთა პორტრეტების მიხედვით გვხვდება გვირგვინით, თავსაკრავით, ლეჩაქით, მანდილით, ქუდით, ჩიხტიკოპითა, თუ ყაბალახით თავდაბურვის ნიმუშები. რიგ შემთხვევაში გვირგვინს, ლეჩაქსა და ქუდს დამოუკიდებელი სახით ატარებდნენ, რიგ შემთხვევაში კი ლეჩაქთან ერთად იხურავდნენ გვირგვინსა და ქუდს.

სამკუთხედი ფორმის, არშიაშემოვლებული ლეჩაქი სამი სახის იყო - სადა, ნაკერი (აბრეშუმიან ან სირმით ნაქარგი) და დაბასმული (ბასმით - თეთრი წებოთი მოხატული). მასალად იყენებდნენ მკვრივ და თხელ, გამჭვირვალე ქსოვილებს. XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან მეტწილად ბლონდის და ტულის ლეჩაქებს ხმარობდნენ.

ახალგაზრდები დაბასმულ ან აბრეშუმის ძაფით ნაკერ ლეჩაქებს ატარებდნენ. საქტიტორო პორტრეტებზე მანდილოსანთა თავსაბურავი, უმეტესად სადა, თეთრი ფერისაა. შედარებით იშვიათად, ვხედავთ სახიანი ქსოვილის გამოყენებას. თეთრ ფონზე, გეომეტრიული ორნამენტის სახე, ძირითადად წითელი და ლურჯი ფერითაა გამოყვანილი. მისი მოხმარების ორი წესი ჩანს გავრცელებული: 1. თავისუფლად დაფარებული სახით, ანუ ყელჩენით. მის ზემოდან თავსაკრავს იკრავდნენ, ან გვირგვინსა და ქუდს იხურავდნენ. განსხვავება აღინიშნება თავსაბურავის უბეთა ფორმაში. 2. ყელზე მჭიდროდ შემოხვეული ლეჩაქი, დამოუკიდებელი სახით ან ზემოდან დადგმული გვირგვინით.

XV-XVI სს-ში ძირითადად, პირველ წესია გავრცელებული. XVI -XVII სს-ში კი, ლეჩაქის ვიწროდ ბოლოები ან გულმკერდზე ეფინება, ან მხრებზეა ფართედ გაშლილი.

ზოგიერთი მკვლევრის აზრით, ლეჩაქის თავისუფლად დახურვის წესი, მხოლოდ ახალგაზრდა და გასათხოვარი მანდილოსნებისთვის იყო ნებადართული. ყელახვევით დაბურვა კი გათხოვილთათვის. ნ. გვათუა აქვე აღნიშნავს, რომ XIX ს-ის ბოლოს გათხოვილი ქალები ზედმიწევნით აღარ იცავდნენ ამ წესს. ჩემ მიერ განხილული საქტიტორო გამოსახულებებიც ამ წესის დარღვევაზე მიგვანიშნებენ. მართალია, ყელახვევით მხოლოდ დაოჯახებული მანდილოსნები არიან გამოსახულნი, ყელჩენით კი, როგორც გასათხოვარი, ასევე გათხოვილებიც.

საქართველოს თითქმის ყველა კუთხის მანდილოსნები მოიხმარდნენ ყაბალახს. მისი მოხვევის წესის მიხედვით განასხვავებდნენ მეგრულ, გურულ, ჩოხურსა და სხვ. სოციალურად მაღალი ფენის წარმომადგენელთა ყაბალახი ძვირფასი ქსოვილით და მდიდრული შემკულობით გამოირჩეოდა

XIX ს-ის 30-იანი წლების შემდეგ, ხმარებაში შემოდის ჩიხტი-კოპი. ჩიხტი, თხემისკენ დაქანებული, თავზე დასადები მუყაოს ან ხის ბრტყელი რკალია, რომელზეც გადაკრულია ფარჩის ან ხავერდის სხვადასხვა ფერის ვიწრო, ოთხკუთხა

ქსოვილის თავსაკრავი. ის იქარგებოდა აბრეშუმის ფერადი ძაფებით, ან ოქროკედითა და ვერცხლმკედით, ასევე ფერადი ქვებითა და მძივებით.

კოსტიუმის ერთგვარ სახეს ქმნიდა თმის ვარცხნილობა და წვერ-ულვაშის დაყენების წესიც. საკვლევი პერიოდის განმავლობაში, ქტიტორთა გამოსახულებების მიხედვით, მამაკაცის თმის ვარცხნილობის ორი სახე ჩანს გავრცელებული: მოკლედ შეჭრილი და ყურთან სწორხაზოვნად მოკვეცილი. მოკლე ვარცხნილობას XV და XVI სს-ში ატარებდნენ. XVII ს-ში კი ყურთან სწორად მოკვეცილ თმას. ამ ცვლილების მიუხედავად კვლავ გვხვდება დაბალი ვარცხნილობაც, რომელიც XVIII-XIX სს-ში კვლავ ნარჩუნდება.

მოდის ტენდენციებით იყო განპირობებული წვერ-ულვაშის დაყენების წესიც. XV-XVI სს-ში ჯერ კიდევ შენარჩუნებული ჩანს ადრე შუა საუკუნეებში არსებული წვერ-ულვაშის ტარების ტრადიცია, თუმცა XV ს-ში, უკვე ჩნდება ახალი მოდის ტენდენციები, მხოლოდ თხელი ულვაშის ტარებისა. XV-XVI სს-ის ძეგლებზე ვხედავთ ორივე წესის თანაარსებობის მაგალითს. XVI-XVII სს-ში ატარებდნენ როგორც გრძელ, ასევე მოკლე ზომის ულვაშს. XVIII-XIX სს-ის განმავლობაში, მხოლოდ ულვაშსაც და წვერ-ულვაშსაც.

ქართველი ქალის თმის ვარცხნილობა, მისი სოციალური მდგომარეობის განმსაზღვრელი იყო. ვარცხნილობის ძირითადი ფორმა იყო ნაწნავი, რომელსაც, რიგ შემთხვევაში, კავეები ემატებოდა. XV-XVI ს-ში მხრამდე სიგრძის ორ ნაწნავს ატარებდნენ. კავეები ამ პერიოდის გამოსახულებებზე ფაქტობრივად არ გვხვდება. XVII ს-დან ნაწნავების სიგრძე იცვლება, რაოდენობა მატულობს. ღაწვებთან თითო, ორი ან სამ-სამი კავი აღინიშნება. გვხვდება როგორც წელამდე, ასევე წელს ქვემოთ, შუა წვივამდე და კოჭებამდე სიგრძის ნაწნავებიც. მათი რაოდენობა ორიდან რვამდე მერყეობს. ნაწნავები ძირითადად სხეულის წინ, სახის აქეთ-იქით ეშვება. იშვიათად ვხდებით სხეულის უკან დაშვებული ნაწნავების ნიმუშებს. ნაწნავებს თმისატანით იმშვენებდნენ.

ჩემი დაკვირვებით, უმეტესად თმის ოთხ და ორ ნაწნავად დაყოფის წესი ჩანს გავრცელებული. შედარებით იშვიათად გვხვდება ექვსი და რვა ნაწნავის ტარების ნიმუში. XVII ს-ში კავები თითქმის ყველა გამოსახულებაზე გვხვდება.

XVIII-XIX სს-ში ნაწნავთა სიმრავლე განასხვავებდა გასათხოვარსა და გაუთხოვარ ქალს. გათხოვილი ქალები ნაწნავების მრავალრიცხოვნებას აღარ მისდევდნენ და ორ ნაწნავს ატარებდნენ.

კოსტიუმის აუცილებელი ნაწილი იყო ასევე სამკაული. მამაკაცები, საქტიტორო პორტრეტებზე საყურეებითა და ბეჭდებით წარმოგვიდგებიან. საყურეს ორივე ყურზე ატარებდნენ. XV-XVI სს-ში შედარებით ნაკლებად ვხედავთ მამაკაცთა მიერ სამკაულის მოხმარების წესს, XVII ს-ში კი, უკვე აქტიურად შემოდის ხმარებაში. გვხვდება როგორც გრძელი, ასევე მცირე ზომის, ყურის ბიბილოზე მიბჯენილი და რკალისებრი საყურეები.

ხელის სამკაულთაგან ბეჭედი XVII ს-ის პორტრეტებზე იჩენს თავს. გავრცელებული ჩანს რამდენიმე ბეჭდის ერთდროულად ტარების წესი. მას უმეტესად ნეკა თითზე იკეთებდნენ.

მანდილოსანთა სამკაული, მამაკაცთაგან განსხვავებით შედარებით მრავალფეროვანია. ხელის სამკაულთაგან ატარებდნენ ბეჭდებს, ყურის სამკაულთაგან – საყურეს, ყელის სამკაულთაგან – ყელსაბამს, გულსაკიდებს. ასევე საყბურს, თმისატანს, ქინძისთავებსა და სხვ.

საყბური ანუ პირის მარგალიტი ძველ დროში ქართველი ქალის სოციალური მდგომარეობის განმსაზღვრელი იყო. მას დაოჯახებული მანდილოსნები ატარებდნენ ნიკაპის ქვეშ და სასაფეთქლეებთან კავების ქვეშ იმაგრებდნენ. გვხვდება ერთრიგად და სამრიგად ასხმული მარგალიტის საყბური. XV-XVII სს-ის საქტიტორო პორტრეტებზე დაოჯახებული მანდილოსნები ყოველთვის არ გამოისახებიან ამ სამკაულით.

საყურე, XV ს-დან მოყოლებული განუწყვეტლივ გვხვდება ქალთა პორტრეტებზე. მამაკაცთაგან განსხვავებით, ქალთა საყურე შედარებით დიდი

ზომისაა, თითქმის მხრამდე სიგრძისა. XVIII-XIX სს-ის საქართველოს ცალკეულ კუთხეში, განსხვავებული სახის სამკაულს მოიხმარდნენ.

მამაკაცთაგან განსხვავებით, ბეჭდის ტარების წესი შედარებით მრავალფეროვანი იყო. იკეთებდნენ ორივე ხელზე, ყველა თითზე, მის სხვადასხვა ფალანგზე. ერთდროულად ატარებდნენ რამდენიმე ბეჭედს, რომელთა რიცხვი ათი და შესაძლოა მეტიც ყოფილიყო. განსაკუთრებით გავრცელებული ჩანს სანეკე ბეჭდები. ფორმის მიხედვით სამი ტიპის - რგოლისებრი, ფარაკიანი და თვალბუდიანი ბეჭდები გვხვდება. XV - XVII სს-ის ნივთიერი მასალა ძალზე მწირია. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ძვირფასი ლითონების ფონდში, XVIII-XIX სს-ის, საქართველოს ცალკეულ კუთხისთვის დამახასიათებელ ბეჭედთა კი არაერთი ნიმუში ინახება.

ქალთა გამოსახულებებზე ასევე გვხვდება სხვადასხვა ფერის - წითელი, თეთრი და ლურჯი თვლებისაგან შემდგარი ყელსაბამები, ოქროს ჯაჭვზე დაკიდებული გულსაკიდები.

XIX ს-ის დასაწყისიდან, საქართველოში მიმდინარე ისტორიულ-პოლიტიკურმა და სოციალურ-ეკონომიკურმა ცვლილებებმა ზეგავლენა მოახდინა ჩაცმულობაზეც. ქართული ეროვნული სამოსის გვერდით, გავრცელდა ევროპული კოსტიუმი. პირველი ცვლილება ფეხსაცმლის სახით ქალებმა შეიტანეს. ქალები ატარებდნენ ტყავისგან შეკერილ ფეხსაცმელს, ქუჩაში - მაღალქუსლიან „ტუფლებს“. პირველად ისინი თითით საჩვენებელი ყოფილა. 1857 წლისთვის ევროპული ფეხსაცმელი მაღალი ფენის საზოგადოების ყველა ქალებს ეცვათ და საშუალო ფენაშიც საკმაოდ გავრცელებულა. ამავე დროს, ყველას ჩიხტი-კოპი ეხურა“, ახალგაზრდები ევროპულ ჩაცმულობაზე სწრაფად გადავიდნენ. ხანშიშესულები კი ვერ ეგუებოდნენ ამ ცვლილებებს. ცვლილების სისწრაფე, თავის მხრივ, სახელმწიფო მოხელე მამაკაცებისათვის საგანგებო სამოსის შემოღებამაც განაპირობა. დაწესდა სამოქალაქო ფორმა: 1) პოლუკაფტანი, 2) სერთუკი, 3) სამუნდირო ფრაკი, 4) შარვალი, ჟილეტი, შესაფერისი ჰალსტუხი, 5) მაზარა, 6) პალტო. XIX ს-ის შუა

წლებამდე მამაკაცის ძირითადი ჩასაცმელი, როგორც სადამობოთ, ასევე ქუჩაში სასიარულოდ იყო ფრაკი. მალე იგი რედინგოტმა - სერთუკის სახეცვლილებამ შეცვალა. მამაკაცის ტანსაცმელი - წელში გამოყვანილი, შარვალი კი გრძელი და ვიწრო იყო. უმეტესად, შავი ფერის ტანსაცმოსს ხმარობდნენ. მათ ჩაცმულობაში მთავარი იყო პალტო, რომელიც მოგრძო სერთუკმა შეცვალა.

XIX ს-ის II ნახევარში მამაკაცის სამოსი იყო: სმოკინგი, ფრაკი, სერთუკი. თეთრი ფერის პერანგი. მისი საყელო და მაჯები გახამებული უნდა ყოფილიყო. ყელსახვევი ჰალსტუხმა შეცვალა. დაიწყეს პატარა ჰალსტუხისა ან ბაბთის გაკეთება. იცმევდნენ თასმიანი შესაკრავის მქონე, მცირე ქუსლიან ფეხსაცმელს. იხურავდნენ ცილინდრებსა და ფეტრის ქუდებს.

ქალთა შემთხვევაში, ხმარებაში შემოვიდა წელში გამოყვანილი, ბოლოში გაგანიერებული კაბა, მორთული რამდენიმე ფენა განიერი მაქმანით. ასევე, როტონდა, პელერინა და მოსასხამი პალტოები, კოფთები და ქვედაკაბები, კორსეტები, კრინოლინის, იგივე ხაზარდასა და ტიურნურის კაბები.

ცვლილება განიცადა ფეხსაცმელშიც. ხმარებაში შემოვიდა ჩულქები და კოჭამდე სიმაღლის, მცირედ გამოყვანილ ქუსლიანი, წინ თასმებით შესაკრავი ფეხსაცმელი. ახალი მოდის ფეხსაცმელი მანდილოსნების მზითვის წიგნებშიც სახელდება. თვალსაჩინო ნიმუში ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ეთნოგრაფიის ფონდებში. მათ შორისაა ფრანგული, რუსული თუ ამერიკული წარმოების მამაკაცის ფეხსაცმელები.

ხმარებაში შემოდის შლიაპები, რომლის ზომებიც დროთა განმავლობაში სულ უფრო იზრდებოდა. მას რთავდნენ ბაფთებით, ყვავილებით, მაქმანებით.

ევროპული ტიპის კოსტიუმი თავის მხრივ, გარკვეული სახის აქსესუარების ტარებასაც ითვალისწინებდა. მამაკაცთათვის იყო ხელთათმანი, ყელსახვევი და მასზე მისაგრებელი ძვირფასი ქინძისთავეები, სამაჯურის ძვირფასთვლიანი შესაკრავები ე.წ. „ზაპონკები“, გულისჯიბეში სატარებელი ოქროს საათები ოქროს ძეწკვითურთ. ასევე ქოლგა და ტროსტი. ქალთათვის

კოსტიუმის სახეს, გარკვეულწილად, ქვეყანაში არსებული კულტურულ-პოლიტიკური ვითარება განაპირობებდა. საუკუნეთა მანძილზე ადგილობრივს ერწყმოდა დამპყრობთა ტრადიციები, რაც განსაკუთრებით ნათლად გამოვლინდა დიდგვაროვანთა ჩაცმულობაში. დამპყრობელთა მხრიდან, ქართველ მეფეებს ეგზავნებოდათ აღმოსავლური ტიპის სამოსი, რომლის ტარებაც მათთვის სავალდებულო ხდებოდა. როგორც ჩანს, ეს ვალდებულება საზოგადოების მაღალ ფენებზეც ვრცელდებოდა და შესაბამისად ქართული ტრადიციული სამოსის გვერდით, დამპყრობელთა ჩაცმა-დახურვაც თანდათანობით იმკვიდრებდა ადგილს. ჩვენ მიერ განხილულ საერო პირთა გამოსახულებებს, კერძოდ მათზე გამოსახულ სამოსსა და ასევე, მამაკაცთა შემთხვევაში თმისა და წვერულვაშის დაყენების წესს, პარალელი მრავლად მოეპოვება სპარსული ხელოვნების ნიმუშებთან. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართველები არ ეგუებოდნენ ახალი წეს-ჩვეულებებს, რასაც სწორედ ეროვნული, ტრადიციული სამოსის ტარებაში გამოხატავდნენ. მაგ., თეიმურაზ მეფე, 1652 წელს რუსეთში მიმავალ ბატონიშვილისათვის გატანებულ წერილში, ერეკლე ბატონიშვილის რუსეთის სამეფო კარზე ქართულ ტანსაცმელში დატოვებას ითხოვდა.

ამავე დროს, საყურადღებოა ჟან შარდენის ცნობაც შაჰ სულეიმან I-ის კარზე დიდებულების მიერ ქართული კაბის მოხმარების შესახებ. ირანში ქართული კაბის გავრცელება შაჰის კარზე ქართველთა დაწინაურებული მდგომარეობით იყო განპირობებული. მათ სეფიანთა სახელმწიფოში ბევრი მაღალი სამხედრო თუ ადმინისტრაციული თანამდებობა ეკავათ და უდიდესი გავლენითა და ავტორიტეტით სარგებლობდნენ. ი. კოშორიძე სრულიად მართებულად მიიჩნევს, რომ ქართველებს გარკვეული ზეგავლენა უნდა მოეხდინა სეფიანთა კარის გემოვნების ჩამოყალიბებასა და მოდაზეც.

როგორც აღვნიშნეთ, დიდგვაროვანთა ჩაცმულობასთან ერთად, შესწავლილ იქნა სარიტუალო სამოსის როლი ქართველი ხალხის ტრადიციულ ყოფაში. კერძოდ, ამ კონტექსტში საინტერესოდ მივიჩნიე მეფედ კურთხევის რიტუალის, ხალხური

დღეობებისა და რელიგიური დღესასწაულების, ბავშვის დაბადებასთან, საქორწილო და სამგლოვიარო რიტუალებთან დაკავშირებული როგორც ძველი, ასევე დღევანდელ ყოფაში არსებული ტრადიციების შესწავლა.

კვლევის თანახმად, ძველი წეს-ჩვეულებები ადამიანთა მეხსიერებაში ჯერ კიდევ ნაწილობრივ შემორჩენილია. ეს ძირითადად 40 წლის ზემოთ ასაკის მოსახლეობაში ფიქსირდება. ახალგაზრდა თაობამ (40 წლის ქვემოთ), განსაკუთრებით ქალაქში მცხოვრებმა, ფაქტობრივად, აღარაფერი იცის, ვინაიდან მათი მშობლები და წინაპრებიც (ბებია-ბაბუა) კი, ამ ჩვეულებებს თითქმის აღარ იცავენ.

ძველი ტრადიციები უმეტესად ქორწილისა და გლოვის რიტუალშია შენარჩუნებული. ასევე ხშირია სალოცავებში, ამა თუ იმ წმინდანისადმი სამკაულის შეწირვის ტრადიცია.

ამრიგად, სამოსს გარდა ფუნქციური დანიშნულებისა, ღრმა სიმბოლური დატვირთვაც გააჩნდა და ქართველი ხალხის თვითმყოფადობის მაჩვენებელი იყო.

ეროვნული ტრადიციების, კერძოდ ეროვნული სამოსისა და სამკაულის აღდგენისადმი სწრაფვა დღესდღეისობითაც იგრძნობა, რაც საერო თუ საეკლესიო დღესასწაულებზე ძველი ქართული ტანსამოსით - ჩოხებითა და ქართული კაბებით სიარულში გამოიხატება, საქორწილო სამოსადაც ხშირად ძველ ქართულ კაბასა თუ ჩოხა-ახალუხს, ან ძველი ქართული ჩაცმულობის ზოგიერთ ელემენტს იყენებენ. ასევე, 2018 წელს აღდგენილ იქნა ძველი სვანური სამკაულის დამზადების ტრადიცია. ვიმედოვნებთ, რომ მსგავსი სულისკვეთება, ძველი ეროვნული სამოსის აღდგენისადმი და მისი დღევანდელ ყოფაში დამკვიდრებისადმი არ განელდება.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა

1. აბაშიძე ... **2013**: აბაშიძე ზ., ბახტაძე მ., საქართველო და ქართველები, თბილისი, 2013.
2. აბესაძე **1957**: აბესაძე მ., მეაზრეშუმეობა საქართველოში, თბილისი, 1957.
3. აბრამიშვილი **2003**: აბრამიშვილი გ., მიქაელ, რატი და ლიპარიტ ბაღვაშთა ქტიტორული ქანდაკებები (იდენტიფიკაციის ცდა), ნარკვევები, ტ. VIII, თბილისი, 2003.
4. აბრამიშვილი **1999**: აბრამიშვილი გ., კიდევ ერთხელ ატენის სიონის მოხატულობის თარიღისა და ქტიტორთა იდენტიფიკაციის საკითხებზე, ნარკვევები (შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი) V, თბილისი, 1999.
5. აბულაძე **1973**: აბულაძე ი., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, 1973.
6. ადლი **2001**: ადლი შ., ქართული და აღმოსავლური ფერწერა შ. ამირანაშვილის სახელობის საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში, ნარკვევები, ტ. VII, თბილისი, 2001.
7. ალექსი-მესხიშვილი **1904ა**: ალექსი-მესხიშვილი ნ., „ივერია“ ტფილისი, 1904, #63;
8. ალექსი-მესხიშვილი **1904ბ**: ალექსი-მესხიშვილი ნ., „ივერია“ ტფილისი, 1904, #66;
9. ალექსი-მესხიშვილი **1904გ**: ალექსი-მესხიშვილი ნ., „ივერია“ ტფილისი, 1904, #70;
10. ალექსი-მესხიშვილი **1904დ**: ალექსი-მესხიშვილი ნ., „ივერია“ ტფილისი, 1904, #80;
11. ალექსი-მესხიშვილი **1904ე**: ალექსი-მესხიშვილი ნ., „ივერია“ ტფილისი, 1904, #96;

12. **ალექსი-მესხიშვილი 1904გ:** ალექსი-მესხიშვილი ნ., „ივერია“ ტფილისი, 1904, #103;
13. **ალექსი-მესხიშვილი 1904ზ:** ალექსი-მესხიშვილი ნ., ``ქართული ეროვნული ჩაცმულობა``, ჟურნალი. ``კლდე`` 1914 წ. #40.
14. **ალექსი-მესხიშვილი 1915:** ალექსი-მესხიშვილი ნ., 1915წ. #1. (``ვინმე სოფლელი``-ის ფსევდონიმით).
15. ჟურნალი "კლდე" 1915 N1: ვინმე სოფლელი, „ქართული ეროვნული ჩაცმულობა" (ქართული დრუჟინის გამო
16. **ალხაზაშვილი 1974:** ალხაზაშვილი ნ., ჭულე., ძეგლის მეგობარი, #35, თბილისი, 1974;
17. **ამირანაშვილი 1961:** ამირანაშვილი შ., ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1961.
18. **ამირანაშვილი 1944:** ამირანაშვილი შ., ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1944.
19. **ამირანაშვილი 1971:** ამირანაშვილი შ., ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1971.
20. **ანდლულაძე 1977:** ანდლულაძე ნ., სასანურ და ქართულ ხელოვნებათა ურთიერთობის ისტორიიდან ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი II საერთაშორისო სიმპოზიუმის მასალები, თბილისი, 1977.
21. **ანდლულაძე 2010:** ანდლულაძე ნ., იშხანი, თბილისი, 2010.
22. **ანდლულაძე 2011:** ანდლულაძე ნ., ოთხთა ეკლესია, თბილისი, 2011.
23. **ანთელავა 1990:** ანთელავა ი., ლევან II დადიანი, თბილისი, 1990.
24. **არსენიშვილი 2002:** არსენიშვილი ი. ქართული დაზგური ფერწერის განვითარების ძირითადი ტენდენციები (XVII ს-ის მეორე ნახევარი - XIX ს-ის პირველი მეოთხედი). სადოქტორო დისერტაცია. ხელნაწერი, თბილისი, 2002.

25. **არჩილი 1989:** არჩილ მეფე, „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა“. ქართული მწერლობა, ტ. 6, თბილისი, 1989.
26. **ატენის სიონი მოხატულობა,** თბილისი, 1984.
27. **ბალახაშვილი 1951:** ბალახაშვილი ი., ძველი თბილისი, თბილისი, 1951.
28. **ბარათაშვილი 1950:** ბარათაშვილი, იესე: ცხოვრება - ანდერძი. ტექსტი გამოსცა შესავლით, შენიშვნებით, ლექსიკონითა და საძიებლებით ავთანდილ იოსელიანმა. თბ., 1950.
29. **ბარათაშვილი 1996:** ბარათაშვილი ლ., მასალები XIX საუკუნის ქართული ხალხური ტანსაცმლის ისტორიისათვის მესხეთ-ჯავახეთიდან, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბილისი, 1996, ტ. I.
30. **ბარდაველიძე ... 1939:** ბარდაველიძე ვ., ჩიტაია გ., ქართული ხალხური ორნამენტი I, ხევისურული, თბილისი, 1939.
31. **ბარდაველიძე 1941:** ბარდაველიძე ვ. ივრის ფშაველებში (დღიური), ენიშვის მოამბე, ტ. 11, თბილისი, 1941.
32. **ბარდაველიძე 1953:** ბარდაველიძე ვ., ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბილისი, 1953;
33. **ბარდაველიძე 1974:** ბარდაველიძე ვ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, (ტ. I - ფშავი), თბილისი, 1974;
34. **ბარდაველიძე 1982:** ბარდაველიძე ვ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, (ტ. 2/1 - ხევისურეთი), თბილისი, 1982, 18.
35. **ბარდაველიძე 1985:** ბარდაველიძე ვ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, (ტ. 2/2 - თუშეთი), თბილისი, 1985, 19.

36. **ბარდაველიძე 2006:** ბარდაველიძე ვ, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბილისი, 2006.
37. **ბარნაველი 1940:** ბარნაველი ს., ელითბილისი, 1940.
38. **ბარნაველი 1941:** ბარნაველი ს., გასათხოვარი ქალის მზითევი XVIII ს. საბედ ბატონიშვილის მზითვის წიგნი, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. 10-B,
39. დასაწყისის საქართველოში, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე XI-B, ტფილისი., 1941.
40. **ბარნაველი 1940:** ბარნაველი ს., დადიანის ასულის მარიამის მზითვის წიგნი, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე XXIII-B, ტფილისი, 1940.
41. **ბარნაველი 1971:** ბარნაველი ს. XIX საუკუნის მოღვაწეთა პორტრეტებისათვის საქართველოში, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. XI, თბილისი, 1971.
42. **ბარნაველი 1976:** ბარნაველი ს. XVIII საუკუნია ქართული ხელოვნების ისტორიიდან, „მაცნე“, ისტორიის სერია, #1, თბილისი, 1976.
43. **ბახტაძე 1991:** ბახტაძე ნ., ქვემო ქართლის კლდის ძეგლები, თბილისი, 1991.
44. **ბახტაძე 2007:** ბახტაძე ნ., კლდის ხუროთმოძღვრების გენეზისი და განვითარების გზები საქართველოში. თბილისი, 2007.
45. **ბერიძე 1948:** ბერიძე ვ. მცხეთის კათედრალის „სვეტიცხოველი“ და ქართლის მოქცევის სიუჟეტები მის ფრესკებში, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. XV-B, 1948.
46. **ბერიძე 1983:** ბერიძე ვ., ქართული ნაქარგობის ისტორიიდან, თბილისი, 1983.
47. **ბერძენიშვილი 1940:** დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან. ნ. ბერძენიშვილის რედაქცია, I. თბილისი, 1940.
48. **ბერძენიშვილი 1937:** ბერძენიშვილი ნ., სამღებროთა შესახებ XVIII ს. საქართველოში. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი IV, თბილისი, 1937.
49. **ბერძენიშვილი 1940:** ბერძენიშვილი ნ., დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, I, თბ., 1940

50. **ბერძენიშვილი 1940:** ბერძენიშვილი ნ., მასალები საქართველოს ეკონომიკის ისტორიისათვის III, თბილისი, 1955.
51. **ბერძენიშვილი 1944:** ბერძენიშვილი ნ., რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობათ ისტორიიდან XVI-XVIIIს, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, ნაკვეთი I, თბილისი, 1944.
52. **ბერძენიშვილი 1965:** ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს XVIII ს-ში, სის, ტ. II, თბილისი, 1965.
53. **ბერძენიშვილი 1980:** ბერძენიშვილი ნ., მასალები XIX ს-ის ნახევრის ქართული საზოგადოების ისტორიისათვის, ტ. I, თბილისი, 1980.
54. **ბეზარაშვილი 1964:** ბეზარაშვილი ც., მასალები ფშაველი ქალის ჩაცმულობის შესწავლისათვის, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, 1964.
55. **ბეზარაშვილი 1967:** ბეზარაშვილი ც. თუში ქალის ტალავარი// თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბილისი, 1967.
56. **ბეზარაშვილი 1970:** ბეზარაშვილი ც. სვანი ქალის სამოსი// სვანეთის ეთნოგრაფიის შესწავლისათვის, თბილისი, 1970.
57. **ბეზარაშვილი 1974:** ბეზარაშვილი ც., ქალის სამოსელი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბილისი, 1974.
58. **ბეზარაშვილი 1974:** ბეზარაშვილი ც., მასალები გლეხი ქალის სამოსელის შესწავლისათვის ქსნის ხეობაში, მაცნე, #3, თბილისი, 1974.
59. **ბეზარაშვილი 1974:** ბეზარაშვილი ც. ტყავის სამოსელი ხევსურეთში (საქ. სახ. მუზეუმის კოლექცია), ძეგლის მეგობარი, #36, თბილისი, 1974.
60. **ბეზარაშვილი 1975:** ბეზარაშვილი ც. რიტუალური სამოსელი, მასალები ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბილისი, 1975.
61. **ბეზარაშვილი 1976:** ბეზარაშვილი ც. ქალის ქვეშითი სამოსელი საქართველოს მთიანეთში (მასალები ქართული ეროვნული სამოსელის ატლასის შესადგენად), სსმმ., 1976, ტ. 32-B, თბილისი, 1976.

62. **ბეზარაშვილი 1976:** ბეზარაშვილი ც., ქალის ჩაცმულობა სამეგრელოში, მასალები სამეგრელოს ეთნოგრაფიის შესწავლისათვის, თბილისი, 1979.
63. **ბეზარაშვილი 1980:** ბეზარაშვილი ც. ქალის ტანსაცმელი გურიაში, მასალები გურიის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბილისი, 1980.
64. **ბეზარაშვილი 1981:** ბეზარაშვილი ც., სვანური ქუდი, ძეგლის მეგობარი, #58, თბილისი, 1981.
65. **ბეზარაშვილი 1986:** ბეზარაშვილი ც., ტყავი, ტყაპუჭი, ქულაჯა, ქართული კაბა, ქსე, ტ.10, თბილისი, 1986.
66. **ბეზარაშვილი 1987:** ბეზარაშვილი ც., ქართული ჩაცმულობა//შიდა ქართლი(ეთნოგრაფიული გამოკვლევა), თბილისი, 1987.
67. **ბეზარაშვილი ... 1988:** ბეზარაშვილი ც., ჯალაბადე გ., ქართული ხალხური ტანსაცმელი, თბილისი, 1988.
68. **ბეზარაშვილი 1990:** ბეზარაშვილი ც., ჩაცმულობა ქვემო ქართლში (მუზეუმის კოლექციების მიხედვით)// ქვემო ქართლი (ეთნოგრაფიული გამოკვლევა), თბილისი, 1990.
69. **ბიბლიის ლექსიკონი** ტ. I-II, 2009.
70. **ბიჭიკაშვილი 2012:** ბიჭიკაშვილი ი. ერეკლე II-სა და გიორგი XII-ის რეგალიები, ჰეროლდი, #1, 2012.
71. **ბოჭორიძე 1947:** ბოჭორიძე გ. კახური ჩაცმა-დახურვა. ანალები, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 1, თბილისი, 1947.
72. **ბრეგაძე 1994:** ბრეგაძე ნ., საქორწილო სამოსის ისტორიისათვის, ძეგლის მეგობარი, #1, თბილისი, 1994.
73. **ბულია 1989:** ბულია მ., საქტიტორო პორტრეტი უდაბნოს მონასტრის ხარების ეკლესიის მოხატულობაში, ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი IV საერთაშორისო სიმპოზიუმი, თბილისი, 1989.

74. **ბულია 1990:** ბულია მ., მეფე დემეტრე თავდადებულის გამოსახულება უდაბნოს მონასტრის ხარების ეკლესიაში, საბჭოთა ხელოვნება. 1990. N5. თბილისი, 1990.
75. **ბულია 2005:** ბულია მ., ისტორიულ პირთა გამოსახულებები ნათლისმცემლის მონასტრის საკრებულო ტაძარში, საქართველოს სიძველენი, 7-8, თბილისი, 2005.
76. **გაგოშიძე 1993:** გაგოშიძე თ., ს-ის მოხატულობა „მაღალანთ ეკლესიაში“, ჟურნ. „სპექტრი“, #1-2, 1993.
77. **გედევანიშვილი 2013:** გედევანიშვილი ე., გელათის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის სიმბოლური ინტერპრეტაციისთვის, საქართველოს სიძველენი, #9, თბილისი, 2013
78. **გელათი,** თბილისი, 2007.
79. **გელაძე... 2010:** გელაძე თ., დათუნაშვილი ნ., კავკასიის ხალხთა კოსტიუმების შესწავლის ისტორიიდან (უცნობი კოლექცია). სემ I (46-B), თბილისი, 2010.
80. **გვათუა 1958:** გვათუა ნ., თბილისის მანდილოსანთა ჩაცმულობა, საქართველოს ქალი, #5, თბილისი, 1958.
81. **გვათუა 1963:** გვათუა ნ. ქართული ჩაცმულობის ისტორიიდან XIX-XX სს. ქართული თავსაბურავი , საბჭოთა ხელოვნება. #12, თბილისი, 1963.
82. **გვათუა 1964:** გვათუა ნ. ქართველი ქალის კაბა, ქართ. ხალხის სამეურნეო ყოფა და მატერიალური კულტურა, თბილისი, 1964.
83. **გვათუა 1967:** გვათუა ნ. ჩაცმულობის ისტორიიდან, ქალის ქართული ჩაცმულობა XIX ს. XX ს. დასაწყისში, თბილისი, 1967.
84. **გვათუა 1972:** გვათუა ნ. მუზეუმში დაუნჯებული ექსპონატები:[თბილისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის კოლექციების შესახებ], საბჭოთა ხელოვნება, #6, თბილისი, 1972.
85. **გუგუშვილი პ. 1968:** გუგუშვილი პ., საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XXსს. თბილისი, 1968.

86. დავითგარეჯა 2004.

87. დათუნაშვილი 2010: დათუნაშვილი ნ., ნეკრესის ღმრთისმშობლის მიძინების ტაძრის მხატვრობა, სემმ, I (46-B), 2012.

88. დათუნაშვილი 2010: დათუნაშვილი ნ., ოდიშის მმართველთა შესამოსელი XVII საუკუნეში, 2010.

89. დათუნაშვილი 2015: დათუნაშვილი ნ., ქართული კოსტიუმი შუა საუკუნეების საქართველოში (ფეხსაცმის ტიპები, ტრადიცია, ნოვაცია). ზაქარია ჭიჭინაძის 160 წლისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები 27-29 ივნისი, 2014, თბილისი, 2015.

90. „დასტურლამალი“ 1970: ქართული სამართლის ძეგლები , ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები და საძიებლები დაურთო ი. სურგულაძემ, გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1970

91. დიდებულისძე 2003: დიდებულისძე მ., ჯანჯალია მ., იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მოხატულობა. Academia. 5 –A. 2003.

92. დოლიძე 1965: დოლიძე ი., ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, თბილისი, 1965

93. დონ პიეტრო, ავიტაბილე: ცნობები საქართველოზე (XVII ს.). საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. შესავალი, თარგმანი და კომენტარები ბეჟან გიორგაძისა, გამომცემლობა "მეცნიერება". თბ., 1977

94. ვახტანგ VI. 1947: ვახტანგ VI, ლექსები და პოემები, ალ. ბარამიშის რედაქციით და შენიშვნებით. თბილისი, 1947.

95. ვაჩნაძე 1992: ვაჩნაძე მ., ლევან კახთა მეფე და მისი შვიდი პორტრეტი კახეთსა და საბერძნეთში, ლიტერატურა და ხელოვნება, #5-6, თბილისი, 1992.

96. ვახუშტი ბატონიშვილი 1913: ვახუშტი ბატონიშვილი., საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის II გამ., თბილისი, 1913.

97. **ვახუშტი ბატონიშვილი 1941:** ვახუშტი ბატონიშვილი., საქართველოს გეოგრაფია, თბილისი, 1941.
98. **ვირსალაძე 1955:** ვირსალაძე თ., მიქაელ მაღლაკელის მოხატულობა მაცხვარიშში (რუს). Ars Georgia, 4, თბილისი, 1955.
99. **ვირსალაძე 1973:** ვირსალაძე თ., იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მხატვრობა და შოთა რუსთაველის პორტრეტი, თბილისი, 1973.
100. **ვირსალაძე 1984:** ვირსალაძე თ., ატენის სიონის მოხატულობა, ალბომი, თბილისი, 1984.
101. **ვირსალაძე 1991:** ვირსალაძე თ., ატენის სიონის მხატვრობის დათარიღებისა და ქტიტორთა პორტრეტების იდენტიფიკაციის საკითხისათვის, Ars Georgia, 10-A. 1991. ``საბჭოთ ხელოვნება, #4, თბილისი, 1988.
102. **ვირსალაძე 1988:** ვირსალაძე თ., ატენის სიონის მხატვრობის დათარიღებისა და ქტიტორთა პორტრეტების იდენტიფიკაციის საკითხისათვის, ``საბჭოთ ხელოვნება“, #4, თბილისი, 1988.
103. **ზარზმა, 2007.**
104. **თამარაშვილი 1902:** თამარაშვილი მ., ისტორია კათოლიკოსობისა ქართველთა შორის, თბილისი, 1902.
105. **თაყაიშვილი 1907:** თაყაიშვილი ე., არქეოლოგიური მოგზაურობა. I, ტფილისი, 1907.
106. **თაყაიშვილი 1937:** თაყაიშვილი ე., არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937.
107. **თაყაიშვილი 1910:** თაყაიშვილი ე., საქართველოს სიძველენი, ტ. II, 1909, ტ. III, 1910;
108. **თევზაია 2005:** თევზაია მ., ქართული ორნამენტი, I ნაწილი, თბილისი, 2005.
109. **თევზაია 2009:** თევზაია მ., ქართული ორნამენტი, II ნაწილი, თბილისი, 2009.

110. **თოფჩიშვილი 2008:** თოფჩიშვილი რ., საქართველოს ეთნოლოგია, თბილისი, 2008.
111. **თუმანიშვილი ... 2012:** თუმანიშვილი დ., ... მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში, თბილისი, 2012.
112. **იაშვილი 1974:** იაშვილი მ., მასალები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის (მზითვის წიგნები), თბილისი, 1974.
113. **იაშვილი 1976:** იაშვილი მ., საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (XVII-XIX სს), თბილისი, 1976.
114. **კაკაბაძე 1913:** კაკაბაძე ს., მეფედ კურთხევის წესი XIII ს. დასაწყისს შედგენილი, ტფილისი, 1913.
115. **კაკაბაძე 1925:** კაკაბაძე ს., ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, საისტორიო მოამბე, II, თბილისი, 1925.
116. **კალანდია 2004:** კალანდია გ., ოდიშის საეპისკოპოები, თბილისი, 2004.
117. **კალანდია ... 2017:** კალანდია გ., საგანელიძე ი... ქსოვილი საქართველოდან, 2017.
118. **კვანტიძე 2014:** კვანტიძე გ., ეთნოგრაფიული სურათები XVII-XVIII სს. საქართველოს ისტორიიდან (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კვლევა), სადისერტაციო ნაშრომი, თბილისი, 2014.
119. **კვიციანი 1990:** კვიციანი ნ. ქართული ტანსაცმლის ისტორიიდან, ისტორიული ძიებანი, თბილისი, 1990.
120. **კლდიაშვილი 1991:** კლდიაშვილი ა., მეფედ კურთხევის გამოსახულებანი შუა საუკუნეების ქართულ მონუმენტურ მხატვრობაში, ლიტერატურა და ხელოვნება, 34, თბილისი, 1991.
121. **კლდიაშვილი 1997:** კლდიაშვილი ა., ვარძიის ანანაურის ეკლესიის მოხატულობის იკონოგრაფიული პროგრამა (XV ს. II ნახ), საერთაშორისო სპელეისტიკური კონფერენციის მასალები, თბილისი, 1997.

122. **კოშორიძე 2003:** კოშორიძე ი., ზოგიერთი ახალი ცნობა საქართველო-ირანის ურთიერთობის შესახებ, ნარკვევები, ტ. VIII, თბილისი, 2003.
123. **კოშორიძე 2005:** კოშორიძე ი., XVI-XVII სს-ის ირანში მოღვაწე სამხედრო არისტოკრატთა ქართული სამოსი, ნარკვევები, X (შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმი), თბილისი, 2005.
124. **ლაისტი ა. 1963:** ლაისტი ა. საქართველოს გული, თბილისი, 1963.
125. **ლამბერტი არქანჯელო 1938:** ლამბერტი არქანჯელო., სამეგრელოს აღწერა, ა. ჭყონიას თარგმანი, თბილისი, 1938.
126. **ლამბერტი არქანჯელო 1940:** ლამბერტი არქანჯელო, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი, 1940
127. **ლომინაძე 1966:** ლომინაძე ბ., ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, I, თბილისი, 1966.
128. **ლორთქიფანიძე 1999:** ლორთქიფანიძე, მ. „პოლიტიკური თეორია სამეფო ხელისუფლების იდეოლოგიის შესახებ“, ქართული დიპლომატია, წელიწდეული 6, თბილისი, 1999.
129. **მაკალათია 1030:** მაკალათია ს., მთიულეთი, თბილისი, 1030.
130. **მაკალათია 1930:** მაკალათია ს., მთის რაჭა, თბილისი, 1930.
131. **მაკალათია 1933:** მაკალათია ს., თუშეთი, თბილისი, 1933.
132. **მაკალათია 1934:** მაკალათია ს., ფშავი, თბილისი, 1934.
133. **მაკალათია 1934:** მაკალათია ს., ხევი, თბილისი, 1934.
134. **მაკალათია 1935:** მაკალათია ს., ხევსურეთი, თბილისი, 1935.
135. **მაკალათია 1938:** მაკალათია ს., მესხეთ-ჯავახეთი, თბილისი, 1938.
136. **მაკალათია 1941:** მაკალათია ს., სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბილისი, 1941.
137. **მამიაშვილი 1999:** მამიაშვილი ი., გელათის მონასტრის ღვთისმშობლის ტაძრის სამხრეთ დასავლეთი ეგვტერის მოხატულობა, თსუ 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, თბილისი, 1999.

138. **მამიაშვილი 2000:** მამიაშვილი ი., მეფე-დედოფლის კურთხევის კომპოზიცია გელათის მონასტრის მთავარი ტაძრის ჩრდილოეთის კარიბჭეში, თსუ ხელოვნების ისტორიისა და თეორიის კათედრის სამეცნიერო შრომათა კრებული, # 1, თბილისი, 2000.
139. **მამიაშვილი 2002:** მამიაშვილი ი. XVI საუკუნის მხატვრობა გელათის მთავარ ტაძარში (1557-1578), ქართული ხელოვნების ნარკვევები, I, თბილისი, 2002.
140. **მამიაშვილი 2003:** მამიაშვილი ი. პოსტბიზანტიური მხატვრობის სტილური ტენდენციების გელათის მთავარი ტაძრის XV საუკუნის II ნახევრის მოხატულობაში, თსუ ხელოვნების ისტორიისა და თეორიის კათედრის სამეცნიერო შრომათა კრებული, #4, თბილისი, 2003.
141. **მამიაშვილი 2005:** მამიაშვილი ი. მელქიზედეკ საყვარელიძის საქტიტორო პორტრეტი (გელათის მთავარი ტაძრის მოხატვის ერთი ეტაპის დათარიღებისათვის), თსუ სამეცნიერო შრომების კრებული, ხელოვნებათმცოდნეობა, 6, თბილისი, 2005.
142. **მამიაშვილი 2005:** მამიაშვილი ი. დავით აღმაშენებლის პორტრეტი გელათის მთავარი ტაძრის მხატვრობაში, გელათის მეცნიერებათა აკადემიის შრომები, #10, თბილისი, 2005.
143. **მაჩაბელი 1968:** მაჩაბელი კ. აშოტ კუხის რელიეფი ტბეთიდან, მაცნე, #5, თბილისი, 1968.
144. **მაჩაბელი 1976:** მაჩაბელი ნ.კ., ქართველი ხალხის ოჯახური ურთიერთობის ისტორიიდან (მზითვის ინსტიტუტე აღმ. საქა-ში), თბილისი, 1976.
145. **მარგოშვილი 1980:** მარგოშვილი ლ., ცენტრალური კავკასიონის მთიელი ქალის ტანსაცმელი, თბილისი, 1980.
146. **მარგოშვილი 1992:** მარგოშვილი ლ. ჩაცმულობა, რომელიც მოდას არ დაგიდევთ (ცენტრალური კავკასიის მთიელთა ჩაცმულობა), თბილისი, 1992.

147. **მაჩაბელი 2013:** მაჩაბელი კ., ქართული ისტორიული კოსტიუმი, თბილისი, 2013.
148. **მაჭავარიანი 1990:** მაჭავარიანი ალ. ეროვნული სამოსი გამშვენებდეს: თვალსაზრისი ეროვნული სამოსის გამოყენებასთან დაკავშირებით, თბილისი, 1990. 19 აპრილი.
149. **მგელაძე 2016-2017:** მგელაძე ნ. „ბატონები“ და ბატონებთან დაკავშირებული ტრადიციული რწმენა-წარმოდგენები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები XIV-XV. თბილისი, 2016-2017.
150. **მელიქიშვილი 2004:** მელიქიშვილი ი., ქართული საეკლესიო ნაქარგობის ტექნიკა, ნარკვევები IX (შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმი), თბილისი, 2004.
151. **მოლოდინი 1964:** მოლოდინი ლ., ჩაჩაშვილი გ. ქართული კოსტუმის კატალოგი. I ხეცსურული. თბილისი, 1964.
152. **მოსეშვილი 1977:** მოსეშვილი ვ. ჩვენი ყოფის წარსულიდან (ჩაცმა-დახურვის საკითხები), ქუთაისი, 1977, 27 იანვ.
153. **მუმუკუდიანი 1980:** მუმუკუდიანი ქ., ქ. თბილისის თერძთა ამქარი XIX საუკუნის II ნახევარში. სსსმ #?, 1980
154. **ნანობაშვილი 1973:** ნანობაშვილი ი., ტყავის დამუშავების ხალხური წესები, თბილისი, 1973.
155. **ნარიმანაშვილი 1983:** ნარიმანაშვილი ა., ი. გრიშაშვილი თბილისური ჩოხა-ახალუხის შესახებ, ძეგლის მეგობარი, #64, თბილისი, 1983.
156. **ნაქსოვი ფეხსაცმელი/ თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის,** თბილისი, 1967.
157. **ნაქსოვი ფეხსაცმელი/ თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, მაცნე,** ტ.1, თბილისი, 1969.

158. **ორბელიანი 1981:** ორბელიანი პ., „ამბავნი ქართლისანი“, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა ე. ცაგარეიშვილმა, თბილისი, 1981.
159. **რაზმაძე 2011:** რაზმაძე ნ., ახატანის წმ. იოანე ნათლისმცემლის ტაძრის მოხატულობა, სემ II (47- B), თბილისი, 2011.
160. **რეხვიაშვილი 1978:** რეხვიაშვილი მ., დასავლეთ საქართველო XVII საუკუნეში (ნარკვევები), თბილისი, 1978.
161. **სამსონაძე 1968:** სამსონაძე მ., თბილისის სამრეწველო განვითარება XIX ს. რეფორმამდე ხანაში, თბილისი, 1968.
162. **სამსონია 1973:** სამსონია ი., მამაკაცის კოსტუმი საციხურიდან, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის კულტურისა და ყოფის საკითხები, ტ. I, თბილისი, 1973.
163. **სამსონია 1974:** სამსონია ი., აჭარული ჩაცმულობის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, ჭოროხი. #4. თბილისი, 1974.
164. **სამსონია 1976:** სამსონია ი., აჭარელი ქალის თავსაბურავი, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, ტ. IV, თბილისი, 1976.
165. **სამსონია 1977:** სამსონია ი., აჭარელი ქალის გარე სამოსელი გუბაზეულის ხეობიდან (ჩოხატაურის რ-ნი), სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საქართველოს ყოფა და კულტურა, ტ. V. 1977.
166. **სამსონია 1985:** სამსონია ი., ქალის სამკაული აჭარაში, სამხრეთ--დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, ტ. XI, 1985.
167. **სანებლიძე 1962:** სანებლიძე ო., ისტორიულ პირტა გამოსახულებები XVI-XVII სს. ქართულ ოქრომჭედლობაში, „მოამბე“, #3, 1962.
168. **საფარა, 1999.**
169. **საქართველოს ისტორიის ნარკვევები 1973:** IV, თბილისი.
170. **საქართველოს ისტორიის ნარკვევები 1974:** V, თბილისი.
171. **საყვარელიძე 1975:** საყვარელიძე მ., სამეფო კოსტუმი (ლეონ კახთა მეფის მიხედვით. 1520-1574 წწ.), სსმმ, 1975.

172. **საყვარელიძე... 1980:** საყვარელიძე თ., ალიბეგაშვილი გ., ქართული ჭედური და ფერწერული ხატები, თბილისი, 1980.
173. **საყვარელიძე 1987:** საყვარელიძე თ., XIV-XIX საუკუნეების ქართული ოქრომჭედლობა, თბილისი, 1987.
174. **სახოკია 1940:** სახოკია თ., მიცვალებულის კულტი სამეგრელოში. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის. III. თბილისი, 1940.
175. **სახოკია 1950:** სახოკია თ., მოგზაურობანი გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი, თბილისი, 1950.
176. **სახოკია 1956:** სახოკია თ., „საქორწინო ჩვეულებანი სამეგრელოში“, თბ. 1956.
177. **სახოკია 1956:** სახოკია თ., მონოგრაფიული ნაწერები. თბილისი, 1956.
178. **სონდულაშვილი 2005:** სონდულაშვილი ი., შეიდიშები ქართულ ხელსაქმეში, 2005.
179. **სოსელია 1967:** სოსელია ლ., მასალები ხალხური ოქრომჭედლობის საკითხებისათვის თუშეთში, თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბილისი, 1967.
180. **სოსელია 1972:** სოსელია ლ., ოქრომჭედლობის შესწავლისათვის მესხეთში, მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბილისი, 1972.
181. **სოსელია 1981:** სოსელია ლ., სვანი ქალის სამკაული, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი სამეცნიერო კომპლექსური ექსპედიციის 10 წლის მუშაობის შედეგებისადმი 1972-1981წწ., მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1981.
182. **სოხაძე 1982:** სოხაძე ა. მამაკაცის ჩოხის ტიპები, მათი გავრცელების არეალი და სათანადო ტერმინები, II სამეცნიერო სესია მიძღვნილი ქართული ეთნოგრაფიული ატლასის საკითხებისადმი: თეზისები. თბილისი, 1982.
183. **სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი**, ტ. I-II, ტფილისი, 1928.
184. **სხირტლაძე 1983:** სხირტლაძე ზ., სამეფო ქტიტორული პორტრეტი გარეჯის ნათლისმცემლის მონასტრის მთავარ ტაძარში, საბჭოთა ხელოვნება, #11, თბილისი, 1983.

185. **სხირტლაძე 1987:** სხირტლაძე ზ., კვლავ ნათლისმცემლის მონასტრის საკტიტორო გამოსახულებების შესახებ, საბჭოთა ხელოვნება, თბილისი, 1987.
186. **სხირტლაძე 2000:** სხირტლაძე ზ., ისტორიულ პირთა პორტრეტები ქოლაგირში, თბილისი, 2000.
187. **ტავერნიეს მოგზაურობიდან.** მოამბე #6, თბილისი, 1898.
188. ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა, 1650-1652 წწ. 1970. რუსული ტექსტი ქართული თარგმანით და ხელნაწერების მიმოხილვით გამოსაცემად მოამზადა ი. ცინცაძემ, თბილისი, 1970.
189. **ტულუში 2001:** ტულუში ა., სამეგრელოს სამთავროს ისტორია, ზუგდიდი. 2001.
190. **ფირალიშვილი 1952:** ფირალიშვილი ო., ბოზნევის მოხატულობა, თბილისი, 1952.
191. **ფრუიძე 1974:** ფრუიძე ლ., ეთნოგრაფიული ძეგლები, მაცნე, #1, თბილისი, 1977.
192. **ფრუიძე 1980:** ფრუიძე ლ., ქართული ხალხური გამოყენებითი ხელოვნება, ფრესკა, 1980.
193. **ქაფიანიძე 2010:** ქაფიანიძე მ. ქართული ხმლების ტიპოლოგიისათვის (საქართველოს ეროვნული მუზეუმის იარაღის ფონდში დაცული მასალების მიხედვით), საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, ტ. I (46-B), თბილისი, 2010.
194. **საქართველოს ისტორია, სიმ. ჯანაშიას რედაქციით,** თბილისი, 1946.
195. **გაბუნია... გაბუნია თ., გვასალია თ ....** ქართული ეთნოლოგიური ლექსიკონი, შემდგენელი: მ. გაბუნია, თ. გვასალია, თ. გვიმრაძე... რედაქტორი ს. ჭანტურიშვილი. 2009.
196. **ყაუხჩიშვილი 2004:** ყაუხჩიშვილი თ., ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბილისი, 2004.
197. **ყარაულაშვილი 1969:** ყარაულაშვილი ც., ნაქსოვი ფეხსამოსი, მაცნე, ტ.1, 1969.

198. **ყარაულაშვილი 1970:** ყარაულაშვილი ც., ხალხური ქსოვის წესები კახეთში, სსმმ, ტ. XXVI-B, თბილისი, 1970.
199. **ყარაულაშვილი 1970:** ყარაულაშვილი ც., ხალხური ქსოვის ისტორიიდან (გულაგი-მარფაშა), მაცნე, #3, თბილისი, 1970.
200. **ყარაულაშვილი 1971:** ყარაულაშვილი ც., ქსოვილის ორი ფრაგმენტი „ყაზბეგის განძიდან“, მეცნიერება და ტექნიკა, #8, თბილისი, 1971.
201. **ყარაულაშვილი 1972:** ყარაულაშვილი ც., ხალხური ფეიქრობა მესხეთ-ჯავახეთში, მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბილისი, 1972.
202. **ყარაულაშვილი 1975:** ყარაულაშვილი ც., ხალხური ფეიქრობა ქსნის ხეობაში, თბილისი, 1975.
203. **ყარაულაშვილი 1982:** ყარაულაშვილი ც., ქსოვილების დამზადების ხალხური წესები კახეთში (მატყლის ქსოვილები), სსმმ, ტ. XXXIV-B, თბილისი, 1982.
204. **ყარაულაშვილი 1985:** ყარაულაშვილი ც., ქსოვის ხალხური წესები კახეთში, ჩხირებით ქსოვა, თბილისი, 1985.
205. **შარიქაძე 2015:** შარიქაძე თ., მემორიალური ექსპონატების კვლევისათვის (მესამე ნაწილი). სემმ VI (51-B), თბილისი, 2015.
206. **შარდენი 1935:** მოგზაურობა საქართველოში, ვ. ბარნოვის თარგმანი, თბილისი, 1935:
207. **შოშიტაშვილი 1981:** შოშიტაშვილი ნ., მასალები სამეგრელოს ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, სსმმ, 35- B, თბილისი, 1981.
208. **შოშიტაშვილი 1981:** შოშიტაშვილი ნ., წიგნი ლეჩხუმის ეთნოგრაფიაზე, მნათობი, #5, თბილისი, 1986.
209. **ჩართოლანი...1967:** ჩართოლანი მ., სარტყელების კატალოგი, თბილისი, 1967.
210. **ჩართოლანი...1967:** ჩართოლანი მ., მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, სსმმ, ტ. XXXI-B, თბილისი, 1975.

211. **ჩაჩაშვილი 1957:** ჩაჩაშვილი გ., ქართველი გლეხი მამაკაცის კოსტუმი XIX საუკუნისა, სსმმ, ტ. XIX-A, XXI-B, თბილისი, 1957.
212. **ჩაჩაშვილი 1960:** ჩაჩაშვილი გ., კავკასიის ხალხთა ეროვნული კოსტუმი, საბჭოთა ხელოვნება, #5, თბილისი, 1960.
213. **ჩაჩაშვილი 1978:** ჩაჩაშვილი გ., ქართული ნაბადი, ძეგლის მეგობარი, #48, 1978.
214. **ჩიტაია ... 1954:** ჩიტაია გ., წინასიტყვაობა ი. ციციშვილის წიგნზე, მასალები ქართული ჩაცმულობის ისტორიისათვის, თბილისი, 1954.
215. **ჩიტაია 2001:** ჩიტაია გ., შრომები, ტ. IV, თბილისი, 2001.
216. **ჩიტაია 1940:** ჩიტაია გ., ეთნოგრაფიული პარალელები 1. ქართული ჭკინტიანი ფეხსაცმელი, სსრკ. მეც. აკად. საქ-ოს ფილიალის მოამბე, ტ. 1. 1940.
217. **ჩიტაია 1972:** ჩიტაია გ., სამი ინსიგნია (წარჩინების ნიშანი) ამიერკავკასიიდან. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის XVI-XVII, თბილისი, 1972.
218. **ჩიტაია... 1939:** ჩიტაია გ., ბარდაველიძე ვ., ქართული ხალხური ორნამენტ. ხეცსურული. თბილისი, 1939.
219. **ჩიხლაძე 2003:** ჩიხლაძე ნ., ქართული დაზგური მხატვრობის სათავეებთან. „ქართულ-სპარსული“ ფერწერული სკოლა, ნარკვევები, ტ. VIII, თბილისი, 2003.
220. **ჩიხლაძე 2005:** ჩიხლაძე ნ., ქართული საერო პორტრეტის სათავეებთან (XVI-XVIII სს), თბილისი, 2005.
221. **ჩიხლაძე... 2017:** ჩიხლაძე ნ., დათუნაშვილი ნ., ... ძველი საქართველოს მონუმენტური მხატვრობა და მისი მოამაგენი, თბილისი, 2017.
222. **ჩოლოყაშვილი 1968:** ჩოლოყაშვილი კ., ქართული მამაკაცის სამოსისა და საჭურვლის ზოგიერთი ელემენტის მსგავსება-ურთიერთკავშირის შესახებ, სსმმ, ტ. XIV-B, თბილისი, 1968.
223. **ჩოლოყაშვილი 2010:** ჩოლოყაშვილი კ., ქაფიანიძე მ., ქართული საჭურველი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, ეთნოლოგიური ძიებანი, ტ. IV, 2010.

224. **ჩოფიკაშვილი 1964:** ჩოფიკაშვილი ნ., ქართული კოსტუმის ისტორია (VI-XIV სს), თბილისი, 1964.
225. **ჩუბინაშვილი 1966:** ჩუბინაშვილი გ., ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული ხელოვნების ძეგლები, აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი, კრებული. თბილისი, 1966.
226. **ციციშვილი 1954:** ციციშვილი ი., მასალები ქართული ჩაცმულობის ისტორიისათვის, თბილისი, 1954.
227. **ციციშვილი 1985:** ციციშვილი მ., ნინო ქსნის ერისთავის პორტრეტი. AG. 9B, თბილისი, 1982.
228. **ციციშვილი 2002:** ციციშვილი მ., ქართული პორტრეტული ფერწერა XVIII-XIX სს-ის პირველი მეოთხედი) სადოქტორო დისერტაცია. ხელნაწერი. თბილისი, 2002.
229. **ციციშვილი 2013:** ციციშვილი მ., ქართული მხატვრობა-განვითარების ისტორია XVIII-XIX საუკუნეები, თბილისი 2013.
230. **ცინცაძე 1966:** ცინცაძე ი., მასალები პოლონეთისა და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, თბილისი, 1966.
231. **წერედიანი 2003:** წერედიანი ნ., სვანურ ხალხურ დღეობათა საწელიწადო კალენდარი. ნაწილი II. ამირანი (კავკასიოლოგიი საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი საზოგადოებრივი ინსტიტუტის მოამბე. XI₂
232. **ჭიჭინაძე 1985:** ჭიჭინაძე ნ., სორის მოხატულობა, თბილისი, 1985.
233. **ჭიჭინაძე 2004:** ჭიჭინაძე იზ., მოქვის ოთხთავის გაფორმების მხატვრული პრინციპები, თსუ, თბილისი, 2004.
234. **ჭარელიშვილი 1998:** ჭარელიშვილი ლ., ქართული იარაღის ისტორიიდან ხმალი, კრებული კვალი ნათელი (მიხეილ გეგეშიძის ხსოვნას), თბილისი, 1998.
235. **ხოსიტაშვილი 1983:** ხოსიტაშვილი ს., ქორწინებისა და მიცვალებულის დაკრძალვის წესი სამცხე-ჯავახეთში, თბილისი, 1983.

236. **ხოშტარია 2006:** ხოშტარია დ., მშენებელთა გამოსახულება სვეტიცხოვლის ტაძრის გუმბათზე. საქართველოს სიძველენი, 9, თბილისი, 2006.
237. **ხუნდაძე 1988:** ხუნდაძე თ. ქტიტორული რელიეფი ცაიშიდან, ძეგლის მეგობარი, #4, თბილისი, 1988.
238. **ხუნდაძე 2005:** ხუნდაძე თ. ორჯალარის რელიეფი ისტორიულ პირთა კურთხევის გამოსახულებით, საქართველოს სიძველენი, 7-8, თბილისი, 2005.
239. **ხუნდაძე 2008:** ხუნდაძე თ., მცხეთის წმ. ჯვრის ტაძარი, თბილისი, 2008.
240. **ხუსკივაძე 1974:** ხუსკივაძე ლ., ლევან დადიანის საოქრომჭედლო სახელოსნო (ნარკვევები XVII საუკუნის ჭედური ხელოვნებით ისტორიიდან), თბილისი, 1974.
241. **ხუსკივაძე 1978:** ხუსკივაძე ი., ქართული საერო მინიატურა, თბილისი, 1978.
242. **ხუსკივაძე 1984:** ხუსკივაძე ლ., შუა საუკუნეების ტიხრული მინანქარი საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში (ქართულად, რუსულად, ინგლისურად). თბილისი, 1984
243. **ხუსკივაძე 1999:** ხუსკივაძე ი., ისლამი და ქართული სახვითი ხელოვნება, ლიტერატურა და ხელოვნება, #3, თბილისი, 1999.
244. **ხუსკივაძე 2001:** ხუსკივაძე ი., ქორეთის მოხატულობა, Ars Georgika, 11, 2001.
245. **ხუსკივაძე 2003:** ხუსკივაძე ი., ნიკორწმინდის მოხატულობა, საქართველოს სიძველენი, 3. 2003.
246. **ხუსკივაძე 2003:** ხუსკივაძე ი., ქართულ ეკლესიათა გვიანი შუა საუკუნეების „ხალხური მოხატულობა“, თბილისი, 2003.
247. **ხუსკივაძე 2004:** ხუსკივაძე ი., ნაკურალეშის წმინდა გიორგის ეკლესიის მოხატულობა, ქართული ხელოვნების ნარკვევები, III. 2004.
248. **ხუსკივაძე 2005:** ხუსკივაძე ი., ხობის ეკლესიის XVII საუკუნის მოხატულობა, საქართველოს სიძველენი, ტ. VII-VIII, თბილისი, 2005.
249. **ხუციშვილი 1988:** ხუციშვილი გ., საფარის კედლის მოხატულობა, თბილისი, 1988.

250. **ჯავახიშვილი 1930:** ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. 1, თბილისი. 1930;
251. **ჯავახიშვილი 1962:** ჯავახიშვილი ივ., მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის III-IV, თბილისი, 1962.
252. **ჯავახიშვილი 1983:** მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის. აკად. ი. ჯავახიშვილის საერთო რედაქციით 5 ტომად, ტომი III, ნაწილი I ტანისამოსი, თბილისი, 1983.
253. **ჯავახიშვილი 1998:** ჯავახიშვილი გ., ადრეფეოდალური ხანის ქართული სტელები, 1998.
254. **ჯალაბაძე 1984:** ჯალაბაძე გ., ქართული ქალის ჩაცმულობა (XIX), ძეგლის მეგობარი. #66. 1984.
255. **ჯალაბაძე 1985:** ჯალაბაძე გ. მონოგრაფია ქართულ მეაბრეშუმეობაზე, საქ. ეკონომისტი, . #11, 1985.
256. **ჯანჯალია 1989:** ჯანჯალია მ. XIX საუკუნის დასაწყისის ქართული ხელოვნების ტენდენციები. ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი VI საერთაშორისო სიმპოზიუმის მასალები, თბ., 1989.
257. **ჯანჯალია 2011:** ჯანჯალია მ. წალენჯიხა. მაცხოვრის ტაძრის მოხატულობები, თბილისი, 2011.
258. **ჰეროდოტე.** ისტორია, ბერძნულიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და საძიებლები დაურთო თინათინ ყაუხჩიშვილმა, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. ტ. I., 1975.
259. **Амелехина 2016:** Амелехина С.А. Церемониальный костюм Российского императорского двора в собрании Музеев Московского Кремля. М, 2016.
260. **Амиранашвили 1940:** Амиранашвили Ш. Я., Иранская станковая живопись, Тиф, 1940.

261. **Амиранашвили 1941:** Амиранашвили Ш. Я., Иранская станковая живопись, Тиф, 1941.
262. **Амиранашвили 1966:** Амиранашвили Ш. Грузинская миниатюра, М., 1966.
263. **Амиранашвили 1966:** Амиранашвили Ш. Миниатюры XVI-XVIII веков к поеме ``Вытяз в тигровой шкуре``, Тб., 1966.
264. **Аладашвили 1977:** Аладашвили Н.А., Монументальная скульптура Грузии, МС, 1977.
265. **Аладашвили ... 1966:** Аладашвили Н., Алибегашвили Г., Вольская А., Росписи художника Тевдоре в Верхней Сванетии, Тб, 1966.
266. **Алибегашвили 1979:** Алибегашвили Г. Светский портрет в средневековой монументальной живописи Грузии. 1979.
267. **Алибегашвили 1957:** Алибегашвили Г., Четыре портрета царицы Тамары, 1957.
268. **Алибегашвили 1988:** Алибегашвили Г., Роспись главного храма Успения Богоматери в Вардии, Сб. Пещеры Грузии. Спелеистика, архитектура, Живопись, керамика, ткани, Тб, 1988.
269. **Алибегашвили 1991:** Алибегашвили Г., Символика и тема светского портрета в грузинской средневековой монументальной скульптуре, Ars Georgica, т. 10 А, Тб., 1991.
270. **Андреева 1997:** Андреева Р., Энциклопедия моды. 1997.
271. **Аствацатурян 2002:** Аствацатурян Э.Г., Турецкое оружие, 2002, Мк.
272. **Аствацатурян 1995:** Аствацатурян Э., оружие народов кавказа, Москва, 1995.
273. **Бердзенишвили 1938:** Бердзенишвили Н. Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII-XVI вв.). Тбилиси, 1938.
274. **Вирсаладзе 1955:** Вирсаладзе Т., Фресковая роспись Микаела Маглакели в Масхвариси, ქართული ხელოვნება, 4, 1955.
275. **Вирсаладзе 1963:** Вирсаладзе Т., Фресковая роспись в церкви архангелов села Земо крихи, Ars Georgika, 1963.

276. **Вирсаладзе 1973:** Вирсаладзе Т., Роспись иерусалимского крестного монастыря и портрет Шота Руставели. Тб., 1973.
277. **Вирсаладзе 2007:** Вирсаладзе Т., Фресковая роспись художника Микаела Маглакели в Мацхвариши, Грузинская Средневековая монументальная живопись, Тбилиси, 2007.
278. **Гагошидзе 1981:** Гагошидзе Ю.Б. ,Украшения грузинской женщины, Тбилиси,1981.
279. **Ган 1912:** Ган К.Ф., Краткий путеводитель по кавказу. С.34. Хроника//ЗР, №31, 1912.
280. **Гакстгаузен 1857:** Путевые впечатления Августа. Фон- Гакстгаузена, 1857, 1.
281. **Гунцадзе 1984:** Гунцадзе И., К вопросу Иранско-Грузинских художественных взаимоотношений, МСГИ -(Д). Тб., 1984.
282. **Евецкий 1835:** Евецкий О.,Статистическое описание Закавказского края,СПб., 1835.
283. **Жук 1998:** Жук А. В., энциклопедия стрелкового оружия, 1998
284. **Кавказский календарь, 1849; 1853;1865.**
285. **Кверфельдт 1947:** Кверфельдт Е. К., Керамика Ближнего Востока, Л., 1947.
286. **Кишмишев 1894:**Кишмишев С., Тифлис 40-их годов, 1894.
287. **Кобяков. 1880:** Кобяков. , Тифлис по однодневной переписи _ 1876 г.
288. **Краткий исторический очерк, Тифлиς, 1880.**
289. **Лазарев 1986:** Лазарев В. Н., История византийской живописи, М.,1986.
290. **Лордкипанидзе 1992:** Лордкипанидзе И., Роспись в Цаленджиха, Тб., 1992.
291. **Мамаиашвили 1991:** Мамаиашвили И. Ф., Роспись Табакиниб, Тб., 1991.
292. **Марр 1905:** Марр Н., Тексты и разыскания, кн. III, СПб., 1905.
293. **Месхиа 1959:** Месхиа Ш.А., Города и городской строй феодальной Грузии, 1959.
294. **Полиевктов 1935:** Полиевктов М.А., Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935.

295. **Полиевктов 1932:** Полиевктов М., Экономические и политические разведки Московского государства XV в. на Кавказе, Тифл., 1932;
296. **Схиртладзе 1987:** Схиртладзе З. Н., Роспись пещерного храма в Бертубани, диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения, Тб., 1987.
297. **Чубинашвили 1993:** Чубинашвили Г., Иранские влияния в памятниках архитектуры Грузии, III международный конгресс по иранскому искусству и археологии, М. 1939.
298. **Шербаков А.** Кн. Михаил Семенович Воронцов.
299. **Хускивадзе 1978:** Хускивадзе И., Новые художественные тенденции позднеиранской миниатюры, Искусство и археология Ирана, 1978.
300. **Хуцишвили 1981:** Хуцишвили Г., Тбилиси через века и годы. Тбилиси, 1981.
301. **Иран в эрмитаже,** 1998
302. **Карпова 1973:** Карпова Н. К. Станковая живопись Ирана XVIII-XIX вв. М., 1973.
303. **Кондаков 1909:** Кондаков Н., Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах века, СПб, 1909.
304. **Лордкифанидзе 1973:** Лордкифанидзе И. Роспись Набахтеви. Тб., 1973.
305. **Чубинашвили 1939:** Чубинашвили Г., Иранские влияния в памятниках архитектуры Грузии, международный конгресс по иранскому искусству и археологии, МЛ, 1939.
306. **Adamova 1999:** Adamova A., Art and Diplomacy-Qajar Paintings in the state Hermitage Museum, Royal Persian Painting, NY, 1999.
307. **Adamova... 1999:** Adamova T., Bajani M., Persian Painting The arts of the book and portraiture, Kuwait, 2015.
308. **An introduction to Qajar Era Dress,** Rotterdam, 2003.
309. **Amarat 1999:** Amarat. Qajar Iran, Royal Persian Painting, NY, 1999.
310. **Art Museum of Georgia.** Tbilisi.
311. **Bier, Carol, 1987:** Bier, Carol ed.: Woven from the Soul, Spun from the Heart: Textile Arts of Safavid and Qajar Iran, 16th – 19th Centuries . Exhibition catalogue.. Washington, D.C.: Textile Museum, 1987

312. **Brosset 1859:** M. Brosset. Notice sur un document georgien du XVII-e s. Melanges asiatiques tires du ``Bulletin de L' Academie imperial des sciences de St. Petersbourg``, tome III (1857, 1859). St. petersbourg, 1859.
313. **Diba 1999:** Diba L., Images of Power and the Power of the images, Royal Persian Painting. NY., 1999.
314. **Eastmond 2003:** Eastmond A., Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium, 2003.
315. **Evans 2012:** Evans H., Byzantium and Islam (Age of Transition 7th-9thCentury), London, 2012.
316. **Falk 1972:** Falk S.I, Qajar Painting, London. 1972.
317. **Gagarin 1838-1843:** Gagarin Gr., Le Caucase pittoresque, Paris, 1838-1843.
318. **Grube E... 1989:** Grube E., Sims E. G., Painting, The Arts of Persia, London, 1989.
319. **Grabar 1928:** Grabar A. La peinture religieuse en bulgarie, Paris, 1928.
320. **Herbert 1912:** Herbert T., Travels in Persia 1912.
321. **Keyvani 1982:** Keyvani M., Artisans and Guild Life in the Later Safavid Period. Contributions to the Social-Economic History of Persia, Islamkundliche Untersuchungen 65, Berlin, 1982.
322. **Jenkins 1983:** Jenkins M., "Islamic Pottery: A Brief History": The Metropolitan Museum of Art Bulletin, v. 40, no. 4 (Spring), 1983
323. **Kvavadze 2009:** Kvavadze, E., Bar-Yosef, O. "30,000-Year-Old Wild Flax Fibers". Science 325 (5946), 2009
324. **Pope 1939:** Pope U., A survey of Persian art, V. III, London and New-York, 1939.
325. **Reau 1958:** Reau L., Iconographie des Saints , T. I, Paris, 1958.
326. **Sharden 1972:** Sharden J., The travels in Persia, NY, 1972.
327. **Tavernier 1930:** Tavernier ., Voyage en Perse. Paris, 1930.
328. **Weicmann 1966:** Weicmann K., Icon Painting in the Crusader kingdom, The Dumbarton oaks papers, #20, 1966
329. **Xundadze 2006:** Xundadze T. L'Ascension d' Alexandre le Grand sur le relief d'eglise de Xaxuli, 21st international congress of Byzantine studies, London, 2006.

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=231671&partId=1&searchText=belt;+persian&page=1
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=3051101&partId=1&searchText=belt;+persian&page=1
<https://collectiononline.kreml.ru/iss2/items?info=54952&sa-fund=2766581>
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/209989?searchField=All&sortBy=relevance&ft=fan&offset=160&rpp=20&pos=165>
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451092?searchField=All&sortBy=relevance&ft=textile%3b+persian&offset=40&rpp=20&pos=43>
<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/121842?searchField=All&sortBy=relevance&ft=umbrella&offset=0&rpp=20&pos=5>
<http://www.iranicaonline.org/articles/clothing-xxvii>
http://doczine.com/bigdata/2/1365796236_d6027675e6/roxanearticle.txt
<http://www.iranicaonline.org/articles/amama-or-ammama-arabic-emama-the-turban>
http://sbiblio.com/biblio/archive/volkov_heti/06.aspx
<http://historik.ru/books/item/f00/s00/z00000044/st025.shtml>
<http://top-antropos.com/history/renaissance/item/14-costume> *История костюма в иллюстрациях: 14 век*
<http://top-antropos.com/history/19-century/item/44-costume>
<http://www-books-18.ru/78626-enciklopediya-kostyuma.html> -Энциклопедия костюма
<http://www.nplg.gov.ge/saskolo/index.php?a=term&d=18&t=6695> -„ვეფხისტყაოსნის“ ლექსიკონი
file:///C:/Users/nino/AppData/Local/Temp/მთის%20კილოთა%20ლექსიკონი-2.pdf – მთის კილოთა ლექსიკონი 1.
<https://www.youtube.com/watch?v=zoVVuj95jDs> - დოკუმენტური ფილმი „ჯიმ შვამთი“.

შემოკლებათა განმარტება

ან. - ანაწერი

გაზ. - გაზეთი

გვ. - გვერდი

საინვ. - საინვენტარო

საქ. - საქმე

სინ - საქართველოს ისტორიის ნარკვევები

სსმ - სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი

სემ - საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

სემმ - საქართველოს ეროვნული მუზეუმის „მომბე“

სეცსა - საქართველოს ეროვნული ცენტრალური საისტორიო არქივი

სურ. - სურათი

სცსა - საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი

ფ. - ფონდი

ფურც. - ფურცელი

შ. -შემოსულობათა (ი. გრიშაშვილის სახ. თბილისის ისტორიის მუზეუმი)

АКАК - Акты, собранные Кавказской археографической комиссией

დანართი 1.

ლექსიკონი

ა

აბა - 1. ფართე და გრძელი წამოსასხამი, აქლემის მატყლისგან ნაქსოვი. 2. საშინაო ხალათის ტიპი.

აბზინდი – სარტყლის, ფეხსაცმლის, ცხენის აღკაზმულობისა და მისთანათა ლითონისშესაკრავი. აბზინდის სახესხვაობაა აგრაფი, რომელიც იხმარებოდა წამოსასხამის შესაკრავად. აბზინდს ხევესურეთში საყრელს, ქარშიკს უწოდებდნენ, სამეგრელოში კი ყუნს.

აბრაშალი - ძვირფასი მატყლისაგან მოქსოვილი მარმაშებიანი მოსასხამი.

აბრეშუმი - „ძველ ქართულად „ჭიჭნაური“ (სულხან-საბა), აბრეშუმის ჭიის პარკიდან ამოხვეული ძაფი. მისგან საქსოვ დაზგაზე - საქსელზე იქსოვებოდა დარაია (თავთა//მერდინი, კახ. ქართლ. იმერ. ქიზ.). წმინდა აბრეშუმთან ერთად მზადდებოდა აბრეშუმნარევი ქსოვილები: შალ-აბრეშუმი, ბამბა-აბრეშუმი. აბრეშუმის ნაწარმს ხმარობდნენ საოჯახო მოთხოვნილებებისათვის და გასაყიდადაც. ადგილობრივ ბაზრების გარდა აბრეშუმის ნაწარმი სხვა ქვეყნებშიც გადიოდა.

აგრაფი - აბზინდის სახესხვაობა

აზლუდი - ქალის შიდა სამოსი. წელსზედა უსახელო ჩასაცმელი, მკერდის საფარი.

ალერსი - პერანგის ამხანაგი, საცვალი.

ალისარჩული - სამღებრო საქმიანობაში გამოსაყენებელი მცენარის ჯიში.

ალმასი - „თვალია პატოსანი ადამატინე...აღრალეების ქვა, ადამასი“ (სულხან-საბა).

ამეთისტი//ამეთვისტო - „ესე თვალი წითელია, ბაბილო(ვ)ნის ქვეყანას იპოვბის. ამ ათორმეტს თვალთა, რომელი აპრონის (პარონის) სამოსელზე ისხნეს, სახელნიც სწერია წმინათა წერილში“ (სულხან-საბა). მთის ბროლის იისფერი სახესხვაობა. ცნობილია ღია მეწამული ფერისაც.

ამქარი - ერთი და იმავე ხელობის ხელოსნურ-ვაჭრული გაერთიანება. სიტყვა „ჰამქარ“ სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს თანამოსაქმეს. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით ხელოსნური გაერთიანების აღმნიშვნელად საქართველოში იხმარებოდა „მუშათუხუცესი“, „ხელოსანთა მომგე“ და „ზედამდგომელი“. განვითარებულ შუა საუკუნეებში „თაბუნი“. XVII-XVIII სს-ში „ასნაფი“, ხოლო XIX საუკუნიდან „ამქარი“. მოიკიდა ფეხი. ამქრის წოდებრივი ორგანიზაცია სამსაფეხურიანი იყო: ოსტატი, ქარგალი, შეგირდი.

ანთრაკი - „ეს(ე) თვალი ნაკვერცხლის ფერია, ღამე ცეცხლებრ ელავს, დია ძვირფასი(ა). ა(ჰ)რონის შესამოს(ელ)თა ზედა ისხნეს ათორმეტნი“ (სულხან-საბა). ძვირფასი თვალი, გრანატების ჯგუფის მინერალი, ნაკვერცხლის ფერისა.

ანტიკმორე - ერთგვარი ქსოვილი.

ანჯუსტი - ერთგვარი სამკაული

აპეური - ტყავის თასმა ან თხის ბეწვისაგან დაგრეხილი თოკი

არაბანი - მუსლინი, კისეა; 1.აბრეშუმის ან ბამბის მსუბუქი, თხელი და რბილი ქსოვილი. 2. თეთრი ფერის ქსოვილი.

არაღჩინი - ნაჭრის ქუდი, ჩეფჩიკი.

არდაგი - 1. „წელს ქუევით მოსაფარია“ (სულხან-საბა), ქვედა საცვალი (ივ. ჯავახიშვილი). 2. წინსაფარი.

ატლასი - ქსოვილის სახეობა. არაბული სიტყვაა გლუვსა და უსახოს ნიშნავს. ნაქსო(ვ)ია, ღარი (საბა). აბრეშუმის პრიალა ქსოვილი.

აქატი - ნახევრად ძვირფასი ქვა, ქალცედონის სხვადასხვა ფერის ბოჭკოვანი სახესხვაობაა, ბუნებრივ-ზოლებრივი შეფერილობით. საქართველოში აქატის საბადოები იყო ახალციხეში, თეძაშში, ზუბში, ოფიტარაში და სხვა.

აქიქი - იუველირი//ბრილიანჩიკი.

აღლუზი - ხალასი, ბაჯადლო ოქრო, უმაღალესი სინჯის ოქრო.

აშიადრად ქსოვილი - არშია მიდევნებული ქსოვილი.

ახალუხი - მამაკაცისა და ქალის შიდა სამოსელი. მამაკაცებში ახალუხს ჩოხის ქვეშ ატარებდნენ, ქალები მას კაბის შიგნით იცვამდნენ.

ბ

ბაბთა - მამაკაცის სამოსის აქსესუარი XIX ს-ში. იმაგრებენ პერანგის საყელოზე გარედან.

ბაბთი - აბრეშუმის ქსოვილის ერთ-ერთი სახეობა, სამოსზე არშიად მოსახმარი.

ბაბუჯები (ახალც.) - ქოშისებრი ფეხსაცმლის ტიპი. ქალების სახლში სახმარი. საპირედ წითელი მეშითა და ნაწიბურებზე ორნამენტებად „ნახშით“ - ფერადი ძაფებით შემკული. ახალციხეში ბაბუჯები საგანგებოდ პატარძლებისათვის მზადდებოდა.

ბადახში - წითელი ფერის ძვირფასი ქვა. ბადახშანის ლალი.

ბალახში - „ლალი უმჯობესი“ (სულხან-საბა).

ბალთა - ტანსაცმლის (სარტყლის), იარაღის ან ცხენის აკაზმულობის (ავშარა, აღვირი და სხვ.) ლითონის ენიანი საკვრელი.

ბამბა - ქსოვილის სახეობა.

ბანდული//ჯღანფეხი (ხევი)- მთაში სასიარულო ლანჩებდაწნული ქალამანი. არსებობდა ერთველიანი, ორველიანი, სამველიანი ბანდული.

ბასმა - 1. თმის საღებავი შავი ფერისა. 2. დაჩითვა, შეღებვის წესი - ქალის ლეჩაქზე ბასმით გამოყვანილი ყვავილისა და ორნამენტის სახეები.

ბაღდადი - 1. ქართველი ქალის თავსაბურავის ერთ-ერთი ელემენტი, ჩიხტი-კოპზე ზემოდან დასაფარებელი. ძირითადად ოთხკუთხედი, შედარებით იშვიათად „ცალფა“ სამკუთხი ფორმისა. 2. მამაკაცის აბრეშუმის დიდი ხელსახოცი.

ბაწარი - 1. მატყლისაგან ან ბამბისაგან დამზადებული საქსოვი ძაფი. 2. წვრილი და სქელი თოკი. უფრო მსხვილი: აპური, ჩათო, ჭაპანი თოკია. 3. თასმა ჯღანისა (ხევს.).

ბაჭკო (ფშ. ხევს.) - საწვიმარ-მოსასხამი. თხის ბაღნისაგან მოქსოვილი ტომარა, რომელსაც მწყემსები კაპიუშონის მსგავსად წამოიხურავდნენ თავზე.

ბეგთარი - „მორკინული საცმელია, საომარი“ (სულხან-საბა).

ბეჭედი - 1. ქალისა და მამაკაცის სხვადასხვა მასალისაგან დამზადებული თითზე წამოსაცმელი სამკაული. 2. საბეჭდავი ბეჭედი.

ბეყეში - ჯუბის მსგავსი თბილი ტანსაცმელი.

ბიბლიური ქცები - მღვდელმთავარ აარონის ეგოდის სამკერდულზე განლაგებული 12 სახეობის ძვირფასი ქვა.

ბისონი - 1. მეფეთა შესამოსელი. 2. ძვირფასი რბილი და თხელი მეწამული ან მოყვითალო ფერი ქსოვილი 3. ეპისკოპოსის შესამოსელი.

ბლონდი - აბრეშუმის ერთგვარი თხელი, ბადური სალექაქე ქსოვილი. აბრეშუმის ტიულსაც უწოდებდნენ.

ბობლანდი (სამც. ჯავახ.) - ვერცხლის ყელსაბამი, მასში ჩართული წვრილი ვერცხლის ფულებით.

ბორდა - უნაგირზე გადასაფარებელი ქსოვილი ან ტყავი, შემკული ფერადი ძაფებით.

ბოხჩა - ხელჩანთის ფუნქციის მქონე ოთხკუთხედი ფორმის ქსოვილი, რომელიც იკერებოდა სადა ქსოვილისა ან სხვადასხვა ფერის ქსოვილის ნაკუწებისაგან. მასალად იყენებდნენ: აბრეშუმს, ფარჩას, შალს, ყალამქარს, ქირმანშალს და იშვიათად ტყავს. ბოხჩას ხმარობდნენ თეთრეულის, ტანსაცმლისა და სხვა დიდი თუ მცირე ზომის ნივთების სატარებლად.

ბროლი - „ბუნებით თეთრი ქვადა და ჭიქისაგანაც შეიმზადების“ (სულხან-საბა). ძველ ქართულში ბროლის შესატყვისი ტერმინებია: „ჭიქა“, „ქარწიბა“, „დამანა“, „გველსალოკა“.

ბუდარი - კურტანზე გადასაფარებელი ტყავი.

ბურუნჯული - აჭარაში სელისა და აბრეშუმის ნარევი შინ დამზადებული ქსოვილი.

ბუჟუნდი//ჭიაფერა - ერთგვარი საღებავი, რომელიც მზადდებოდა ხის ჭიისაგან. ჭიაფერში შეღებილი ქსოვილები მოწეულის სახელით იყო ცნობილი.

ბ

გაბა - ხელოსნების ერთგვარი საგარეო ტანსაცმელი, ფარჩეული.

გალიბანდი - ყარაჩოხელთა ცხვრის დახუჭუჭებული ტყავისგან დამზადებული ქუდი.

გალიფე - სამხედრო შარვლის ტიპი, რომელსაც ატარებდნენ ჩექმებთან ერთად. ვიწრო ტოტებითა და ფართო უბით. ხშირად, საჯდომ ნაწილზე ამოკერებული ტყავით. სახელწოდება მომდინარეობს ფრანგი გენერლის გასტონ გალიფეს მიხედვით, რომელმაც შემოიღო ამ ტიპის შარვლის ტარება კავალერისტებისათვის.

გეიშა - ქალისა და მამაკაცის ზედა სამოსელი, გაზაფხულსა და შემოდგომაზე სახმარი.

გვირგვინი - ზოგადი სახელია თავის შემკულობისა, არის სხვადასხვა ფორმისა და მასალისაგან დამზადებული. 1. სამეფო სახურავი (სულხან-საბა). ერთ-ერთი სამეფო რეგალია, მეფობის უმთავრესი ნიშანი. 2. გვირგვინი//იალქანი//თაჯი - რიტუალური თავდასადგამი, ქალ-ვაჟთა საქორწინო თავსაბური. მასალად გამოიყენებოდა სხვადასხვა სახის ფერადი ძაფები (მათ შორის უპირატესობა ეძლეოდა ოქროსფერსა და ვერცხლისფერს) და ხის ნაწილები. შედგება ხის რგოლისა და თანაბარი მანძილით დაცილებული რამდენიმე გრძელი ტოტისაგან, რომლებიც შედგენილი

არიან ფერადი ძაფებით შევსებული ხის პატარა ბურთულებისაგან. ტოტების ბოლოში მძივებით გაწყობილი ფოჩები ჰკიდია. გვირგვინზე შუბლის სწორად ამავე წესით შესრულებული ჯვარია გამოსახული. პატარძლის გვირგვინს ძველ საქართველოში „იალქანი“ ერქვა.

გიშერი - „სათი“ (სულხან-საბა). ფისიანი ქვანახშირის სახეობა, შავი და მკვრივი

გლასი - აბრეშუმის ქსოვილის სახელწოდება.

გობაკი - ყარაჩოდელ-კინტოური ვერცხლის ქამრის ბალთაზე პირამიდულად ამოყვანილი ბუშტი.

გოთურმა - ხმლის, ხანჯლის, თოფისა და მისთანათა ჩამოსაკიდი.

გულისპირი - ქალის ქართული კაბის გულის დასაფარებელი. კისერთან ზონრით ან დილებით დაკავშირებული, ყელთან მომდგარი და წელს მიტანებული გულისპირი გაფორმებული იყო ოქრომკედის ძაფით შესრულებული მცენარეული და სახეებიანი ნაქარგით. ზოგჯერ ნაქარგს მარტო ფერადი ძაფებითა და მძივებით ასრულებდნენ.

გულსაფარა - თუში ქალის უბეზე ასაფარებელი გულისპირი, რომელსაც წელსა და ყელზე სამაგრად ზორტები ეკერა. გულსაფარას დანიშნულება იყო ფარაგას მონაცვლეობა, ზოგჯერ კი მის დამცავ საშუალებას წარმოადგენდა სამუშაოთა შესრულებისას.

გულამბარი - ბავშვის უბეზე ასაფარებელი საგულე თუშეთში.

დ

დაბალი//მეპატრაკე - მეტყავე, ტყავის დამამუშავებელი ხელოსანი.

დაბახანა - ადგილი, სადაც წარმოებდა ტყავის დამამუშავება.

დარაია - 1. შინამრეწველური წესით დამზადებული აბრეშუმის ქსოვილი (აღმოსავლეთ საქართველოში თავთა, მერდინი). 2. აბრეშუმის დიდი მოსახვევი.

დარაია-ბაბთი - ოქროს ან ვერცხლის ძაფით მოქსოვილი სახიანი აბრეშუმი.

დატეხილი კაბა (აჭარ.) - ქალის შიდა სამოსელი, რომელიც ზუზუნ-ფარაგას პარალელურად მოიხმარებოდა. შედგებოდა ორი ნაწილისაგან (წელზედა და წელქვედა).

დერციკი - ტანსაცმლის მკერავი.

დიადმა - ძვირფასი ქვებით შემკული დიდებულთა თავსაკრავი, რომელსაც შუბლზე იკეთებდნენ და უკან იკრავდნენ, დიადმა გვირგვინის ნაირსახეობას წარმოადგენდა.

დიადიმა/ლორონი - ბიზანტიელი კეისრების სამოსელის ელემენტი, გავრცელებული იყო ქართველ მეფეთა ჩაცმულობაშიც. წარმოადგენდა გრძელ ქსოვილს, რომელიც წელსა და მხრებზე ამოტარებით წინ იყო დაშვებული. მეფეებისა და დედოფლების გარდა ქრისტიანულ სამყაროში დიადიმებით გამოხატავდნენ მიქაელსა და გაბრიელ მთავარანგელოზებს.

დიბა - (სპარსული სიტყვაა). მისი ძველი სახელია სტავრა. „დიბა ქართული არ არის, დებაგი ჰქვია“ (სულხან-საბა). ოქროსა და ვერცხლის ძაფნარევი აბრეშუმის ქსოვილი, იგივეა რაც ოქროქსოვილი. ფარჩა მძიმედ ნაკერი, ანუ ნაქსოვი ოქრომკედითა (ნ. ჩუბინ); სახიანი აბრეშუმის ქსოვილი საუკეთესო ხარისხისა, ოქრომკედით ნაკერი ფარჩა (ი. გრიშ).

დიდი მანდილი//ორმანდილი//ორკეცი მანდილი//გაყრილი მანდილი - თუში გათხოვილი ქალის სამკუთხა ფორმის თავსაბურავი, თავსახურ კუჭურაზე გადმოსაფენი.

დიმიკიტონი - ნახევარბამბეული, მკვრივი ბამბის ქსოვილი აბრეშუმნარევი.

დიში - კლდეზე მოკიდებული მარილივით ფხვნილი, რომელიც გამოიყენებოდა ღებვისას როგორც ფერმჭერი საშუალება. ხევსურეთში მას ლები ეწოდებოდა, სვანეთში კი ჯერაბი.

დოლბანდი - 1. თეთრი თხელი, რბილი ქსოვილი. რბილი თავსახვევი. 2. ქალის გარედან ჩასაცმელი, მუხსქევმოთ სიგრძისა, სწორი კალთებითა და წინ მთლიანად ჩახსნილი. განიერი და მოკლე, სწორი ან ირიბად აჭრილი სახელოებით. დოლბანდს მხრებზე დაფენილი დიდი საყელო ღილ-კილოებით იკვრებოდა. 3. (სპარს) ყაუხი,

რიდე. თხელი ქსოვილის მრგვალად დახვეულ თავსაფარ-ჩალმა. ატარებდნენ მაჰმადიანი მამაკაცები.

დუვალი (აჭარ.) - ქალის საქორწილო თავსაბურავი. კონუსისებური, მუყაოს ზემოდან დასაფენიწითელი ფერის ძვირფასი ქსოვილი.

დურა-ტყავი - აქ. ცხვრის ტყავის ქურქი.

2

ელეგი//ელელი//კანთარი(რაჭ.)საბეჭური(ლეჩხ.)დუმლული//(კახ.) - კაცისა და ქალის მოკლე ზედატანი „ჟილეტის“ ტიპისა. გავრცელებული იყო უმთავრესად გურიაში, აჭარასა და ლაზეთში, ხოლო როგორც ქალის ტანსაცმელი - სამეგრელოში, რაჭა-ლეჩხუმსა და აფხაზეთში. იყო საყელიანი და უსაყელოც. უსახელებო ელეგს „საზაფხულო ზუბუნსაც“ უწოდებდნენ.

ენდრო - საღებავი მცენარე.

ეშმა/იასპი/იასპისი - ქალცედონის, არაგამჭვირვალე, მკვრივი სახესხვაობა, ნებისმიერი ფერისა.

ეჭრამი//ჩარჩაბი (მესხ-ჯავახ.) - ჩადრის სახეობა. თხელი შალის თეთრი ქსოვილის. 1 ან 1,5 მ. სიგანისა და 3მ. სიგრძისა. ოსმალთა ბატონობის დროს გათხოვილი ქალის ჩაცმულობის ერთ-ერთი ძირითადი ელემენტი.

3

ვალა (აჭარ.) - ქალის თავსაბურავი. დუვალის ზემოდან დასახურავი ოთხკუთხედი ფორმის წითელი თავსაფარი.

ვარაყი/მოვარაყება - სხვადასხვა დანიშნულების ნივთის შესამკობად ოქროს ან ვერცხლის თხელი ფენის გადაკვრა.

ვერცხლმკედი - „განსტკიცული“ - გაბრტყელებული ვერცხლის თმა, მიჯრით დახვეული აბრეშუმის ძაფზე - მკედზე.

ზ

ზანგალები (მესხ-ჯავახ.) - მატყლის ძაფისგან დამზადებული კაცის პაიჭები.

ზარადი - „ზუჩის ჯაჭვი“ (სულხან-საბა). საომარ თავსაბურავებზე (მუზარადზე და ჩაჩქანზე) გარშემოსაკრავი ჯაჭვის ბადე.

ზარბაზი//ზარბაზთი - ძვირფასად ნაქსოვი აბრეშუმი, ოქრომკედით ნაკერი. (სპარს.) ფარჩა.

ზარიჩინი - ოქრომკედნარევი ფართლეული.

ზეზი - ესე არს ორფერი ძაფი და სირმა ერთად დაგრეხილი (სულხან-საბა). ერთმანეთში შეგრეხილი ვერცხლმკედი ან ვერცხლის თმა და აბრეშუმის ფერადი ძაფი.

ზეი - მამაკაცის ჩოხის მოსართავი ზონარი, დამზადებული დაბალი ხარისხის ფერადი აბრეშუმის ძაფებისაგან.

ზეიდალი - ჯაჭვის პერანგის ნაირსახეობა. ზეიდალური ჯაჭვი ფართოდ იყო გავრცელებული სვანეთსა და ხევსურეთში.

ზილფი - ქალის თმის კავები.

ზოსტერი - ტყავის სარტყელი, ხშირ შემთხვევაში იყო თვალმარგალიტით მოოჭვილი, სახიანი ბალთებით.

ზუზუნი//ლაგზუზუნი (სამცხ.-ჯავახ. აჭარ.) - კაცის ზედა სამოსელი. ხალუხისებური თარგისა. შედგება საპირესა და სარჩულისაგან, მათ შორის ჩაფენილი მატყლითა და ბამბით.

ზუზუნ-ფარაგა // გრძელი ზუზუნი (აჭარ. სამცხ.ჯავახ.) - ქალის ზედა სამოსელი ახალუხის ტიპისა. ხშირად იკერებოდა ორმაგი ქსოვილის საპირესა და

სარჩულისაგან და საჭიროებისას მათ შორის ბამბასაც უფენენ. სეზონის მიხედვით ატარებდნენ -გრძელსახელოებიანს და დაბამბულს ზამთარში, უსახელოსა და დაუბამბავს ზაფხულში.

ზუპუნა - მოკლე, ტანზე მჭიდროდ მორგებული ახალუხი, მამაკაცის სამოსელის კომპლექტის („ჩაქურა“) ერთ-ერთი ელემენტი.

ზუჩი - საომარი თავსაბურავი, იგივე მუზარადი (იხ. მუზარადი).

თ

თაბუნი - ხელოსანთა ჯგუფი, ამხანაგობა, იგივე ამქარი.

თავთა - თხელი ნაქსოვი (სულხან-საბა). შინაურული წესით დამზადებული აბრეშუმის ქსოვილი.

თავსაბური - ზოგადი სახელი ქალთა და კაცთა თავდასახურთა.

თავსაია - თავდაუბურავი ქალი, ე.ი. მანდილმოუხვეველი, უბაღდადო, მხოლოდ ჩიხტი-კოპისა და ლეჩაქის ამარა.

თავსაკრავი - თავს შემოსახვევი წვლილი, თავს მოსახვევი (სულხან-საბა). ჩიხტას წინა მხარეზე გადასაკრავი დაქარგული ნაჭერი. ჩიხტაზე მას ქინძისთავებით ამაგრებდნენ. გაფორმების მხრივ არჩევდნენ ორგვარ თავსაკრავებს: 1. ნაკერი ანუ მოქარგული და 2. სადა ანუ „საია“.

თავსაფარი - ქალის ყოველდღიურად მოსახმარი, სხვადასხვა სახის ქსოვილისაგან დამზადებული სამკუთხა ნაჭერი. არსებობდა თავსაფრის მოხვევის რამდენიმე ხერხი.

თავშალი „იაზმა“ (მესხ.-ჯავ.) - გათხოვილი ქალის თავსაბურავი, ძირითადად შეძლებული მანდილოსნებისა. მესხეთ-ჯავახეთში მუქწითელსა და მწვანეს აძლევდნენ უპირატესობას, მოხუცები თაღხი ფერის სქელ თავშლებს ხმარობდნენ. ზამთარში იყენებდნენ ნაზი მატყლის ნაქსოვი თავშლებს, ზაფხულში ფერადი მარმაშისას.

თათი - კაცისა და ქალის ნაქსოვი ფეხსამოსი ადმ. საქ. მთიანეთში. ხევსურული თათები ორგვარი ფორმისა ყოფილა _ მაღალ და დაბალყელიანი.

თათმანი - უთითებო ხელთათმანი, მუშაობისას მოსახმარი. (იხ. ხელთათმანი).

თალაბულუხის სარტყელი - კაცისა და ქალისსამკუთხა ფორმის წელსარტყამი აჭარასა და სამცხე-ჯავახეთში. საქართველოში აჭარასა და სამცხე-ჯავახეთში გვხვდება, რომელსაც ქალები და მამაკაცები დაქორწინების შემდეგ ატარებდნენ.

თალათინი - სხვათა ენაა, ქართულად ნატა ჰქვია (სულხან-საბა). ძვირფასი ტყავი, რბილი და მოქნილი „ნატა“.

თასმა - ტყავი სამუშაკო(დ) (სულხან-საბა). ტყავის თხლად აჭრილი ნაწილი. გამოიყენება ქალამნების შესაკერად და საერთოდ, ყველა საჭირო სათასმე საქმეში.

თექა - უმჯობესი თაქნაბადი (სულხან-საბა). მოთელილი მატყლისაგან დამზადებული ქსოვილი. გამოიყენებოდა შესამოსად, კარვებისათვის, საწოლად და საფენად. საქართველოში თექის საუკეთესო ოსტატები იყვნენ თუშები.

თივთიკი - სხვათა ენაა თხისური ჰქვია (სულხან-საბა). თხის ბეწვისგან დამზადებული რბილი და ნაზი ქსოვილი.

თითისტარი - ძაფის დასაგრეხი უძველესი საფეიქრო მოწყობილობა, რომელიც შედგება მუცლიანი და წვრილთავეებიანი ჯოხისა და ქვის ან თიხის კვირისტავისაგან.

თიკვი - ფერადი ქსოვილის არასიმეტრიული ნაკუწებითა და ზონრებით შემკობილი შესამოსელი ან საფენი.

თირმა, თირმაშალი - შალის ერთგვარი ქსოვილი (სპარს. ქიშმირის შალი).

თმასატანა - ფერადი ძაფებისაგან დაწნული თოკი, რომელსაც ახალგაზრდა თუში ქალები თმაში ჩაიწნავდნენ.

თმისაყოფი - თმის გასაყოფი ჩხირი.

თომი - საბანდულე თივა, საბანდულე მოლი (სულხან-საბა).

თორი//თავსაჭირი//თავსაკრი - ქალის თავსაბურავიდან ლეჩაქის დასამაგრებელი საშუალება.

თუმაჟი - ცხენის გავაზე გადასაფარებელი მოქარგული ყაჯარი.

იაგუნდი - „თვალთა პატოსანი...აღრალეების ქვა“ (სულხან-საბა). მინერალ კორუნდის გამჭვირვალე, სხვადასხვა ფერის სახესხვაობათა კრებითი სახელი. ძვირფასი ქვა წითელი ან ლურჯი ფერისა.

იალაგი (მესხ-ჯავახ., აჭარ.) - ქალისა და მამაკაცის ჩასაცმელი. თარგით ფუსთანის მსგავსია, მხოლოდ სახელოების გარეშე.

იამანი - ძვირფასი ქვა, აყიყი. წითელი ფერის ქვა.

იაფინჯი - ნაბადი.

იერიში - უნაგირზე გადასაფარებელი მოქარგული ქსოვილი.

ილეგრო (ძვ) - წოდების ოქროსა, ვეცხლსა, სპილენძსა, რკინასა, ტყვიასა, კალასა და ყოველსავე მისთანათა ერთბამად (სულხან-საბა). ძვირფას ლითონთა ზოგადი სახელი.

ინკრუსტაცია - ნაკეთობის დეკორირება. ინკრუსტაცია ფართოდ გამოიყენება ოქრომჭედლობაში.

იჩლული (აჭარ. სამცხ.) - ქალის გარეთა სეზონური სამოსი. წელამდე სიგრძის, წინ ჩახსნილი, მთლიანი ზურგით. აქვს საყელო და მხრებთან მიდგმული სახელოები, რომელთა ბოლოები შეხსნილია და ყოშით სრულდება. დასარჩულებულია ბამბის უბრალო ქსოვილით. ზედატანი იკვრება ლითონის ღილებით. შემკულია სირმის გრეხილებით. იჩლულს სამცხის ზოგიერთი კუთხის გარდა ანალოგი საქართველოში არ ეძებნება.

კაბა - სამოსელი (სულხან-საბა). მამაკაცისა და ქალის სხვადასხვა სახის ტანსაცმლის სახეობა ძველად. კაბა ამჟამად ქალის და სასულიერო პირის სამოსს ეწოდება.

კაბა-კარდი - ახალუხის ტიპის კაცის სამგლოვიარო სამოსი, ყოველგვარი გაწყობის გარეშე. ზემო იმერეთში „კაბა-კარდი“ ერქვა, აღმოსავლეთ საქართველოში კი „კაბა“.

კაბურა - კაბის ზემოდან ჩასაცმელი ქალის სამოსი ხევსურეთში. წინ გახსნილია ბეჭებსა და წელში გამოყვანილი.

კავშირი - ოქრომჭედლობაში მისარჩილავი საშუალება. შედგება ორი წილი მისხალი ვერცხლი და ერთი წილი თითბერისაგან.

კალაპოტი - იგივე ყალიბი, ფეხის ზომის განსაზღვრის საშუალება. ძველად კალაპოტის მაგივრობას ასრულებდა დაფხვნილი მიწა, გაცრილი ნაცარი.

კაპური (ქვ. რაჭ.) - ქალამნის ტიპი.

კარაკული - იგივეა რაც კრაველი.

კვართი - გრძელი პერანგი. კვართი იყო როგორც სამღვდელო, ასევე სამეუფე. წარმოადგენდა გრძელ, ფარტე, გრძელსახელოებიან ტანსაცმელს.

კილიტი - ლითონის მრგვალი, წვრილი ფირფიტა, გამოიყენება ნაქარგის შესამკობად.

კვირისტავი - თითისტარის მამოძრავებელი ქვის ან თიხის მრგვალი და შუაში გახვრეტილი საგანი, რომელიც წამოცმულია თითისტარზე.

კოიტი (იმერ.) - ქუდის ტყავის სარჩული.

კოპი (დას. საქ.) - 1. ჩიხტაში ჩასადები „ქართული თავხურვის“ ელემენტი. ნახევრად რკალისებური ფორმის, ბამბით ამოვსებული. 2. ქალამნის ნაწილი, წვრილი თასმა,

რომელიც ღვედისგან არის გაკეთებული და ქალიშბაღის ამოსასხმელად გამოიყენებოდა.

კოპური (იმერ.) - ირგვლივ ნაოჭასხმული ქალამანი.

კორსეტი - ქალის შიდა სამოსი კაბის ქვეშ სატარებელი. ფართო დრეკადი სარტყელის მსგავსი, ფარავდა მკერდიდან წელამდე არეს. უკანა მხარეს არსებული თასმების საშუალებით ხდებოდა მისი ტანზე შემოჭერა, რას სხეულს მეტ სიგამხდრეს სძენდა.

კოხუჯი (ხევი) //კვანძური(კახ.)//ჯღანი(ჯუთა, ხევის.) - უხეში ქალამნის ტიპი. კახეთში კოხუჯს უწოდებდნენ უშნოდ ამოსხმულ, გაცვეთილ და გამხმარ ქალამანს.

კრიალოსანი - სალოცავად ასხმული მარცვალნი, „კრიალესვანი ესე არს მძივნი, ანუ ხეთა ნათალნი ძაფსა ზედა“ (სულხან-საბა). გამოიყენება ლოცვის კანონის შესასრულებლად. წარმოდგება ბერძნული “კირიე ელესონ“-იდან, რაც ნიშნავს „უფალო, შეგვიწყალებ“.

კრინოლინი/ხაბარდა - ქალის ძლიერ განიერი კაბა (ქვედატანი), რომელსაც შიგ დატანებული ჰქონდა ფოლადის მავთულები ან ვაზის წკნელი (საქართველოს პროვინციებში, განსაკუთრებით, იმერეთში); მოდაში იყო მე-19 ს. 60 – 70-იან წლებში. ხაბარდა ქართული სახელწოდებაა.

კროჭი//კროჭა (თუშ. ფშ.) - ქალის სამკაულების და ხელსაქმის იარაღების ყუთი. ჰქონდა გასაწევ-გამოსაწევი ან ასახდელი სახურავი.

კუბასტი - დიდი თავსაფარი.

კულონი - ძეწკვზე ჩამოსაკიდებელი სამკაული.

კემუხტი - ცხენის, ხარის ან სხვა ცხოველის გავის ფერადად შეღებილი ტყავი, იხმარებოდა ქოშების საპირედ.

კურტაკი - „ესე არს სამოსელი მეომრისა საჩინო ჯაჭვთა გარეგან“ (სულხან -საბა).

კუჭურა - გათხოვილი თუში ქალის მანდილის ქვეშ სატარებელი თავსადგამი. (ადრე მის მაგივრობას თმების განსაკუთრებული ვარცხნილობა სწევდა).

ლ

ლათასმურა - ტყავის დასაჭრელელებელი ხელსაწყო.

ლაინი//ლეინი - (არაბ. „ლაინ“ ან „ლეინ“ ნიშნავს რბილს, ნაზს). ნარმა შეღებული (სულხან-საბა). შინაური წესით დამზადებული ბამბის ქსოვილი - ნარმა შეღებილი მუქლურჯად ლილაში.

ლალი - „წითელ...ადრალეების ქვა“ (სულხან-საბა). ძვირფასი ქვა წითელი ფერისა.

ლაჟვარდი - ძვირფასი ქვა, ცისფერი ფერისა. „ლაჟვარდი“ სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს ლურჯ ცას, ხოლო მისი ქართული შესატყვისია „ცაფერი“ „ცისფერი ქვა“.

ლარი - კუმაში, ფარჩა (სულხან-საბა). ქსოვილის ზოგადი სახელწოდება.

ლასტიკი - სატინის მსგავსი შავი ფერის ფართოლელი. იყენებდნენ საახალუხედ.

ლაფაჩა - დაბეწვილი ძვირფასი ტანსაცმელი.

ლაჯშარ (სვ.) - დგიმ-სავარცხლიანი ჰორიზონტალური საქსოვი დაზგის ერთ-ერთი სახეობა. შალისა და კანაფის ქსოვილების საქსოვი. იქსოვებოდა სახიანი ქსოვილებიც. მისი ანალოგიური საქსოვები იყო „ქსელი“, „საფეიქრო“ (რაჭა), „საქსელი“ (იმერეთი), „საოშუალო“ (სამეგრელო), „სამექსელო“ (აჭარა).

ლაჰიჭვარი (სვ.) - ტყავის მოსაქნელი ხელსაწყო.

მ

მადარფაგი - ერთგვარი ქსოვილი.

მანდილი - „წელისაგოცი“ (სულხან-საბა). ქალის კომპლექსური თავსაბურავის ერთ-ერთი ელემენტი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (ხევსურეთი და თუშეთი).

გრძელი, ყელსახვევის მსგავსი ხევისურული მანდილი შინნაქსოვი შავი ან ლურჯი შალისაგან (ტოლი) მზადდებოდა და სათაურასთან ერთად იხმარებოდა. ხევისურული მანდილი 2 სახისა იყო: „ცალქერქა“ და „ორქერქა“.

მანიაკი - ოქრომკედით, ძვირფასი ქვებით და მარგალიტებით შემკული ტანსაცმლის ფართო საყელო, რომელიც ფარავდა მხრებსა და გულისპირს. მანიაკი სამეფო სამოსის ნაწილია.

მანტია - გრძელი, ფართო წამოსასხამი. სამეფო და მღვდელმთავართა სამოსი.

მარგალიტი - მინერალური წარმონაქმნი, რომელიც ვითარდება ზოგიერთი მოლუსკის სხეულში მოხვედრილი ქვიშის, პარაზიტის და სხვა ნამცეცების გარშემო სადაფის შემოზრდით.

მარმაში - თხელი, თეთრი და გამჭვირვალე ქსოვილი. წმინდა ნარმა.

მასრა//ქილა (იმერ.) – „ესე არს ლერწამი, საზედაოს დასახვეველი, გინა თოფის წამლის ჩასაყრელი, გინა რადც კალამსავით გაცვრეტილია მოგრძე“ (სულხან-საბა). მოგრძო მილისებური ფორმის ხის ნივთი, რომელიც იდება ჩოხის გულისპირზე დაკერებულ სამასრეებში. ძველად მასრაში ინახებოდა ერთი გასროლა თოფის წამალი. მოგვიანებით მასრა ჩოხის სამკაულად იქცა.

მედალიონი - სხვადასხვა ფორმის (მრგვალი, ოვალური და ა. შ.) ჟაჭვზე ან ძეწკვზე ჩამოკიდებული სამკაული. მედალიონები შეიძლება იყოს ამზადებენ ძირითადად ოქროსას ან ვერცხლისას. მედალიონი შეიძლება იყოს თვლებით შემკული ან უთვლებო, ტიხრული მინანქრისა, ფილიგრანული, გლუვი და სხვ.

მერდინი (მოხ. მთიულ.) – 1. თხელი საპერანგე (სულხან-საბა). წმინდა ქსოვილი. 2. შინნაქსოვი აბრეშუმის თხელი თავსაბური, ჩიქილა, მანდილი.

მესტი - რბილლანჩიანი, კოჭთან მომდგარი დაბალყელიანი ფეხსაცმელი. ზოგჯერ მესტზე იცვამდნენ წულას და უწოდებდნენ წულა-მესტს.

მესტაბუჩი (ახალც.) - მესტებისა და ქოშების მკერავი-ხარაზი.

მზითვეი - ქალის პირადი საკუთრება, რომელსაც იგი ღებულობს მშობლებისაგან დაოჯახებისას. ძირითადად შეადგენდა სამზარეულოდ სახმარ, საწოლსა და პირადი მოხმარების საგნებს.

მინანქარი - ფხვნილისებრ დაფქვილი და შეღებილი მინის მასა, რომელიც იხსნება წყალში ან მცენარეულ შემაერთებელში (ფისი და თაფლი). იდება ლითონის ზედაპირზე და გამოიწვება 700-800° C-ზე მუფელის ღუმელში. რომელსაც იყენებენ საიუველირო საქმეში. არსებობს ტიხრული, ტვიფრული და ფერწერული მინანქარი.

მიტრა - მღვდელთ-მთავართ გვირგვინი (სულხან-საბა). 1. ღვთისმსახურთა (მღვდელმთავრთა, არქიმანდრიტთა და დეკანოზთა (მიტრით დამსახურებულ დეკანოზებს აჯილდოვებენ), მომრგვალებული ფორმის მაღალი თავსაბურავი. კათალიკოს-პატრიარქის, მიტროპოლიტებისა და მთავარეპისკოპოსების მიტრები ჯვრებით გვირგვინდება. 2. სამეფო ინსიგნია.

მოვი - აბრეშუმის თხელი ნაზი ქსოვილი, რომლისაგანაც მეტწილად იკერებოდა პერანგი და საცვლები. მზითვის წიგნებში ხშირადაა ნახსენები მოვის პერანგი და საწმერთული.

მონი (ლაზ.) - ნიჟარებისგან გაკეთებული მძივი, რომელსაც ლაზი მეზღვაურები განსაკუთრებულ მაგიურ ძალას ანიჭებდნენ.

მოოჭვილი - „მოთვალული ოქროითა“ (სულხან-საბა).

მუნდირი - სამხედრო ან სამოქალაქო ფორმის ტანსაცმელი.

მურასა - „სპარსთა ენაა, ქართულად მოოჭვილი ჰქვიან“ (სულხან-საბა); ძვირფასი თვლებით მოოჭვილი; დამშვენებული; ყარყარა, სათუთი, ნატიფი.

მუჟუნდი//ჭიაფერა - ხის ჭიისაგან დამზადებული საღებავი. ჭიაფერში შეღებილი ქსოვილები მოწეულის სახელით იყო ცნობილი.

მუყაიში - ოქროს თმა, ოწრომკედი.

მუმტა - ტყავის გასასწორებელი, უტარო, თავიანი მეტალის ნივთი (ძირითადად თითბრისა და ხისა).

მუხლსაფარი - თუში ქალის წინსაფარი.

მძივი - ესე (მძივი) არს მგრგვ(ა)ლად ქმნილი ილეკრო, გინა ქვა (პატიოსანი), გინა ჭიქა გაჰვრეტილი მკედზე(დ) ასაცმელი (სულხან-საბა). ყელის სამკაული. ერთ ძაფზე (ძუაზე) აცმული ძვირფასი, ნახევრადძვირფასი ქვებისა თუ სხვ. მასალისაგან შედგენილი სამკაული.

ნ

ნაზადი - შეთელილი, თაქნაზადი (სულხან-საბა). მატყლისაგან მოთელილი, წინ გახსნილი უსახელებო წამოსასხამი.

ნაზდის წნელი (სამეგრ.) - ნაზდის შესაკრავი.

ნართი - თითისტარზე ან ჯარაზე დართული მატყლი, რომლისაგანაც მიიღებოდა საქსოვი ძაფი.

ნატა//ნატი _ თალათინი, მოქნილი ტყავი (სულხან-საბა); ტარსიკონი, მოქნილი სამოგვე ან თალათინი.

ნაფთული//თიკვი -ხევსურეთში ტალავრის შესამკობად გამოყენებული სხვადასხვა ფორმისა და ფერის ნაჭრის ნაკუწები.

ნაშური - ლურჯად შეღებილი ნარნა, უბრალო ფართალი

ნახში - ფეხსაცმლის ფერადი ძაფებით შემკობა.

ნიშაბური - ძვირფასი ქვა. უმაღლესი ხარისხის ფირუზი.

ნიფხავი - წვივსაცმელი (სულხან-საბა). წელს ქვევით ნაწილის დამფარავი სამოსელი, საცვალი. მომდინარეობს ძველი ქართული სიტყვა „ნეფხვასაგან“ _ რაც სიცივეს, ყინვას. მოგვიანებით მას უწოდებნენ „პერანგის ამხანაგი“ და „პერანგის ტოლი“.

ო

ოქრომკედი - („ოქრონემსული“ ძველად) ოქროს თმა (სულხან-საბა). „განსტკიცული“ (გაბრტყელებული) ოქროს თმა, მიჯრით გადახვეული აბრეშუმის ძაფზე - მკედზე.

ოქრომჭედელი - ძვირფასი ლითონებისა და ქვებისაგან სამკაულებისა და სხვა ნივთების მკეთებელი ოსტატი.

ოქსინო - ოქროქსოვილი ხავედი, გინა მისი ფარდაგი მოსაფარდაგავი. ოქროქსოვილი ხავედი (სულხან-საბა). ძვირფასი ქსოვილის სახეობა. განმარტებით ოქსინო ოქრონემსულით მოქარგული ქსოვილია, რომელიც ძვირფას, საპატიო მისართმეველ-საჩუქარს წარმოადგენდა (ივ. ჯავახიშვილი).

ოღი - „საყურის გრგოლი“ (სულხან-საბა)

პ

პაიჭი//პაჭიჭი - ფე(რ)ჯის სამოსი (სულხან საბა). წვივზე საცმელი ფეხსამოსია, რომელიც კოჭიდან მუხლამდე არეს ფარავდა, ზოგჯერ მუხლსაც. ამის გამოც მას „სამუხლე“-საც უწოდებდნენ. მისი ქვედა ნაწილი ტერფზე, სალტით - „საკოჭურით“(სატერფე, პაჭანაგი) მაგრდებოდა, ზემოთ კი წვივსაკრავით. პაიჭი ორგვარი იყო - ნაქსოვი და შეკერილი. იქსოვებოდა მატყლის ნართით ან აბრეშუმის ძაფით. კერავდნენ შინ ნამზადი შალისაგან, მაუდის, მეშისა და ტყავისაგან. ასევე ამკობდნენ, ფერადი ქსოვილის აპლიკაციებით, ზონრებით, ფერადი ძაფებით „შიბაითა“ და მძივ-ღილებით.

პალტო - მამაკაცის სეზონური სამოსი XIX ს-ში.

პერანგი - „კვართი ლბილი“ (სულხან-საბა). კაცთა და ქალთა შიგნით, ზედა ტანზე ჩასაცმელი თეთრეული//ზედა საცვალი.

პერანგის ტოლი - ქვედა საცვალი.

პირბადე//პირფადი//პირსაფარი - ქორწილის დროს პატარძლის პირსახის დამფარავი ქსოვილი.

ქ

ჟანგარო (ქიზიყი) - შავი საღებავი, შემზადებული თავშავა ბალახის, რკინის წიდისა და ჟანგიანი რკინების ნაყენით. საღებავ _ ჟანგაროს სხვადასხვა ვარიანტში კაკლის, ბროწეულის ან თრიმლის ფოთოლსაც იყენებდნენ. ჟანგაროს რეცეპტის ყველა ვარიანტის უცვლელ კომპონენტს თავშავა განეკუთვნება.

ჟაფარაი (ინგ.)//ჯაფა (კახ.) - ტყავის მოსაქნელი, ჭონის იარაღი, რკინის, ოთხკუთხი მოყვანილობისა. ერთი პირი შიდა მხარეს ნამგალივითაა მოხრილი.

ს

საბარკულა//ბარკულა - თუში ქალისა და კაცის ქვედა საცვალი. ამ ტიპის ქვედა საცვალს კაცისას თუშეთში “შარვალსაც” უწოდებდნენ, რომელიც შედგებოდა: „სათაურას“, „ტოტებისა“ და „ადლისაგან“. სათაურად გადაკეცილ ნაწილში გაყრილი იყო შალის ძაფებით მოქსოვილი ზონარი _ „ხონჯარი“, რომელიც წინ ან გვერდზე შეიკვროდა. 2. აბჯრის შემადგენელი ნაწილი, მეომრის ფეხის ზედა ნაწილის (ბარკალი) დასაცავი საშუალება.

საბერკაცო ქუდი - შავი ცხვრის ტყავის გრძელბეწვიანი ბუხრის ქუდი, რომელსაც მოხუცები იხურავდნენ.

საბეჭური - „მოკლე მაზარა. ლევიტონი, გინა სამკრე“ (სულხან-საბა). 1.ბეჭებზე მოსასხამი, სამხრე, ლევიტონი. 2. კაცის პერანგის მოქარგული უკანა ნაწილი ხევესურეთში. 3. ტანსაცმლის სარჩული ბეჭებთან (იმერ.)

სადაფი - „მარგალიტის კეცტყავი“ (სულხან-საბა); მარგალიტის ნიჟარა (ნ. ჩუბინაშვილი).

საია - „უჭრელო“ (სულხან-საბა). სადა ქსოვილი და სხვადასხვა სახის ნივთი.

სარასალი - „ნაქსოვია დიდფასი(სა). ნაქსოვია მძიმე ფასისა“ (სულხან-საბა).
ძვირფასი ქსოვილი.

სარალუჯი - ქუდის ზოგადი სახელწოდება ქართულად.

სარჩევი//ჩაფარიში//სახიანი მოსავლები - ქართული კაბის მორთულობის ერთ-ერთი აუცილებელი დეტალი - ქსოვილის სახიანი მოსართავი.

სარტყელი - „წელსარტყამი... ხოლო მოთვალულსა ოქრო(დ)ს სარტყელსა ეწოდების ზოსტერი, ხოლო თოკისა ცუდსა სარტყელსა – კენდოდ“ (სულხან-საბა). ქალისა და მამაკაცის სხვადასხვა მასალისაგან დამზადებული წელსარტყამი.

საყბეური//პირის მარგალიტი - გათხოვილი ქალის ერთგვარი სამკაული. მარგალიტის ერთ ან რამდენიმე აცმას იკეთებდნენ (საფეთქლებიდან) ნიკაპქვეშ.

სელი - ტილო.

სერთუკი - მამაკაცის ძველებური ორბორტიანი ზედა სამოსი, წელში გამოყვანილი და გრძელკალთებიანი

სიასამური - „სხვათა ენაა, ქართულად ხაზიდი ჰქვიან“ (სულხან-საბა). ბეწვი სამურისა.

სირმა - „სხვათა ენაა, ქართულად ოქროს–თმა ჰქვიან“ (სულხან-საბა). ოქრომკედი (ნ. ჩუბინაშვილი). ოქროს ან ვერცხლის უწვრილესი ძაფი ქსოვილის ძაფთან დაგრეხილი.

სირზა - ქალის სამკაული - გულსაკიდი.

სკარამანგი - „ესე არს ძვირფასად და ყვავილოვნად ნაკერი ოქროსის თმითა და ჩიგინითა“ (სულხან-საბა). ოქრომკედით და ჩიგინით ნაკერი რამე (ნ. ჩუბინაშვილი).

სკლატი - მაუდი (ნ. ჩუბინაშვილი). სკლატი შუა საუკუნეების არაბულ მწერლობაში კარგად ცნობილი ძვირფასი ადმოსავლური ქსოვილი იყო, რომელიც დიბასთან ერთად ეგვიპტის ფატიმიანთა ტანისამოსის საგანძურის აღწერილობაშიც სახელდება (ივ. ჯავახიშვილი).

სტავრა - „სირმის ნაქსოვი“ (სულხან-საბა). აბრეშუმის ქსოვილის ერთ-ერთი სახელი, ოქროქსოვილი აბრეშუმი.

სურმა - შავი საღებავი.

სურმის ლეინი - შავად შეღებილი ბამბის ქსოვილი.

ტ

ტილო - „სელთა და კანაფთა ღარი“ (სულხან-საბა). ქსოვილის სახე. კანაფისა და ჭინჭრისაგან დამზადებული ქსოვილი.

ტიული - თხელი, ბადისებრი, გამჭვირვალე ქსოვილი

ტურნური - ქალის კაბის ერთ-ერთი ტიპი XIX ს-ში. წლზე დამაგრებული სპეციალური კარკასის საშუალებით იმაღლებდნენ კაბის უკანა ნაწილს. კაბის გრძელი ბოლო მიწაზე ეფინებოდა.

ტოლადი - ფეხის კოჭებზე შემოსახვევი ორპირად შეკერილი გრძელი ნაჭერი. ზემოდან იცვამდნენ წინდას. ტოლადს ქიზიყში მკელები სამკლავეს უწოდებენ.

ტოლი - აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (ხევსურეთი, თუშეთი, ფშავი, მთიულეთი) გავრცელებული შინ ნაქსოვი ქსოვილი. ტოლი სამგვარია – ორმაგულა, წაღმა-უკუღმა და ცალპირა.

ტოლომა//ტოლამა - „ფართო სამოსელია ბეწვიანი“ (სულხან-საბა).

უ

ურვადი - საცოლის გამოსასყიდი გადასახადი, რომელსაც სასიძო უხდიდა ქალის მშობლებს.

ფათანის ყუთნი - აბრეშუმის ქსოვილია.

ფაია - საკაბე აბრეშუმის მკვრივი ქსოვილი, გარდიგარდმო ამოზურკულზოლიანი.

ფანდაკი - მაშისა და მოგვის მაღალი ქუსლი (სულხან-საბა).

ფარაგა - თუში ქალის, პერანგს ზემოდან ასაფარებელი გულისპირი. ძველებური ფარაგა ორგვარი იყო: გვამიანი და ზოლტებიანი.

ფარაგი - წელ(თ) სარტყამი ჯიბიანი ჩასადებული (სულხან-საბა).

ფარღული - ყელსაბამის ტიპის სამკაული.

ფარჩა - „თურქთა ენა, ნაჭერს ჰქვია“ (სულხან-საბა). ძვირფასი ლარი (ნ. ჩუბინაშვილი). ერთგვარი ძვირფასი აბრეშუმის ოქრონარევი ქსოვილი.

ფაფუჭი - „სხვათა ენაა, ქართულად ჩუსტი ჰქვია...ფე(რ)კსაცმელი(ა)“ (სულხან-საბა).

ფაცახი - მატყლი (მ)სხვილ-ბეწვი (სულხან-საბა).

ფერენზეა - ცრუსახელიანი ზედა მოსაცმელი რუსეთში.

ფეხსაცმელი - „მაშია, ჩუსტი, ქალმანი, მოგვი და მისთანანი“ (სულხან-საბა). ქალისა და მამაკაცის ტერფის საფარი.

ფირუზი - ძვირფასი, მოცისფრო-მომწვანო თვალი.

ფლორი - (ფრანგ. სიტყვა) აბრეშუმის თხელი გამჭვირვალე ქსოვილი (მ. ბერძენიშვილი).

ფლოსტი//ქოში - ფეხის წასაყოფი, ფარავდა მხოლოდ ფეხის წინა მხარეს.

ფოსფლონდი - თხელი ქსოვილი (მ. ბერძენიშვილი).

ფრაკი [ფრანგ. frac] - მამაკაცის ზედა სამოსი. გულამოჭრილი სერთუკი, რომელსაც უკან გრძელი და ვიწრო კალთები აქვს (იცვამენ უპირატესად საზეიმო შემთხვევებში, ოფიციალურ მიღებაზე და სხვ.).

ქათანი - კობალა ტილო (ნ. ჩუბინასვილი). მსხვილი ტილო.

ქათიბი - „თაგალა“ მკირფასი ბ (სულხან-საბა). მკირფასი ბეწვით გაწყობილი ზედა სამოსი.

ქალამანი - „მოზაწრული ფე(რ)ცსაცმელი“ (სულხან-საბა). ფეხსაცმლის ერთ-ერთი გავრცელებული სახე, რომელიც იკერებოდა ან ისხმებოდა ტყავისაგან. ქალამანი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვანაირად იწოდებოდა, ამოსხმით და მასალის ვარგისიანობის მიხედვითაც განსხვავებული იყო. ესენია: „თალათნური“, „კვანძური“, „იაფური“, „ჭალური“, „ბაზრული“, „გლეხური“, „ლეკურ“, „კოხუჯი“ და სხვ.

ქამზა - აბრეშუმის ნაქსოვია (ნ. ჩუბინ); აბრეშუმის ფერადი ქსოვილი.

ქირმანშალი - სპარსული შალი.

ქირმანშალი/თირმანშალი - ქართული სახელწოდებაა სპარსული და ინდური ქაშმირისა.

ქაშმირი/ქიშმირი - შალის ქსოვილის სახეობა, რომლის სახელწოდება გეოგრაფიული სახელისგან არის (ინდოსტანის ნახევარკუნძულის ჩრდილოდასავლეთით მდებარე ტერიტორია) ნაწარმოები.

ქოში - ქალთა და მამაკაცთა ფეხსაცმელი, ნახევრად ღია. ქოშის ტიპებია: ღრმად ამოღებული, ენიან-საფერხულიანი, ჭვინტიანი და ბლაგვცხვირიანი. უამინდობაში რბილლანჩიან ფეხსაცმელზე იცვამდნენ სადა ქოშებს.

ქუდი - „კაცის თავსახურავი“ (სულხან-საბა). ცნობილი იყო სხვადასხვა ფორმის ქუდები. ქუდს ქალები მამაკაცებთან შედარებით იშვიათად მოიხმარდნენ.

ღ

ღაზლა, ღაზლი – მატყლის მსხვილი ძაფი.

ღართი – სამეგრელოში შალს უწოდებდნენ.

ღილი – „ღილი არს მგრგვალი და კილო–გარდასაცმელი შესაკინძველი; გუგუმა არს დიდი ღილი და ბოლოგრძელი, დასაკერებელი; უტურა – მოგრძე–თა(ვ)ოანი და მობრტყე, ბოლო–დასაკერებიანი, ნახევარი მგრგვალი და ნახევარი ბრტყელი ღილი“ (სულხან-საბა). სხვადასხვა მასალისაგან დამზადებული ტანსაცმლის შესაკრავი საშუალება.

ყ

ყაბალახი – მამაკაცთა და ქალთა (დას. საქართველოში) თავსაბურავის ერთ-ერთი ტიპი. ბაშლაყის/ბაშლულის სახელითაც გვხვდება. მოხვევის წესებიც სხვადასხვანაირი იყო: მეგრული, გურული, ჩოხური და სხვ.

ყაითანი – მრგვლად ნაქსოვი ზონარი.

ყალამქარი – თეთრი ან დაჩითული ბამბის ქსოვილი, შინაური წარმოებისა. იყენებდნენ სასარჩულე მასალად, ბოხჩის, სუფრისა და საბნის პირის შესაკერად.

ყანაოზი – აბრეშუმის ერთგვარი, ნაზი ქსოვილი, მეტწილად იხმარებოდა საპერანგედ და საშეიდიშედ.

ყუთნი – ბამბანარევი აბრეშუმი.

ყოლბალი – ხელის სამკაული სამაჯურის ტიპისა.

ყუმაში – „კუმაში, ღარი“ (სულხან-საბა). ყუმაში-ფარჩის ქსოვილი.

ყაჯარი – მაუდი ან ნოხ-ფარდაგი.

შ

შალი - მატყლის ქსოვილი.

შალი ბუკუნებიანი (ლეჩხ.) - ალაგ-ალაგ თითის ზომის სიგრძეზე გაუჭიმავად ამოზიდული ძაფით მიღებული ზედაპირიანი შალის ქსოვილი.

შალი თივთიკის - თხის ან ჯიხვისნებწვის რბილი ნალნით ნაქსოვი ნაზი ქსოვილი

შალი//კული - მატყლის ძაფით საქსოვ დაზგაზე, ან ყაისნაღით და წინდის ჩხირებით მოქსოვილი მოსასხამი, საბეჭური შალი.

შანა - ავი თვალისაგან დასაცავი ლითონის ნივთი.

შარვალი - წელსქვედა სამოსი. შედგებოდა ორი ტოტისა, სათავისა და უბისაგან. საქართველოში და უმეტესად, აღმოსავლეთ საქართველოში, გავრცელებული იყო შემდეგი ტიპის შარვლები: 1. „ქართული“ - მოკლე ტოტებიანი. 2. „ჩერქეზული“. 3. „ნაოჭიანი“ („ბუზმა“ - მესხეთ-ჯავახეთი) შარვალი. მასალად გამოიყენებოდა შინ ნაქსოვი შალის ქსოვილი. 4. „ნაკეციანი“ შარვალი ნაოჭიანის შემდგომ შემოულიათ და მას „დუმიანს“ ანუ „ყრმალსაც“ უწოდებდნენ. 5. „ყაზახური“ შარვალი ხასიათდებოდა ზომიერი უბითა და ვიწრო ტოტებით. შარვალს წინა ნაწილი დახშული ჰქონდა.

შილა - აქ. „წითელი სამოსელი“ (სულხან-საბა); წითელი ფერის ქსოვილი (ბამბეულისა). ენდროში წითლად შეღებილი ბამბის ქსოვილი (ხამი, სამოსელი). იხმარებოდა ტანსაცმლის, ნიფხავის და პერანგების შესაკერად. გამოიყენებოდა სამოსის მოსართავად. სამოსის ელემენტების მოსართავად იყენებდნენ აღმოსავლეთ საქართველოში (კახეთი, საინგილო, სამცხე-ჯავახეთი, ფშავი, ხევსურეთი).

შიედიში - 1. აბრეშუმის ნაზი ქსოვილი; 2. ქართული კაბის ქვეშ ჩასაცმელი ტოტებგრძელი შალვარი ქალთათვის. შედგებოდა სათაურის, ორი გრძელი ან მოკლე ტოტისა და უბისაგან, რომელსაც სხვადასხვა ფორმას აძლევდნენ.

ჩ

ჩადრა - თეთრი ფერის ბამბის ქსოვილია, მეტწილად იხმარებოდა საჩადრედ.

ჩადრი//“ჩადირ”(სპარს)//აჯიდა//ზეწარი//თერისტო - ქალის მოსაბურავ-მოსაბლარდნელი. ფართე მოსასხამი მთელ სხეულს ფარავდა, მხოლოდ თვალები მოუჩანდათ.

ჩალმა - მუსულმან მამაკაცთა თავსაბურავი გრძელი ნაჭრისა. გავრცელებული იყო ქართველ მუსულმანთა შორისაც.

ჩამოსავლები - ერყელსაბამის ტიპის სამკაული.

ჩაფარიში - ფერადი ზონარი, ჩოხის და საერთოდ ყოველგვარი ტანსაცმლის შიგნითა ნაკერების დასამაგრებელი და დასამალავი. ჩაფარიშები იყო სახიანი, ყვავილიანი, ჭრელი, ოქრომკედის, მოქარგული და სხვ.

ჩაფრასტი - ქალის კაბის მკერდის სამკაული, ვერცხლის, ოქროს ან უბრალო ლითონისაგან დამზადებული დედალმამალი დუგმები.

ჩაქურა - 1. მამაკაცის ტანსაცმლის კომპლექტი, რომელიც გავრცელებული იყო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. კომპლექტის ძირითადი ელემენტებია: მოკლე, წინჩახსნილი, მასრებიანი ჩოხა - „ჭონია“, „კვარტუა“, მოკლე, ორჯიბიანი, საყელოიანი და გულდახურული ახალუხი - „ზუპუნა“ და მის შიგნით ჩასაცმელი უსახელოებო ზედატანი - „ელეგი“, განიერუბიანი შარვალი „ჩაქურა“, აბრეშუმის ჭრელი ფართე და გრძელი „თოლაბულუხის სარტყელი“ და ტყავის ქამარი - „ბელყაიში“, რომელზედაც ეკიდათ ან გაჩრილი ჰქონდათ იარაღი. თავსაბურავიდან - ცხვრის ტყავისა და ქეჩის ქუდები, ასევე ყაბალახი და ფაფანაკი, ფეხსამოსიდან - წინდა-პაიჭებთან ერთად ქალამანი, მესტები, ჩექმები. ჩაქურიან მამაკაცებს წელზე ერტყათ. **2.** აჭარული მამაკაცის შარვალი. შედგება სათავისა, ორი ტოტისა და გამორჩეულად დიდი უბისაგან, რომელიც რამდენიმე ნაჭრისგანაა შეკერილი. ტოტები ზემოდან ქვემოთ ვიწროვდება, სადაც ტოტები ზონარის - პაჭანიკის საშუალებით მაგრდება, წელზე კი იკვრება სათავეში გაყრილი ლარით ან მოქსოვილი ხონჯრით, რის შედეგადაც შარვლის ზემოთა ნაწილი ნაოჭს იყრის, ჩანაკერებზე მიუყვება შავი ან ფერადი კანტები.

ჩაქსულა - ზოლიანი ქსოვილი.

ჩახსაკრავი//წვივსაკრავი - პაიჭზე შემოსაკრავი ბამბის, შალის და აბრეშუმის ფერადი ან ჭრელით დამშვენებული ზონარი, ზოგჯერ მასზე რაიმე ფრთიანი გამოთქმა ან ლექსი იყო ამოჭარგული.

ჩითა, ჩითები - თუში ქალისა და კაცის ნაქსოვი ფეხსაცმელი. საქალო და საკაცო ჩითა ქსოვის ტექნიკით ერთნაირია, განსხვავება შეინიშნება შემკულობაში.

ჩითი - „ჭრელი ნარმა ლაინი“ (სულხან-საბა). ბამბის ქსოვილის ერთ-ერთი სახეობა. იყენებდნენ სამოსის დეტალებისა და საცვლების შესაკერად.

ჩიქილა - ქალის თავსაბურავი. იგივეა რაც ლეჩაქი, მანდილი.

ჩიხორა - ქალის სწორი განის ქვედატანი, პერანგის ზემოთ ჩასაცმელი. არსებობდა საზაფხულო და საზამთრო ჩიხორა. მისი ბოლო აუცილებლად ირთვებოდა მაქმანებით, ზოგჯერ ორ ან სამ რიგად ნაოჭასხმულ ფურჩალს შემოაკერებდნენ. დაბამბულ ჩიხორას ალიანდაგებდნენ. სილამაზისთვის კი ზემოდან კარგ ქსოვილს გადააკერებდნენ. არსებობდა ნაქსოვი ჩიხორაც. თხელი ქსოვილიდან დამზადებულს ზაფხულობით მოიხმარდნენ, ზამთარში კი შალისას.

ჩიხტა//ჩიხტი - გათხოვილი ქალის თავსაბური. ქართული თავხურვის ეს ელემენტი XIXს. საქართველოში ორი ფორმითაა ცნობილი. ა. მაღალი ჩიხტა ბ. დაბალი ანუ „კახური ჩიხტა“.

ჩექმა - „სხვათა ენაა ქართულად მოგვი ჰქვია“ (სულხან-საბა). მაღალყელიანი, ლანჩიანი ტყავის ფეხსამოსი, მოგვიანებით ლანჩების ძირების და ქუსლების შეჭედვა ლურსმნებით ხდებოდა. ჩექმის სხვადასხვა სახეობააა ცნობილი: ჩექმა ქართული, ჩექმა ცხვირმოკაუჭებული, ჩექმა - თავადური, ყაითნით, ბუზმენტებითა და ფუნჯებით მორთული, ჩექმა სირაჯული - უფუნჯო, ჩექმა რუსული.

ჩიჩაგლუხარა - აბრეშუმის ტალღოვანი და სახეებიანი - ყვავილოვანი ქსოვილი.

ჩორაზდარი (სამცხ.-ჯავახ.) - ერთგვარი წინდა. არსებობდა რამოდენიმე სახის ჩორაზდარი: სადა, გრეხილიანი (ყელიდან მთელ სიგრძეზე ერთი გრეხილით), ნაოჭიანი, „ყაბარალი“-უჯრებიანი (ყელი იყო უჯრებიანი), ჭრელი (საქუსლეები და სათითოები სქლად ჰქონდა მოქსოვილი).

ჩოხა - 1. შალის ქსოვილი. 2. „მატყლის სამოსელია“ (სულხან-საბა). არსებობს ჩოხის რამდენადმე გამოკვეთილი ტიპი: 1. ქართული ანუ გლეხური მოკლე ჩოხა, მუხლამდე სიგრძისა, ნაოჭიანი ან ჩაქიანი, ხშირად ორ ჩაქიანი და თექვსმეტ კალთიანი. გვერდებში შეხსნილი, გულმკერდზე სამასრეებით. 2. ჩერქეზული ანუ თავადური ჩოხა, რომელსაც ორი მაღალი ჩაქი გვერდებთან უკეთდებოდა და ორი დაბალი კი უკან. 3. ქალაქური ანუ ყარაჩოლული გრძელი ჩოხა, რომელსაც „ყურებს“//ჩიბუხს//ჩაქს“ უკეთებდნენ. გულმკერდზე ცერად აკერებდნენ დეკორატიულ სამასრეებს. ჩოხის ნაპირებს აბრეშუმის ყაითანი ჰქონდა შემოვლებული. ყაითნისავე იყო შესაკრავი ღილ-კილოები. ჩოხის შიდა ნაკერების დაცვის მიზნით ჩაფარიშებს ხმარობდნენ. ჩოხას ჰქონდა განიერი სახელოები და გულისპირზე დაკერებული „სამასრეები“//„საქილეები“ რომლებშიც მასრები ეწყობო, ზოგჯერ ზედ გამობმული ვერცხლის ძეწკვებით – “ყაწიმებით”.

ჩუსტი//მესტები - ფეხსაცმლის ტიპი. ქალთა და მამაკაცთა სატარებელი, ტყავის ძირითა და ქსოვილის ზედაპირით.

ვ

ცვარა//გავარსი - ქართული ოქრომჭედლობისათვის დამახასიათებელი ხერხია - ნივთზე დარჩილული ოქროს ან ვერცხლის წვრილი ბურთულები.

ცილინდრი - მამაკაცის თავსაბურავი, მღალი, მაგარი შლაპა ცილინდრული ფორმისა, რომელსაც აქვს პატარა ფარფლი.ა

ძ

ძამა//ძამა-ფლასი - „ღაზლის შალი“ (სულხან-საბა). ქალის სამგლოვიარო სამოსი.

ძაღა - ხარაზის სახმარი შავი ფერის საღებავი, მიღებული წყალში გახსნილი შავი მიწისა და შაბის ნაზავისაგან.

ბაღარა – ქათიბზე მოსავლები ბეწვეული, ბეწვის არშია. გვ.112.

ბეწკვი – რგოლებით შედგენილი ყელის სამკაული, რომელც მზადდება სხვადასხვა ლითონისაგან. იხმარება როგორც დამოუკიდებელი სახით, ასევე ჯვრების, კულონების, მედალიონების, საათების, ლორნეტების, სათვალეების და სხვა ნაწარმის სატარებლად.

ბოწი – „უმაგრეს იქმნების ყოველთა ქვათაგან...კრიალესვნად დასთლიან და სხვარიგადაც (სხვარიგათცა B) მრავლად საკმარ არს“ (სულხან-საბა). წითელი მარჯანი, ბროწეულის ყვავილის ფერი (ნ. ჩუბინაშვილი).

წ

წალა-წულა – რბილლანჩიანი ფეხსაცმლის ტიპი. წაღებს თუშეთში „ყურიან ჩუსტებსაც“ უწოდებდნენ. წულის ტიპებია: კილიტებიანი, მოხდილი, ყურიანი, თასმებიანი, მაღალპირიანი. ქალაქში გავრცელებული იყო ე.წ. „სირაჯული წაღაც“.

წინდა – „მოქსო(ვ)ილი ფერჯის საცმელი“ (სულხან-საბა). იქსოვენ მატყლის, ბამბის, ყაჭისა და აბრეშუმის ძაფისაგან. წინდა ორი სახისაა: მაღალყელიანი (მუხლამდე, ზოგჯერ მუხლსაც ფარავდა, და დაბალყელიანი (წვივს ფარავდა). მაღალყელიან წინდას მხოლოდ ქალები ხმარობდნენ, დაბალყელიანს კი - ქალიცა და მამაკაციც.

წვივსაკრავი – „წვივსაცმელი“ (სულხან-საბა). ფესხამოსის - პაიჭ/პაჭიჭის სამაგრი. წვივსაკრავსაც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში განსხვავებული სახელით მოიხსენიებენ. მაგ., ლეკვერთხი (იმერეთი, რაჭა), „ჩახსაკრავი“ (კახეთი, ქართლი), „საწვივე“, „სამუხლარი“ (ხევსურეთი), „ბაღი“ (მესხეთი), „ბაღარ“ (სვანეთი), „თორი“ (აჭარა).

წყრთა – „ნახევარადლი“ (სულხან-საბა). უძველესი ქართული სიგრძის საზომი.

ჭ

ჭანჭიკის ხელსახოცი (ხეცს.) - თავისებური სათაურა (იხ.) რომელიც მანდილზე ადრე გამოიყენებოდა ხეცური ქალის თავსაბურავად. ბრტყლად დაკეცილი ზამბის ხელსახოცის შუბლის ნაწილი საგანგებოდ ირთვებოდა შალის ფერადი ძაფებით და მძივ-ღილებით.

ჭიჭნაური//ჭიჭნაუხტი - „აბრეშუმი“ (სულხან-საბა).

ჭონია//კვარტუა - მამაკაცის მოკლე, წელზე გამოყვანილი ჩოხა, კომპლექს-„ჩაქურას“ ერთ-ერთი ძირითადი კომპონენტი. შედგებოდა წინა კალთების, საგულის, ზურგის ანუ მხარის, სახელოებ-სამკლავეს, მაჯებისა და სამასრე ჯიბეები//გულთათებისაგან.

ხ

ხაზარდა//კრინოლინი - ქალის ძლიერ განიერი კაზა (ქვედატანი), რომელსაც შიგ დატანებული ჰქონდა ფოლადის მავთულები ან ვაზის წკნელი (საქართველოს პროვინციებში, განსაკუთრებით, იმერეთში); მოდაში იყო მე-19 ს. 60 – 70-იან წლებში. ხაზარდა ქართული სახელწოდებაა.

ხალასად ნაკერი - ოქრომკერდით ნაკერი.

ხამი//სამოსელი//ხამივნი//ხამიჩე//ჩეში (სამგრ.) - ზამბის ქსოვილი. ხამს ხმარობდნენ უბრალოსაც და სახიან ხამს მოიხმარდნენ საცვლებისა და ახალოხის შესაკერად, ასევე საბნისა და ლეიბის თეთრეულად, პირსახოცებად.

ხამლი - ღია ფეხსაცმლის ძველქართული სახელწოდება, ყოველდღიური ჩასაცმელი.

ხამზა - „ოქრო-ქსოვილი ქამზაზედა“ (სულხან-საბა), „ქამზა, ოქროქსოვილი“ (ნ. ბერძენიშვილი).

ხარა - (სპარსული ტერმინია. მაგარს ნიშნავს) „ნაქსოვია ერთი“ (სულხან-საბა). უსახო ძვირფასი ოქროქსოვილი (ივ. ჯავახიშვილი). აბრეშუმის ტალღოვანი ქსოვილი.

ხარალი - ცაცხვის ლაფნის ქერქის შიდა ფენისაგან მიღებული ძაფებიდან „მუშ-იდან“ მოქსოვილ კაბას თუშეთში „ხარალის კაბას“ უწოდებდნენ.

ხარაზი - ქალისა და მამაკაცის აზიური ფეხსაცმელების (წულა, ჩუსტი, მესტი, ქოში, ფლოსტი, ჩექმა, ქალამანი) მკერავ-ხელოსანი.

ხასი - წმინდა აბრეშუმი.

ხასყიმირზი - წითელი მაუდი.

ხელთათმანი//თათმანი//ხელჯაგი//საფუხარი (ხევი, ხეც.) – „ჩასაცმელი რამე ხელთა ზედა სითბოსათვის“ (სულხან-საბა). საქართველოს მთაში ხელთათმანები იქსოვებოდა მატყლისა და ბამბის ძაფისაგან, ხმარებაში იყო ტყავის ხელთათმანებიც. ხელთათმანი იყო მთლიანი, სათითურებიანი, მოკლეთითებიანი. სამონადირეო ხელთათმანს ერთი სათითე გააჩნდა, რომელიც თოფის სასხლეტის გამოსაკრავად იყო გამიზნული. რკინის სხეპლისაგან დაწნულ ხელთათმანს საფუხარი ეწოდებოდა.

ხეჩანი (თუშ.) - ბატკნის მატყლისაგან დამზადებული თხელი და რბილი შალის ქსოვილი. იყენებდნენ აკვანში ჩასაწვენი ბავშვის გასახვევად.

ხილაბანდი - ბამბის თეთრი ქსოვილის სამკუთხა თავზე წასაკრავი თავსაფარი.

ხიორი//ვარჯის სადგმლი - „საქალო და სავაჟო თავსახურავი“ (სულხან-საბა).

გვირგვინისებური თავსახურავი.

ხმალი - მკვეთელი, საბრძოლო იარაღი. ხმლის შემადგენელი ნაწილებია - პირი, ტარი და ქარქაში. ხმლის პირს აქვს - ნესტარი (წვერი), შაშარი (ორლესული წვერი), ფხა (ალესილი პირი), გნდე (ყუა, აულესავი პირი) და ღარი (ან ღარები); ტარი შედგება - კოტასაგან (საკუთრივ ხეტარი, ან რქა, ან ლითონი), ვადაჯვარისაგან (ვადა-პირისა და ტარის შეერთების ადგილი, სადაც განთავსებულია ჯვრის ფორმის მტევნისდამცავი ანუ ვადაჯვარი), ვაშლისაგან (ტარის მოხრილი ბოლო, ანუ ქუდი) და დვარისაგან (მოქლონი, რითაც დამაგრებულია ხეტარი პირზე); ქარქაში შედგება ტყავის ან თითბრის სალტეებგადაკრული ხის ორი ფირფიტისაგან. თითბრისსალტეებიან ხევესურულ ქარქაშის კიდეებს სიგრძივად დაუყვება „საცვეთებიც“. ქარქაშზე

დამაგრებულია ყაწიმების (ყაწიმი – ხმლის სამხარიდლიე) დასამაგრებელი სალტეები. ქარქაშის ბოლოში კი ლითონის ბუნიკით სრულდება.

ხონჯარი // ხვანჯარი - შარვალ-საცვალის სათავეში გასაყრელი მსხვილად მოქსოვილი ზონარი.

ხოშორი მარგალიტი - დიდრონი მარგალიტი.

ჯ

ჯალაშა, ჯალაშაი - დაუძახავი ბამბის თხელი ქსოვილი, რომელსაც სალექაქედ ხმარობდნენ მგლოვიარეები.

ჯვალო - უხეში, სელის ან შალ-ბამბის ტლანქი ქსოვილი, რომლისგანაც ქსოვდნენ ტომრებს, ჯვალოს სამოსს. ატარებდნენ დერვიშები, ქრისტიანი ბერები, მგლოვიარენი.

ჯეჯიმი - აბრეშუმნარევი ზოლებიანი ქსოვილი (უფრო მუთაქებისათვის), წმინდად ნაქსოვი.

ჯიდ-ჯილა (სამც.-ჯავ.)- ვერცხლის აჟურული ქალის სამკაული.

ჯუბა - 1. უბიანი ჩოხა (თუმეთი) - თუში და ფშაველი ქალის კაბა.
2. „ჯუბა“//„ჯუბაჩა“ - ძველ საქართველოში ზევიდან საცმელი, მოკლე კაცის ქურთუკი. არსებობდა ჯუბაჩაც ანუ მოკლე ჯუბა, რომელიც კაბაზე მოსაცმელ, მოკლესახელოებიან სათბილოს წარმოადგენდა.

ჯუნაია - თხელი ქსოვილი, მარმაში, ხმარობდნენ სალექაქედ ან ყელსახვევად, ყელზე მოსაგდებად.

ჰ

ჰალსტუხი - მამაკაცის სამოსის აქსესუარი. ქსოვილის ზოლი, ლენტ, რომელსაც გარკვეული წესით იკეთებენ ყელზე (პერანგის საყელოზე); ყელსახვევი.

ჰინა - უნაბისფერი მცენარისაგან დამზადებული საღებავი. იყენებდნენ ფრჩხილებისა და თმის შესაღებად.

დანართი 2.

ილუსტრაციებისა და ტაბულების აღწერილობა

1. აზიური სამოსის მკერავთა სახელოსნო
2. ქ. ტფილისი. ერევნის მოედანი
3. გ. გ. ადელხანოვის ქარხნის ნაწარმი საიუბილეო გამოფენაზე
4. ქტიტორი რამინი, ქუცნა ამირეჯიბის ვაჟი. ღვთისმშობლის ეკლესია. ნაბახტევი. 1412-1431 წწ. ლ. გუდიაშვილის ასლი. 1916 წ. სხსმ/მმ 49
5. ქტიტორები ღასხიშვილთა საგვარეულოდან. მთავარანგელოზთა ეკლესია. ბუგეული. XV-XVI სს-თა მიჯნა
6. ქტიტორი მიქა სირასძე. ბეთლემის ღვთისმშობლის ეკლესია. ბეთლევი. გ. ერისთავის ჩანახატი. XX ს-ის 30-იანი წწ. სხსმ/მმ 500-34
7. ქტიტორი მამილა ფონჯავისძე. ბეთლემის ღვთისმშობლის ეკლესია. ბეთლევი. 1493 წ. გ. ერისთავის ჩანახატი. XX ს-ის 30-იანი წწ. სხსმ/მმ 500-35
8. გიორგი II ლიპარტიანი. ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესია. მარტვილი. 1658-1673 წწ. მ. მიქელაძე-ბაგრატიონის ასლი. 1939 წ. სსმ 3069
9. დემეტრე ჩართველანი და ასლან მჯაფარასძე. ღამარიას (ღვთისმშობლის მიძინების) ეკლესია. ლეხთაგი. მ. შეიბლერის ასლი. 1959 წ. სსმ 9-62/4
10. ასლან მჯაფარასძე. ღამარიას (ღვთისმშობლის მიძინების) ეკლესია. ლეხთაგი. მ. შეიბლერის ასლი. 1959 წ. სსმ 9-62/3
11. მამაკაცის ახალუხი, იმერეთი
12. ალექსანდრე ბატონიშვილის ახალუხები
13. ქტიტორი ქუცნა ამირეჯიბი. ღვთისმშობლის ეკლესია. ნაბახტევი. 1412-1431 წწ. დ. შევარდნაძის ასლი. 1916 წ. სხსმ/მმ 100
14. ქტიტორი თაყა კვიტასვილი. ბეთლემის ღვთისმშობლის ეკლესია. ბეთლევი. 1493 წ. გ. ერისთავის ჩანახატი. XX ს-ის 30-იანი წწ. სხსმ/მმ 500-29

15. აბაშ აბაშიძის ოჯახის საექტიტორო კომპოზიცია. წმ. გიორგის ეკლესია. ჭალა. XV- XVI სს-თა მიჯნა. ტ. შივიაკოვასა და მ. შეიბლერის ასლი. 1969 წ. სსმ 19-65/1
16. ქტიტორთა ჯგუფი. თუზი-თავასა. XVI ს. გ. ერისთავის ჩანახატი. XX ს-ის 50-იანი წწ. სხსმ/მმ 500-29
17. ქტიტორი ივანე დიდებული. წმ. ელიას ეკლესია. ელისქედი. XVI ს. გ. ერისთავის ჩანახატი. 1959 წ. სხსმ/მმ 22
18. გიორგი ლიპარტიან-ჩიქვანი, მეუღლე მისი მიქელაძის ქალი სეუდია და და ოტია ჩიქვანი. ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესია. მარტვილი. XVII ს-ის 70-ნი წწ. მ. მიქელაძე-ბაგრატიონის ასლი. 1937 წ. სსმ 3074
19. კაცია ჩიქვანი ოჯახის საექტიტორო კომპოზიცია. ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესია. მარტვილი. XVII ს-ის 70-ნი წწ. მ. მიქელაძე-ბაგრატიონის ასლი. 1939 წ. სსმ 3072
20. მამაკაცის კაბა. XVII ს. აღდგენილი XX ს-ის 40-იან წლებში. ხელოვნების სასახლის კოლექცია
21. უცნობ ქტიტორთა ჯგუფი. მაცხოვრის ეკლესია. კადარი. XVI ს-ის I-ლი ნახევარგ. ერისთავის ასლი. 1939 წ. სსმ 3213.
22. პატა მიქელაძე და მეუღლე მისი ლელუკა ამირეჯიბი. ჯვარცმის ეკლესია (სადღეისოდ ჯვართამაღლების) კულაში. მ. მიქელაძე-ბაგრატიონის ასლი. 1939 წ. სსმ. 2975
23. ქტიტორი ჩიქუანთა საგვარეულოდან. წმ. გიორგის ეკლესია. ნაკურალეში. XVII ს-ის 70-იანი წწ.
24. გიორგი I ლიპარტიანი. ლევან II დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. წალენჯიხა. 1614-1621 წწ. გ. ერისთავის ასლი. სსმ 2939
25. შოშიტა ერისთავი. წმინდა ჯვრის (ჯვარცმის) ეკლესია. სორი. XVII ს-ის მიწურული. ს. მირზაშვილის ასლი. 1961 წ. სსმ 144-65/21

26. მერაბ წულიკიძის ოჯახის საქტიტორო კომპოზიცია. წმ. ნიკოლოზის ეკლესია, ნიკორწმინდა. 1660-1670 წწ. ს. მირზაშვილის ასლი. 1962 წ. სსმ 11-63/1
27. ლომინ აბაშიძის ოჯახის საქტიტორო კომპოზიცია. წმ. გიორგის ეკლესია. ჭალა. XV- XVI სს-თა მიჯნა. გ. ერისთავის ასლი. 1938 წ. სსმ 2919
28. უცნობი ქტიტორი. ნართექსი. ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. მარტვილი. XV-XVI სს-თა მიჯნა. მ. მიქელამ-ბაგრატიონის ასლი. 1939 წ. სსმ 3251
29. ბატონიშვილი თეიმურაზ ბაგრატ III-ის ძე. წმ. გიორგის ეკლესია. გელათი. 1578-1583 წწ. გ. ერისთავის ასლი. 1940 წ.
30. ქტიტორები კომპოზიციიდან „ქტიტორები მთავარანგელოზის წინაშე“. მთავარანგელოზთა ეკლესია. ზემო კრიხი. XI ს. ს. მირზაშვილის ასლი. 1960 წ. სსმ 10-61/1
31. ილუსტრაცია საერო ხელნაწერიდან „ქილილა და დამანა“
32. ლევან II დადიანი. მარტვილის ღვთისმშობლის ხატი. 1646 წ.
33. მამაკაცის კაბა. XVII ს. აღდგენილი XX ს-ის 40-იან წლებში. ხელოვნების სასახლის კოლექცია
34. აფაქიძის გვარის უცნობი ახალგაზრდა ქტიტორი. ლევან I დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. წალენჯიხა. 1533-1550 წწ. გ. ერისთავის ასლი. 1938 წ. სსმ 2944
35. ქტიტორი წულუკიძეთა საგვარეულოდან. წმ. ნიკოლოზის ეკლესია. ნიკორწმინდა. 1660-1670 წწ. ლ. ხითარიშვილის ასლი. 1962 წ. სსმ 3249
36. ქტიტორი ინასარიძეთა ოჯახის საქტიტორო კომპოზიციიდან. წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია. დერჩი. შ. აბრამიშვილისა და გ. ერისთავის ასლი. 1939 წ. სსმ 2921
37. ერეკლე მანუჩარის ძე დადიანი. ლევან დადიანის ეგვტერი. მაცხოვრის ეკლესია. წალენჯიხა. გ. ერისთავის ასლი. 1938 წ. სსმ. 2940

38. ქტიტორი მაღალაშვილთა საგვარეულოდან. სამრეკლოს პირველი სართული.
მაღალაანთ ეკლესიის კომპლექსი. წინარეხი. დ. შევარდნაძის ასლი. 1914 წ.
39. მამაკაცის ქულაჯა, ქართლი
40. ქართული ქულაჯა. XVII ს. აღდგენილი XX ს-ის 40-იან წლებში. ხელოვნების
სასახლის კოლექცია
41. უცნობ ქტიტორთა ჯგუფი. წმ. კვირიკესა და ივლიტას ეკლესია. ზარათი.
XVII ს-ის I-ლი ნახევარი. შ. აბრამიშვილისა და გ. ერისთავის ასლი. 1938 წ.
სსმ 2922
42. მეფე თეიმურაზ II კაბა. წინა და უკანა მხარე
43. მამაკაცის კაბა. ქართლი.
44. მამაკაცის ჩოხა. იმერეთი
45. მამაკაცის სამოსი ოხაბენი
46. მამაკაცისა და ქალის სამოსი ფერენჯია
47. წმ. ნიკოლოზ კაჩანოვი. ხატი. XVII-XVIII-ის დასაწყისი. ნოვგოროდის
მუზეუმი
48. მამაკაცის ფოტო ნაბდით
49. იოსებ თარხან-მოურავის პორტრეტი. მხატვ. ჰელენე კიუბერ-ფრანკენი. 1856 წ.
50. მამაკაცთა გამოსასვლელი კოსტიუმი XIX ს-ში. ინგლისური მოდელების ჟურნალი.
1849 წ.
51. მამაკაცის ფრაკი. XIX ს. საფრანგეთი
52. მამაკაცის სერთუკი. XIX ს. საფრანგეთი
53. მამაკაცის ჟილეტი. XIX ს. საფრანგეთი
54. მამაკაცის შარვალი. XIX ს.
55. გენერალ-პოლკოვნიკ პ. ჩანჭიბაძის კუთვნილი გულისპირი. XX ს-ის
ნახევარი |
56. გენერალ-პოლკოვნიკ პ. ჩანჭიბაძის კუთვნილი საყელო. XX ს-ის
ნახევარი |

57. -59. ქალის ფესვედის გულისპირის ნიმუშები
60. ქართველი ქალის ახალუხი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. კავკასიური ტანსაცმლისა და ქსოვილების ფონფი. XVIII ს.
61. ქართველი ქალის შეიდიში საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. კავკასიური ტანსაცმლისა და ქსოვილების ფონფი. XVIII ს-ის II ნახევარი
62. ჯიმადში და ჟურჟი მჯაფარასძენი. ლამარიას (ღვთისმშობლის მიძინების) ეკლესია. ლეხთაგი.
63. ლომინ აბაშიძის მეუღლის გამოსახულება (წმ. გიორგის ეკლესია. ქალა. XV- XVI სს-თა მიჯნა)
64. აბაშ აბაშიძის მეუღლის გამოსახულება (წმ. გიორგის ეკლესია. ქალა. XV- XVI სს-თა მიჯნა)
65. ლევან II დადიანის გულისპირის საოლველი
66. ქალის კაბაზე ღილების ნიმუში
67. მარგალიტის ორმაგი რიგით მოოლველი კაბის კიდის ნიმუში
68. კაბის სამკუთხედი გულისპირის ნიმუში
- 69-69ა. ბუზმენტიაწი კაბის ნიმუში
70. ქართული სახლართავიანი კაბა
71. ქართული გუჯასტიაწი კაბა
72. მანდილოსანთა სამოსი. XIX ს-ის დასაწყისი
73. პელერინა. XIX ს.
74. ქალის მოსასხამი და ქვედაკაბა. XIX ს.
75. კორსეტი. XIX ს.
76. კარიკატურა კორსეტზე
77. კრინოლინის (ხაბარდა) კაბის შიდა კონსტრუქცია
78. კარიკატურა კრინოლინის კაბაზე. მხატვარი დ. კრუკშენკი. 1850 წ.
79. უცნობი ქალის ფოტო ტურნიურის კაბაში. 1850 წ.
80. ტურნიურის კაბის შიდა მოწყობილობა

81. უსახელო მოსასხამის ნიმუში
82. ბუზმენტიანი, ცრუსახელოიანი მოსასხამის ნიმუში
83. ხევისური ქალი
84. ხევისურული ცრუსახელოიანი საქორწილო სამოსი
85. თუში ქალები
86. ქათიბის გრაფიკული ჩანახატი
87. XVIII-XIX სსის ქართული სამკაული
ანაპიტას ქანდაკება შუა აზია
88. „ქართველების წყვილი“, გრაფიურა (თ ჰერბერტის მიხედვით)
89. ხოსროვისა და შირინის პოემის ილუსტრაცია. XV ს.
90. ლეილასა და მაჯუნის პოემის ილუსტრაცია. XV ს.
91. ისკანდარ ნამეს პოემის ილუსტრაცია. XVI ს.
- 92-96. ირანული მინიატურის ნიმუშები. XVI-XVII სს.
97. დიდებულის პორტრეტი. უცნობი მხატვარი. XVII-XVIII სს ინდოეთი.
- 98-99. ირანელ მმართველთა შესამოსელი. XV ს.
- 100-102. ირანულ მინიატურა. XVII ს.
103. ნადირ-შაჰის პორტრეტი ორ შვილთან ერთად. XVIII ს.
104. ნადირ-შაჰის პორტრეტი. XVIII ს.
- 105-106. თურქი მამაკაცისა და ქალის პორტრეტი ხელნაწერის ილუსტრაციაზე.
- 1620 წ. ბრიტანეთის მუზეუმი
107. სპარსული კერამიკული ქოშების ნიმუში. XVII ს.
- 108-109. სპარსული სახიანი ქსოვილის ნიმუშები. XVI-XVII სს.
110. მოხატული ხელნაწერი. ირანი. XVII ს. ბრიტანეთის მუზეუმი.
- 111-113. ქართულ-სპარსული მოხატული ხელნაწერები
114. მამაკაცის ქოლგა. ამერიკა. 1890-1900 წწ. მეტროპოლიტენის ხელოვნების მუზეუმი

115. ქალის მაქმანებიანი ქოლგა. 1885 წ. ამერიკა. მეტროპოლიტენის ხელოვნების მუზეუმი
- 116-117. ქალის მაქმანებიანი ქოლგა. საფრანგეთი. XIX ს.
- მარაო. XIX ს. მეტროპოლიტენის ხელოვნების მუზეუმი
- 118-119. მარაო. საფრანგეთი. XIX ს. მოსკოვი კრემლის იარაღის პალატა
120. ეკატერინე I-ის კუთვნილი წინდები. 1724 წ.
121. დემეტრე I-ის მეფედ კურთხევა. 1140 წ. მაცხოვრის ეკლესია. მაცხვარიში, სვანეთი
122. ბაგრატ III-ის მეფედ კურთხევა. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ეკვდერი. ღვთისმშობლის შობის ეკლესია. გელათი
123. ლაშა-გიორგის მეფედ კურთხევა. ანანური
124. მეფედ კურთხევის სცენა? გარეჯის ნათლისმცემელი
125. ლაშა-გიორგის მონეტა
126. ლაშა-გიორგი. ბეთანია
127. თამარ მეფე და გიორგი III. ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. ვარძია
- 127ა. თამარ მეფის კაბის რეკონსტრუქცია. მხატვარი სოლიკო ვირსალაძე. ხელოვნების სასახლე.
128. ლორონის ტარების ნიმუშები (ა, ბ, გ)
129. ლევან II დადიანის ოჯახის საქტიტორო კომპოზიცია. ლევან II დადიანის ეკვდერი. წალენჯიხა
130. მირიან მეფე და ქართველთა მომნათველი სამღვდელოება. 1687-1688 წწ. ცხოველმყოფელი სვეტის აღმოსავლეთი მხარე. სვეტიცხოვლის კათედრალი, მცხეთა, ტ. შევიაკოვას ასლი. 1958 წ. სსმ.
131. ვახტანგ გორგასალი მიტრას გადასცემს ეპისკოპოსს. XVI ს-ის II ნახევარი. სვეტიცხოვლის კათედრალი. მცხეთა. დ. კაკაბაძის ასლი. 1916. სხსმ.
132. მეფე ვახტანგ VI პორტრეტი. უცნობი მხატვარი. ფერწერა
133. მეფე ვახტანგ VI პორტრეტი. გრაფიკა

- 134-136. საქართველოს სამხარეო გერბები
137. მეფე ვახტანგ VI-ის დროშა
138. დავით აღმაშენებლის მონეტა
139. ოშკი. რელიეფი
140. ორი ვერცხლის „სკიპტრა-ლახტი“
141. მეფე ალექსანდრე დიდი. 1412-1431 წწ. ნაბახტევის ღვთისმშობლის ეკლესია. ლადო გუდიაშვილის შემცირებული ასლი. 1916 წ. საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.
142. მეფე ბაგრტი. წმ. გიორგის სახელობის ტაძარი. გელათი
143. ვახტანგ VI-ის პორტრეტი. სახარება. 1709 წ.
144. თეიმურაზ I. მინიატურა
145. ლევან მეფე, თეიმურაზ I. აკურის შეწირულობის დაკარგული სიგელი
146. სიმონ I. გრავიურა. ვატიკანის ბიბლიოთეკა
147. მეფე გიორგი XII-ის სამეფო სკიპტრა. იარაღის პალატა. მოსკოვი
148. მეფე გიორგი XII-ის სამეფო გვირგვინი. იარაღის პალატა. მოსკოვი
149. ვახტანგ VI-ის ძე, ბაქარი. მინიატურა (ხეც, Hd-9457). 1712 წ.
150. იმერეთის მეფე ალექსანდრე III-ის მეუღლის თამარ დედოფლის საბეჭდავი. 1620 წ.
151. მეფე ვახტანგ VI-ის გერბი
152. ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიის გერბი. სამოციქულო. 1709 წ.
153. მეფე ერკლე II-ის მონეტა
154. თამარ მეფისა და მისი ძის ლაშა-გიორგის გამოსახულება. ბერთუბანი
155. მეფე-დედოფალი. ფოტო
156. საქორწილო გვირგვინი
157. ბეჭედი
158. ქორწილი. ფოტო
- 159-160. მიცვალებულის დაკრძალვა. ხევსურეთი

161. გარდაცვლილის ნიშანზე დატირება. თუშეთი
162. „ლიჩანიშობის“ დღესასწაული ჰადიშში. სვანეთი.
- 163-164. ხატი დროშა. თუშეთი
165. ნატვრის ხე
166. სეტის წ. გიორგის ხატისათვის შენაწირი სამკაული
167. რკინის ქალამანი

ტაბ. I

მამაკაცის სარტყელი

- სურ. 1-2. XV ს-ში გავრცელებული სარტყლის ტიპები
- სურ. 3-6. XV-XVI სს-თა მიჯნაზე გავრცელებული სარტყლის ტიპები
- სურ. 7- 10. XVI ს-ში გავრცელებული სარტყლის ტიპები
- სურ. 11-20. XVII ს-ში გავრცელებული სარტყლის ტიპები
- სურ. 21-23. XVIII-XIX სს-ში გავრცელებული სარტყლის ტიპები

ტაბ. II

მამაკაცის ფეხსამოსი

- სურ. 1. მაღალყელიანი ჭრელი წინდები XIII-XV სს-ის მინიატურიდან
- სურ. 2. ფეხსამოსი დადიანის გამოსახულების მიხედვით
- სურ. 3. წვივსაკრავის (სავარაუდოდ) ნიმუში ინასარიძეთა ოჯახის ქტიტორის გამოსახულებაზე.. წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესია.დერჩი. XVII ს-ის შუა წლები
- სურ. 4. აბრეშუმის მაღალყელიანი წინდა და მისი დეტალი. ქართლ-კახეთის მეფის თეიმურაზ II-ის კუთვნილი (XVIII ს.).
- სურ. 5. დაბალყელიანი ნაქსოვი წინდა
- სურ. 6. პაიჭი და წვივსაკრავები

ტაბ. III

მამაკაცის ფეხსაცმელი

სურ. 1. მოგვი

სურ. 2. ქალამნის ტიპები

სურ. 3. საქართველოში, XVI-XVII საუკუნეებში გავრცელებული ფეხსაცმლის ტიპები

სურ. 4. ბავშვის ტყავის ქოშები. ნახიდური. XIV ს.

სურ. 5. ჩილატანი

სურ. 6. ჩექმა

სურ. 7. ევროპული მოდის ყელიანი ფეხსაცმელი

ტაბ. IV

მამაკაცის თავსაბურავი - გვირგვინი

სურ. 1. ლევან II დადიანის გვირგვინი. ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია, ცაიში. 1616-1619 წწ.

სურ. 2. ლევან II დადიანის გვირგვინი. ლევან II დადიანის ეგვტერი, მაცხოვრის ეკლესია. წალენჯიხა. XVII ს-ის 30-იანი წლები

სურ. 3. ალექსანდრე დადიანი. გვირგვინი. ლევან I დადიანის ეგვტერი, მაცხოვრის ეკლესია. წალენჯიხა. 1533-1550 წწ.

სურ. 4. კაცია ჩიქუანის გვირგვინი. ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. მარტვილი. XVII ს-ის 70-იანი წლები

სურ. 5. გიორგი II ლიპარტიანის გვირგვინი. ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. მარტვილი. 1658-1673 წწ.

სურ. 6. გიორგი II გურიელის გვირგვინი. ღვთისმშობლის შობის სახელობის ზარზმის ეკლესია. შემოქმედი. 1625-1639 წწ.

ტაბ. V

სურ. 1-7. XV ს-ის მამაკაცთა ქუდის ტიპები

ტაბ. VI

სურ. 1-5. XV-XVI სს-თა მიჯნის მამაკაცთა ქუდის ტიპები

სურ. 6-11. XVI ს-ის მამაკაცთა ქუდის ტიპები

ტაბ. VII

სურ. 1-12. XVII ს-ის მამაკაცთა ქუდის ტიპები

ტაბ. VIII

სურ. 1. XVIII-XIX სს. საქართველოში გავრცელებული მამაკაცთა ქუდის ტიპები

სურ. 2. ჩოხა ყაბალახით. იმერეთი. XIX ს. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

სურ. 3-5. ყაბალახის მოხვევის ნიმუშები. ნ. ბრაილაშვილის ჩანახატები

სურ. 6, 7. იმერული ფაფანაკები. XVIII-XIX სს. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

სურ. 8, 9. ფაფანაკის ტარების წესი

ტაბ. IX

XIX ს-ის დასაწყისში გავრცელებული მამაკაცის ქუდის ტიპები

სურ. 1, 2. ცილინდრი და ცილინდრის ჩანთა. XIX ს. საფრანგეთი

სურ. 3. მამაკაცის ქუდი. XIX ს. სანკტ-პეტერბურგი

ტაბ. X

მამაკაცთა ვარცხნილობა და წვერულვაშის დაყენების წესი

სურ. 1. მამია დადიანის ძის გიორგი I ლიპარტიანის გამოსახულება

სურ. 2. გიორგი II ლიპარტიანის გამოსახულება

სურ. 2. მოკლე თმის ვარცხნილობა

სურ. 3. ყურთან სწორად მოკვეცილი თმის დაყენების წესი

ტაბ. XI

მაკაცის მასამკაული - საყურე

სურ. 1, 2. XV ს-ში გავრცელებული სამკაულის ტიპები

სურ. 3, 4. XV-XVI სს-ში გავრცელებული სამკაულის ტიპები

სურ. 5. XVI ს-ში გავრცელებული საყურის ნიმუში

სურ. 6-12. XVII ს-ში გავრცელებული სამკაულის ტიპები

სურ. 13, 14. XVII ს-ში გავრცელებული ბედების ნიმუში

ტაბ. XII

მამაკაცის აქსესუარები

სურ. 1. გენერალ-პოლკოვნიკის ნატის ხელთათმანი. XX ს-ის I ნახევარი

სურ. 2-3. მამაკაცის ბაბთა. XIX ს. რუსეთი (მოსკოვი).

სურ. 4. მამაკაცის ჰალსტუხი. XIX. რუსეთი

სურ. 5. მამაკაცის ქოლგა. XIX ს-ის დასასრული – XX ს-ის I ნახევარი

სურ. 6. იოსებ ბაბუნიძის ტროსტი. XIX ს.

ტაბ. XIII

ქალის სარტყლის ტიპები

სურ. 1-8. ვიწრო სარტყლის ნიმუშები

სურ. 9-15. ქსოვილის სარტყლის ნიმუშები

სურ. 16. ქართული კაბის სარტყელი

სურ. 17. მოოქრული ვერცხლის სარტყელი

ტაბ. XIV

ქალის ფეხსაცმელი

სურ. 1. ქალის ქუსლიანი ფეხსაცმლის ნიმუში

სურ. 2. ქალის ქუსლიანი ქოშის ნიმუში

სურ. 3. ქოში. XIX-XXს-ის დასაწყისი

სურ. 4. „საპოჟკები“. XIX ს.

ტაბ. XV

ქალის თავსაბურავი

სურ. 1-5. ლეჩაქებისა და ქუდების ნიმუშები

ტაბ. XVI

XV-XVII სს-ში გავრცელებული ქალის გვირგვინის ტიპები

ტაბ. XVII

სურ. 1-8. ქალთა ვარცხნილობა XV-XVII სს-ის საქართველოში

სურ. 9. თმისატანი. გრაფიკული ჩანახატი საერო პირთა პორტრეტების მიხედვით

ტაბ. XVIII

ქალის სამკაული - საყბეური, ბეჭედი

სურ. 1-2. საყბეური

სურ. 3-9. XV-XVII სს-ში საქართველოში გავრცელებული ქალის საყურის ნიმუშებისა და საერო პირთა პორტრეტების მიხედვით

სურ. 10-11. საყურის ფრაგმენტი. გრემის ნაქალაქარი. XVI-XVII სს.

სურ. 13. ეკატერინე ჭავჭავაძე-დადიანის კუთვნილი საყურე. სემ.

სურ. 14. მარიამ დედოფლის კუთვნილი საყურე. სემ.

სურ. 15. ივანე რატიშვილის მეუღლის კუთვნილი საყურე. სემ.

სურ. 16-20. XV-XVII სს-ში საქართველოში გავრცელებული ქალის ბეჭდების ნიმუშები საერო პირთა პორტრეტების მიხედვით

სურ. 21. ბეჭდების გრაფიკული ჩანახატი. სოფ. მატანის მიდამოებში (ახმეტის რ-ნი). კახეთი. XVI _ XVII სს.

სურ. 22. თეკლა ბატონიშვილის კუთვნილი ბეჭედი. სემ.

ტაბ. XIX

ქალის სამკაული - ყელსაბამი

სურ. 1-4. XVI-XVII სს-ში საქართველოში გავრცელებული ქალის ყელსაბამებისა და გულსაკიდების ნიმუშები

სურ. 5. დარეჯან დედოფალი. უცნობი მხატვარი. XVIII ს-ის II ნახევარი

სურ. 6. ყელსაბამი ჯვრით. ბრიტანეთის მუზეუმი

სურ. 7. სოფიო ნაკაშიძე-დადიანის კუთვნილი ყელსაბამი ჯვრით (გაიყიდა სოთბის აუქციონზე)

სურ. 8. ანასტასია ბატონიშვილის ყელსაბამი. სემ.

ტაბ. XX

ქალის აქსესუარები

სურ. 1. ქალის ტყავის ხელთათმანი. XIX ს.

სურ. 2. ქალის ნატის ხელთათმანი. XIX ს.

სურ. 3. ქალის ტყავის ხელთათმანი და მაშა. XIX ს.

სურ. 4. ქალის გიპიურის უთითო ხელთათმანი („მიტენკა“). XIX ს-ის დასასრული - XX ს-ის დასაწყისი

სურ. 5. ქალის მაქმანით გაწყობილი, აჟურული ქსოვილის მოკლე, უთითო ხელთათმანი („მიტენკა“). XIX ს-ის დასასრული - XX ს-ის დასაწყისი

სურ. 6. სალომე დადიანის მარაო (ფრაგმენტი) მონოგრამით. XIX ს. საფრანგეთი

სურ. 7. მარიამ ჯამბაკურ-ორბელიანის მზის ქოლგა. XIX ს. საფრანგეთი

სურ. 8. მარიამ ჯამბაკურ-ორბელიანის მარაო. XIX ს. საფრანგეთი.

სურ. 9. მარიამ ჯამბაკურ-ორბელიანისა და ანასტასია ორბელიანის კუთვნილი მარაო. XIX ს. საფრანგეთი

სურ. 10. მარაო. XIX-XX სს. დასავლეთი ევროპა

სურ. 11. მარაო. XIX ს. საფრანგეთი

სურ. 12. მზის ქოლგა. აბრეშუმი. XIX ს.

სურ. 13. . მზის ქოლგა. XIX ს. საფრანგეთი

ტაბ. XXI

XV ს-ის ქსოვილის ორნამენტული სახეები

ტაბ. XXII

XVI ს-ის ქსოვილის ორნამენტული სახეები

ტაბ. XXIII

XVII ს-ის ქსოვილის ორნამენტული სახეები

ტაბ. XXIV

ორნამენტული მოტივი ჩიტების გამოსახულებით

ილუსტრაციები და ტაბულები

1.

2.

3. 1361 Тифл. Юбил. Вист. Повиляосъ. Козевиц, замода. вист. Г. Г. Азельхан 56.

4.

5.

6.

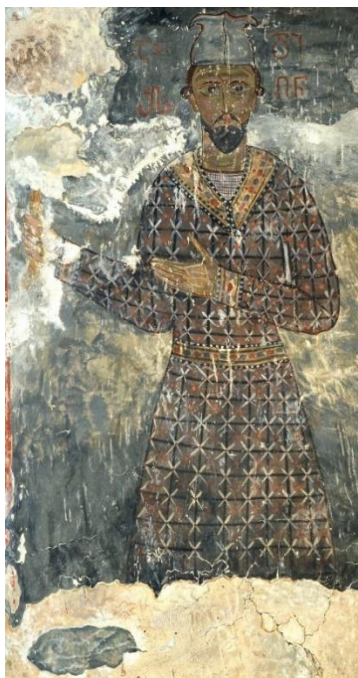

7.

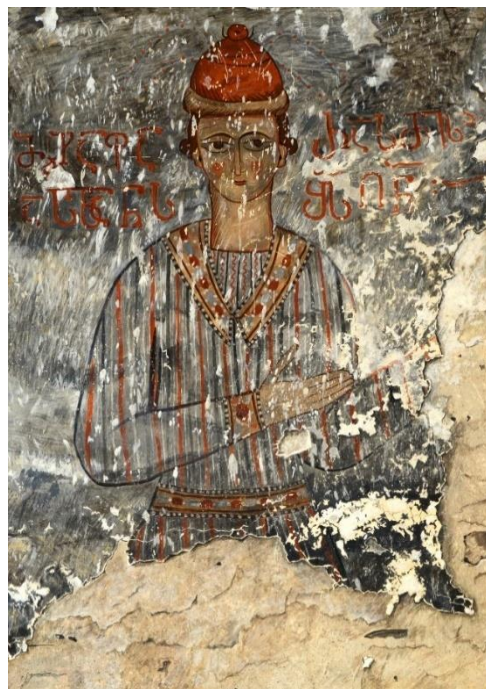

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.

21.

22.

23.

24.

25.

26.

27.

28.

29.

30.

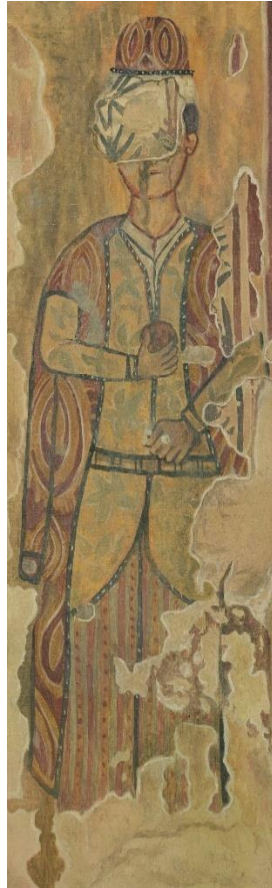
31.

32.

33.

34.

35.

36.

37.

38.

39.

40.

41.

42.

43.

44.

45.

46.

47.

48.

49.

50.

51.

52.

53.

54.

55.

56.

57.

58.

59.

60.

61.

62.

63.

64.

65.

66.

66.

67.

67s

68.

69.

69a

70.

71.

72.

73.

74.

75.

A black and white illustration of a woman in a long, ruffled dress sitting on a wooden bench, looking out over a cityscape. A hat with a bow is floating in the air above her head.

77.

81.

81.5

82.

83.

84.

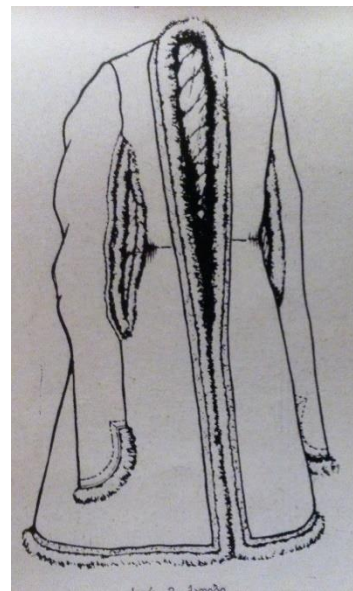

84.

85.

86.

სამკაულეზი	ქართლი კახეთი იმერეთი	მესხეთი კახეთი	საინგილო	ხევსურეთი	თუშეთი	თშავეთი მთიულეთი	სვანეთი	რაჭა
შულის კინძისთავი								
სასაფეთქო								
საყურები								
კელსამი								
მერდის სამკაული								
ხელის სამკაული								
ქალის ქამარი ბალოთი								
მამაკაცის ქამარი								

87.

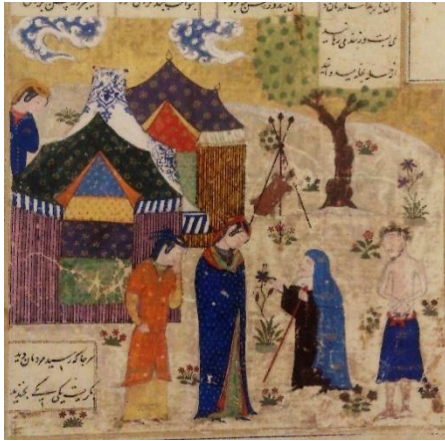

88.

89.

90.

91.

92.

93.

94.

95.

96.

97.

98.

99.

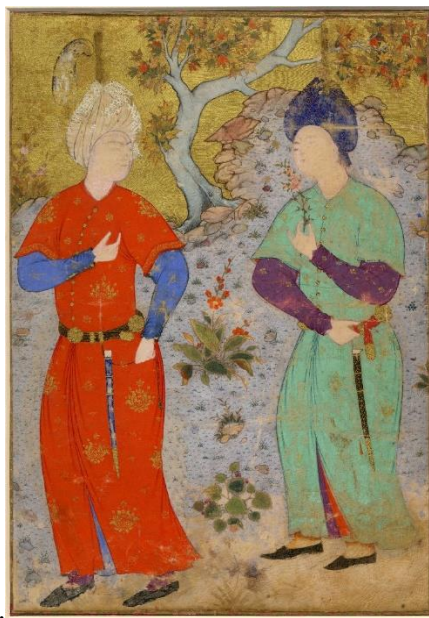

100.

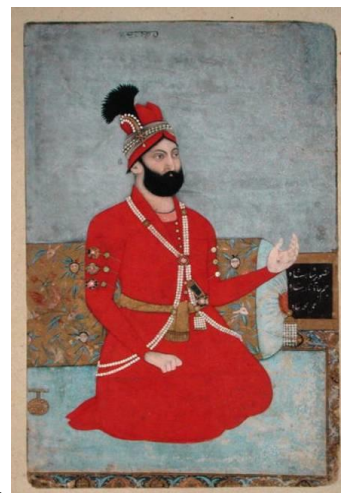
101.

102.

103.

104.

105.

106.

107.

108.

109.

110.

111.

112.

113.

114.

115.

116.

117.

118.

119.

120.

121.

122.

123.

124.

125.

126.

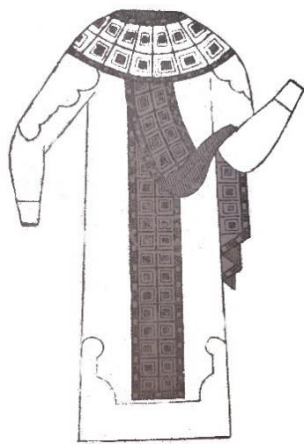

127.

127s

128. с)

б)

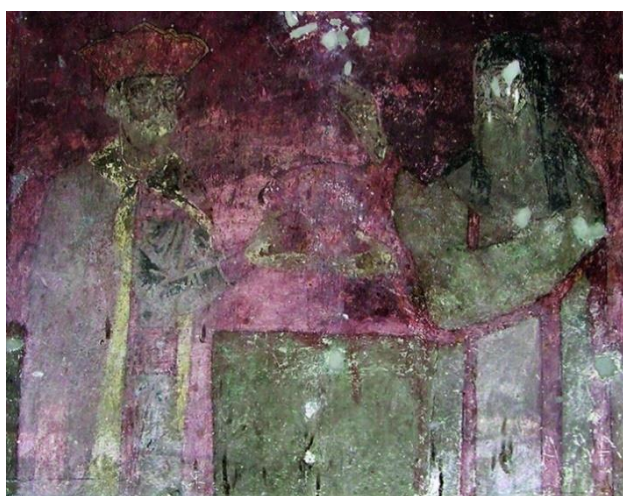
в)

129.

130.

131.

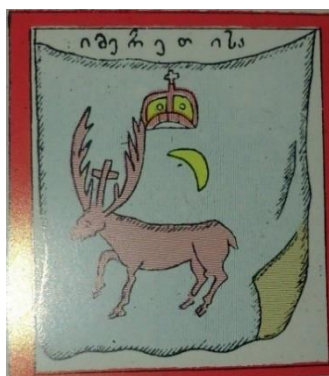
132.

133.

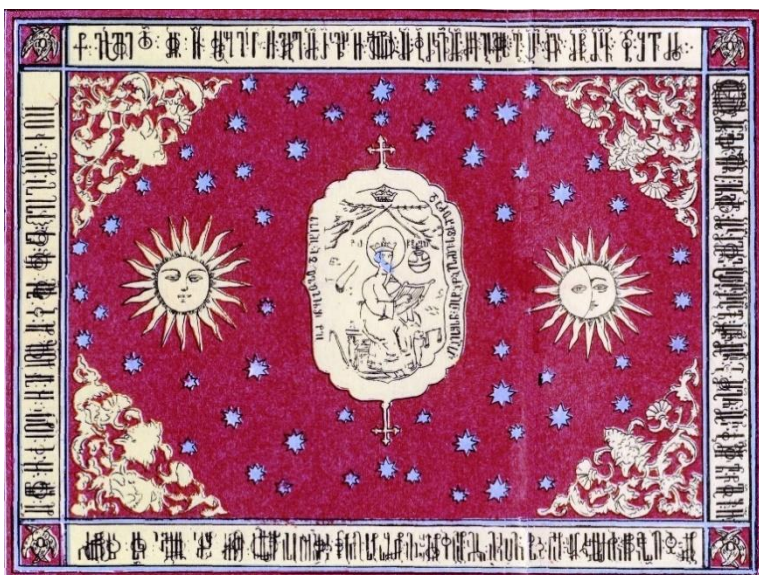
134.

135.

136.

137.

138.

139.

140..

141.

142.

143.

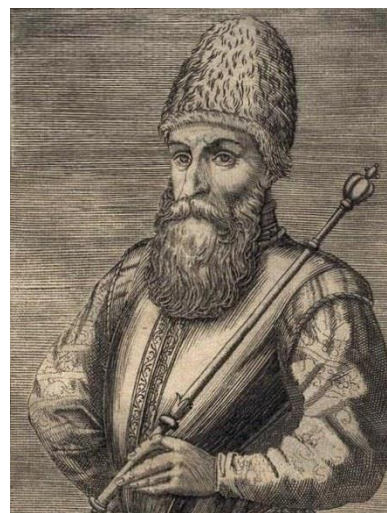

144.

145.

146.

147.

148.

149.

150.

151.

152.

153.

154.

155.

156.

157.

158.

159.

160.

161.

162.

163.

164.

165.

166.

167.

სახ. I

1.

2.

3.

4.

5.

6.

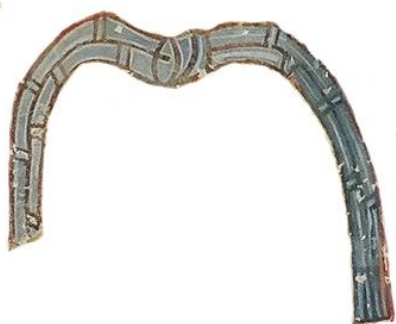

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

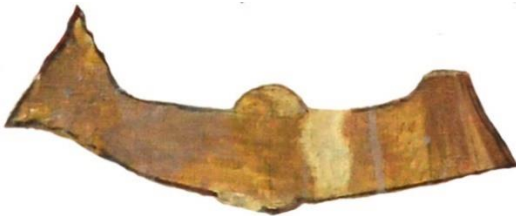
16.

17.

18.

19.

20.

21.

22.

23.

ՇՆԾ. II

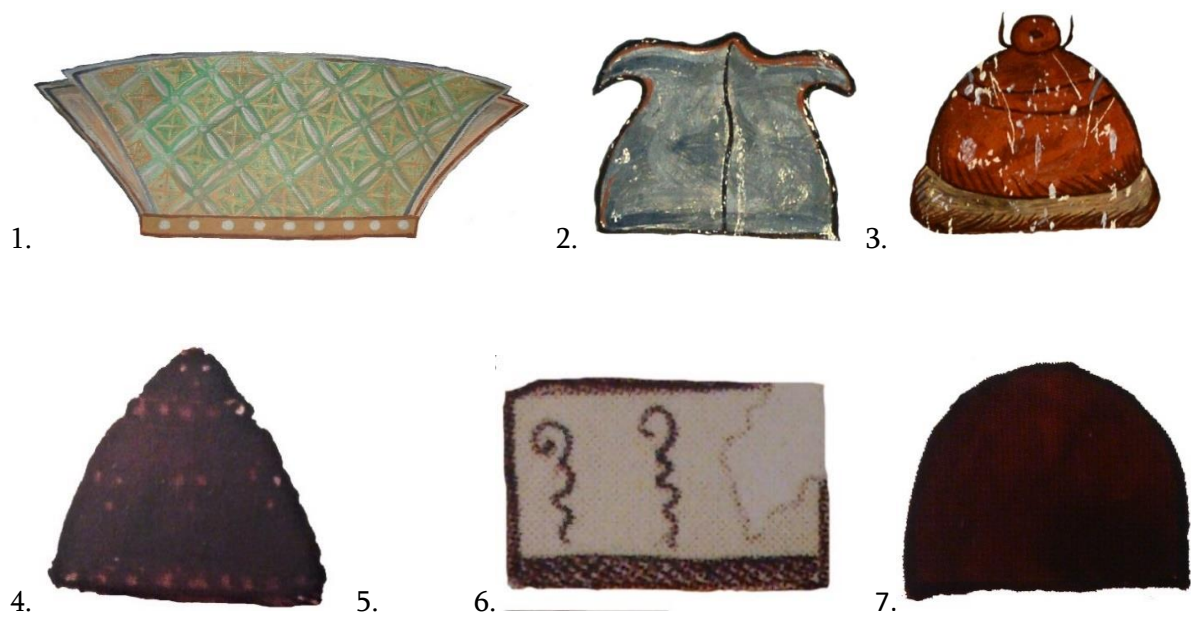
ՇՆԾ. III

ტაბ. IV

რამ. V

ტაბ. VI

ტაბ. VII

6.

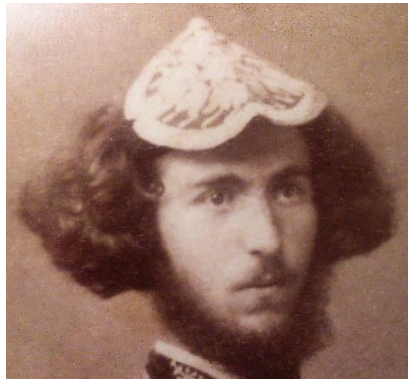
7.

8.

9.

სახ. IX

1.

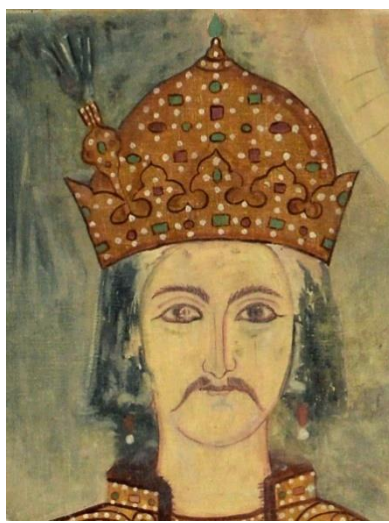
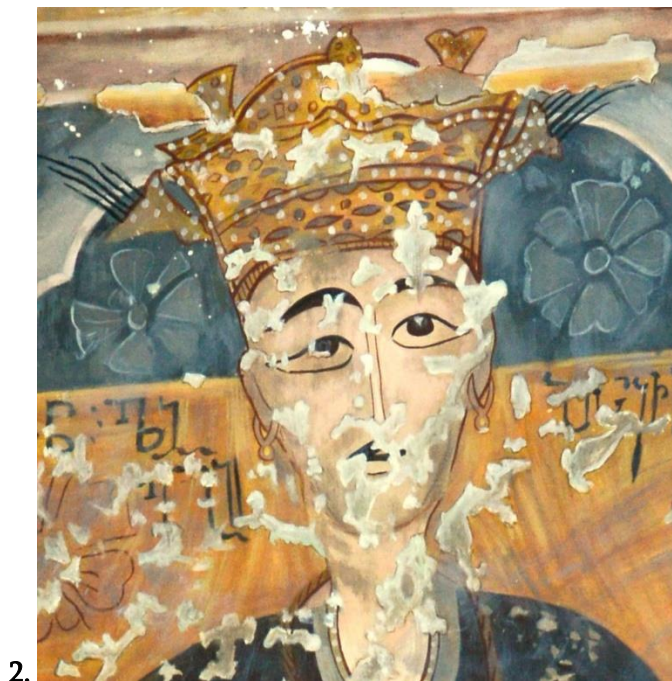

2.

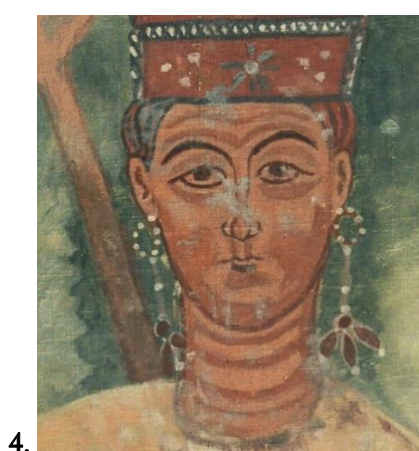
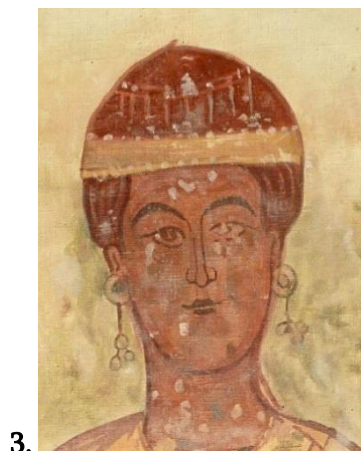
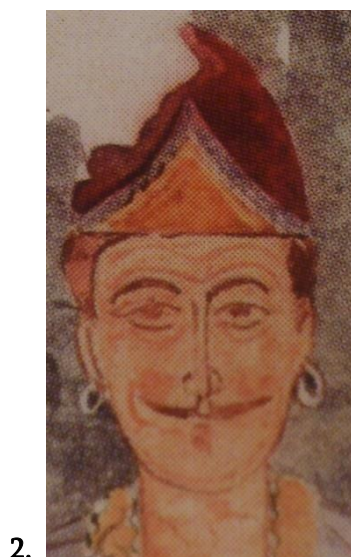

3.

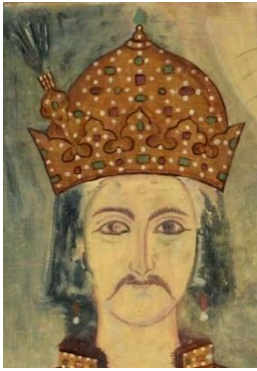

სახ. XI

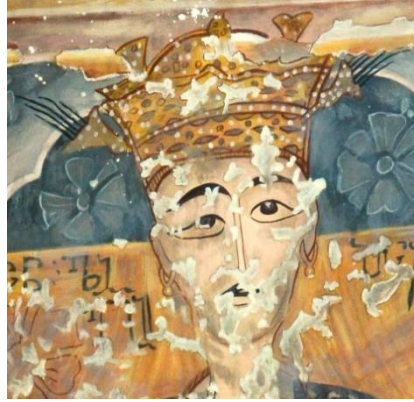

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

ՇՆԺ. XII

სახ. XIII

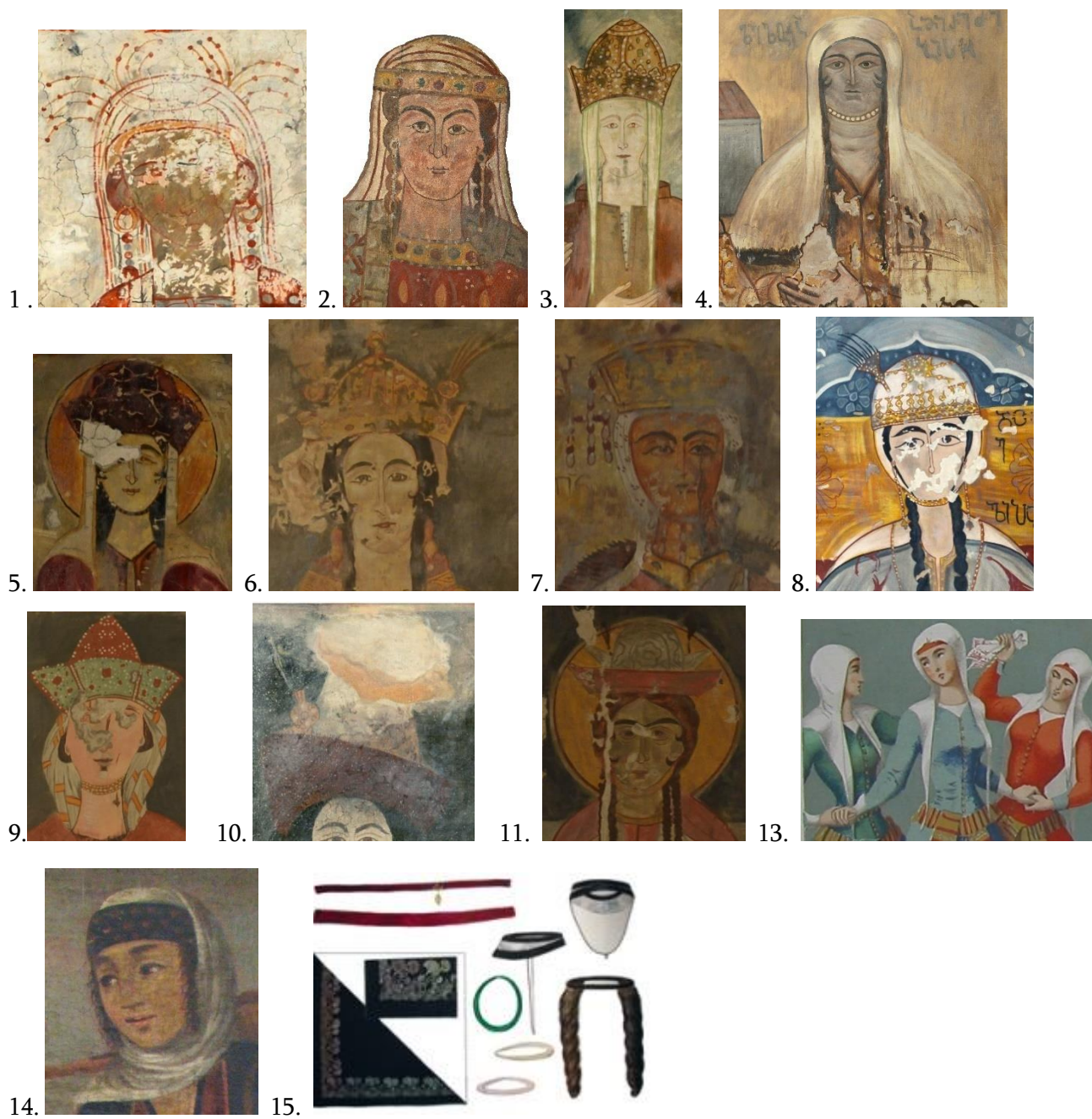

ՇՆՆ. XIV

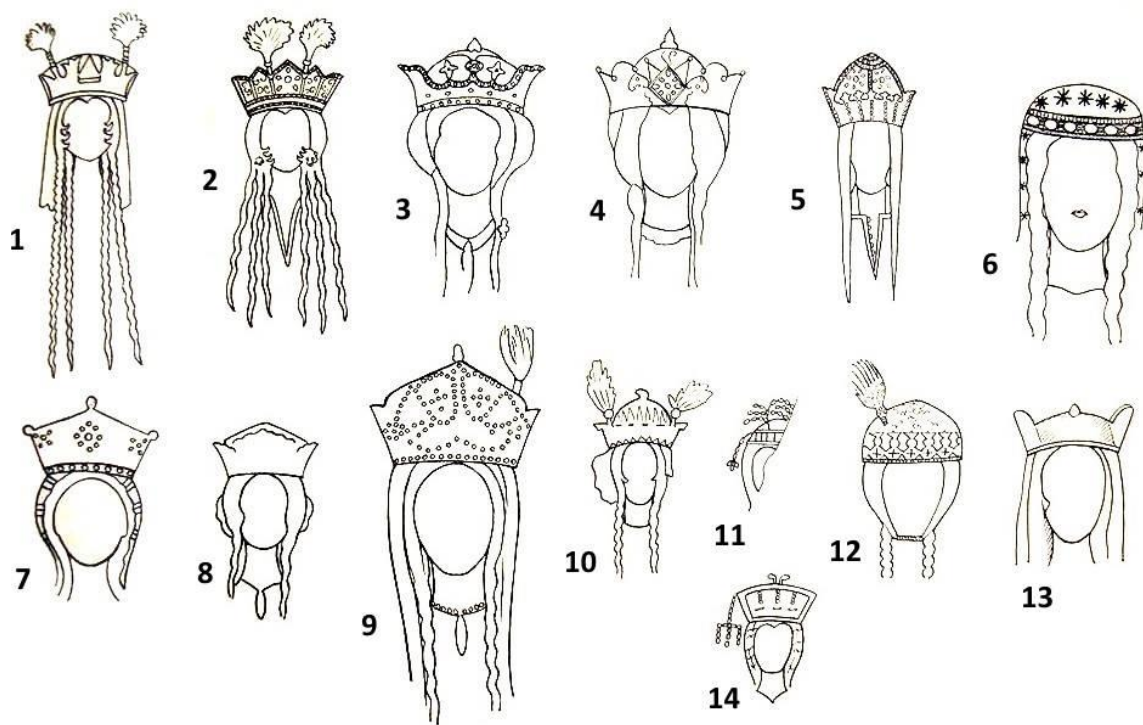

ცხ. XV

ცხ. XVI

ტაბ. XVII

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

13.

14.

15.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

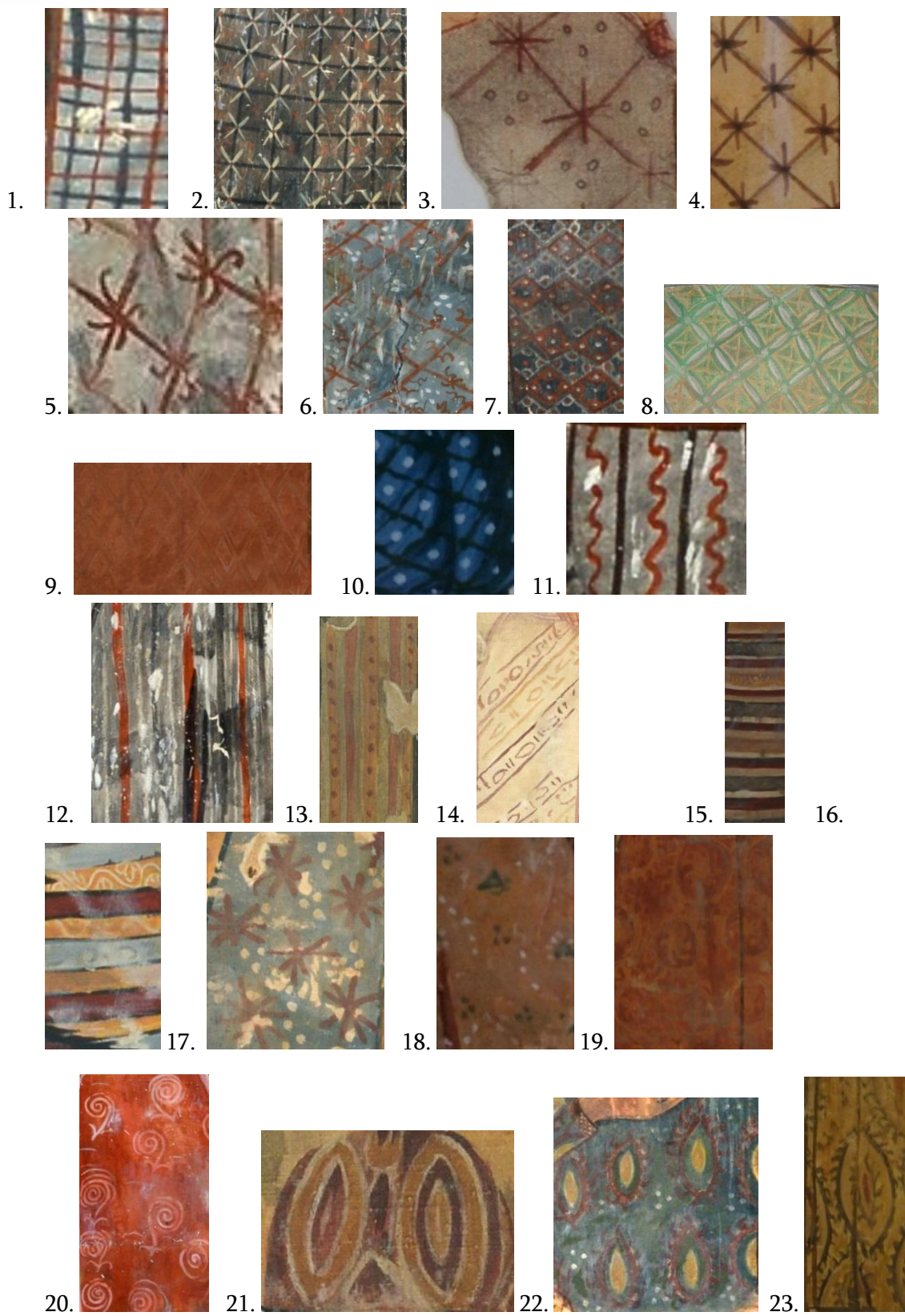

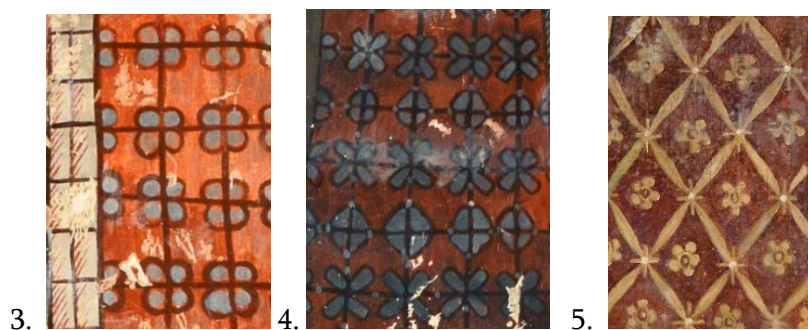

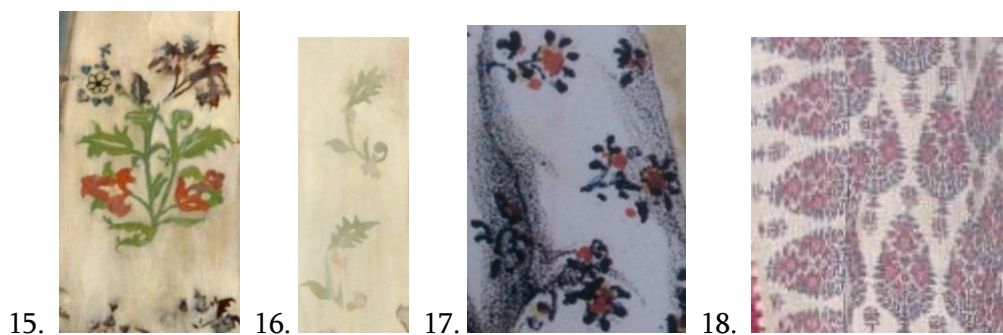
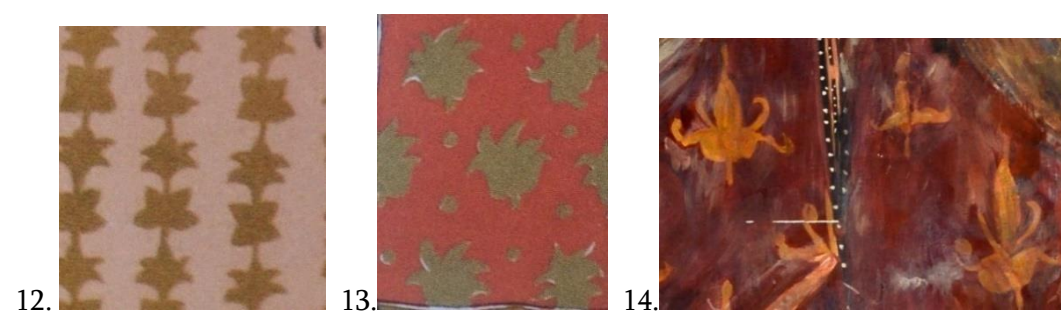
ცაბ. XXI

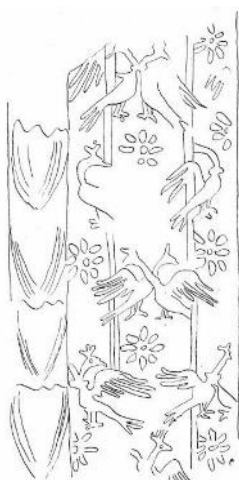

ცხ. XXIII

1.

2.

3.

4.

5.